

MISCELLANEA
HADRIATICA ET
MEDITERRANEA

MISCELLANEA HADRIATICA ET MEDITERRANEA

SVEUČILIŠTE U ZADRU / UNIVERSITAS STUDIORUM JADERTINA / UNIVERSITY OF ZADAR

ODJEL ZA POVIJEST / DEPARTMENT OF HISTORY

VOL. 8 / ZADAR, 2021.

Miscellanea Hadriatica et Mediterranea
Časopis Odjela za povijest / *Journal of the Department of History*

ISSN 2718-1170 (Online)
ISSN 1849-0670 (Tisak / *Print*)

Nakladnik / *Publisher*
Sveučilište u Zadru / *University of Zadar*

Za Nakladnika / *For the Publisher*
prof. dr. sc. Dijana Vican, rektorica / *Prof. Dijana Vican, Chancellor*

Povjerenstvo za izdavačku djelatnost / *Publishing Committee*
prof. dr. sc. Josip Faričić, predsjednik / *Prof. Josip Faričić, President*

Glavna urednica / *Editor-in-chief*
prof. dr. sc. Anamarija Kurilić

Pomoćna urednica / *Assistant editor*
doc. dr. sc. Zrinka Serventi

Uredništvo / *Editorial board*
prof. dr. sc. Mladen Ančić (Zadar), prof. dr. sc. Luca Lo Basso (Genova), prof. dr. sc. Wendy Bracewell (London),
prof. dr. sc. Ante Bralić (Zadar), prof. dr. sc. Lovorka Čoralić (Zagreb), prof. dr. sc. Francesco Frasca (Roma),
prof. dr. sc. Nenad Močanin (Zagreb), prof. dr. sc. Nikola Samardžić (Beograd),
prof. dr. sc. Marjeta Šašel-Kos (Ljubljana)

Lektor za hrvatski jezik / *Language editor for Croatian texts*
Edita Medić

Prijevod / *Translation*
Adriana Batur, Duško Čavić

Grafičko oblikovanje / *Graphic design*
Damir Jelić

Računalna obrada i prijelom / *Layout and prepress*
Marija Marfat

Tisak / *Printed by*
Sveučilišna tiskara d.o.o.

Naklada / *Print run*
300

Časopis je dostupan u otvorenom pristupu na <https://morepress.unizd.hr/journals/mhm>, <https://hrcak.srce.hr/mhm>
i <https://doaj.org/>. / *The journal is in open access and is available at <https://morepress.unizd.hr/journals/mhm>, <https://hrcak.srce.hr/mhm?lang=en> and <https://doaj.org/>.*

Ukoliko nije drugačije navedeno, sadržaj je u skladu s Creative Commons Attribution 4.0 International license. /
Except where otherwise noted, content is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International license.

Sadržaj / Contents

Anamarija Kurilić Riječ urednice <i>Editor's note</i>	7
Prilozi i rasprave / Papers	
Dijana Beljan Rimska kontrola stranih obrednih spisa u vrijeme rata s Hanibalom <i>Roman Control of Foreign Ritual Texts during the War with Hannibal</i>	9
Petra Vručina Kako gospodariti vodom u srednjemu vijeku? Primjer Zagrebačkoga kaptola i njegovih vlastelinstava u 14. i 15. stoljeću <i>Water Management in the Middle Ages: The Example of the Zagreb Chapter and its Estates in the 14th and 15th Centuries</i>	33
Antun Nekić <i>Iustos ab iniustis fidelesque ab infidelibus sequestrare et manifeste propallare:</i> registar nevjernih i politička kriza u srednjovjekovnoj Slavoniji početkom 15. stoljeća <i>Iustos ab iniustis fidelesque ab infidelibus sequestrare et manifeste propallare:</i> <i>The Register of Rebels and Political Crisis in Medieval Slavonia in the Early 15th century</i>	65
Lovorka Čoralić <i>Fanti oltramaringi da Cattaro – Kotorani u mletačkim prekomorskim pješačkim postrojbama (18. stoljeće)</i> <i>Fanti oltramaringi da Cattaro – The Soldiers from Kotor in Venetian Overseas Infantry Units (in the 18th Century)</i>	97
Anatolie Bajora & Bogdan-Tudor Constantinov Rumunjsko-jugoslavenski odnosi, od sukoba do suradnje (1948. – 1964.) <i>Romanian-Yugoslav Relations: From Confrontation to Cooperation (1948 – 1964)</i>	133
Građa i dokumenti / Sources and Documents	
Miljan Gogić Nekoliko kotorskih dokumenta iz druge polovine XIV. vijeka <i>Several Kotor Documents from the Second Half of the 14th Century</i>	149

Prikazi / Reviews

Ivan Basić

Judith Herrin, *Ravenna. Capital of Empire, Crucible of Europe*,
Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2020.

163

Marin Banović

Mateo Bratanić, *Pomorstvo Dalmacije u 19. stoljeću: otok Hvar u tranziciji*,
Zadar – Stari Grad: Sveučilište u Zadru – Muzej Staroga Grada, 2020.
Milorad Pavić, *Vještina plovidbe: navigacija svjetskim morima u
doba velikih geografskih otkrića*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2021.

181

In memoriam

Sanda Uglešić

In memoriam Ivo Rendić-Miočević

189

Milorad Pavić

In memoriam Mithad Kozličić

199

Upute suradnicima / Redaction notes

203

RIJEČ UREDNICE

Riječ urednice za prethodni broj našeg časopisa pisana je u očekivanju da će ova sadašnja biti stvarana u svijetu bez pandemije, u svijetu u kojem će se lakše disati. Međutim, očekivanja su jedno, a stvarnost je drugo: život je u 2021. godini i dalje obilježen i otežan pandemijom bolesti COVID-19, ponekad čak i s još intenzivnijom snagom nego u 2020. godini. Osim toga, u Uredništvu časopisa i na našem matičnom Odjelu za povijest Sveučilišta u Zadru, u 2021. godini izgubili smo naše drage kolege i prijatelje. U travnju je u 91. godini života preminuo prof. dr. sc. Stijepo Obad (1930. – 2021.), redoviti profesor u miru, koji je najveći dio svog radnog vijeka proveo na Odjelu za povijest Sveučilišta u Zadru. Ubrzo zatim, u kolovožu, i to malo prije umirovljenja, iznenada nas je napustio prof. dr. sc. Mithad Kozličić (1954. – 2021.), bivši pročelnik Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru i član Uredništva našeg časopisa od samih njegovih početaka. S tugom u srcu opraštamo se od njih. *Sit vobis terra levis. Requiescant in pacem.*

Unatoč pandemiji, kao i drugim nepovoljnim okolnostima koje su nas opteretile u 2021. godini, i u ovom broju zainteresiranim čitateljima nudimo više znanstvenih radova i jedan stručan, dva prikaza knjiga i dva teksta napisana *in memoriam*.

Sekcija posvećena znanstvenim radovima i raspravama započinje radom jedne mlade autorice koji se bavi prikazom odnosa Rimljana prema stranim obrednim spisima u vrlo turbulentnom vremenu na Apeninskom poluotoku, u vrijeme rimskog rata protiv Hanibala.

Slijede dva rada posvećena srednjovjekovnom periodu. Jedan je posvećen povijesti okoliša – točnije gospodarenju vodama – na području sjeverozapadne Hrvatske tijekom 14. i 15. stoljeća, a drugi političkoj krizi u srednjovjekovnoj Slavoniji s početka 15. stoljeća i mehanizmima njezina svladavanja. Nekoliko stoljeća kasnijim razdobljem – 18. stoljećem – bavi se rad posvećen istraživanju prisutnosti i aktivnosti Kotorana u tadašnjim mletačkim

EDITOR'S NOTE

The editor's note for the previous issue of our journal was written with the hope that the current one would be written in a world without a pandemic; in a world where it would be easier to breathe. However, the expectations are one thing, and the reality is another: the life in 2021 is still marked and burdened by the COVID-19 pandemic, at times even more intensely than in 2020. Furthermore, in 2021 the editorial board of our journal, and the Department of History of the University of Zadar lost its dear colleagues and friends. Retired full professor Stijepo Obad (1930 – 2021), who spent most of his working life at the Department of History of the University of Zadar, passed away in April at the age of 91. Soon afterwards, in August, professor Mithad Kozličić (1954 – 2021), the former Head of the Department of History at the University of Zadar and a member of the journal's editorial board since its inception, passed away shortly before his retirement. It is with heavy hearts that we say goodbye to them. *Sit vobis terra levis. Requiescant in pacem.*

Despite the pandemic, as well as other unfavorable circumstances that burdened us in 2021, this issue offers the interested readership several scientific papers and one professional paper, two book reviews, and two *in memoriam* texts.

The section dedicated to scientific papers and discussions begins with the work of a young author who presents the attitude of the Romans towards foreign ritual texts in a very turbulent period on the Apennine Peninsula, during the Roman war against Hannibal.

The following two papers are dedicated to the medieval period. One is dedicated to the history of the environment – more precisely, to water management – in northwestern Croatia during the 14th and 15th centuries, and the other to the political crisis in medieval Slavonia in the early 15th century and the mechanisms used to overcome it. The next paper researches the presence and the activities of the people of Kotor in the Venetian trans-Adriatic infantry units

prekojadranskim pješačkim postrojbama (*Fanti oltramarini*). Posljednji rad u sekciji znanstvenih priloga posvećen je povijesti 20. stoljeća, točnije pregledu promjena u odnosima između rumunjskih i jugoslavenskih vlasti u razdoblju od 1948. do 1964. godine.

Stručnim radom koji donosi prijepise i kratke komentare nekoliko kotorskih dokumenata iz druge polovine 14. stoljeća prvi put u svom časopisu stvaramo sekciju posvećenu izvornoj povijesnoj građi. Nadamo se da će ta sekcija biti sve češća u narednim brojevima.

U sekciji posvećenoj prikazima knjiga nalazimo prikaze triju naslova, jednog djela o povijesti izuzetno značajnog kasnoantičkog središta, Ravenne, te dvaju djela pomorsko-povijesne tematike koja su plod znanstvenih i nastavnih aktivnosti dvojice profesora s našeg Odjela za povijest.

Svezak zaključuju dva prisjećanja na naše preminule kolege.

Raduje nas što i ove godine iznosimo pred čitatelje djela koja se bave širokim spektrom tema od starog vijeka do novoga doba. Vjerujemo da će među njima svatko uspjeti naći nešto po vlastitom ukusu.

Na koncu, ponovit ću nadanja i očekivanja napisana prije godinu dana: neka nam sljedeća godina bude mnogo bolja i uspješnija od ove, i u pogledu novog broja našeg časopisa i u pogledu što skorijeg povratka u svakodnevicu bez pandemije.

Prof. dr. sc. Anamarija Kurilić
Glavna urednica znanstvenog časopisa
Miscellanea Hadriatica et Mediterranea

(*Fanti oltramarini*) of the 18th century. The final paper from the section on scientific contributions is dedicated to the history the 20th century, more precisely, to an overview of changes in relations between the Romanian and Yugoslav authorities in the period from 1948 to 1964.

For the first time in our journal, a section dedicated to the original historical material is introduced with a professional paper that offers transcripts and short commentary on several Kotor documents from the second half of the 14th century. We hope that this section will be more represented in future issues.

The section dedicated to book reviews includes three titles. The first review presents a book dedicated to the history of an extremely important late antique center, Ravenna, and the two other reviews deal with books on maritime history which are the result of scientific and teaching activities of two professors from our Department of History.

The volume concludes with two *in memoriam* texts for our departed colleagues.

We are glad to present once more the readers with the papers that cover a wide range of topics from the period of Ancient history to Modern history. We believe that everyone will be able to find something to their liking.

Finally, I shall repeat the hopes and expectations written a year ago: may the next year be far better and more successful than this, both in terms of the new issue of our journal, and in terms of the return to the everyday life, free from the pandemic, as soon as possible.

Professor Anamarija Kurilić, PhD
Editor-in-Chief of the scholarly journal
Miscellanea Hadriatica et Mediterranea

Dijana Beljan

Filozofski fakultet / *Faculty of philosophy*
Univerzitet u Sarajevu / *University of Sarajevo*
Franje Račkog 1
BA – 71000 Sarajevo
hostilia87@yahoo.com

UDK/UDC:

94(37)“218/215“ : 255,6

doi: 10.15291/misc.3611

Pregledni rad / *Review article*

Primljeno / *Received*: 31. III. 2021.

RIMSKA KONTROLA STRANIH OBREDNIH SPISA U VRIJEME RATA S HANIBALOM

ROMAN CONTROL OF FOREIGN RITUAL TEXTS DURING THE WAR WITH HANNIBAL

Jedno od najburnijih razdoblja u rimskoj povijesti svakako je razdoblje Drugoga punskog rata, a osobito su godine 218. – 215. pr. Kr. bile burne za rimsku religiju. Među podacima antičkih autora izdvajaju se dvije predaje. Prva, iz vremena rata s Hanibalom, objašnjava utemeljenje svečanosti *ludi Apollinares* u Rimu prema proroštvima proroka Marcija, a druga, iz razdoblja nakon njega, govori o pronalasku škrinjā Nume Pompilija. Obje podrazumijevaju pronalazak stranih spisa koje rimska država stavlja pod svoju kontrolu i povjerava decemvirima posao ispitivanja i donošenja rješenja u vezi njih. Iako nisu jedini primjer intervencije rimske države u neslužbeni kult, te dvije predaje predstavljaju dobar primjer njezina različitog postupanja s obrednim spisima jer ih je, boreći se između tradicije i inovacije, u jednom slučaju (*carmina Marciana*) prihvatila, a u drugom (Numine škrinje) uništila. U radu će se, na temelju postojećih izvora, analizirati i interpretirati obje predaje čiji je autor Tit Livije, no kao dopuna će se naći drugi antički i kasnoantički povjesničari te leksikografi.

Ključne riječi: *Marcius vates*; *carmina Marciana*; *libri Sibyllini*; *ludi Apollinares*; rat s Hanibalom; rimska religija; rimski kult; *decemviri sacris faciundis*; *Lucius Petilius*; *Numa Pompilius*.

One of the most turbulent periods in Roman history is certainly the period of the Second Punic War. The years 218 – 215 BC were especially turbulent for the Roman religion. Two traditions stand out among the information offered by ancient authors. The first, from the time of the war with Hannibal, explains the foundation of the celebration of *ludi Apollinares* in Rome according to the prophecies of the prophet Marcius, and the second, from the period after the war, speaks of the discovery of the books attributed to Numa Pompilius that were found in two stone chests. Both involve the discovery of foreign texts, put under the control of the Roman state which entrusted the decemvirs with the task of examining and making decisions on them. Although they are not the only example of Roman intervention in the unofficial cult, these two traditions are a good example of how ritual texts were treated differently in Rome. The Roman state, hesitating between tradition and innovation, accepted them in one case (*carmina Marciana*) and destroyed them in the other (Numa's books). Based on existing sources, the paper will analyse and interpret both traditions noted by Livy. In addition, other antique and late antique historians and lexicographers will be mentioned.

Keywords: *Marcius vates*; *Carmina Marciana*; *Libri Sibyllini*; *Ludi Apollinares*; The war with Hannibal; Roman religion; Roman cult; *Decemviri sacris faciundis*; *Lucius Petilius*; *Numa Pompilius*.

1. UVOD¹

Dvije predaje, koje se nalaze kod Livija, jedna iz razdoblja rata s Hanibalom, a druga ubrzo nakon njega, govore o prodoru stranih kultova u Rim. Prva od njih tiče se uvođenja Apolonovih igara u Rimu prema proroštvima (*carmina*) proroka Marcija.² Druga je predaja vezana za događaj iz 181. kada su pronađene dvije škrinje, od kojih je jedna sadržavala tijelo kralja Nume Pompilija, a druga njegove knjige.³ Za razliku od primjera s Marcijevim proroštvima, koja je država prihvatila i postupila prema njihovu napatku ne bi li odagnala nesreću zvanu Hanibal, u drugom se slučaju „pobrinula“ tako da je knjige spalila. U radu se dakle promatraju dva različita primjera postupanja rimske države sa stranim obrednim spisima.

¹ U jednom od prijašnjih radova (Beljan 2018) naglasila sam opasnost od iskrivljenja rimskih imena kada se ona adaptiraju po fonetskom načelu – kako to upućuju važeći pravopisi južnoslavenskih štokavskih normi – do te mjere da često budu neprepoznatljiva u izvornom obliku. Daniel Nečas Hraste je u „Prevoditeljevoj riječi“ Ciceronove *Države* (Zagreb: Demetra, 1995.) napisao: „Vjerujem da način pohrvaćivanja latinskih i grčkih imena treba promijeniti. Latinska se imena adaptira po fonetskom načelu, što samo po sebi smatram lošim, jer pisati „Cezar“ za latinsko *Caesar* čini mi se podjednako besmislenim kao pisati „Džon“ za englesko *John*; osim toga, time se zanemaruje jedan od dva legitimna izgovora latinskoga. S grčkim je imenima još gore: njih se izobličava po pravilima koji odgovaraju kombinaciji byzantskog i tradicionalnog latinskog izgovora, tako da se i učeni iznenade kad u riječima poput „Pita“ ili „Kenid“ (ili čak „Cenid“) uspiju prepoznati grčka imena *Kaineidês* odn. *Peithô*.“ U radu se latinska imena prilagođava hrvatskoj ortografiji, s tim da su pojedini latinski termini ostavljeni ili dodani u zagradi u izvornom obliku, da se ne bi stvorila zabuna s njihovim prevedenicama u hrvatskom jeziku. Na primjer, *remedium* kao „lijek“ u obrednoj praksi (podrazumijeva određene radnje da bi se negativan znamen ublažio), „proroštvo“ koje je čas *carmen*, čas *vaticinium*, a jednom i *oraculum* (iako prvo označava isključivo stihovano proroštvo, takva mogu biti sva tri) ili „znamen“ koji je u izvornom tekstu čas *omen*, čas *prodigium*. Općenito smatram da se takve termine koji nemaju adekvatnu zamjenu u praksama abrahamskih religija i modernim europskim kulturno-povijesnim i etnološko-antropološkim tokovima, kao i vlastita imena (koja su hrvatskom jeziku zapravo strana) treba što češće pisati izvorno.

² Liv. XXV 12.

³ Liv. XL 29, 2–14.

1. INTRODUCTION¹

Two traditions found in Livy, one from the period of the war with Hannibal and the other shortly after that, speak of the penetration of foreign cults into Rome. The first of these concerns the introduction of the *ludi Apollinares* in Rome according to the prophecies (*carmina*) of the prophet Marcus.² The second tradition relates to the event from the year 181 when two chests were found, one containing the body of King Numa Pompilius and the other containing his books.³ Unlike the example of Marcus' prophecies, which were accepted by the state, and acted upon in order to ward off the calamity called Hannibal, in another case the state “took care” of the books by burning them. The paper therefore observes two different examples of how the Roman state treated foreign ritual texts.

¹ In one of my previous works (Beljan 2018), I emphasized the danger of distorting Roman names when adapting them phonetically – as is the custom of current spellings of South Slavic Shtokavian standards – to the extent that they are often unrecognizable in their original form. Daniel Nečas Hraste wrote in the *Translator's Note of Cicero's Republic* (Zagreb: Demetra, 1995): “I believe that the way in which Latin and Greek names are made to sound Croatian should be changed. Latin names are adapted phonetically, which I consider bad in itself, because writing ‘Cezar’ for Latin *Caesar* seems to me as meaningless as writing ‘Džon’ for English *John*; moreover, this disregards one of the two legitimate Latin pronunciations. It is even worse with Greek names: they are distorted according to rules that correspond to a combination of Byzantine and traditional Latin pronunciation, so that even scholars are surprised when they manage to recognize Greek names such as *Kaineidês* or *Peithô* in words like “Pita” or “Kenid” (or even “Cenid”).” In this paper Latin names are adapted to Croatian orthography, but some Latin terms are left or added in parentheses in their original form, so as not to create confusion with their translations in the Croatian language. For example, *remedium* as a “remedy” in ritual practice (involves certain actions to mitigate a negative sign), “prophecy” which is sometimes *carmen*, sometimes *vaticinium*, and once *oraculum* (although only the first signifies exclusively verse prophecy, all three can be such), or “sign” which in the original text is sometimes *omen* and sometimes *prodigium*. In general, I believe that such terms which have no adequate replacements in the practices of Abrahamic religions and modern European cultural-historical and ethnological-anthropological trends, as well as proper names (which are actually foreign to the Croatian language), should be spelled in their original forms as often as possible.

² Liv. XXV 12.

³ Liv. XL 29, 2–14.

Također je važno znati o kakvom se razdoblju u povijesti radi. Drugi punski rat Rimljani su vodili protiv Kartage uvjereni u ispravnost svojih težnji (*bellum iustum*).⁴ Bio je to sukob za koji su od početka znali da neće lako završiti. Sām početak rata bio je Rimljanima svojevrsan *omen* da će pobjeda uslijediti nakon mnogih krvoprolića.⁵ Kako su Rimljani vjerovali da sve ovisi o volji bogova, tako su i nepovoljne događaje voljeli interpretirati kao rezultat božje srdžbe, odnosno nepravilno izvršenoga obreda.⁶ Budući da je rat s Hanibalom bio vrlo težak i da su bilježene razne čudne pojave poput poplavā, kiše kamenja, brojnih bolesti (kuge), narod je počeo posezati i za stranim božanstvima ili kultovima.⁷ Odatle brojni navodi znamenja (*prodigia*), uglavnom nepovoljnih za Rimljane – burno je razdoblje zahtijevalo da se sve podredi volji bogova radi spašavanja Rima. Odatle i brojne interpretacije događaja, znamenja i proroštava, okajanja (*expiatia*), osnivanja hramova i posvećivanja igara nerimskim božanstvima te, na koncu, posjeta proročištu u Delfima.⁸

Govoriti o Marciju, i općenito o spisima obrednoga karaktera u Rimu, nemoguće je bez spomena Sibile i njezinih proročkih knjiga jer su one te koje su po nalogu Senata konzultirane kad su spisi pronađeni. Stoga je, prije nego počnem s interpretacijom izvora, poželjno reći nešto o Sibili i podrijetlu njezinih knjiga, kao i kolegiju zaduženom za njihovo tumačenje, poznatom pod imenom *quindecimviri sacris faciundis*.

It is also important to understand this period in history. The Second Punic War was waged by the Romans against Carthage, who were convinced of the righteousness of their objective (*bellum iustum*).⁴ They knew from the beginning that this was a conflict that would not end easily. The Romans considered the very beginning of the war as a sort of an *omen* that victory would follow after the bloodshed.⁵ Since the Romans believed that everything depended on the will of the gods, they tended to interpret adverse events as the result of God's wrath, or an improperly performed ritual.⁶ Since the war with Hannibal was very difficult and various strange phenomena such as floods, rain of stones, numerous diseases (plague) were recorded, the people began to resort to foreign deities or cults.⁷ Hence the numerous recordings of signs (*prodigia*) mostly unfavourable for the Romans – this turbulent period required submitting everything to the will of the gods in order to save Rome. Hence the numerous interpretations of events, signs and prophecies, expiation rites (*expiatia*), founding of the temples and dedication of games to non-Roman deities, and finally a visit to the oracle in Delphi.⁸

It is impossible to speak of Marcius, and of ritual writings in Rome in general, without mentioning Sibyl and her prophecy books, because it was precisely those books that were consulted by order of the Senate when the texts were found. Therefore, before the interpretation of the sources, it is advisable to say something about Sibyl and the origin of her books, and the collegium in charge of their interpretation, known as *quindecimviri sacris faciundis*.

⁴ Usp. Dumézil 1996: 459; Briscoe 1989: 44–80. Polibije (*Hist.* III) i Livije (v. XXI–XXII) temeljna su dva antička izvora za Drugi punski rat, koji se vodio 218. – 201. pr. Kr.

⁵ Izgubljeno je mnogo rimskih vojnika u borbi s numidskom konjicom (v. Dumézil 1996: 459).

⁶ Cf. Dumézil 1996: 457 i dalje.

⁷ Liv. XXI 62, 1–5.

⁸ Liv. XXI 62, 6–11.

⁴ Cf. Dumézil 1996: 459; Briscoe 1989: 44–80. Polybius (*Hist.* III) and Livy (Liv. XXI–XXII) are two fundamental ancient sources for the Second Punic War, which was fought in the period 218 – 201BC.

⁵ Many Roman soldiers were lost in battle with the Numidian cavalry (see Dumézil 1996: 459).

⁶ Cf. Dumézil 1996: 457 ff.

⁷ Liv. XXI 62, 1–5.

⁸ Liv. XXI 62, 6–11.

1.1. *Libri Sibyllini*

Različiti su izvori o tome tko bi ona mogla biti,⁹ ali najviše se autora slaže da je prava Sibila Kumanka *Amaltheia*, također zvana *Herophile* ili *Damophile*, te da je ona ta koja je donijela **knjige** u Rim još u vrijeme kralja Tarkvinija Oholog.¹⁰ Najstariji autor koji govori o dolasku Sibile u Rim je Varon (kod Laktancija),¹¹ a na njega se poziva Dionizije iz Halikarnasa. Kod Dionizija je priča najopširnija: Neka je žena stranoga podrijetla došla tiraninu da proda devet knjiga sa Sibilnim proročanstvima. Budući da Tarkvinije nije htio kupiti knjige po traženoj cijeni, ona je otišla i spalila tri. Ubrzo zatim donijela je preostalih šest i ponudila ih po istoj cijeni. No, pošto su je ismijali jer je za manji broj zatražila istu cijenu, otišla je i spalila pola preostalih knjiga te je, donijevši posljednje tri, zatražila istu cijenu kao za svih devet. Tarkvinije se začudio, pa je pitao augure što mu je činiti. „Oni ga pak, spoznavši putem znamenja da je on odbio od boga poslano dobro i prokazujući veliku nevolju ne kupi li knjige, nagovore da plati ženi koliko traži i uzme preostala proročanstva. Ta žena više nije viđena među ljudima, pošto je dala knjige i rekla im da na njih brižno paze.“¹² Knjige su potom smještene u Jupiterov hram na Kapitoliju i za njihovo je čuvanje bio zadužen poseban kolegij.¹³

⁹ O etimologiji imena: Varro, *Ant. div. ap. Lact. Div. Inst.* I 6, 7–13; Isid. *Etym.* VIII 8, 1; Serv. *Aen.* III 445. Svi se slažu da je Sibila apelativ jer se na eolskome bogovi nazivaju *σολί*, a Sibila je svaka žena koju obuzima *numen*, božja volja: *βουλή*. Na istome mjestu Varon navodi da ih je bilo deset, nabrajajući ih sve poimence. Usp. *OCD* 1400–1401 (*s.u. Sibylla*), Takács 2008: 62 i dalje.

¹⁰ Za popularnost kumanske Sibile koja kao Pitija pada u trans, zaslužan je Vergilije (usp. *Aen.* VI 42–51), no upravo to „padanje u trans“, nije odlika rimske tradicije o Sibili (usp. *Div.* II 54). Možda bi u prilog eritrejskoj Sibili išlo poslanstvo Senata 78. pr. Kr. u Eritreju nakon požara na Kapitoliju sa zadatkom prikupljanja knjigā (o tome detaljnije: A. Gillmeister, 28 i dalje, kao i o datiranju knjigā: 32 i dalje).

¹¹ *Lact. Div. Inst.* I 6, 7–13.

¹² *Ant. Rom.* IV 62.

¹³ Gelije (I 9) i Dionizije govore o Tarkviniju Oholom (*Superbus*), a Laktancije o Tarkviniju Starom (*Priscus*). Istu priču, samo u kraćoj varijanti, potvrđuju i Servije (*Aen.* III 445), navodeći da su *knjige* sadržavale proroštva i „lječarije“, Gelije koji na istom mjestu dodaje da tim knjigama decemviri prilaze kao proročistu kada se bogove treba javno pitati za

1.1. *Libri Sibyllini*

There are various sources about who she might be,⁹ but most authors agree that the true Sibyl was a Cumaean called *Amaltheia*, also known as *Herophile* or *Damophile*, and that she was the one who brought **books** to Rome during the rule of king Tarquin the Superb.¹⁰ The oldest author who mentions the arrival of Sibyl in Rome is Varro (in Lactantius),¹¹ and he is referred to by Dionysius of Halicarnassus. The story is most extensive in Dionysius: A woman of foreign descent came to the tyrant to sell nine books of Sibylline prophecies. Since Tarquinius did not want to buy the books at the demanded price, she went away and burned three books. Soon after, she brought the remaining six and offered them at the same price. Since she was ridiculed for asking the same price for a smaller number of books, she went and burned half of the remaining books, and returned with the last three books asking for the same price as for all nine. Tarquinius was astonished, so he asked the augurs what to do. “They recognised from the signs that he had rejected the goods sent from god and foretold a great trouble if he did not buy the books, and persuaded him to take the remaining prophecies and pay to the woman as much as she asked. After she gave the books and told them to take good care of them, the woman was never seen again among the people.”¹² The books were then placed in the Temple of Jupiter on the Capitoline Hill, and a special collegium was put in charge of keeping them.¹³

⁹ On the etymology of the name: Varro, *Ant. div. ap. Lact. Div. Inst.* I 6, 7–13; Isid. *Etym.* VIII 8, 1; Serv. *Aen.* III 445. Everyone agrees that Sibyl is an appellation, because in the Aeolian dialect the gods are called *σολί*, and Sibyl is every woman possessed by *numen*, the will of god: *βουλή*. In the same place, Varro states that there were ten of them, listing them all by name. Cf. *OCD*, 1400–1401 (*s.u. Sibylla*), Takács 2008: 62 ff.

¹⁰ Virgil (cf. *Aen.* VI 42–51) is responsible for the popularity of the Cumaean Sibyl, who falls into a trance like Pythia (cf. *Aen.* VI 42–51), but this “fall into a trance” is not a feature of the Roman tradition about Sibyl (cf. *Cic. Div.* II 54). Perhaps in the favour of the Erythraean Sibyl is the commission of the Senate in Erythrae with the task of collecting books in 78AD after the fire at the Capitol. (More details on this in: A. Gillmeister 2019: 28 ff., as well as on the dating of the books: 32 ff.)

¹¹ *Lact. Div. Inst.* I 6, 7–13.

¹² *Ant. Rom.* IV 62.

¹³ Gellius (I 9) and Dionysius speak of Tarquin the Superb (*Superbus*), and Lactantius speaks of Tarquin the Elder (*Priscus*). The same story, only in a shorter version, is confirmed by Servius (*Aen.* III 445), stating that the Books contained prophecies

Kada su dakle Sibiline knjige potvrdile ono što je Marcijevo proročanstvo govorilo, Apolonove su igre mogle biti osnovane. Slično je s mnogim drugim stranim kultovima u čijem su prihvaćanju i legalizaciji Sibiline knjige odigrale važnu ulogu.¹⁴ Zapravo se radi o obrednim spisima grčkoga podrijetla,¹⁵ koji su određivali mjere u postupanju s određenim znamenjima (*prodigia*). Gotovo uvijek kada bi se one konzultirale u Rimu, rezultat je bio posvećenje hrama ili uvođenje novog kulta *Graeco ritu*. Sibiline knjige nisu bile pojašnjenja čudnih ili nesretnih događaja, već onoga što bi se

savjet te Laktancije (*Div. Inst.* I 6, 7–13), pozivajući se na Varona: „quo nemo umquam doctior, ne apud Graecos quidem nedum Latinos vixit, in libris rerum divinarum (...)“ i dodaje da je broj od tri knjige kasnije uvećan kada je obnovljen Kapitolij jer su iz svih rimskih i grčkih gradova, osobito eritrejskih, knjige skupljene i donesene u Rim, a nosile su ime *neke Sibile*. Plinije Stariji također govori o knjigama (*N. h.* XI 105). Zonara (IX 1) za 216. godinu izvješćuje da je Rimljane pogodila velika nesreća kojoj su: „prethodile određene najave i proročanstva Sibile, koja im je prorekla katastrofu prije toliko godina.“ Nadalje, za Marcija kaže: „On je bio neki prorok koji je predvidio da bi, koliko god oni bili Trojanci od davnina, trebali biti poraženi na Diomedovom polju. (...) Sibila ih je upozorila na to da se čuvaju mjesta (Diomedovog polja), no ipak je rekla da im to neće ništa koristiti, čak i ako ga budu čuvali pod najstrožom stražom.“ Upravo zato što je očito da se proroštvo izbjeći ne može, što god čovjek napravio ili božanstvo odlučilo, Dion se uzdržava od svakog komentara na poznata proroštva (XV 57, 22). Svi su dakle izvori o Sibilininim knjigama iz Augustova razdoblja ili kasniji.

¹⁴ Npr. kult Velike Majke (*Magna Mater*) uspostavljen je 205. također prema uputama iz Sibilininim knjigama, pošto se pogledalo u njih da bi se protumačilo padanje kamenja s neba (*Liv.* XXX 10). Jednako važan kult Venere, Enejine majke (*Venus Erycina*), utemeljen je prema naputku iz knjigā koje su konzultirane nakon poraza kod Trasimenskog jezera 217. pr. Kr. Naputak iz knjigā predviđao je pobjedu ako se uvede strano božanstvo (*Ov. Fasti* IV 863–876; *Diod. Bibl.* IV 84). *Usp.* Nikoloska 2012: 365–366; Gillmeister 2019: 103–105. Za razliku od ta dva strana kulta, predaje o kojima je riječ u ovome radu predstavljaju, prva namjeran, a druga slučajan, pronalazak stranih spisa kojima se tek trebala otkriti svrha i podrijetlo, a ne ciljanu konzultaciju Sibilininim knjigama da bi se otklonila konkretna nesreća ili potražio savjet u situaciji opasnoj za opstanak Rima.

¹⁵ Podrijetlo knjigā još uvijek je predmet žustrih rasprava među učenjacima, no vrlo su vjerojatno sadržavale grčke elemente i posve ili djelomično bile etruščanskog podrijetla; nakon što su prebačene u Apolonov hram, čuvali su se s etruščanskim obrednim knjigama (*libri rituales*), povezanim s nimfom po imenu *Begoe* (v. Gillmeister 2019: 34 i dalje; *usp.* Latte 1960: 303, bilj. 1).

When the Sibylline Books confirmed Marcius' prophecy, the games could be founded. It is similar with many other foreign cults where the Sibylline Books played an important role in their acceptance and legalisation.¹⁴ In fact, these were ritual texts of Greek origin,¹⁵ which determined the actions when dealing with certain signs (*prodigia*). Almost always

and “remedies”; also, by Gellius, who adds that the decemvirs, in situations when the gods should be asked directly for an advice, approached these books as an oracle; and finally, by Lactantius (*Div. Inst.* I 6, 7–13), who, referring to Varro: “quo nemo umquam doctior, ne apud Graecos quidem nedum Latinos vixit, in libris rerum divinarum, (...)” adds that the number of three books was increased later when the Capitoline Hill was rebuilt, since books from all Roman, Greek, and especially Erythraean cities were collected and brought to Rome, and they bore the name of *a certain Sibyl*. Pliny the Elder also speaks about the books (*N. h.* XI 105). Zonaras (IX 1) reports for the year 216 that the Romans were struck by a great calamity, which was “preceded by certain proclamations and prophecies of Sibyl, who foretold them a catastrophe many years ago.” Furthermore, he says of Marcius: “He was a prophet who foretold that, regardless of their Trojan origins from ancient times, they would be defeated in the Plain of Diomedes. (...) Sibyl warned them to beware of the place (the Plain of Diomedes), but still said that it would be of no use to them, even if they guarded it under the most watchful guard.” Precisely because it is obvious that prophecy cannot be avoided, whatever the man does or the deity decides, Dio refrains from any comment on known prophecies (XV 57, 22). Hence all the sources about the Sibylline Books are from the period of Augustus or later.

¹⁴ For example, the cult of the Great Mother (*Magna Mater*) was established in 205 also according to the instructions found in the Sibylline Books, because they were consulted to interpret the stones falling from the sky (*Liv.* XXX 10). An equally important cult of Venus, the mother of Aeneas (*Venus Erycina*) was founded according to instructions from the Books, which were consulted after the defeat at Lake Trasimenus in 217 BC. The instruction from the Books foresaw a victory if a foreign deity was introduced (*Ov. Fasti* IV 863–876; *Diod. Bibl.* IV 84). Cf. Nikoloska 2012: 365–366; Gillmeister 2019: 103–105. In contrast to these two foreign cults, the traditions mentioned in this paper represent, firstly, the intentional, and secondly, the accidental discovery of foreign writings that had yet to reveal their purpose and origin, rather than a targeted consultation of the Sibylline Books in order to remove a specific misfortune or to seek advice in a situation which was dangerous for the survival of Rome.

¹⁵ The origin of the *Books* is still the subject of a fierce debate among the scholars, but they most likely contained Greek elements and were wholly or partly of Etruscan origin; after being transferred to the Temple of Apollo, they were kept together with the Etruscan ritual texts (*libri rituales*), associated with a nymph named *Begoe* (see Gillmeister 2019: 34 ff. Cf. Latte 1960: 303, note 1).

trebalo poduzeti da se izbjegne nadolazeća katastrofa; stoga su se često pozivale na stare izreke ili proročanstva da bi potvrdile svoju vjerodostojnost.¹⁶ Prema Dioniziju iz Halikarnasa,¹⁷ Sibiline su se knjige čuvale u hramu na Kapitoliju do građanskoga rata između Marija i Sule. Na istom mjestu on dodaje da su namjerno ili slučajno spaljene. Poznato je da su izgorjele u Jupiterovu hramu tijekom požara na Kapitoliju 83. pr. Kr.; razlog se ne zna, ali se vremenski poklapa sa Sulinim pohodom na Rim. Po završetku njegove diktature, Senat je 78. pr. Kr. formirao povjerenstvo (najprije u Eritru, a zatim i u druga mjesta) da skupi i tako rekonstruira Sibilina proroštva.¹⁸

Na početku principata kolekciju Sibilinih knjiga kontrolirao je August, čak se posvetio i njezinu „čišćenju“,¹⁹ ali one su se inače vrlo rijetko konzultirale u carskome razdoblju.²⁰

1.2. *Quindecimviri sacris faciundis*

Osim augurā i pontifikā koji su čuvali obredne knjige u Rimu još od vremena Nume Pompilija, posebnu ulogu u državnoj rimskoj religiji imao je kolegij *virī sacris faciundis*.²¹ No o njegovim članovima nemamo podataka kao što je to slučaj s augurima i svećenicima. Rimska se tradicija slaže da je kolegij isprva bio sastavljen od dvojice patricija, otprilike u vrijeme kasnoga kraljevstva. Od

when the books were consulted in Rome, the result was the consecration of a temple or the introduction of a new cult *Graeco ritu*. The Sibylline Books were not explanations of strange or unfortunate events, but of what should be done to avoid an impending catastrophe; therefore, they often referred to old sayings or prophecies to confirm their authenticity.¹⁶ According to Dionysius of Halicarnassus,¹⁷ the Sibylline Books were kept in the temple on the Capitoline Hill until the period of the Civil War between Marius and Sulla. He also adds that the books were either intentionally or accidentally burned. They are known to have burned in the Temple of Jupiter during the fire at the Capitoline in 83 BC; the reason is unknown, but it coincides with Sulla's expedition to Rome. After the end of his dictatorship, in 78 BC the Senate formed a commission (first in Erythrae and then in other places) to gather and reconstruct Sibylline prophecies.¹⁸

At the beginning of the Principate, the collection of the Sibylline Books was controlled by Augustus, who even devoted himself to “cleaning” them,¹⁹ but the Books were rarely consulted during the imperial period.²⁰

1.2. *Quindecimviri sacris faciundis*

In addition to the augurs and pontiffs, who kept the ritual books in Rome since the time of Numa Pompilius, the collegium *virī sacris faciundis* had a special role

¹⁶ Usp. Wissowa, 1912: 538 i dalje; Beard, North & Price 2017: 179–180.

¹⁷ *Ant. Rom.* IV 62,5: *κείμενοι κατὰ γῆς ἐν τῷ ναῷ τοῦ Καπιτωλίνου Διὸς ἐν λιθίνῃ λάρνακι, ὑπ’ ἀνδρῶν δέκα φυλαττόμενοι.* „... (knjige) leže podno hrama kapitolijjskog Jupitera u mramornom kovčegu; čuvaju ih desetorica.“

¹⁸ Usp. Gillmeister 2019: 30–31. Od antičkih izvora taj događaj spominje Fenestela (*Ann. fr.* 18), Dionizije iz Halikarnasa (*Ant. Rom.* IV 62, pozivajući se na Varona) i Tacit (*Ann.* VI 12, 4).

¹⁹ August je dvaput osobno pregledao Sibiline knjige. Prvi put ih je, 18. pr. Kr., uoči stoljetnih igara (*ludi saeculares*), dao prepisati zbog navodno lošeg fizičkog stanja (Dio. Cass. LIV 17, 2); drugi put je kao *pontifex maximus* 12. pr. Kr. naredio da se svi grčko-rimski proročki zapisi spale, osim Sibilinih. No i njih je „očistio“ od nepoželjnih elemenata (Suet. *Aug.* 31). Usp. Gillmeister 2019: 39.

²⁰ Od Tacita, npr., poznato je da je car Neron naredio da ih se pogleda nakon požara u Rimu 64. (*Ann.* XV 44). Također v. bilj. 35.

²¹ Detaljno o podrijetlu i funkciji toga kolegija, v. Gillmeister 2019.

¹⁶ Cf. Wissowa 1912: 538 ff.; Beard, North & Price 2017: 179–180.

¹⁷ *Ant. Rom.* IV 62,5: *κείμενοι κατὰ γῆς ἐν τῷ ναῷ τοῦ Καπιτωλίνου Διὸς ἐν λιθίνῃ λάρνακι, ὑπ’ ἀνδρῶν δέκα φυλαττόμενοι.* „... (the Books) lie at the foot of the Temple of the Capitoline Jupiter, in a marble coffin, guarded by the body of ten members.“

¹⁸ Cf. Gillmeister 2019: 30–31. In ancient sources this event is mentioned by Fenestella (*Ann. Fr.* 18), Dionysius of Halicarnassus (*Ant. Rom.* IV 62, referring to Varro) and Tacitus (*Ann.* VI 12, 4).

¹⁹ Augustus personally reviewed the Sibylline Books twice. The first time, in 18 BC, on the eve of the century-old games (*ludi saeculares*), he had them rewritten due to allegedly poor physical condition (Dio. Cass. LIV 17, 2); the second time, in 12 BC, he ordered, as *pontifex maximus*, the burning of all Greco-Roman prophetic texts except the Sibylline Books. But he also “cleaned” them of undesirable elements (Suet. *Aug.* 31). Cf. Gillmeister 2019: 39.

²⁰ In Tacitus, for example, it is known that Emperor Nero ordered them to be seen after the fire in Rome in 64 (*Ann.* XV 44). Also see note 35.

367. pr. Kr. broj je povećan na deset članova, *decemviri sacris faciundis* (Liv. VI 37, 12), a krajem Republike na petnaest, *quindecimviri sacris faciundis* (najvjerojatnije je Sula povećao broj, iako ne postoji direktan navod)²². Njegova je funkcija često predmet rasprave. U najranijem obliku, kao *duumviri*, kolegij je, čini se, bio zadužen samo za čuvanje *knjigā*,²³ dok je kralj imao obrednu funkciju i moć divinacije. U vrijeme rane Republike, kao *decemviri*, kolegij postaje senatsko povjerenstvo *de religione*, s jednakim brojem patricijā i plebejaca. Tada, a osobito u vrijeme rata s Hanibalom, kolegij dobiva na važnosti i, osim za čuvanje *knjigā*, postaje direktno nadležan i uključen u njihovo čitanje te donošenje „lijeka“ (*remedium*) za nastale situacije. Funkcija kolegija od tada se nije bitno mijenjala. Kolegij je direktno vezan za Sibiline knjige i, budući da su one imale status državnoga proročišta, uživao je poseban ugled. Djelovao je dakle s posebnom svrhom i uz suglasnost Senata.²⁴

U vrijeme rata s Hanibalom najviše je zabilježenih konzultacija Sibilinih knjiga i direktne aktivnosti kolegija *decemviri sacris faciundis*. Izvori to potvrđuju čak 80 puta u tom razdoblju.²⁵ Za *knjigama* se posezalo kada bi društveni nemiri dosegli vrhunac ili kada bi se pojavio neki neobjašnjiv znamen (*prodigium*). Neka znamenja nisu bila u direktnoj vezi s političkom situacijom i velikim društvenim nemirima – takva su upućena etruščanskim prorcima. No ako su bila osobito prijeteća, teška za interpretaciju ili se radilo o političkoj krizi, Senat bi preporučio da se pogledaju **knjige** i u tome činu Senat je imao završnu riječ. Znamenje (*prodigium*) zahtijevalo je lijek (*remedium*) po nalogu *knjigā*, odnosno obred okajanja (*expiatio*), da bi se ponovo uspostavio mir. Najčešće je to rezultiralo molitvom (*supplicatio*), ali nerijetko i odlukom o osnivanju hrama, novih igara ili ceremonija u čast božanstva, uvođenjem

in the Roman state religion.²¹ However, there is no information about its members, unlike in the case with augurs and priests. The Roman tradition agrees that the collegium was originally composed of two patricians, around the period of the late kingdom. In 367 BC the number was increased to ten members, *decemviri sacris faciundis* (Liv. VI 37, 12), and by the end of the Republic to fifteen, *quindecimviri sacris faciundis* (Sulla most likely increased the number, although there is no direct citation)²². Its function is often the subject of a dispute. In its earliest form, as *duumviri*, the collegium seemed to be in charge only of keeping the Books,²³ while the ritual function and the power of divination lay in king's hands. During the period of the early Republic, as *decemviri*, the collegium became a senate commission *de religione*, with an equal number of patricians and plebeians. Then, and especially during the war with Hannibal, the collegium gained importance, and in addition to keeping the Books, became directly responsible for and involved in their reading, and administering the “remedy” (*remedium*) for certain situations. The function of the collegium has not changed significantly since then. The collegium is directly related to the Sibylline Books and, since the books had the status of a state oracle, the collegium enjoyed a special reputation. It acted with a special purpose and with the consent of the Senate.²⁴

The consultation of the Sibylline Books and direct activities of the *collegium decemviri sacris faciundis* occurred mostly during the war with Hannibal. Sources confirm this as many as 80 times in that period.²⁵ The *Books* were consulted during the peak of social unrests or when an inexplicable sign (*prodigium*) appeared. Some of the signs were not directly related to the political situation and the great social unrest – for such signs the advice of the Etruscan prophets was used. But if they were particularly threatening, difficult to interpret, or it was a matter of a political crisis, the Senate would recommend looking at the **Books**,

²² Najraniji spomen kolegija od 15 članova je iz 51. pr. Kr., u Cic. *Fam.* VIII 4, 1 (jedan od članova navodi se kao *quindecimvir*); komentator Servije (*Aen.* VI 63) povećanje broja na 15 članova smješta u Sulino vrijeme.

²³ *Ant. Rom.* IV 62, 4.

²⁴ Usp. Gillmeister 2019: 47.

²⁵ Usp. Gillmeister 2019: 138.

²¹ For more details on the origin and function of this collegium, see Gillmeister 2019.

²² The earliest mention of a 15-member collegium is from 51 BC, in Cic. *Fam.* VIII 4, 1 (one of the members is referred to as *quindecimvir*); the commentator Servius (*Aen.* VI 63) places the increase to 15 members during Sulla's time.

²³ *Ant. Rom.* IV 62, 4.

²⁴ Cf. Gillmeister 2019: 47.

²⁵ Cf. Gillmeister 2019: 138.

novog kulta, „gozbom bogova“ (*lectisternium*) itd. Najviše je promjenā u javnoj rimskoj religiji uvedeno upravo po nalogu Sibilinih knjiga, a uloga je kolegija bila pristupiti im, obavijestiti Senat o njihovom naputku i pobrinuti se za obrede okajanja.

2. CARMINA MARCIANA

2.1. *Marcus vates* / *Marcii vates*?

Rimska predaja o proroku Marciju usko je vezana za navode o njegovim proroštva (*carmina Marciana*), Sibilinim knjigama (*libri Sibyllini*) i osnutku Apolonovih igara (*ludi Apollinares*) u Rimu. Predaja se može podijeliti već prema podnaslovu ovoga poglavlja.

Većina izvora potvrđuje jednu osobu pod imenom *vates Marcus*. Nastariji izvor, Ciceron, navodeći neke primjere stihovanih proročanstava, kazuje da su „slično pjevali proroci Marcije i Publicije“,²⁶ *similiter Marcus et Publicius vates cecinisse dicuntur*. Tit Livije govori o njegovu plemenitom podrijetlu: *Vates hic Marcus illustris fuerat*.²⁷ Za njim kronološki slijede: komentator Horacijevih *Oda* Pomponije Porfirion: ... *veteris Marcii vatis Sibyllaeque et similibus*;²⁸ gramatičar Fest, koji jedini navodi Marcijevo osobno ime: *in carmine Cn. Marcii vatis*;²⁹ Amijan Marcellin: *velut Amphiarao referente aut Marcio, quondam vaticibus inclitis*;³⁰ kasnoantički autor Makrobije: *ex vaticinio Marcii vatis* ...³¹ te Isidor Seviljski u svojim *Etimologijama*:³² *Primus autem praecepta apud hebraeos Moyses scripsit; apud Latinos Marcus vates primus praecepta composuit. Ex quibus est illud, Postremus dicas, primus taceas*. Među Zonaranim dopunama petnaeste knjige Diona

and in this matter the Senate had the final say. The sign (*prodigium*) required a remedy (*remedium*) according to the books, or an expiation rite (*expiatio*) in order to restore the peace. This most often resulted in a supplication ceremony (*supplicatio*), but often in the dedication of a temple, new games or ceremonies in the honour of a deity, the introduction of a new cult, “the feast for the gods” (*lectisternium*), etc. Most changes in the Roman public religion were introduced according to the Sibylline Books, and the role of the collegium was to consult the Books, inform the Senate of their instructions, and arrange for the expiation rites.

2. CARMINA MARCIANA

2.1. *Marcus vates* / *Marcii vates*?

The Roman tradition about the prophet Marcus is closely linked to the mentions of his prophecies (*carmina Marciana*), the Sibylline Books (*libri Sibyllini*) and the founding of the games in Apollo’s honour (*ludi Apollinares*) in Rome. The tradition can be divided according to the subtitle of this chapter. Most sources confirm one person named *vates Marcus*.

The oldest source, Cicero, citing some examples of verse prophecies, says that “the prophets Marcus and Publicius sang similarly”,²⁶ *similiter Marcus et Publicius vates cecinisse dicuntur*. Livy speaks of his noble origin: *Vates hic Marcus illustris fuerat*.²⁷ He is followed chronologically by: the commentator to Horace’s *Odes*, Pomponius Porphyryon: ... *veteris Marcii vatis Sibyllaeque et similibus*;²⁸ grammarian Festus, who is the only one to mention Marcus’ personal name: *in carmine Cn. Marcii vatis*;²⁹ Ammianus Marcellinus: *velut Amphiarao referente aut Marcio, quondam vaticibus inclitis*;³⁰ the late antique author Macrobius: *ex vaticinio Marcii vatis...*;³¹ and Isidore of Seville in his

²⁶ Div. I 115. Tome dodaje: *quo de genere Apollinis aperta prolata sunt (credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum quibus inflatae mentes oracla funderent)*. „jednako tako su prenošena Apolonova proročanstva (vjerujem da su se događala nekakva isparavanja iz zemlje – njima raspljene duše sipale su proročanstva).“

²⁷ Liv. XXV 12, 3.

²⁸ Ep. II 1, 26.

²⁹ Fest 165, 28–30.

³⁰ Amm. Marc. XIV 1, 7.

³¹ Sat. I 17, 25–30.

³² Etym. VIII 12.

²⁶ Div. I 115. He adds: *quo de genere Apollinis aperta prolata sunt (credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum quibus inflatae mentes oracla funderent)*. “the prophecies of Apollo were transmitted in the same way (I believe that there were some evaporations from the earth – the souls affected by them poured out the prophecies).”

²⁷ Liv. XXV 12, 3.

²⁸ Ep. II 1, 26.

²⁹ Festus 165, 28–30.

³⁰ Amm. Marc. XIV 1, 7.

³¹ Sat. I 17, 25–30.

Kasija nalazimo i podatak:³³ *θαυμαστὸν δὲ καὶ τὸ τοῦ Μάρκου προμάντευμα*, što je očito pogreška za ime *Marcus*.³⁴

Ciceron³⁵ najprije govori o dvojici braće, *Marcii fratres*, kao autorima proročanstava, nabrajajući augure i proroke poznate od starine: *quo in genere Marcios quosdam fratres nobili loco natos apud maiores nostros fuisse scriptum videmus*.³⁶ Iako će u nastavku spomenuti Marcija u jednini, u drugoj knjizi³⁷ opet navodi *Marcije proroke: eodemque modo nec ego Publicio nescio cui nec Marcii vati- bus nec Apollinis opertis credendum existimo*. Da je Marcijā bilo više, navode i Plinije Stariji: *Divinitas et quaedam caelitem societas nobilissima ex feminis in Sibylla fuit, ex viris in Melampode apud Graecos, apud Romanos in Marcios*;³⁸ Simah: *Marciorum quidem vatum divinatio (...)*³⁹ te dvaput Servije u komentaru na *Eneidu*: (VI 70) *FESTOSQVE DIES DE NOMINE PHOEBI ludos Apollināres {dicit}, qui secundum quosdam bello Punico secundo instituti sunt, secundum alios tempore Syllano ex responso Marciorum fratrum, quorum extabant, ut Sibyllina, responsa*; (VI 72) *qui libri in templo Apollinis servabantur, nec ipsi tantum, sed et Marciorum et Begoes nymphae ...*

Očito je da je tradicija vrlo skromna kada je u pitanju prorok Marcije i da postoje znatna neslaganja među izvorima. Antički autori od kojih bismo očekivali jasnije podatke, poput Cicerona, pokazuju da ni njima samima nije jasno o kojoj se osobi radi, već samo naznačuju da ju je tradicija poznavala. *Gens Marcia* bila je svakako jedan od poznatijih rimskih plemićkih rodova. Kao i familije *Aemilii*, *Pomponii*, *Calpurnii* i *Pinari*, izvlačila

Etymologies:³² *Primus autem praecepta apud hebraeos Moyses scripsit; apud Latinos Marcus vates primus praecepta composuit. Ex quibus est illud, Postremus dicas, primus taceas*. Among Zonaras' additions to the fifteenth book of Cassius Dio, the following information is found:³³ *θαυμαστὸν δὲ καὶ τὸ τοῦ Μάρκου προμάντευμα*, which is obviously a mistake for the name *Marcus*.³⁴

Cicero³⁵ first mentions two brothers, *Marcii fratres*, as the authors of prophecies, enumerating augurs and prophets known since antiquity: *quo in genere Marcios quosdam fratres nobili loco natos apud maiores nostros fuisse scriptum videmus*.³⁶ Although in continuation he mentions a single *Marcus*, in the second book³⁷ he again speaks about two prophets called *Marcus*: *eodemque modo nec ego Publicio nescio cui nec Marcii vati- bus nec Apollinis opertis credendum existimo*. That there was more than one *Marcus* is also stated by Pliny the Elder: *Divinitas et quaedam caelitem societas nobilissima ex feminis in Sibylla fuit, ex viris in Melampode apud Graecos, apud Romanos in Marcios*;³⁸ Symmachus: *Marciorum quidem vatum divinatio (...)*³⁹ and twice by Servius in his commentary to the *Aeneid*: *FESTOSQVE DIES DE NOMINE PHOEBI ludos Apollināres {dicit}, qui secundum quosdam bello Punico secundo instituti sunt, secundum alios tempore Syllano ex responso Marciorum fratrum, quorum extabant, ut Sibyllina, responsa*; (VI 72) *qui libri in templo Apollinis servabantur, nec ipsi tantum, sed et Marciorum et Begoes nymphae ...*

It is obvious that the tradition is very modest concerning the prophet *Marcus* and that there are significant discrepancies among the sources. Ancient authors that are expected to offer more precise information, such as Cicero, show that it is not clear even to them who this person is; they merely indicate that

³³ Zonara IX 1: „Znamenito je bilo proroštvo Markovo“.

³⁴ Usp. Liv. XXV 12: „Taj prorok Marcije bijaše znamenit ...“

³⁵ *Div.* I 89.

³⁶ Vjerojatno su dva proročanstva dovela do vjerovanja u postojanje dvojice Marcija (Schanz 1890: 11). Usp. *OCD* 922 i *KP* (Bd. 3) 998: I. 2. (*s.v. Marcus*). Bilo je pokušaja i da se Ciceronovi navodi u *Div.* I 50 i II 55 shvate kao potvrda za dva Marcija, koji bi se zvali *Publicius Marcus* i *Gnaeus Marcus*, što postaje besmisleno već nakon prvoga čitanja. Detaljnije o tome v. Russo 2005: 9–12.

³⁷ *Div.* II 113.

³⁸ *N. h.* VII 119, 8–10.

³⁹ *Epist.* IV 34.

³² *Etym.* VIII 12.

³³ Zonaras IX 1: “Famous was the prophecy of Marcus”.

³⁴ Cf. Liv. XXV 12: “The prophet Marcus was famous...”

³⁵ *Div.* I 89.

³⁶ It is likely that the two prophecies led to the belief in the existence of the two *Marcii* (Schanz 1890: 11). Cf. *OCD* 922 and *KP* (Bd. 3) 998: I. 2. (*s.v. Marcus*). There have also been attempts to understand Cicero's quotes in *Div.* I 50 and II 55 as confirmation for the existence of two *Marcii*, who would be called *Publicius Marcus* and *Gnaeus Marcus*, which becomes meaningless after the first reading. For more details on this see Russo 2005: 9–12.

³⁷ *Div.* II 113.

³⁸ *N. h.* VII 119, 8–10.

³⁹ *Epist.* IV 34.

je svoje podrijetlo od Sabinjana i rado ga isticala na brojnim spomenicima.⁴⁰ Jedno od takvih je denar C. Marcija Cenzorina iz 97. pr. Kr. s prikazom Apolona, koji aludira na Apolonove igre.⁴¹ Stoga i ne čudi da Ciceron tvrdi da su Marciji *loco nobilitatos*, a Livije da je prorok Marcije bio *illustris*. Dakle, u Marcijevo postojanje ne sumnja ni Livije, no on kao analist ne propušta ništa što se određene godine zbilo te raspravama o Marciju kao stvarnoj osobi ne daje prostora. Za njega je važno objasniti razloge uvođenja Apolonovih igara u Rimu. Plinije Stariji, Amijan Marcelin i Zonara spominju Marcija samo kao primjer nekakvoga proroka. Simah, Isidor te Paul i Fest citiraju Marcija, odnosno Marcije, i kao autora „pravila“ (*praecepta*) koja su kružila Rimom. Od njih je jedno do nas došlo u cijelosti i dva fragmentarno. S obzirom na to da se ta *praecepta* mogu izmjeriti saturnijskim stihovima, vjerojatno su starija od II./I. st. pr. Kr. Servije povezuje braću Marcije s uvođenjem Apolonovih igara i navodi ih kao autore spisa koji su se čuvali u Apolonovu hramu, sa Sibilinim knjigama.

2.2. *Carmina Marciana* i uvođenje Apolonovih igara u Rimu

Godine 213. pr. Kr. od Livija saznajemo da je ulicama Rima vladao nered zbog pojave novih „religija“ (*religiones*) u vrijeme rata s Hanibalom; rat u kojem su se nizali uspjesi i porazi mijenjao je stav ljudi i pogodovao uplivu stranih praznovjerja i obreda, porastu broja svećenika i trgovine proroštvima do te mjere da se to počelo pokazivati javno, pa je rimska država pokušavala kaznama i raznim dekretima vratiti rimske obrede. Budući da to nijednom nižem magistratu nije

this person was known to the tradition. *Gens Marcia* was certainly one of the most famous noble families of Rome. Similar to the *Aemilii*, *Pomponii*, *Calpurnii* and *Pinarii* families, this family traced its origins from the Sabinians and liked to emphasize it on numerous monuments.⁴⁰ An example is the denarius of C. Marcus Censorinus from 97 BC depicting Apollo and alluding to *ludi Apollinares*.⁴¹ Therefore, it is not surprising that Cicero claims that Marcii were *loco nobilitatos*, and Livy that the prophet Marcus was *illustris*. Hence, Livy has no doubts concerning Marcus' existence either, but as an analyst he does not miss anything that happened in a certain year, and he does not give room to discussions about Marcus as a real person. It is important for him to explain the reasons for the introduction of the *ludi Apollinares* in Rome. Pliny the Elder, Ammianus Marcellinus and Zonaras mention Marcus only as an example of a prophet. Symmachus, Isidore, Paul and Festus quote Marcus, or Marcii as the author(s) of the “precepts” (*praecepta*) that circulated in Rome. Since these *praecepta* can be measured by the Saturnian verses, they are probably older than 2nd and 1st century BC. Servius connects the brothers Marcii with the introduction of the *ludi Apollinares* and cites them as the authors of the texts kept in the Temple of Apollo, along with Sybilline books.

2.2. *Carmina Marciana* and the introduction of *ludi Apollinares* in Rome

According to Livy, in the year 213 BC the streets of Rome were in disarray due to the emergence of new “religions” (*religiones*) during the war with Hannibal; a war of success and defeats changed the attitude of the people, enabled the penetration of foreign superstitions and rites, the increase in the number of priests, and the trade of prophecies to such an extent

⁴⁰ Turner 2016: 6.

⁴¹ Turner 2016: 4–5. Osnutak Apolonovih igara dovodi u vezu s prorokom Marcijem, prema čijim su proroštvima igre utemeljene, porodicu Marcijā. Ona je svoje podrijetlo mogla lako povezati s Numom Pompilijem preko njegova unuka, kralja Anka Marcija, i Nume Marcija koji je, prema analističkoj tradiciji *pontifex maximus* za vrijeme Nume Pompilija (usp. Gillmeister 2019: 137–138; Humm 2014: 46; Russo 2005: 12–16 te 31–32). Sibila i Apolon često su se stavljali u kontekst osnivanja Grada (usp. Dion. Hal. *Ant. Rom.* I 55; Lycoph. *Alex.* 1250–1262; Verg. *Aen.* III 250–257; Tib. *Eleg.* II 5, 1–69), što je za sobom povlačilo i Troju i trojanske korijene.

⁴⁰ Turner 2016: 6.

⁴¹ Turner 2016: 4–5. The foundation of the *ludi Apollinares* associates the family of Marcii with the prophet Marcus, according to whose prophecies the *Games* were founded. The family could easily link its origins to Numa Pompilius through his grandson, King Ancus Marcus, and Numa Marcus who, according to the analytical tradition, was *pontifex maximus* during Numa Pompilius (cf. Gillmeister 2019: 137–138; Humm 2014: 46; Russo 2005: 12–16 and 31–32). Sibyl and Apollo were often placed in the context of the founding of the City (cf. Dion. Hal. *Ant. Rom.* I 55; Lycoph. *Alex.* 1250–1262; Verg. *Aen.* III 250–257; Tib. *Eleg.* II 5, 1–69), which entailed both Troy and Trojan origins.

uspjelo, senat je povjerio gradskom pretoru Mar-ku Emiliju dužnost da narod oslobodi novih vj-erovanja. On je osobno donio edikt kojim je nare-dio da mu se donesu bilo kakve knjige prorošta-va, pisane molitve ili zapisi o obrednim žrtvama te zabranio žrtvovanje prema novom ili stranom obredu.⁴²

U to vrijeme Hanibal se pokušava domoći Tarenta, a ostatak rimske vojske od poraza kod Kane boravi na Siciliji nezadovoljan svojim po-ložajem.⁴³ Rezultat istrage o pojavi stranih pro-ročanstava u godini koja slijedi (212.) potvrđuje i Makrobije,⁴⁴ a priču navodim u cijelosti prema Liviju:⁴⁵

U Rimu su se konzuli i pretori zadržali La-tinskim festivalom sve do petog dana prije majskih kalendi (26. 4.). Tog dana, pošto su izvršili obred na Brdu⁴⁶, svaki je pošao u svoje provincije. Zatim je novo vjerovanje (*religio*) nametnuto prema Marcijevim proročanstvi-ma (*carmina*). Taj Marcije bijaše znamenit prorok, a kad se prethodne godine (213.) prema senatskoj odluci obavljala potraga za takvim knjigama, proročanstva su došla u ruke gradskog pretora Marka Emilija, koji je bilo zadužen za to. On ih je odmah predao novom pretoru Suli. Od dva proročanstva tog Marci-ja, vjerodostojnost prvoga (koja je potvrđena ishodom, pošto se događaj već odvio) davala je povjerenje u drugo, kojem vrijeme još nije došlo. U prvom je prorečena nesreća kod Kane otprilike ovim riječima: „Rijeku Kanu izbjega-vaj, rode trojanski, da te tuđin ne bi natjerao da na Diomedovu polju zametneš bitku. No nećeš mi povjerovati sve dok polje krvlju ne ispuniš i mnoge tisuće tvojih ubijenih rijeka ne odnese s plodnog tla u veliko more; riba-ma, pticama i divljim zvijerima koje nastanjuju zemlju bit će hrana meso tvoje. Naime, tako mi je Jupiter proreкао.“ Oni koji su se borili blizu, na tome mjestu prepoznali su i polje Diome-da Argejca, rijeku Kanu i samu nesreću. Tad

that it began to be shown publicly, so the Roman state tried to restore Roman rites through punishments and various decrees. Seeing as no lower magistrate succeeded in this, the senate entrusted the duty to free the people from new beliefs to the city praetor Marcus Aemilius. He personally issued an edict ordering that any books of prophecy, written prayers or records of ritual sacrifices be brought to him, and forbade sacrifice according to a new or foreign rite.⁴²

At the time, Hannibal was trying to capture Taren-tum, and the rest of the Roman army remained in Sicily after the defeat at Cannae, dissatisfied with their position.⁴³ The result of the investigation into the appearance of foreign prophecies in the follow-ing year (212) is also confirmed by Macrobius,⁴⁴ and the story is quoted in its entirety according to Livy:⁴⁵

In Rome, the consuls and praetors remained un-til the fifth day before the calends of May (April 26). After they performed the rites on that day on the Hill⁴⁶, each went to their provinces. Then the new belief (*religio*) was imposed according to Marcus' prophecies (*carmina*). This Marcus was a famous prophet, and since the search for such books was carried out in the previous year (213) by the decree of the senate, they (*carmina*) came into the hands of Marcus Aemilius, the praetor urbanus, who was in charge of the matter. He im-mediately handed them over to the new praetor, Sulla. Of the two prophecies of this Marcus, the credibility of the first (which was confirmed by the outcome, since the event had already taken place) gave credibility to the second, whose time had not yet come. The first prophecy predicts a ca-lamity near Cannae with these words: "Avoid the river Cannae, you Trojan kin, so that a foreigner may not force you to start a battle on the Plain of Diomedes. But you will not believe me until you fill the Plain with blood, and many thousands of your slain are taken by the river from the fertile ground to the great sea; the fish, the birds, and the wild beasts that inhabit the earth will feed on your flesh. For this is what Jupiter has prophesied to

⁴² Liv. XXV 1, 6–12.

⁴³ Liv. XXIII 25, XXIV 18 i, osobito, XX 5–6. Usp. Briscoe 1989: 54.

⁴⁴ *Sat.* I 17, 25–27.

⁴⁵ Liv. XXV 12. V. Gillmeister 2019: 134 i dalje. Svi prijevodi u radu pripadaju autoru ovoga članka, kao i kronološki dodatci.

⁴⁶ *Mons Albanus*.

⁴² Liv. XXV 1, 6–12.

⁴³ Liv. XXIII 25, XXIV 18 and in particular XX 5–6. Cf. Briscoe 1989: 54.

⁴⁴ *Sat.* I 17, 25–27.

⁴⁵ Liv. XXV 12. See Gillmeister 2019: 134 ff. All translations to Croatian in the paper belong to the author of this article, as well as chronological additions.

⁴⁶ *Mons Albanus*.

je pročitano drugo proročanstvo, ne toliko nejasno zbog toga što je budućnost tajnija od prošlosti, koliko nerazgovijetno zbog načina na koji je napisano: „Rimljani, ako neprijatelje želite otjerati, kugu koja dolazi izdaleka, predlažem da se Apolonu zavjetuju igre, koje će se usrdno odvijati za Apolona svake godine; kada narod bude davao dio iz javne blagajne, privatni građani neka pridonesu za sebe i svoje; za izvođenje tih igara nadležan će biti onaj pretor koji bude glavni sudac narodu i *plebi*⁴⁷; decemviri neka žrtvama obreduju prema grčkom običaju. Ako ovo pravilno učinite, radovat ćete se uvijek i vaša će država biti bolja; naime uništiti će vaše neprijatelje onaj bog koji vaša polja ugodno napāsā.“

Za tumačenje tog proroštva uzeli su jedan dan; sutradan je donesena senatorska odluka da decemviri pogledaju knjige u vezi s Apolonovim igrama i obavljanjem svetog obreda. Kad je to učinjeno i izneseno pred Senat, oci odlučise da se zavjetuju i održe igre Apolonu te da, kada igre budu završene, 12.000 asā i dvije veće žrtve treba dati pretoru za sveti obred. Donesena je druga senatorska odluka, da decemviri obred izvrše prema grčkom običaju ovim žrtvama: Apolonu pozlaćenim⁴⁸ volom i dvjema bijelim pozlaćenim kozama⁴⁹, Latoni pozlaćenom kravom. Kad je kanio održati igre u Cirku, pretor donese edikt da narod za vrijeme igara dā prilog

me.” Those who had fought close to that place recognised the Plain of Diomedes the Argive, the river Cannae and the disaster itself. Then the second prophecy was read, which was not only obscure because the future is more uncertain than the past, but ambiguous because of the way it was written: “Romans, if you wish to repel your enemies, the plague from afar, I suggest that you vow games to Apollo, which will be zealously held in Apollo’s honour every year; when the people when the people contribute a share from the public treasury, private citizens shall contribute on their own behalf and of their (families); the praetor, as the chief judge of the people and the *plebs*,⁴⁷ shall be in charge of conducting these games; let the decemvirs offer sacrifices according to the Greek custom. If you do this correctly, you will always rejoice and your state will be better; for the god that fills your fields with plenty will destroy your enemies.”

They took one day to interpret that prophecy; on the next day the Senate made a decree that the decemvirs should consult the Books with regard to *ludi Apollinares* and the performance of the sacred rite. When this was done and brought before the Senate, the fathers decided that games should be vowed and held in Apollo’s honour, and that after the games, 12,000 assēs and two greater sacrifices should be given to the praetor for the sacred rite. A second decree was made by the Senate, that the decemvirs should offer sacrifice according to Greek rite: to Apollo a gilded ox⁴⁸ and two white gilded goats⁴⁹, to Leto a gilded cow. When he intended to

⁴⁷ *I.e. praetor urbanus*. Fraza *plebeique populo*, koja se u vezi s istim događajem ponavlja kod Makrobija (*Sat.* I 17, 25–27) nalazi se i u odjecima stare molitve koju navode Livije (XXIX 27): *ut ea mihi populo plebique Romano bene verruncent* i Ciceron (*Mur.* 1): *ut ea res mihi fidei magistratuique meo, populo plebique Romanae bene atque feliciter eveniret*. Antički pisci nisu obraćali pažnju na razliku između ta dva termina, jer je u njihovo vrijeme zapravo i nema, ali *carmina Marciana* mogla bi održavati vrijeme društveno-političke organizacije prije reformi Servija Tulija, odnosno vrijeme u kojem je *populus* sačinjavao vojsku za razliku od *plebi* (Momigliano 1990: 104). Iako, prema nekima (Drummond 1990: 166), fraza ne dokazuje da je *plebs* bila *infra classem* (nije sačinjavala vojsku) i da se radi o dvije različite grupe.

⁴⁸ Podrazumijeva se u tekstu da su se životinje žrtvovala pozlaćenih rogova (op. prev.).

⁴⁹ Kozu se inače posvećuje Dijani, a ne Apolonu. Ime trećeg božanstva u tekstu je možda izbrisano ili oštećeno (usp. Livy, *History of Rome, Volume VI: Books 23–25*, 1940: 387, bilj. 3). Isti je navod i kod Makrobija (*Sat.* I 17, 25–27) što znači da, ako je i došlo do iskrivljenja teksta, to se dogodilo vrlo rano i najvjerojatnije ima veze s uništenjem prve verzije nakon požara na Kapitoliju 83. pr. Kr.

⁴⁷ *I.e. praetor urbanus*. The phrase *plebeique populo*, which is repeated in connection with the same event recorded in Macrobius (*Sat.* I 17, 25–27) is also found in the echoes of the old prayer quoted by Livy (XXIX 27): *ut ea mihi populo plebique Romano bene verruncent* and Cicero (*Mur.* 1): *ut ea res mihi fidei magistratuique meo, populo plebique Romanae bene atque feliciter eveniret*. The ancient writers did not pay attention to the difference between the two terms, because in their time it did not exist, but *carmina Marciana* could reflect the time of socio-political organisation before the reforms of Servius Tullius, i.e. the time when the army was comprised of *populus* unlike the *plebs* (Momigliano 1990: 104). Although, according to some (Drummond 1990: 166) the phrase does not prove that the *plebs* was *infra classem* (they were not a part of the army), and that they were two different groups.

⁴⁸ Translator’s note: It is understood in the text that the sacrificed animals had gilded horns.

⁴⁹ The goat is otherwise offered to Diana, not Apollo. The name of the third deity may have been erased or damaged in the text. (Cf. Livy, *History of Rome, Volume VI: Books 23–25*, 1940: 387, note 3). The same statement is made in Macrobius (*Sat.* I 17, 25–27), which means that even if the text was

za Apolona, svatko prema svojoj mogućnosti. To je početak Apolonovih igara, zavjetovanih i održanih radi pobjede, a ne radi zdravlja kako većina misli. Narod je ovjenčan promatrao, matrone su se ponizno molile; narod se javno gostio u atrijima, s vratima širom otvorenim, i taj je dan proslavljen ceremonijama na razne načine.

Budući da su navodi o Marcijevim proroštvima (*carmina Marciana*) uvijek povezani sa Sibilininim knjigama, najvjerojatnije su se zajedno čuvali u hramu na Kapitoliju te je stoga lako pretpostaviti da su zajedno i uništeni u požaru 83. pr. Kr. i da je stvorena nova verzija, osobito jer sama proročanstva aludiraju⁵⁰ na heksametre. Stoga i danas postoje neslaganja o istraživanju, autentičnosti i vremenu nastanka kada su u pitanju *carmina*, kao i o njihovoj raspodjeli u *praecepta* ili *vaticinia* (izreke i proročanstva). Postoje i poteškoće koje izranjaju iz Livijeve tvrdnje da je drugo proročanstvo „teže shvatiti jer predviđa budućnost“ (za razliku od prvoga koje se potvrdilo) i „jer je sam tekst kompliciran“. No tekst uopće nije „težak“ kako bi se očekivalo, pa je moguće da je do nas došao u pojednostavljenoj, mlađoj verziji.⁵¹ Također, može se postaviti pitanje zašto prva objava ne sadrži *remedium* kojim se poraz kod Kane mogao izbjeći, ali zaključujem da prorok (tko god on bio) vjerodostojnost druge objave želi postići navođenjem starije, da bi se nova nesreća izbjegla.⁵² Prva se objava već obistinila i stoga nije bilo potrebno navoditi obredni „lijek“, *remedium* (ako ga je uopće i zahtijevala). To što u tom slučaju Livije posvećuje neobičnu pažnju proročkom tekstu ne znači da takvih slučajeva nije bilo više. Postojanje proroka i proročkih knjiga zasigurno nije bilo strano italskoj tradiciji⁵³ i zasigurno nije svaka pojava takvih tekstova u Rimu iziskivala intervenciju države. Da se u *knjigama* nije našla

hold the games in the Circus Maximus, the praetor issued an edict that the people should give a contribution to Apollo during the games, everyone according to their means. This was the beginning of the ludi Apollinares, vowed and held for victory, not for health like the majority believes. The laurelled people watched, the matrons prayed humbly; the people feasted publicly in the atriums, with the doors wide open, and that day was celebrated with ceremonies in various ways.”

Since the mentions of Marcius' prophecies (*carmina Marciana*) are always associated with the Sibylline Books, they were most likely kept together in the temple on the Capitoline Hill, so it is easy to assume that they were destroyed together in a fire in 83 BC, and that a new version has been created, particularly since the prophecies themselves point⁵⁰ to hexameters. Therefore, even today there are disagreements about research, authenticity and the period of creation concerning the *carmina*, and their division as *praecepta* or *vaticinia* (sayings and prophecies) as well. There are also difficulties that arise from Livy's claim that the second prophecy is “harder to understand because it foretells the future” (unlike the first that has been confirmed) and “because the text itself is complicated.” But the text is not at all “difficult” as expected, so it is possible that it came to us in a simplified, later version.⁵¹ Furthermore, one may ask why the first prophecy does not contain a *remedium* by which the defeat at Cannae could have been avoided, but I conclude that the prophet (whoever he was) wanted to make the second prophecy credible by quoting the older one, in order to avoid a new calamity.⁵² The first prophecy had already come true and therefore it was not necessary to present the ritual “remedy”, *remedium* (if it was required at all). The fact that Livy pays unusual attention to the prophetic text does not mean that this was the only case. The existence of prophets and prophetic books was certainly not foreign to the

⁵⁰ Usp. Schanz 1890: 16; Latte 1960: 255, bilj. 5. Jednako pretpostavlja i Russo 2005: 5. Složenice poput *Troiugena*, *armigera*, *frugifera* svakako upućuju na epski jezik i metrički odgovaraju epskom stihu.

⁵¹ Usp. North 2000: 101–102.

⁵² Jednako smatra i Russo 2005: 5 i 12.

⁵³ Tradicija obrednih knjiga poznata je još od Etruščana kod kojih su, osim *libri haruspicini*, postojale *libri fulgurales* te *libri rituales* (Cic. *Div. I* 72).

distorted, this happened very early and is most likely connected to the destruction of the first version after the fire at the Capitoline Hill in 83 BC.

⁵⁰ Cf. Schanz 1890: 16; Latte 1960: 255, note 5. Russo 2005: 5 assumes the same. Compounds such as *Troiugena*, *armiger*, *frugifer* certainly point to epic language and metrically correspond to epic verse.

⁵¹ Cf. North 2000: 101–102.

⁵² Russo (2005: 5 and 12) believes the same.

potvrda za Marcijeva proročanstva, ona se ne bi niti smatrala vjerodostojnima. S druge strane, ratno stanje iziskivalo je žurnost izvršavanja naputaka iz *knjigā*, pa je Senat povjerio decemvirima nadležnost u slučaju s Marcijevim proroštva. Prenošnje odgovornosti s konzula na Senat, sa Senata na decemvire i ponovo vraćanje na Senat koji donosi konačnu odluku, pokazuje karakter rimske religije u to vrijeme.⁵⁴ Naime, događaj s pojavom Marcijevih proroštava iz 213. navodi na misao da su postojali mnogi tekstovi italskog podrijetla koji nisu bili dio službenog rimskog korpusa, ali su to postali pošto su probrani oni koji bi mogli biti od rimskog interesa i stavljeni pod državnu kontrolu. To nužno ne umanjuje vjerodostojnost Marcijevih objava, ali svakako pokazuje da je uloga pojedinca nadahnutog direktno od božanstva zamijenjena državnim autoritetom (u ovom slučaju Senatom) koji ispituje njihovu vjerodostojnost.

3. LUCIUS PETILIUS

Priča o Luciju Petiliju drugi je primjer kako su se Rimljani ophodili prema stranim spisima. Međutim, boreći se između očuvanja tradicije i inovacije, ovoga su puta postupili krajnje brutalno.

Radi se o knjigama Nume Pompilija koje su pronađene 181. pr. Kr., a do kojih se došlo sasvim slučajno. Najopširniji izvor za tu priču također je Livije, s tim da su okolnosti drukčije u odnosu na prvi spomenuti slučaj s Marcijevim proroštva. Naime, dok se u prvom slučaju radilo o svojevrsnoj inspekciji i „potrazi“ za tekstovima koji nisu dio državnoga kulta, u slučaju s Numinim knjigama do spisa se došlo posve slučajno. Nadalje, za razliku od prvoga slučaja, u koji Livije uvodi govoreći o neprestanim nepovoljnim znamenjima u Rimu i koji mu služi kao objašnjenje okolnosti koje su dovele do osnivanja igara u čast Apolonu, u drugom nema nikakvoga uvoda. Prije nego prijeđe na priču o Numinim knjigama, Livije jedino kaže da te godine nije kišilo šest mjeseci. Možda se to treba shvatiti kao svojevrsan nepovoljan znak (*prodigium*) za ono što slijedi?

⁵⁴ V. North 2000: 92–94.

Italic tradition,⁵³ and not every appearance of such texts in Rome required the intervention of the state. If the prophecies of Marcius had not been confirmed in the Books, they would not have been considered credible. On the other hand, the state of war required hasty execution of instructions from the Books, so the Senate entrusted the decemvirs with the responsibility for Marcius' prophecies. The transfer of responsibility from the consul to the Senate, from the Senate to the decemvirs, and the return to the Senate, which makes the final decision, reveal the character of the Roman religion during that period.⁵⁴ Namely, the event with the appearance of Marcius' prophecies from 213 suggests that there were many texts of Italic origin that were not part of the official Roman corpus, but they became as such after those that might be of Roman interest were selected and placed under state control. This does not necessarily diminish the credibility of Marcius' prophecies, but it certainly shows that the role of the individual inspired directly by the deity has been replaced by the state authority (in this case the Senate) which examines their credibility.

3. LUCIUS PETILIUS

The story of Lucius Petilius is another example of how the Romans treated foreign writings. However, while hesitating between the preservation of tradition and innovation, this time they acted extremely brutally.

These are the books of Numa Pompilius which were found in 181 BC quite by accident. The most extensive source for this story is also Livy, with the circumstances being different from the first case of Marcius' prophecies. Namely, while in the first case it is a kind of inspection and “search” for texts that are not part of the state cult, in the case of Numa's books, the texts were found by accident. Furthermore, unlike the first case, for which Livy gives an introduction by talking about the constant unfavourable signs in Rome and which serves as an explanation for the circumstances that led to the founding of the games in Apollo's honour, in the second case there is no introduction. Before moving on to the story of Numa's books, Livy

⁵³ The tradition of ritual books has been known since the Etruscans, who, in addition to *libri haruspicini*, had *libri fulgurales* and *libri rituales* (Cic. Div. I 72).

⁵⁴ See North 2000: 92–94.

Prema Livijevu izvješću za 181. godinu pr. Kr. (XL 29, 3–14):

Iste godine, dok su na polju pisara Lucija Petilija⁵⁵ pod Janikulom ratari dublje orali zemlju, pronađene su dvije kamene škrinje, gotovo osam stopā duge, po četiri široke, s poklopcima vezanima olovom. Obje su škrinje bile ispisane latinskim i grčkim naslovima: na jednoj (je pisalo) da je pokopan Numa Pompilije, Pomponov sin, rimski kralj; na drugoj da su (to) Numine knjige. Kad ih je, prema savjetu prijatelja, vlasnik otvorio, otkrilo se da je prazna ona s imenom pokopanoga kralja (i) bez ijednoga traga ljudskoga tijela ili bilo kakve stvari; sve je nestalo zbog protoka tolikih godina. U drugoj su pronađena dva svežnja zamotana užadi natopljenom voskom, sa sedam knjiga koje ne samo da su izgledale netaknute, nego posve nove. Bilo je sedam⁵⁶ latinskih knjiga o pontifikalnom pravu (*de iure pontificio*), sedam grčkih koje su se bavile mudrošću (i.e. filozofijom, *de disciplina sapientiae*), koliko je bilo moguće u to vrijeme. Valerije Ancijat dodaje da su bile pitagorejske naravi, dajući vjerodostojnost općepoznatom mišljenju da je Numa bio Pitagorin učenik, a time i vjerodostojnost fikciji. Knjige su najprije pročitale prijatelji, koji su nazočili tom događaju; kad se, pošto su ih mnogi pročitali, pronio glas o njima, uzeo ih je od Lucija Petilija gradski pretor Kvint Petilije želeći ih pročitati; (među njima) je postojao i prijateljski odnos jer je

only states that it had not rained for six months that year. Maybe this should be understood as a kind of unfavourable sign (*prodigium*) for what follows?

According to Livy's report for 181 BC (Liv. XL 29, 3–14):

During the same year, while the farmers were ploughing the ground deeper in the field of the scribe Lucius Petilius,⁵⁵ two stone chests were discovered, about eight feet long and four feet wide, with their lids fastened with lead. Both chests bore an inscription in Latin and Greek: on one (it was written) that Numa Pompilius, son of Pomponius, and king of Rome, was buried there; on the other that (it) contained Numa's books. When the owner opened them on the advice of his friends, it was discovered that the chest bearing the name of the buried king was empty (and) without any trace of a human body or anything else; everything had disappeared after many years. In the other chest, two bundles wrapped with waxed ropes were found, each containing seven books not only intact, but brand new. There were seven⁵⁶ books in Latin on pontifical law (*de iure pontificio*), and seven in Greek about wisdom (i.e. philosophy, *de disciplina sapientiae*). Valerius Antias adds that they were of a Pythagorean nature, giving credence to the common opinion that Numa was a disciple of Pythagoras. The books were first read by friends who were present at the event; after many had read them, and the word about books had spread, they were taken from Lucius Petilius

⁵⁵ Postoje i neka manja odstupanja u izvorima. Varon (*Logistorici*, 40) za vlasnika imanja navodi Terencija (*Terentius*), a pronalazač knjigā njegov je govedar koji je orao blizu Numina groba. Plinije Stariji (*N.h.* XIII 84, 4) također za vlasnika imanja navodi Gneja Terencija, koji je osobno iskopao Numin lijes. U nastavku (88) Plinije podsjeća i na sudbinu Sibilinih knjiga koje su spaljene ili zahvaljujući starici koja ih je nudila Tarkviniju Oholom ili u požaru na Kapitoliju.

⁵⁶ Rimski se izvori razlikuju u izvješću o broju knjigā. Livijeva verzija govori o sedam latinskih i sedam grčkih knjiga. Jednako tvrdi i Plinije (*N.h.* XIII 27, 87) citirajući za izvor L. Calpurnija Pizona (*ensor*), ali dodaje da C. Sempronije Tuditan govori o 12 knjiga *Numae decretorum*. Plinije navodi i da je prema Varonu pronađeno samo sedam knjiga *humanarum antiquitatum*, a prema Valeriju Ancijatu 12 knjiga pontifikalnoga prava na latinskome i isto toliko knjigā grčke filozofije. Valerija Ancijata citira i Plutarh (*Num.* XXII 4). Kasije Hemina, koji je Plinijev prvi izvor, spominje samo jedan lijes s Numinim tijelom i tri knjige Pitagorine filozofije. Jedini izvor koji govori da je spaljeno zapravo sedam grčkih knjiga, a sedam latinskih sačuvano, jest Valerije Maksim (I 1, 12). Usp. Prowse 1964: 37.

⁵⁵ There are also some minor discrepancies in the sources. Varro (*Logistorici*, 40) states that *Terentius* was the owner of the estate, and that the books were found by his cattleman who ploughed near Numa's tomb. Pliny the Elder (*N.h.* XIII 84, 4) also cites *Gnaeus Terentius* as the owner of the estate, who personally excavated Numa's coffin. In the continuation (88), Pliny recalls the fate of the Sibylline Books, burned both by the old woman who offered them to Tarquin the Proud, and by the fire on the Capitol.

⁵⁶ Roman sources differ in reporting on the number of books. Livy's version speaks of seven Latin and seven Greek books. The same is claimed by Pliny (*N.h.* XIII 27, 87), quoting L. Calpurnius Piso (*ensor*) as the source, but he adds that C. Sempronius Tuditanus speaks of twelve books *Numae decretorum*. Pliny also states that according to Varro, only seven books *humanarum antiquitatum* were found, and according to Valerius Antias, twelve books of pontifical law in Latin and the same number of books of Greek philosophy were found. Valerius Antias is also quoted by Plutarch (*Num.* XXII 4). Cassius Hemina, who is Pliny's first source, mentions only one coffin with Numa's body and three books of Pythagoras' philosophy. The only source that actually states that seven Greek books were burned, and seven Latin preserved is Valerius Maximus (I 1, 12). Cf. Prowse 1964: 37.

Kvint Petilije kao kvestor dao namještenje pisaru u dekuri. Pročitao je najvažnije dijelove i, kad je shvatio da većina njih može dovesti do uništenja (državne) religije, rekao je Luciju da će ih baciti u vatru; prije nego što to učini, dopušta mu da (sudski) ispita, ako smatra da se putem prava posjedovanja ili zagovora (tribunā) knjige mogu potraživati natrag: no to treba učiniti tako da sačuva prijateljstvo s njim (pretorom). Pisar je pošao k pučkim tribunima, stvar je prebačena s tribuna na Senat. Pretor je rekao da je spreman zakleti se da te knjige ne treba niti čitati niti sačuvati. Senat je procijenio da je dovoljno to što pretor obećava zakletvu; knjige neka se spale čim prije na komiciju; neka se vlasniku (zemlje) isplati cijena za knjige, koliko se prikladnim bude činilo pretoru Kvintu Petiliju i većini pučkih tribuna. Pisar je to odbio. Knjige su na komiciju spaljene vatrom koju su načinile žrtvene sluge (*victimarii*) naočigled narodu.

Uočljiva je povezanost dvojice Petilija, a to nije promaklo ni Liviju. On ih dovodi u vezu na citiranom mjestu riječima: „Dva čovjeka su povezana: dok je Kvint bio *quaestor*, za Lucija je stekao položaj pisara.“ Stoga se pomišlja da su su mogli biti u odnosu *patronus – cliens*.

No zanimljivije je kako se u tako nevažnom događaju kriju znamenite okolnosti: vjerski čin spaljivanja knjigā, iako su se krile pod Numinim imenom, pokazuje da je taj incident proizveo golem učinak na Senat. Numa je uživao veliko poštovanje među Rimljanima kao kralj s kojim je započelo razdoblje mira pošto se, kao mudrac i mirotvorac, posvetio organizaciji državne religije te prekinuo s osvajačkom politikom koju je vodio ratoborni Romul.⁵⁷ Unatoč tomu, nije se gledalo blagonaklono na knjige koje su pod njegovim imenom pronađene i prema tradiciji napisane njegovom rukom. Ključne su riječi *pleraque dissolvendarum religionum esse* – knjige su sadržavale inovacije ili su bile suprotne tradiciji; u svakom slučaju, predstavljale one opasnost za religiju ili bile previše „nespretne“ da ih se ispita, nitko ih nije imao namjeru braniti.

⁵⁷ Usp. Turner 2016: 2 i dalje. Od antičkih izvora v. Liv. I 18–21; Plut. *Num.* Etimologija njegova imena izvodila se od grčke riječi za ‘zakon; običaj’: νόμος. Usp. Serv. *Aen.* VI 808, 11–12: *unde etiam Numa dictus est ἀπὸ τῶν νόμων, ab inventione et constitutione legis, nam proprium nomen Pompilius habuit.*

by Quintus Petilius, the City praetor, who wanted to read them; there was a friendly relationship (between them), because Quintus Petilius, as a quaestor, had given the scribe an appointment in the decury. After reading the most important passages and, realising that most of the books would lead to the destruction of the (state) religion, he told Lucius that he would throw them into the fire; but before doing so he allowed him to (judicially) examine the books, if he believed that the books could be reclaimed either by the right of possession or by the authority (of the tribunes of the plebs): but this was to be done in such a way as to preserve the friendship with him (the praetor). The scribe approached the tribunes, and the matter was transferred from the tribunes to the Senate. The praetor said that he was ready to give an oath that these books should neither be read nor preserved. The Senate decided that it was sufficient that the praetor promised an oath; let the books be burned at the assembly as soon as possible; let the owner (of the land) be paid the price for the books, in the amount the praetor Quintus Petilius and most of the tribunes of the people found sufficient. The scribe refused. The books were burned in the *comitium* in a fire made by *victimarii* in front of the people.

The connection between the two Petilii is noticeable, and Livy did not miss that either. He connects them in the quoted place with the words: “The two men are connected: while Quintus was quaestor, he settled Lucius with the position of a scribe.” It is therefore thought that they may have been in a *patronus – cliens* relationship.

However, it is more interesting how significant circumstances are hidden in such an insignificant event: the religious act of book burning, although the books were hidden under Numa’s name, shows that this incident had a huge effect on the Senate. Numa enjoyed great respect among the Romans as the king under whom the period of peace began, and because he devoted himself, as a sage and peacemaker, to the organization of the state religion, and broke with the policy of conquest led by the warmongering Romulus.⁵⁷ Nevertheless, the books which bore his

⁵⁷ Cf. Turner 2016: 2 ff. For ancient sources see Liv. I 18–21; Plut. *Num.* The etymology of his name was derived from the Greek word for “law; custom”: νόμος. Cf. Serv. *Aen.* VI 808, 11–12: *unde etiam Numa dictus est ἀπὸ τῶν νόμων, ab inventione et constitutione legis, nam proprium nomen Pompilius habuit.*

Neki su učenjaci objašnjavali brutalno postupanje Rimljana s knjigama kroz mitološku povezanost Nume i Pitagore⁵⁸ koja je vjerojatno nastala s ciljem da istakne grčku izvornost Numinih vjerskih reformi i rimskih institucija. Numa je bio pontifik, ali i filozof. Od Ciceronove *Države*⁵⁹ do Plutarhove biografije⁶⁰ predmet su rasprave Pitagorin život i povezanost s Numom. Iako ih je rimska tradicija dovela u vezu kao mudrace te je odatle i proizišlo vjerovanje da je Numa bio Pitagorin učenik, ne može se isključiti mitski element u predaji o njihovom odnosu. Već je Ciceron doveo u pitanje tu povezanost Pitagore s Numom kao njegovim učenikom zbog kronološke nepodudarnosti. Prema njemu je Pitagora u Rim došao tek za vrijeme posljednjega kralja, odnosno za 62. Olimpijade 532. – 528. pr. Kr.⁶¹ Dionizije iz Halikarnasa također tvrdi da je povezanost nemoguća jer je Pitagora u Rim došao čak četiri generacije nakon Nume.⁶² Postoje i druge poveznice, a tiču se načina Numina života u skladu s pitagorejskom filozofijom, poput beskrvne žrtve, vegetarijanstva, načina pokapanja (ne u lijes, već direktno u zemlju) ili imena sinova obojice (*Mamercus*).⁶³ Brežuljak Janicul tradicijom jest vezan za Numu kao mjesto njegova groba⁶⁴ i mjesto na kojem boravi bog Jan, koji je posebno važan u Numinoj religiji (osnutak hrama, koji je prvi put u znak mira zatvorio Numa)⁶⁵, ali tradicija⁶⁶ o pokapanju direktno u zemlju zapravo ide u prilog tome da jedan kovčeg nije bio i Numin lijes. S druge strane, čest je

name, and according to tradition were written by his hand, were not viewed favourably. The key words are *pleraque dissolvendarum religionum esse* – the books contained innovations or were contrary to the tradition; in any case, whether they posed a danger to religion or were too “awkward” to be examined, no one intended to defend them.

Some scholars have explained the Roman brutal treatment of the books through the mythological connection of Numa and Pythagoras⁵⁸ that probably arose with the aim of emphasizing the Greek authenticity of Numa’s religious reforms and Roman institutions. Numa was a pontiff, but also a philosopher. From Cicero’s *Republic*⁵⁹ to Plutarch’s biography⁶⁰, the subject of discussion is Pythagoras’ life and his connection with Numa. Although the Roman tradition brought them together as sages and hence the belief that Numa was a student of Pythagoras, the mythical element in the legend of their relationship cannot be ruled out. Even Cicero had questioned the connection of Pythagoras and Numa as his disciple because of chronological inconsistencies. According to him, Pythagoras came to Rome only during the last king, i.e. during the 62nd Olympics in 532 – 528 BC.⁶¹ Dionysius of Halicarnassus also claims that a connection is impossible because Pythagoras came to Rome as many as four generations after Numa.⁶² There are other connections, regarding Numa’s way of life according to Pythagorean philosophy, such as bloodless sacrifice, vegetarianism, burial methods (not in a coffin, but directly in the ground) or the names of both of his sons (*Mamercus*).⁶³ The Janiculum Hill is traditionally associated as Numa’s burial site⁶⁴ and the place where resides the god Janus, who is especially important in Numa’s religion (the founding of a temple, which was closed for the first time by Numa as a sign of peace)⁶⁵, but the tradition⁶⁶ of burials

⁵⁸ Usp. Dumézil 1996: 523–525; Humm 2014: 35–37 (o mogućim okolnostima nastanka toga mita v. 40–43; o modernim interpretacijama toga mita v. Musial 2005).

⁵⁹ *Rep.* II 28.

⁶⁰ *Plut., Num.* 1, 11.

⁶¹ *Rep.* II XV 28–29.

⁶² *Ant. Rom.* II 59.

⁶³ Usp. Prowse 1964: 39; Latte 1960: 269–270.

⁶⁴ *Cic. Leg.* II 56, 5–7.

⁶⁵ *Liv.* I 19, 2–4.

⁶⁶ *Cic. Leg.* II 56: *At mihi quidem antiquissimum sepulturae genus illud fuisse videtur, quo apud Xenophantem Cyrus utitur: redditur enim terrae corpus et ita locatum ac situm quasi operiment<o> matris obducitur. Eodemque ritu in eo sepulcro quod <haud> procul a Fontis ara est, regem nostrum Numam conditum accepimus, gentemque Corneliā usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam.*

⁵⁸ Cf. Dumézil 1996: 523–525; Humm 2014: 35–37 (on the possible circumstances of the origin of this myth, see 40–43; on modern interpretations of this myth see Musial 2005).

⁵⁹ *Rep.* II 28.

⁶⁰ *Plut., Num.* 1, 11.

⁶¹ *Rep.* II XV 28–29.

⁶² *Ant. Rom.* II 59.

⁶³ Cf. Prowse 1964: 39; Latte 1960: 269–270.

⁶⁴ *Cic. Leg.* II 56, 5–7.

⁶⁵ *Liv.* I 19, 2–4.

⁶⁶ *Cic. Leg.* II 56: *At mihi quidem antiquissimum sepulturae genus illud fuisse videtur, quo apud Xenophantem Cyrus utitur:*

bio slučaj da određene familije u Rimu, kao što su *Aemilii*⁶⁷, *Calpurnii*⁶⁸ ili *Cornelii*⁶⁹, dovode u vezu svoje podrijetlo s razdobljem kraljeva i, ako su bile sklone pitagorejskom učenju, zasigurno su na taj način tradiciju mogle okrenuti u svoju korist.

Najbanalniji zaključak da se radi o krivotvorini Lucija Petilija, ne bi li se domogao lake zarade, moramo ovdje odbaciti jer Livije kazuje da je on odbio novac ponuđen za odštetu. No svakako se radi o pokušaju pojedinaca da utječu na državni kult spisima pod autorstvom Nume, priznatoga osnivača rimske religije. Vjerojatno neočekivano za njih, Senat bez ikakve temeljite istrage odbacuje spise kao nevjerodostojne.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

1. Iako ni jedna od ovdje obrađenih predaja nema svoj izvor stariji od Livija, to ne znači da nisu Rimljanima bile poznate. Nakon požara koji je izazvala provala Gala 390. pr. Kr., malo je tekstova o ranoj rimskoj religiji i povijesti moglo preživjeti, ali usmena predaja i sjećanje na nju bilo je itekako živo. Ako je Livije i imao pismeni izvor, očito nije bio precizan ili je i taj izvor (ili izvori) na isti način kao i Livije dvojio o tekstu Marcijevih proroštava (ako uzmemo u obzir da tekst koji imamo nije pretrpio kasnije izmjene). Također, takve „pričice“ zgodne su za ukrašavanje historiografije s jedne strane, a s druge nesumnjivo ukazuju na potrebu za isticanjem povezanosti nekih utjecajnih rimskih familija s božanskim osobama i samim božanstvima, poput spomenutih Emilijā, Kalpurnijā ili Kornelijā koji su sebe povezivali s Numom, osnutkom Rima, a time i trojanskim korijenima.

⁶⁷ Dugo su nosili prezime *Mamercini*, što se vezuje za legendu o Numinu potomku (*Mamercus*) koji je ime dobio po Pitagorinu sinu ili ocu. Odatle je lako bilo povezivati ime s imenom boga Marsa i osnutkom Rima. Usp. Humm 2014: 45, bilj. 34.

⁶⁸ Svoje su podrijetlo izvodili od jednoga od Numinih sinova, Kalpa. Usp. Prowse 1964: 39–40.

⁶⁹ Prema Ciceronu (*Leg. II* 56, 5–7), jednako su se kao Numa pokapali: tijelom položenim direktno u zemlju.

directly in the ground actually supports the fact that one of the excavated chests was not actually Numa's coffin. On the other hand, it was often the case that certain families in Rome, such as *Aemilii*⁶⁷, *Calpurnii*⁶⁸ or *Cornelii*⁶⁹, linked their origins to the period of kings and, if they were inclined to Pythagorean teachings, they could certainly turn the tradition to their own benefit.

The most basic conclusion that this was a forgery by Lucius Petilius, so he could make easy money, must be rejected because Livy says that he refused the money offered as compensation. But it is certainly an attempt by individuals to influence the state cult with the writings authored by Numa, a recognized founder of the Roman religion. Probably unexpectedly for them, the Senate rejected the credibility of books without any thorough investigation.

4. CONCLUDING REMARKS

1. Although none of the traditions mentioned and interpreted here have a source older than Livy, this does not mean that they were unknown to the Romans. After the fire caused by the Gaul sacking in 390 BC, a few texts on early Roman religion and history could have survived, but the oral tradition and the memory of it were very much alive. If Livy had a written source, it was obviously not precise, or even that source (or sources) doubted the text of Marcius' prophecies in the same way as Livy did (considering that the available text did not undergo later changes). Furthermore, on the one hand such "stories" are convenient for embellishing historiography, and on the other they undoubtedly indicate the need to emphasize the connection of

redditur enim terrae corpus et ita locatum ac situm quasi operiment<o> matris obducitur. Eodemque ritu in eo sepulcro quod <haud> procul a Fontis ara est, regem nostrum Numam conditum accepimus, gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam.

⁶⁷ For a long time, they bore the surname *Mamercini*, which is related to the legend of Numa's descendant (*Mamercus*), which was named after Pythagoras' son or father. Hence it was easy to associate the name with the name of the god Mars and the founding of Rome. Cf. Humm 2014: 45, note 34.

⁶⁸ They traced their origins to one of Numa's sons, Calpus. Cf. Prowse 1964: 39 – 40.

⁶⁹ According to Cicero (*Leg. II* 56, 5–7), they were buried like Numa: with a body laid directly into the ground.

2. Osnivanje igara u čast Apolonu 212. pr. Kr. nije jedini niti najstariji primjer obrednog „lijeka“ (*remedium*) prema naputku Sibilinih knjiga. Kod Plutarha se nalazi vijest da se igre Apolonu posvećuju već 504. pr. Kr. s ciljem ublažavanja bijesa bogova za vrijeme teškoga rata sa Sabinjanima.⁷⁰ Također, utemeljenje Apolonovih igara 212. pr. Kr. kao redovnoga godišnjeg obreda ne treba miješati s početkom štovanja Apolona u Rimu. Kult grčkoga Apolona postojao je u Rimu od najranijih vremena, dugo kao relativno nevažno božanstvo i prije svega bog iscjelitelj. Njegov prvi hram posvećen je 433. pr. Kr. „da liječi narod“.⁷¹ Vjerojatno ga je kasnija analogija s grčkom religijom, u kojoj se smatrao zaštitnikom proročišta, povezala sa Sibilinim knjigama. No one se pod njegovu zaštitu stavljaju tek 28. pr. Kr., kada ih je August premjestio u novi hram na Palatiju.⁷²

3. Slučaj s pronalaskom Numinih knjiga pokazuje drugu stranu rimskoga utilitarizma. Kako se iz dosad rečenoga dalo naslutiti, pojava novih znamenja rezultirala je uvijek pozitivnim „lijekom“ (*remedium*), odnosno osnivanjem nove svečanosti, kulta, hrama ili prihvaćanjem stranoga božanstva.

U slučaju s Numinim knjigama Orlin⁷³ vidi suprotstavljene dvije tradicije, grčku i rimsku, pri čemu je rimska predstavljena Sibilinim knjigama, a grčka Numinim knjigama pitagorejske filozofije. Obje nisu mogle zajedno postojati. To je možda jedan od razloga zašto su filozofske knjige (na grčkome) uništene, a one pontifikalne (na latinskome) nisu.

Postoji još jedan razlog zbog kojega nije bilo mudro čuvati ili čak širiti knjige povezane s pitagorizmom iz 181. pr. Kr., a to je podsjećanje na nedavni slučaj s Bakanalijama 186. pr. Kr.⁷⁴

⁷⁰ *Popl.* 21, 1–3. Prema tom izvješću sve žene trudne u to vrijeme rađale su unakaženu djecu i svi su porodi bili prijevremeni.

⁷¹ *Usp. Liv.* IV 25, 3; XL 5, 6; *OCD* 122–123 (*s.u. Apollo*); *KP* (*Bd. 1*) 441–447; *Wissowa* 1912: 294; *Orlin* 2002: 22.

⁷² *Gillmeister* 2019: 36 i dalje; *Dumézil* 1996: 605.

⁷³ V. kod: *Gillmeister* 2019: 137; bilješka 44.

⁷⁴ Tadašnji konzul Spurije Postumije pokrenuo je istragu o novome obredu grčko-etruščanskog podrijetla. Obred je poprimao odlike orgijastičnog kulta, u početku dostupan

some influential Roman families with divine persons and deities, such as Aemilii, Calpurnii or Corneli who associated themselves with Numa, the founding of Rome, and thus with Trojan origins.

2. The founding of the games in the honour of Apollo in 212 BC is not the only or the oldest example of a ritual “remedy” (*remedium*) according to the instructions from the Sibylline Books. The news that the games were dedicated to Apollo as early as 504 BC with the aim of alleviating the wrath of the gods during the difficult war with the Sabines⁷⁰ is found in Plutarch. Furthermore, the founding of the *ludi Apollinares* in 212 BC as a regular annual rite should not be confused with the beginning of the worship of Apollo in Rome. The cult of the Greek Apollo has existed in Rome since the earliest times; for a long time, he was a relatively unimportant deity and above all a healing god. His first temple was dedicated in 433 BC in order “to heal the people.”⁷¹ He was connected with the Sibylline Books probably by later analogy with Greek religion, in which he was considered as the protector of oracles. However, the Books were placed under his protection only in 28 BC, when Augustus moved them to a new temple on the Palatine Hill.⁷²

3. The case of the discovery of Numa’s books shows the other side of Roman utilitarianism. As can be inferred from what has been said so far, the appearance of new signs has always resulted in a positive “remedy” (*remedium*), i.e. the establishment of a new ceremony, cult, temple or the acceptance of a foreign deity.

In the case of Numa’s books, Orlin⁷³ sees two opposing traditions, Greek and Roman, with Roman being represented by the Sibylline Books, and the Greek by Numa’s books of Pythagorean philosophy. The two could not coexist. This may be one of the reasons why the philosophical books (in Greek) were destroyed and the pontifical ones (in Latin) were not.

There is another reason why it was not wise to keep or even distribute books from 181 BC related to Pythagoreanism, and this is the memory of the recent

⁷⁰ *Popl.* 21, 1–3. According to that report, all women pregnant at the time, gave birth to mutilated children and all births were premature.

⁷¹ *Cf. Liv.* IV 25, 3; XL 5, 6; *OCD* 122 – 123 (*s.u. Apollo*); *KP* (*Bd. 1*) 441 – 447; *Wissowa* 1912: 294; *Orlin* 2002: 22.

⁷² *Gillmeister* 2019: 36 ff.; *Dumézil* 1996: 605.

⁷³ See in: *Gillmeister* 2019: 137; note 44.

kada je država intervenirala u neslužbeni kult. Tako pitagorizam, jedna od najstarijih filozofija u Rimu i bezazlena dok savjetuje o načinu življenja, postaje opasna kada pod svojim imenom širi spise koji bi mogli potaknuti religiozne osjećaje mase i utjecati na tradiciju. Prema Prowseu,⁷⁵ „pitagorejski elementi u gradu, osobito u opasnosti od progona nakon Bakanalija, vidjeli su mogućnost pokušaja dokazivanja autentičnosti svojih uvjerenja, tako da iznesu na vidjelo knjige koje su ‘pronašli’ zakopavši ih ranije u novi, ili možda stari, grob.“

U tom se slučaju, smatram, preslikava borba između rimskoga konzervatizma, koji se temelji na očuvanju *mos maiorum* i rimskih vrijednosti, i kulturne otvorenosti prema novoosvojenim područjima na istoku.

4. Od vremena rata s Hanibalom uvedeni su mnogi novi kultovi i drastično se povećao broj igara. No, s obzirom na to da je rimska država bila vrlo osjetljiva prema novim kultovima, osobito onima koji podrivaju ili umanjuju značaj državnih, obredi poput bakanalija morali su biti stavljani pod državnu kontrolu, a tako je zasigurno bilo i sa svakim „divljim“ proročištem i privatnim zbirakama proročkih izreka. Stoga je lako zaključiti da su i Numine knjige, koje bi svojom reformom pitagorejskoga učenja postale nadređene državnim vjerskim propisima, morale biti uništene. Nasuprot rimskom konzervatizmu, koji je tako očit u slučaju s Numinim knjigama, primjer s Marcijevim proroštvima potvrđuje utilitarnost rimskoga svijeta, koja se očituje u spremnosti prihvaćanja stranih religija i kultova, njihova prilagođavanja rimskom obredu i nazivlju, a sve u svrhu odvratanja nesreće koja bi inače, u tom slučaju, pogodila Rim.

samo za žene, a kasnije i za muškarce. Masovna popularnost novog obreda za rimsku je državu, inače osjetljivu na bilo kakva nova vjerovanja, bila iznimno opasna. Nakon provedene istrage, privođenja i pogubljenja sumnjivih sudionika te uništenja svetišta, donesena je senatska odluka kojom se Bakanalije legaliziraju, ali pod uvjetima kontroliranim tako da u praksi nastavak štovanja bude nemoguć. Usp. Nečas Hraste 2019: 64; Rüpke 2006: 38–40.

⁷⁵ Prowse 1964: 42.

case of the Bacchanalian Affair of 186 BC⁷⁴ when the state intervened in the unofficial cult. Thus Pythagoreanism, one of the oldest philosophies in Rome, harmless while advising on the way of life, becomes dangerous when it spreads the writings in its name that could entice the religious feelings of the masses and influence the tradition. According to Prowse:⁷⁵ “It may be that Pythagorean elements in the city, perhaps especially in danger of persecution after the affair of the Bacchanalia, seized an opportunity to attempt to prove the authenticity of their beliefs, by bringing the books to light, after “finding” them where they had been planted in a new, or perhaps old, tomb.”

I believe that this case reflects the struggle between Roman conservatism, which was based on the preservation of *mos maiorum* and Roman values, and the cultural openness to newly conquered areas in the east.

4. Since the war with Hannibal, many new cults have been introduced and the number of games has drastically increased. But as the Roman state was very sensitive to new cults, especially those that undermined or diminished the importance of state rites, the rites like the Bacchanalia had to be brought under the control of the state, and it was certainly the same with every “wild” oracle and private collections of prophetic sayings. Therefore, it is easy to conclude that Numa’s books, which would come to a superior position above the religious regulations of the state with their reform of Pythagorean teaching, had to be destroyed. Contrary to Roman conservatism, which is evident in the case of Numa’s books, the example of Marcius’ prophecies confirms the utilitarianism of the Roman world, manifested in its willingness to accept foreign religions and cults, and to adapt them to Roman rites and terminology, all in the purpose of preventing a misfortune which would otherwise strike Rome.

⁷⁴ Consul at that time, Spurius Postumius launched an investigation into a new rite of Greco–Etruscan origin. The rite took on the characteristics of an orgiastic cult, initially available only to women and later to men. The massive popularity of the new rite was extremely dangerous for the Roman state, which was sensitive to any new beliefs. After the investigation, arrest and execution of suspicious participants, and the destruction of the shrines, a decree by the Senate was made to legalize the Bacchanalia, but under controlled conditions so that the practice of worship was impossible to continue. Cf. Nečas Hraste 2019: 64; Rüpke 2006: 38–40.

⁷⁵ Prowse 1964: 42.

Bibliografija / Bibliography**Popis izdanja korištenih literarnih izvora /***List of editions of literary sources*

Amm. Marc.

Ammianus Marcellinus. *History, Volume I: Books 14–19*, with an English translation by J. C. Rolfe, Cambridge, London: Harvard University Press, 1950.

Cic., *Fam.*

Cicero, *Epistulae ad Familiares*, 2 vols., ed. D. R. Shackleton Bailey, 1977.

Cic., *Div.*

M. Tulli Ciceronis Scripta Quae Manserunt Omnia. Part. 4, Vol. 2, ed. C. F. Mueller, 1890.

Cicero, *On Old Age, On Friendship, On Divination*, with an English translation by W. A. Falconer, Cambridge, London: Harvard University Press, 1923.

Cic. *Leg.*

Cicero, *On the Republic. On the Laws*, with an English translation by Clinton W. Keyes, Cambridge, London: Harvard University Press, 1928.

Cic., *Mur.*

M. T. Cicero *Pro Murena* (M. Tulli Cicerōnis Orationes. Vol. 1, ed. A. C. Clark, 1905.)

Cic., *Rep.*

Cicero, *On the Republic. On the Laws*, with an English translation by Clinton W. Keyes, Cambridge, London: Harvard University Press, 1928.

M. T. Ciceron, *Libri politici. Sv. 1: Država. Preveo D. Nečas Hraste*, Zagreb: Demetra, 1995.

Dio Cass. / Zonar.

Roman History, Volume II: Books 12–35, with an English translation by E. Cary, Hebert B. Foster, Cambridge, London: Harvard University Press, 1914.

Dion. Hal., *Ant. Rom.*

K. Jackoby, *Dionysii Halicarnasei antiquitatum Romanarum quae supersunt*, 4 vols., Leipzig: Teubner, 1:1885; 2:1888; 3:1891; 4:1905 (repr. 1967).

Fenest., *Ann.*

Historicorum Romanorum Reliquiae, Vol. 2, ed. H. Peter, Leipzig: Teubner, 1906.

Gell.

Gelli Noctes Atticae. Vols. 1–2, ed. K. Marshall, 1968.

Isid., *Etym.*

S. Isidōri Hispalensis Episcopi opera omnia, Tomus III. *etymologiarum, libri X priores*, Roma, 1798.

[ed.] Lindsay, W. M., *Isidōri Hispalensis episcopi etymologiarum sive originum libri XX*, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis, Oxford: Clarendon Press, 1911.

Liv.

Ab Urbe Condita (Bks. 1–5: *Titi Livi Ab Urbe Condita*. Vol. 1, ed. R. S. Conway; C. F. Walters, 1955; Bks. 6–10, 21–25: *Ibid.* Vols. 2–3, ed. C. F. Walters; R. S. Conway, 1919–1950; Bks. 26–30: *Ibid.* ed. R. S. Conway, S. K. Johnson, 1953; Bks. 36–40; *Ibid.* Part. 3, ed. W. Weissenborn; M. Mueler n. d.).

Livy, *History of Rome, Volume V: Books 21–22*, with an English translation by B. O. Foster, Cambridge, London: Harvard University Press, 1929.

Livy, *History of Rome, Volume VI: Books 23–25*, with an English translation by F. G. Moore, Cambridge, London: Harvard University Press, 1940.

Livy, *History of Rome, Volume XII: Books 40–42*, with an English translation by Evan T. Sage, Alfred C. Schlesinger, Cambridge, London: Harvard University Press, 1938.

Livy, *History of Rome, Volume VIII: Books 28–30*, with an English translation by F. G. Moore, Cambridge, London: Harvard University Press, 1949.

Lycop., *Alex.*

Lycophronis Alexandra, ed. L. Masciliano, Leipzig: Teubner, 1964.

Macrobi., *Sat.*

Macrobius, *Saturnalia* (ed. F. Eyssenhardt), Leipzig: Teubner, 1893.

Marcius vates, *Praecepta*

Fragmenta Poetarum Latinorum Epicorum et Lyricorum praeter Ennium et Lucilium, ed. W. Morel, 1927.

Ov., *Fasti P. Ovidi Nasonis Fastorum Libri Sex*, ed. E. H. Alton; D. E. W. Wormell; E. Courtney, 1978.

Paulus – Festus

Sexti Pompei Festi De Verborum Significatu Quae Supersunt cum Pauli Epitome, ed. W. M. Lindsay, 1913.

Plin., *N.h.*

C. Plini Secundi *Naturalis Historiae Libri XXXVI*. Vols. 1–5, ed. C. Mayhoff. 1892–1909.

Pliny, *Natural History, Volume II, Books 3–7*, with an English translation by H. Rackham, Cambridge, London: Harvard University Press, 1942.

Pliny, *Natural History, Volume VIII, Books 8–11*, with an English translation by H. Rackham, Cambridge, London: Harvard University Press, 1940.

Plut., *Num.*

Plutarch, *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*, with an English translation by B. Perrin, Cambridge, London: Harvard University Press, 1914.

Plut., *Popl.*

Plutarch, *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*, with an English translation by B. Perrin, Cambridge, London: Harvard University Press, 1914.

Polyb.

Polybius, *The Histories, Volume II: Books 3–4*, with an English translation by W. R. Paton, Cambridge, London: Harvard University Press, 1927.

Porph., *In Hor.*

Pomponi Porphyrii Commentum in Horati Flaccum, ed. A. Holder, 1894.

Serv., *Aen.*

Servii Grammatici Qui Feruntur In Vergilii Carmina Commentarii. Vols. 1–2, ed. G. Thilo, 1878–1884.

Suet. *Aug.*

C. Suetoni Tranquilli Opera. Vol. 1, ed. M. Ihm, 1908.

Tac., *Ann.*

Cornelius Tacitus. *Annales (Cornelii Taciti Annalium Ab Excessu Divi Augusti Libri)*, ed. C. D. Fisher, 1906.

Tib. *Eleg.*

Albii Tibulli Aliorumque Carminum Libri Tres, ed. F. W. Lenz; G. K. Galinsky, 1971.

Val. Max.

Valerii Maximi Factorum et Dictorum Memorabilium Libri Novem cu Iulii Paridis et Ianuarii Nepotiani Epitomis, ed. C. Kempf, 1888.

Varro, *Logist.*

I Logistorici, ed. E. Bolisani, 1937.

Verg. *Aen.*

P. Vergili Maronis Opera, ed. R. A. B. Mynors, 1972.

Popis skraćenica / List of abbreviations

KP – H. Gärtner, A. F. Pauly, W. Sontheimer & K. Ziegler, *Der Kleine Pauly: Lexikon der Antike*, A. Druckenmüller, 1964–1975.

OCD – S. Hornblower & A. Spawforth, *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford: Oxford University Press, 1999.

Popis literature / Literature

Beljan 2018 – Dijana Beljan, O adaptaciji latinskih imena i nekih rimskih tehničkih termina: vlast – pravo – religija, *Acta Illyrica. Godišnjak udruženja BATHINVS*, 2, Sarajevo, 2018, 427–450.

Beard, North & Price 2017 – John North, Mary Beard & Simon Price, *Religions of Rome*, Volume 2, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Briscoe 1989 – John Briscoe, The Second Punic war, u / in: *The Cambridge Ancient History*, 8, eds. F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen & R. M. Ogilvie, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 44–80.

Coulter 1950 – Cornelia C. Coulter, The Transfiguration of the Sibyl, *The Classical Journal*, 46(2), 1950, 65–78. <http://www.jstor.org/stable/3292757> (pristupljeno / accessed 07/12/2020).

Drummond 1990 – Andrew Drummond, Rome in the fifth century I: the social and economic framework, u / in: *The Cambridge Ancient History*, 7/2, eds. A. Drummond, F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen & R. M. Ogilvie, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 113–171.

Dumézil 1996 – Georges Dumézil, *Archaic Roman Religion*, Baltimore – London: The John Hopkins University Press, 1980.

Gillmeister 2019 – Andrzej Gillmeister, *The Guardians of the Sibylline Books. The Viri Sacris Faciundis College in Roman Religion*, Sarzana, 2019.

Gudeman 1894 – Alfred Gudeman, Literary frauds among the Romans, *Transactions of the American Philological Association*, 25, 1984, 140–164.

Humm 2014 – Michael Humm, Numa and Pythagoras: The life and Death of a Myth, u / in: *The Roman historical tradition: regal and Republican Rome*, eds. H. Richardson & F. Santangelo, Oxford: Oxford University Press, 2014.

Latte 1960 – Kurt Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München: C. H. Beck, 1960.

Momigliano 1990 – Arnaldo Momigliano, The Origins of Rome, u / in: *The Cambridge Ancient History*, 7/2, eds. A. Drummond, F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen & R. M. Ogilvie, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 52–112.

Musial 2005 – Danuta Musial, Les livres de Numa: remarque sur l'hellenisation de la culture romaine, u / in: *Society and Religions: studies in Greek and Roman History*, ed. D. Musial, Torún: Uniwersytetu Mikolaja Kopernika, 2005, 63–75.

Nečas Hraste 2019 – Daniel Nečas Hraste, *Starolatinski natpisi*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019.

Nikoloska 2012 – Aleksandra Nikoloska, The sea voyage of Magna Mater to Rome, *Histria Antiqua*, 21, 2012, 365–371.

North 2002 – John North, Prophet and text in the third century BC, u / in: *Religion in Archaic and Republican Rome and Italy. Evidence and Experience*, eds. E. Bispham & Ch. Smith, Chicago: Fitzroy Dearborn, 2002, 92–114.

Orlin 2002 – Eric Orlin, *Temples, religion, and politics in the Roman Republic*, Leiden: E. J. Brill, 2002.

Prowse 1964 – K. Prowse, Numa and the Pythagoreans: A Curious Incident, *Greece and Rome*, 11/1, 1964, 36–42.

Russo 2005 – Federico Russo, I *Carmina Marciana* e le tradizioni sui Marcii, *La Parola del Passato*, 60(340), 2005, 5–32.

Rüpke 2006 – Jörg Rüpke, *Die Religion der Römer*, München: C. H. Beck, 2006.

Schanz 1890 – Martin Schanz, *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian* Vol. 8/1, München: Beck, 1890.

Takács 2008 – Sarolta A. Takács, *Woman in Roman Religion*, Austin: University of Texas Press, 2008.

Turner 2016 – Aimee Turner, The importance of Numa Pompilius: A Reconsideration of Augustan Coins, *Open Library of Humanities*, 2/1, 2016, p. e16 (1–19). doi: <https://doi.org/10.16995/olh.58> (pregledano / accessed 07/12/2020).

Wissowa 1912 – Georg Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München: C. H. Beck, 1912.

Internetski izvori / Internet sources

Isidore: <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Isidore/home.html> (pregledano / accessed 07/12/2020).

Classical Latin authors: <https://latin.packhum.org/> (pregledano / accessed 07/12/2020).

Classical Greek authors: <http://stephanus.tlg.uci.edu/Iris/demo/tsearch.jsp#> (pregledano / accessed 07/12/2020).

Lactantius: https://www.documentacatholicaomnia.eu/30_10_0240-0320-_Lactantius.html (pregledano / accessed 07/12/2020).

Symmachus: <https://digiliblt.uniupo.it/> (pregledano / accessed 07/12/2020).

Thesaurus Linguae Latinae: <https://www.thesaurus.badw.de/en/tll-digital/tll-open-access.html> (pregledano / accessed 07/12/2020).

KAKO GOSPODARITI VODOM U SREDNJEMU VIJEKU? PRIMJER ZAGREBAČKOGA KAPTOLA I NJEGOVIH VLASTELINSTAVA U 14. I 15. STOLJEĆU*

WATER MANAGEMENT IN THE MIDDLE AGES: THE EXAMPLE OF THE ZAGREB CHAPTER AND ITS ESTATES IN THE 14TH AND 15TH CENTURIES*

Ovaj rad na temelju statutarnih, diplomatskih i protostatističkih vrela (popisi desetina) vezanih za Zagrebački kaptol i njegova vlastelinstva u 14. i 15. stoljeću analizira koliko je učinkovito Zagrebački kaptol iskorištavao svoje vodene resurse. Pritom se misli na iskorištavanje geoprometnoga položaja rijeka na vlastelinstvima, izgradnji skela, mlinova, sustava brana i ribnjaka te kupališta. Rad osim toga propituje u kolikoj je mjeri Kaptol uspijevaio upravljati posjedima koji su poplavljivani bilo prirodnim bilo ljudskim djelovanjem. Teza od koje se polazi jest da su Kaptol i njegov okoliš bili u stalnome međudjelovanju. To znači da je to, i u onim prilikama kada je Kaptol maksimalno iskorištavao vodene resurse, uzrokovalo promjene u okolini i ponovnu prilagodbu.

* Rad je napisan u sklopu projekta „Anžuvinski *archiregnum* u srednjoistočnoj i jugoistočnoj Europi u 14. stoljeću: pogled s periferije“ koji je financirala Hrvatska zaklada za znanost pod brojem IP-2019-04-9315. Zahvaljujem od srca Mladenu Ančiću na sugestijama za ovaj rad, kao i anonimnim recenzentima.

Based on the statutory, diplomatic and protostatistical sources (tithes census records), this paper analyzes the efficiency with which the Zagreb Chapter exploited the water resources on its estates in the 14th and 15th centuries. These resources include the traffic potential of the rivers on the estates, ferries, watermills, dams, ponds and bathing-places. The paper is also trying to establish the extent to which the Chapter managed the estates that were flooded either by human or by natural agency. The paper endeavors to prove that the Chapter was in constant interaction with its environment. This indicates that, even when the Chapter exploited its water resources to the maximum, it caused readjustment and changes in the environment.

* The paper was written as part of the *Angevin Archiregnum in East Central and Southeastern Europe in the 14th Century: View from the Periphery* project, funded by Croatian Scientific Foundation under the code IP-2019-04-9315. I wish to express my gratitude to Mladen Ančić for his suggestions for this paper, as well as to the anonymous reviewers.

Ključne riječi: ekohistorija; Zagrebački kaptol; 14. stoljeće; 15. stoljeće; rijeke; mlinovi; skele; kupališta; poplave.

Keywords: environmental history; Zagreb Chapter; 14th century; 15th century; rivers; watermills; ferries; bathing-places; floods.

UVOD

Dana 7. prosinca 2020. pojavila se vijest da se prvi put trguje vodom na njujorškoj burzi.¹ Taj događaj označio je prekretnicu u gospodarenju vodom u modernome svijetu, odnosno dodatno je potvrđeno da pitka voda nije neiscrpan resurs, čemu smo mnogo svjedočili u proteklome desetljeću.² U srednjemu vijeku gospodarenje vodom i njezina eksploatacija izgledali su ponešto drukčije, no već su tada ljudi svojim djelovanjem počeli utjecati na prirodu oko sebe. Unutar povijesne znanosti, afirmacijom jedne njezine grane – ekohistorije – ranih 1970-ih godina u SAD-u povjesničari su prirodu i materijalni svijet počeli promatrati kao autonomno područje djelovanja s velikim utjecajem na tijek prošlosti.³ Najnoviji teorijski pristup primjenjivan na Sveučilištu u Beču polazi od toga da ljudska i prirodna sfera egzistiraju kao odvojene, ali se u određenim trenucima i segmentima preklapaju te međusobnu utječu jedna na drugu.⁴ Taj heuristički model interakcije od kojega u svom istraživanju ljudske prošlosti iz prizme ekohistorije kreće R. C. Hoffmann, nastojat će se primijeniti prilikom istraživanja načina na koji je Zagrebački kaptol ovladao vodenim potencijalom na svojim posjedima u kasnome srednjem vijeku.⁵ Jednim se dijelom Marko Jerković dotaknuo toga pitanja. Njegova je studija, međutim, ostala fokusirana samo na rekonstrukciju nastanka posjedovnih cjelina uz rijeku Savu

¹ Vidjeti primjerice: <https://smartwatermagazine.com/news/smart-water-magazine/future-water-traded-stock-exchange> (pristupljeno: 18. 1. 2021.).

² Vidjeti primjerice popis svjetskih sukoba nastalih zbog vode u posljednjih nekoliko desetljeća: <http://www.worldwater.org/conflict/list/> (pristupljeno: 18. 1. 2021.).

³ Među američkim pionirima ekohistorije bili su William Cronon, Richard Nash i Donald Worster. Više o formiranju ekohistorije i njezinoj pozicioniranosti unutar povijesne i ostalih znanosti danas vidjeti u: McNeill 2003. O ekohistoriji u hrvatskim izdanjima vidjeti primjerice: Huges 2011; Simmons 2010; *Triplex Confinium*, 2003; Roksandić 2018. Vidjeti posebice časopis pokrenut 2005. godine *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* u izdanju Društva za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju i „Meridijana“.

⁴ Vidjeti opširnije: Hoffmann 2014: 8–10.

⁵ O riječnim sustavima i vodi kao povijesnim temama: Hoffmann 1996: 631–669; Ferenczi 2018: 238–253; *Bibe aquam de cisterna tua*, 2011; Squariti 2000.

INTRODUCTION

On 7 December 2020, news spread that water was traded in New York stock market for the first time.¹ This was the turning point in water management in the modern world. It was additional evidence that water is not an inexhaustible resource (as we often had a chance to see in the past decade).² In Middle Ages, water management and exploitation was somewhat different. But even then, people's activities had an impact on the nature around them. When a specific branch of history – environmental history – became established in the United States in the early 1970s, historians began to observe the nature and material world as an autonomous field of activity with a major impact on the course of history.³ The latest theoretical approach used at the University of Vienna takes as a starting point that, although separate, the human and natural spheres overlap and influence each other in some periods and at some segments.⁴ In our research of the methods used by the Zagreb Chapter in the Late Middle Ages to manage the water resources of its estates, we will try to apply this heuristic interaction model that R. C. Hoffmann proceeds from in his research of the history of mankind from the prism of environmental history.⁵ Marko Jerković addressed this issue to an extent, but his study was primarily focused on

¹ See, for example, <https://smartwatermagazine.com/news/smart-water-magazine/future-water-traded-stock-exchange> (accessed: 18 January 2021).

² See, for example, the list of the world's water-related conflicts in the past decades: <http://www.worldwater.org/conflict/list/> (accessed: 18 January 2021).

³ Prominent among the American environmental history pioneers were William Cronon, Richard Nash and Donald Worster. For more on the beginnings of environmental history and its position within history and other sciences, see McNeill 2003. For environmental history in Croatian editions, see, for example, Huges 2011; Simmons 2010; *Triplex Confinium*, 2003; Roksandić 2018. See in particular the magazine *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, launched in 2005 as a joint edition of Society for Croatian Economic History and Environmental History and Meridijani Publishing House.

⁴ See in more detail: Hoffmann 2014: 8–10.

⁵ For river systems and water as historical subjects: Hoffmann 1996: 631–669; Ferenczi 2018: 238–253; *Bibe aquam de cisterna tua*, 2011; Squariti 2000.

u 13. i 14. stoljeću te modele upravljanja nad njima.⁶ Ova je studija fokusirana na vrijeme kada su kaptolska vlastelinstva već formirana u 14. i 15. stoljeću jer izvori iz toga razdoblja daju više informacija o interakciji Zagrebačkoga kaptola s njegovim okolišem.⁷

U prvome poglavlju rad se tako bavi pitanjem kako je postojeći riječni sustav utjecao na simboličku reprezentaciju kojom se koristio Kaptol prilikom opisivanja svojih posjeda u ispravama. Potom se ispituju geoprometne prednosti kaptolskih posjeda, a da su uvjetovane rijekama. Treće poglavlje analizira u kojoj se mjeri Kaptol koristio vodom kao resursom – kao izvorom hrane, energije i novca. Zadnje poglavlje bavi se pitanjem kako je Kaptol u organizacijskome smislu odgovarao na izazove koje je pred njega postavila sama priroda, u ovom slučaju poplavljanje rijeke Save.

Treba najzad napomenuti i da ovaj rad može pružiti jedino neku vrstu preliminarnih zaključaka. Pravi se odgovori na postavljena pitanja mogu dobiti samo u kombinaciji s paleoarheološkim i drugim vrstama istraživanja koja do sada nisu bila provedena u Hrvatskoj.⁸

VLASTELINSTVA ZAGREBAČKOGA KAPTOLA I PRIRODNA UVJETOVANOST OMEĐIVANJA POSJEDA

Sredinom 14. stoljeća vlastelinstva Zagrebačkoga kaptola poprimila su oblik posjedovne i upravne strukture koji se do kraja ranoga novog vijeka neće mnogo mijenjati. Najvažnije posjedovne cjeline bile su zagrebačko vlastelinstvo, sisačko i topličko (v. Kartu 1).⁹ Rijeke su bile „žile kucavice“ tih vlastelinstava i njihove je resurse Kaptol nastojao iskorištavati u skladu s tadašnjim tehnološkim mogućnostima.¹⁰

⁶ Jerković 2015.

⁷ Istraživanje je provedeno na statutarim i diplomatskim izvorima te jednim manjim dijelom na popisima kaptolskih desetina. Popisi desetina dostupni su na stranici: <https://hungaricana.hu/en/> (pristupljeno: 30. 11. 2020.).

⁸ Vidjeti primjere takvih istraživanja: Laszlovsky *et al.* 2018: 10–17; O'Connor 2002: 3–21.

⁹ O kaptolskim vlastelinstvima vidjeti primjere: Gajer 1978; Jerković 2011; Jerković 2015; Jerković 2017; Novak 2011.

¹⁰ Termin „žile kucavice“ preuzet od Jerković 2017: 14.

the reconstruction of the formation of the estates of the estates along the River Sava in the 13th and 14th centuries and on the models of management of these estates.⁶ This study is focused on the 14th and 15th centuries, when the Chapter estates had already been formed, because the sources from that period provide more information on the Chapter's interaction with its environment.⁷

The first part of the paper analyzes the impact of the river system on the symbolical representation used by the Zagreb Chapter when describing its estates in various documents. The second part analyzes the traffic potential of the rivers on the Chapter's estates. As for the third part, it analyzes the Chapter's exploitation of its water resources as sources of food, power and income. The final part addresses the measures against natural flooding – specifically, of the River Sava – organized by the Chapter.

We should also mention that this paper merely offers preliminary conclusions of a sort. Real answers to the above questions can be obtained only in combination with paleo-archaeological and other research that have not been carried out in Croatia yet.⁸

DELIMITATION OF THE ZAGREB CHAPTER ESTATE BOUNDARIES BASED ON NATURAL FEATURES

In the mid-14th century, the estates belonging to the Zagreb Chapter acquired the landholding and administrative structure that would not undergo much change until the end of the Early Modern Age. The most relevant among these estates were the Zagreb, Sisak and Toplice estates (see Map 1).⁹ Rivers were the “main arteries” of these estates and the Chapter was using the then available technology to exploit their resources.¹⁰ According

⁶ Jerković 2015.

⁷ The researched sources mostly included statutes and diplomatic documents, as well as the Chapter's tithe census records. The tithe censuses can be found at <https://hungaricana.hu/en/> (accessed: 30 November 2020).

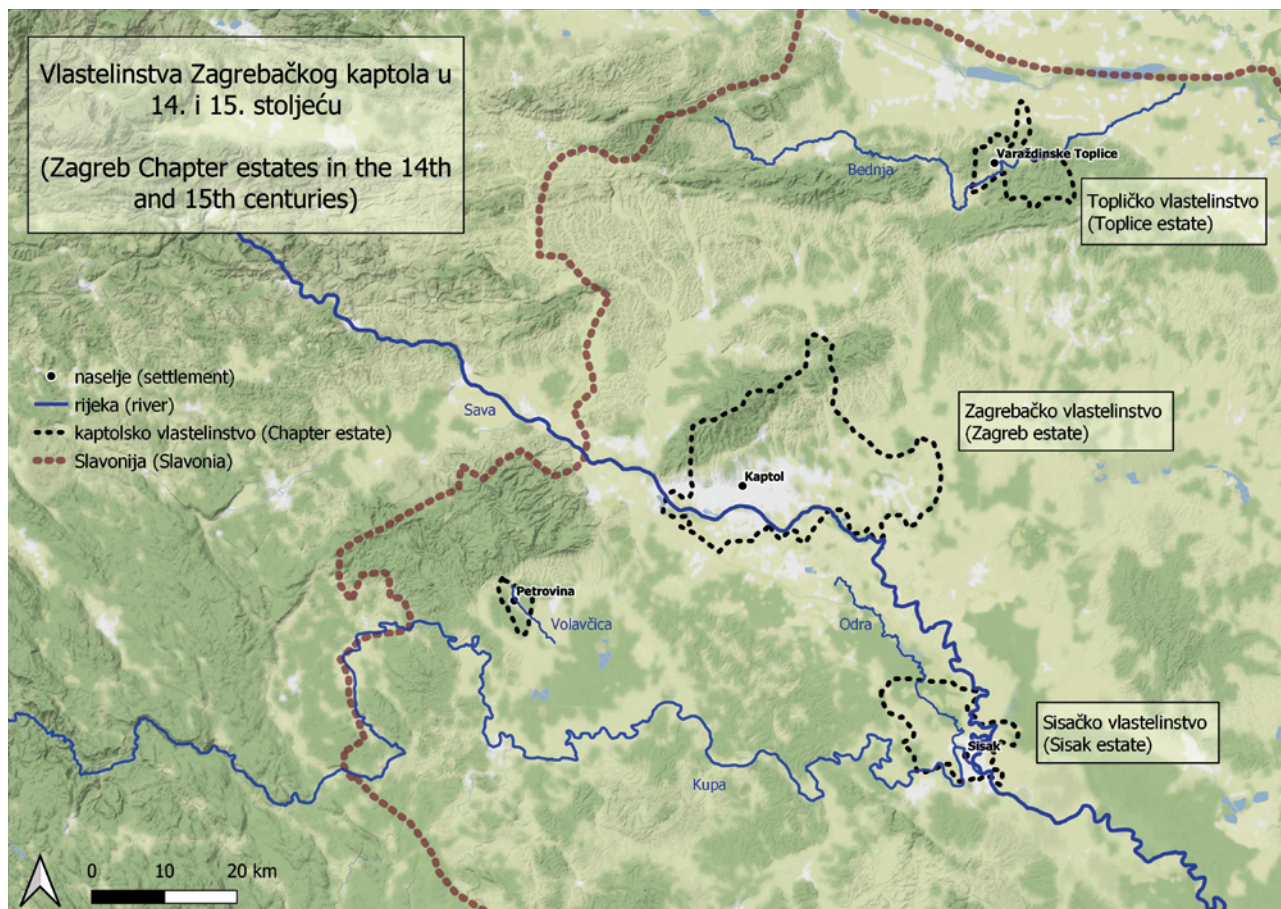
⁸ For examples of such research, see Laszlovsky 2018: 10–17; O'Connor 2002: 3–21.

⁹ For Chapter estates see, for example, Gajer 1978; Jerković 2011; Jerković 2015; Jerković 2017; Novak 2011.

¹⁰ The term “main arteries” was borrowed from Jerković 2017: 14.

Prema jednoj od teza, srednjovjekovne crkvene institucije je na utilitarno gospodarenje prirodom poticala kršćanska etika koja je čovjeka stavljala ispred prirode.¹¹

to a thesis, it was the Christian ethics – which favored man over the nature – that inspired the medieval church institutions to manage the nature in a utilitarian way.¹¹

Karta 1. Vlastelinstva Zagrebačkog kaptola u 14. i 15. stoljeću u srednjovjekovnoj Slavoniji i glavne rijeke koje njima prolaze¹²

Map 1. 14th and 15th centuries Zagreb Chapter estates in medieval Slavonia and main rivers that flew through¹²

Možda je najilustrativniji primjer sraz između mita kojim su cisterciti objašnjavali osnivanje svojih samostana i stvarnosti. Tražili su divljinu koja je predstavljala pustinju, no nju je trebalo transformirati u mjesto koje je predstavljalo edenski vrt. Tako je na normativnoj razini u cistercitski

Perhaps the most illustrative example is the clash between the myth used by the Cistercians to explain the founding of their monasteries on the one hand and the reality on the other. They were seeking for – if symbolical – parched places in the wilderness which they would transform into a symbolical garden of

¹¹ Hoffmann 2014: 84–108; Jerković 2015: 128.

¹² Karta je napravljena u programu QGIS uz pomoć Pál Engel, *Magyarország a középkor végén: Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről* [Mađarska u kasnom srednjem vijeku: digitalna vektorska karta uz bazu podataka o naseljima i zemljoposjednicima srednjovjekovne Ugarske]. CD-ROM, Budapest, 2001.

¹¹ Hoffmann 2014: 84–108; Jerković 2015: 128.

¹² The map was made using QGIS program with the assistance of Pál Engel, *Magyarország a középkor végén: Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről* [Hungary in Late Middle Ages: Digital Vector Map with Database of Places and Landowners of Medieval Hungary]. CD-ROM, Budapest, 2001.

sklop razmišljanja ugrađena dapače nužnost izmjenjive okoliša u kojemu su živjeli.¹³ Ipak, ljudi prirodu nisu nikada u potpunosti mogli kontrolirati. Prvi primjer koji će se ovdje navesti vezan je za posjedovno-pravne odnose.

Navedena tri vlastelinstva nad kojima je Kaptol imao vlasništvo, bila su podijeljena na manje jedinice, odnosno posjede. Ti manji posjedi nazivali su se *prediji* (*praedii*) i *sela* (*villae*). Terminologija koja se javlja u ispravama Zagrebačkoga kaptola, i šire biskupije, prilično je zbunjujuća jer se koristi nedosljedno. Preciznije rečeno, navedena dva termina upotrebljavala su se u različitim značenjima, a nekada i istoznačno. To je dodatno zakomplicirano činjenicom da se i s vremenom mijenjalo značenje naziva za posjede.¹⁴ Iz nekoliko se različitih konteksta ipak daje donekle razlučiti na što su kanonici mislili kada su koristili pojmove *predij* i *selo* u 14. i 15. stoljeću. U svojoj studiji koja se bavi zagrebačkim kaptolskim vlastelinstvom, R. Gajer, oslanjajući se na I. Szabu, ovako je objasnio pojam *predij*:

[...] kad je riječ o terminu *predium*, u Ugarskoj je on od XI do XIII stoljeća upotrebljavan dovoljno dosljedno da se može zaključiti da taj izraz gotovo uvijek znači *vlastelinstvo*. A vlastelinstvo može, ali i ne mora, uključivati selo. Čini se, štoviše, da su mnoga sela nastala upravo na taj način što je stanovništvo pojedinog predija gravitiralo k njegovu središtu. U tom gravitacijskom centru postepeno bi se formiralo selo. Prema tome, dok se u ranijoj fazi razvoja društveno-ekonomskih struktura u Ugarskoj obično razlikuju *predium* i *villa*, kasnije se većina predija postepeno pretvara u sela, ili se jednostavno stapa sa selom u blizini kojega se nalazi.¹⁵

Prema Gajeru, dakle, prediji su u teritorijalno-administrativnoj organizaciji na vlastelinstvima Zagrebačkoga kaptola prethodili selima. Izvori pokazuju da isto vrijedi i za kaptolsko topličko i sisačko vlastelinstvo. Naime, dok se posjedi na tim vlastelinstvima u Statutima (1334. – 1354.) nazivaju

Eden. This way, the necessity of changing their surroundings was built in the Cistercian mindset on the normative level.¹³ Still, humans never really managed to control the nature. The first example that we mention here has to do with landholding and legal rights.

The three abovementioned estates owned by the Chapter were divided into smaller units – landed properties. These landed properties were called *praedii* and villages (*villae*). The terminology used in the documents of the Zagreb Chapter and Zagreb Diocese is rather confusing because of its inconsistency. Specifically, the above two terms are sometimes used as synonyms and sometimes with different meanings. What makes it more complicated, is the fact that the terms used for estates have changed with time.¹⁴ However, owing to a number of different contexts, we can grasp what did the canons in the 14th and 15th centuries mean by the terms *predium* and “village”. Drawing on I. Szabo, this is how R. Gajer explains the term *predium* in his study of the Zagreb Chapter estate:

[...] as for the term *predium*, it was used in Hungary from the 11th to 13th centuries consistently enough to allow us to conclude that it almost always meant *land estate*. And a manorial estate may or may not contain a village. Indeed, many villages seem to have been formed because the population of a *predium* had gravitated towards its center. A village would gradually form in such a center. So, while usually there was a clear distinction between *predium* and *villa* in the earlier stage of development of socio-economic structures in Hungary, in later periods most of *praedii* gradually turned into villages or simply merged with the villages in their vicinity.¹⁵

So, according to Gajer, *praedii* preceded villages in the territorial and administrative division of the Zagreb Chapter estates. According to sources, the same can also be said for the Toplice and Sisak Estates: while the Statues (1334 – 1354) refer to the

¹³ Hoffmann 2014: 104; Jerković 2015: 155.

¹⁴ Za razne slojeve značenja termina *predij* na području Ugarskoga Kraljevstva u razdoblju 11. – 13. stoljeća vidjeti nešto stariju studiju: Szabo 1963: 1–24. Za područje Slavonije u srednjem vijeku: Andrić 2013: 80–81. Pojam *predij* u kontekstu crkvenih organizacija: Ančić 1994: 35; Dobronić 2003: 21.

¹⁵ Gajer 1978: 14.

¹³ Hoffmann 2014: 104; Jerković 2015: 155.

¹⁴ For various meanings of the term *predium* in the Kingdom of Hungary between the 11th and 13th centuries, see an earlier study: Szabo 1963: 1–24. For Slavonia in the medieval period, see Andrić 2013: 80–81. For the term *predium* in the context of church organizations, see Ančić 1994: 35; Dobronić 2003: 21.

¹⁵ Gajer 1978: 14.

predijima, u kasnijim popisima desetina iz druge polovine 15. stoljeća neki od tih posjeda nazivaju se selima.¹⁶ To je, međutim, samo jedno od objašnjenja za te pojmove. Terminom *selo* (*villa*) nazivaju se u Statutima oni posjedi koji su bili u zajedničkome kaptolskom vlasništvu (*dominium directum*), tj. posjedi koji nisu bili davani u koristovno vlasništvo (*dominium utile*) osobama koje nisu bile dio kaptolske korporacije. U 14. stoljeću radilo se o selima Lepa Ves (Nova Ves), Vrapče, Oporovec, Retkovec, Kašina, Kozolin i Sesvete,¹⁷ kao i posjedima oko Zagreba koji su bili davani kanonicima u doživotno koristovno vlasništvo kao prebende.¹⁸

S druge strane, terminom *predij* nazivaju se od sredine 14. stoljeća pa nadalje posjedi davani u koristovno vlasništvo osobama (i institucijama) koje uglavnom nisu bile članovi Zagrebačkoga kaptola.¹⁹ Može se također pretpostaviti da je termin *predij* u značenju 'zakupnoga posjeda' sistematičnije uveo sam sastavljač Statuta, gorički arhiđakon Ivan, jer se u prijašnjemu razdoblju češće upotrebljavao naziv *possessio*.²⁰ Nadalje, jedna pak isprava iz 1481. godine upućuje na to da je Kaptol te termine upotrebljavao i istoznačno. U ispravi se, naime, posjed Otok, koji se nalazi u sklopu većega

landed properties at these estates as *praedii*, later tithe censuses from the second half of the 15th century refer to some of these properties as villages.¹⁶ But this is only one of the explanations of these terms. In the Statutes, the term "village" (*villa*) is used for the landed properties with the status of common property (*dominium directum*) of the Chapter – in other words, the landed properties that could not come under beneficial ownership (*dominium utile*) of anyone outside the Chapter corporation. In the 14th century, these included the villages of Lepa ves (Nova Ves), Vrapče, Oporovec, Retkovec, Kašina, Kozolin and Sesvete,¹⁷ as well as the properties in Zagreb's surroundings given to canons for lifelong use as prebends.¹⁸

On the other hand, from the mid-14th century on, the term *predium* was used for the landed properties intended for beneficial ownership by persons (and institutions) that were mostly not the members of the Zagreb Chapter.¹⁹ We can assume that it was John the Archdeacon of Gorica, the author of the Statutes, who introduced a more systematic use of the term *predium* for leased property; in the earlier period, the term *possessio* had usually been used for it.²⁰ Another document, from 1481, suggests

¹⁶ Vidjeti u Statutima: *PSZB* II, 60–62, dio I, gl. LXIII i LXV. Uredba o predijima na kaptolskome topličkom vlastelinstvu konstatira da veznikati tamo dotada uopće nisu bili formirani: *Et quamvis de predictis prediis aliqua pro nunc sint veznicatus, hec tamen respiciunt tempus quando alicui in predium conferuntur, sicut superius est tactum, quando descibebantur census prediorum comitatus nostri de Zitech.* *PSZB* II, 62, dio I, gl. LXV (istaknula P. V.). Za razdoblje pak druge polovine 15. stoljeća vidjeti primjerice popise desetina za Varaždinske Toplice iz 1476. godine (Hrvatski državni arhiv, Kaptolski arhiv [dalje KAZ], fond Acta capituli antiqua [dalje ACA], fasc. 70. br. 7; *Hungaricana* DL DF: 256734) i 1483. godine (KAZ, ACA, fasc. 70, br. 10; *Hungaricana* DL DF: 256737) te popis desetina za sisačko vlastelinstvo iz 1502. godine (KAZ, ACA, fasc. 46, br. 33; *Hungaricana* DL DF: 256650).

¹⁷ *PSZB* II, 22, dio I, gl. XIV. Gajer je kao zajedničko selo identificirao još i *Villa servorum* s obzirom na to da je Kaptol prihode iz toga sela uživao zajednički, vidjeti Gajer 1978: 58.

¹⁸ *PSZB* II, 69–70, dio 2., gl. 6 i gl. 9.

¹⁹ *PSZB* II, 43–44, dio I, gl. XLVIII; 60–62, gl. LXIII–LXIV. Vidjeti također predijalne ugovore: *DZ* XIV, 392–393, br. 291; *DZ* XV, 145–146, br. 107; *PSZB* VI, 328–329, br. 337; 604, br. 553; 617, br. 564; 619–620, br. 568; *PSZB* VII, 222, br. 216; 352–353, br. 332.

²⁰ Vručina (u tisku). Vidjeti više: Jerković 2018, 301–305.

¹⁶ See the Statutes: *PSZB* II, 60–62, part 1, chapters LXIII and LXV. The regulation on the *praedii* at the Chapter's Toplice Estate states that *veznicati* had not been formed there by then: *Et quamvis de predictis prediis aliqua pro nunc sint veznicatus, hec tamen respiciunt tempus quando alicui in predium conferuntur, sicut superius est tactum, quando descibebantur census prediorum comitatus nostri de Zitech.* *PSZB* II, 62, part 1, chapter LXV (bolding by P. V.). For the second half of the 15th century, see, for example, the tithe censuses for Varaždinske Toplice from year 1476 (Croatian State Archives, Chapter Archives [hereinafter KAZ], archive group "Acta capituli antiqua" [hereinafter ACA], folder 70. no. 7; *Hungaricana* DL DF: 256734) and year 1483 (KAZ, ACA, folder 70, no. 10; *Hungaricana* DL DF: 256737) and the tithe census for Sisak Estate from year 1502 (KAZ, ACA, folder 46, no. 33; *Hungaricana* DL DF: 256650).

¹⁷ *PSZB* II, 22, part 1, chapter XIV. Gajer also identified *Villa servorum* as a common village, since the entire Chapter enjoyed the proceeds from that village; see Gajer 1978: 58.

¹⁸ *PSZB* II, 69–70, part 2, chapter VI and chapter IX.

¹⁹ *PSZB* II, 43–44, part 1, chapter XLVIII; 60–62, chapter LXIII–LXIV. See also *praedial* deeds: *DZ* XIV, 392–393, no. 291; *DZ* XV, 145–146, no. 107; *PSZB* VI, 328–329, no. 337; 604, no. 553; 617, no. 564; 619–620, no. 568; *PSZB* VII, 222, no. 216; 352–353, no. 332.

²⁰ Vručina (forthcoming). See more: Jerković 2018: 301–305.

posjeda Prevlake, naziva i selom i predijem.²¹ Slično se može zaključiti i iz jedne odredbe u Statutima prema kojoj je termin *predij* bio poistovjećen s terminom *villa*. Radi se o kaptolskoj odredbi o predijalcima prema kojoj su oni imali pravo imenovati vesnika, predstavnika sela, kada su na prediju koji uživaju imali više od šest podanika.²²

Bilo je važno raščlaniti značenja tih pojmova jer se njihove granice opisuju u ispravama koje definiraju kaptolsko vlastelinstvo. Pritom su rijeke bile jedan od elemenata kojima su se granice opisivale. One su vjerojatno i utjecale na formiranje samih posjeda.²³ Postupak opisivanja granica posjeda (*metae*) u Ugarsko-Hrvatskome Kraljevstvu mogli su vršiti upravo kaptoli kao vjerodostojna mjesta.²⁴ Postupak je izgledao tako da bi Kaptol dvojicu ili trojicu kanonika poslao izravno na posjed koji je trebalo reambulirati (lat. *reambulo* 'obilaziti posjed u svrhu razgraničenja') nakon čega bi kanonici te granice opisali u ispravi.²⁵ Kao primjer može se navesti 1217. godine provedena reambulacija prve navedene zemljišne jedinice (*Insula*) u sklopu većega posjeda u kasnijemu razdoblju poznatoga kao Prevlaka, koji je stanoviti Egidije oporučno ostavio Zagrebačkomu kaptolu:

A prediji spomenutoga Egidija, sa svim granicama koje je ustanovio sam Egidije i koji su potvrđeni u našoj prisutnosti, ovi su: Otok, *Craztenica*, Prevlaka, Selin, *Chernelek*, *Rucha*, *Quiquinik*. Prva granica je na posjedu spomenutoga Otoka, započinje **potokom koji se naziva *Strugua***, i spušta se obližnjim puteljkom

that the Chapter also used these terms as synonyms. In the document, the landed property Otok, part of Prevlaka estate, is referred to both as village and as *predium*.²¹ Also, an article of the Statutes indicates that *predium* was a synonym for *villa*. It is an article stipulating that the population of a *predium* was entitled to appoint a *vesnik* – the village representative – if their number exceeded six inhabitants.²²

Sorting out the definitions of these terms was necessary because their boundaries are described in the documents defining the Chapter's estates. Rivers were one of the elements used to define the boundaries. They were probably taken into account when the estates as such were formed.²³ In the Hungarian-Croatian Kingdom, chapters were entrusted with delineation of estate boundaries (*metae*) since they acted as places of authentication.²⁴ The Chapter would send two or three of its canons to the estate that required reambulation (Lat. *reambulo* = to walk around a landed property in order to define its boundaries) and the canons would later describe the boundaries in a document.²⁵ One such example is the 1217 reambulation of the first below mentioned landed property (*Insula*) as part of the estate later known as Prevlaka, bequeathed to the Zagreb Chapter by certain Egidius:

And the *predia* belonging to the said Egidius, with all the boundaries delineated by Egidius himself and confirmed in our presence, are as follows: Otok, *Craztenica*, Prevlaka, Selin, *Chernelek*, *Rucha*, *Quiquinik*. The first boundary, on the abovementioned Otok estate, begins with a **stream named *Strugua***. Following a nearby

²¹ [...] *et ipsemet Nicolaus Iwanowych predium suum et villam Othok [...]. Hungaricana DL DF 256576* (isprava nema označenu signaturu kaptolskoga arhiva).

²² [...] *talis tamen vasallus potest habere iudicem vel veznicum quantum ad hoc, ut ipse a solutione marturine liberetur, qui in suo feudo, predio seu emphitheosi saltem sex habet colonos et non minus, de quibus marturinis nobis proveniunt due partes, prediali tertia remanente [...]. PSZB II, 41, dio I, gl. XLVI.*

²³ Vidjeti kao primjer Slukan Altić 2007: 51–61.

²⁴ Vjerodostojna su mjesta bile srednjovjekovne institucije u Ugarsko-Hrvatskome Kraljevstvu, uvijek u sklopu kaptola i samostana, koje su u ime kralja i lokalnih službenika izdavala isprave, obavljala istrage i reambulacije posjeda. Više o Zagrebačkom kaptolu kao vjerodostojnome mjestu: Jerković 2018: 275–348.

²⁵ Vidjeti više: Jerković 2018: 301–305.

²¹ [...] *et ipsemet Nicolaus Iwanowych predium suum et villam Othok [...]. Hungaricana DL DF 256576* (the documents lacks a call number of the Chapter Archives).

²² [...] *talis tamen vasallus potest habere iudicem vel veznicum quantum ad hoc, ut ipse a solutione marturine liberetur, qui in suo feudo, predio seu emphitheosi saltem sex habet colonos et non minus, de quibus marturinis nobis proveniunt due partes, prediali tertia remanente [...]. PSZB II, 41, part 1, chapter XLVI.*

²³ For an example, see Slukan Altić 2007:51–61.

²⁴ In the medieval Hungarian-Croatian Kingdom, the institutions belonging to chapters or monasteries always issued documents, carried out investigations and reambulated estates on behalf of the king and local officials because they were considered credible. More on Zagreb Chapter as a place of credibility: Jerković 2018: 275–348.

²⁵ See more in Jerković 2018: 301–305.

koji vodi kroz polje, koje se naziva Surina, i prelazi preko velike šume i dolazi **do potoka, koji se zove Mlaka**. Odatle silazi do drva jabuke; poslije toga proteže se do brda; zatim dolazi do brijesta te se spušta do obližnjega izvora, koji je na Savici. Nakon toga spušta se **potokom koji je na granici gospodina biskupa**, i nadalje prelazi i spušta se tamo obližnjim puteljkom i njime dolazi do stabla topole. Zamo prelazi poljem i dolazi do orahova stabla. Odatle vraća se do **spomenutoga potoka koji se zove Strugua**, i s njime spušta se i završava u velikoj Savi.²⁶

Ovaj odlomak nešto nam govori i o tomu da su suvremenici imali razvijenu predodžbu o glavnome koritu rijeke Save (*magna Zaua*) i o njezinim rukavcima od kojih su neke posebno imenovali (*Strugua*; *Mlaka*; *rivum qui est in meta domini episcopi*). Ti su pak rukavci mogli predstavljati izvorište nesuglasica kada je u pitanju bilo određivanje granica zbog čega je čak i Werbőczy smatrao bitnim pravno opisati u *Tripartitumu* što se događa u slučaju kada rijeke i potoci promijene svoje korito te time uzrokuju i promjenu posjedovnog vlasništva.²⁷ U tome su kontekstu ponovne reambulacije posjeda igrale veoma važnu ulogu.²⁸

Iz geografskih je istraživanja poznato da se korito rijeke Save u više navrata prirodnim putem pomaknulo južnije, uz napuštanje rukavaca koji su se odvajali od glavnoga korita pa su se takvi sporovi

path leading to the field called Surina, it traverses a spacious forest and reaches a **stream known as Mlaka**. From whence it goes to an apple tree, then to the hill, an elm tree and a nearby spring, which is by the Savica. After that it follows a **stream forming the boundary of the land of his Eminency the Bishop**, then continuing a nearby path to a poplar-tree. There it traverses a field and reaches a walnut tree. From there it goes back to the **already mentioned stream called Strugua** and it follows this stream all the way to the **great Sava River**.²⁶

This section shows that the contemporaries had a fair idea about the Sava's main watercourse (*magna Zaua*) and its channels, some of which had even been given names (*Strugua*; *Mlaka*; *rivum qui est in meta domini episcopi*). These channels could have been sources of disputes in boundary delineation, which is why even Werbőczy thought it important to include in *Tripartitum* a legal description of what happens when rivers and streams change their courses, thus causing change of landed property boundaries.²⁷ This is where repeated reambulations had an important role.²⁸

As geographic research has shown, the course of the Sava River changed its bed southwards a number of times, leaving its channels behind as backwater separated from the main river course.

²⁶ *Predia autem dicti Egidii, que nostre audientie, cum omnibus terminis ipse Egidius pro confirmatione recipienda declaravit, sunt hec: Insula, Craztenica, Preulaka, Selin, Chernelek, Rucha, Quiquinik. Prima meta est terre predictae Insule, incipit a rivo qui vocatur Strugua, et desinit in viam proximam que ducit per campum, qui vocatur Surina, et transit magnam silvam et veniet ad rivum, qui vocatur Mlaka, et iuxta illum descendit usque ad arborem mali, postea tendit in hornum, deinde venit in ulmum, deinde desinit in proximum fontem, qui est in Zauicha, et per illam descendit in rivum qui est in meta domini episcopi, et ipsum transit et desinit ibidem in proximam viam, et per illam venit in arborem populeam, et transit ibidem campum, et veniet ad arborem nucum, inde revertitur ad predictum rivum, qui vocatur Strugua, et in ipso descendit et finitur in magna Zaua.* PSZB II, 125, dio IV, gl. VII (istaknula i prevela P. V.).

²⁷ Vadas 2019: 345–346. Dapače, prema Vadasevoj analizi u slučaju srednjovjekovne Ugarske često je dolazilo do takvih sporova. Vidjeti u nastavku Vadaseva članka.

²⁸ Vidjeti primjerice isprave iz 1404. i 1405. godine koje ponovno opisuju međe posjeda Prevlake: PSZB V, 213–214, br. 175, i 242–242, br. 194.

²⁶ *Predia autem dicti Egidii, que nostre audientie, cum omnibus terminis ipse Egidius pro confirmatione recipienda declaravit, sunt hec: Insula, Craztenica, Preulaka, Selin, Chernelek, Rucha, Quiquinik. Prima meta est terre predictae Insule, incipit a rivo qui vocatur Strugua, et desinit in viam proximam que ducit per campum, qui vocatur Surina, et transit magnam silvam et veniet ad rivum, qui vocatur Mlaka, et iuxta illum descendit usque ad arborem mali, postea tendit in hornum, deinde venit in ulmum, deinde desinit in proximum fontem, qui est in Zauicha, et per illam descendit in rivum qui est in meta domini episcopi, et ipsum transit et desinit ibidem in proximam viam, et per illam venit in arborem populeam, et transit ibidem campum, et veniet ad arborem nucum, inde revertitur ad predictum rivum, qui vocatur Strugua, et in ipso descendit et finitur in magna Zaua.* PSZB II, 125, part 4, chapter VII (bolding and translation to Croatian by P. V.).

²⁷ Vadas 2019: 345–346. According to Vadas, such disputes were actually very common in medieval Hungary. For more, see the rest of Vadas's article.

²⁸ See, for example, documents from 1404 and 1405, reiterating the boundaries of Prevlaka estate: PSZB V, 213–214, no. 175, and 242–242, no. 194.

vjerojatno događali.²⁹ U izvorima iz toga razdoblja sačuvan je pak primjer spora oko granica nakon manje poplave. Godine 1515. prebendari i Demetrije, prepozit Župe sv. Marije, odlučili su ponovno pravno ustanoviti granice toka potoka Medveščaka zbog poplave koja je uzrokovala štetu i prijetila daljnjim sudskim sporovima jer su se na istome potoku relativno blizu nalazili i prepozitov mlin i prebendarsko kupalište.³⁰

Osim što su rijeke i potoci često opasavali i opisivali srednjovjekovne posjede, mogli su predstavljati i granice jurisdikcija te tako imati snažan utjecaj na mentalne mape srednjovjekovnih ljudi. Na primjer, spomenuti potok Medveščak ili Cirkvenik označavao je granicu između Kaptola i Gradeca, između kojih je pak, kao što je dobro poznato, u srednjemu i ranome novom vijeku često dolazilo do sukoba.³¹ Od osnivanja Gradeca 1242. godine, Kaptol i Gradec egzistirali su jedno uz drugo kao dvije odvojene autonomije. Dok je Gradec bio urbana autonomija koja je svoju legitimaciju temeljila na Zlatnoj buli, Zagrebački kaptol, kao crkvena korporacija, svoju je autonomiju temeljio na Statutima (1334. – 1354.).³² Dakle, umjesto stapanja u jednu cjelinu, Gradec i Kaptol bili su pravno i gospodarski dva odvojena entiteta koja su nastojala proširivati svoj utjecaj.³³ Jednim se dijelom težnja za iskazivanjem razlikovnoga identiteta

Thus, such disputes probably took place.²⁹ The contemporary sources contain an example of a boundary dispute after a minor flooding. In 1515, the prebendaries and provost Demetrius of the Parish of St. Mary decided to redefine legally the boundary formed by the course of the Medveščak stream after a flood that had caused damage and threatened to generate further litigations. The provost's watermill and the prebendaries' bathing place were, namely, located on the same stream relatively close to each other).³⁰

Besides girdling and delineating medieval estates, rivers and streams often delineated jurisdictions, thus adding significantly to the mental maps of medieval people. For example, the abovementioned Medveščak (Cirkvenik) stream was the boundary between the Chapter (Kaptol) and Gradec settlements which, as is well known, were often in a conflict in Middle Ages and Early Modern Age.³¹ Since the founding of Gradec in 1242, Chapter and Gradec coexisted as two separate autonomous entities. While Gradec was an urban autonomous settlement with its legal status defined by the Golden Bull, the Zagreb Chapter was an ecclesiastical corporation the autonomy of which was defined in its Statutes (1334 – 1354).³² Thus, instead of merging into a single entity, Gradec and the Chapter constituted two legally and economically separate entities that struggled to expand their influence.³³ One of the ways of manifesting this sense of separate

²⁹ Vujasinović 2007: 127; Šegota 1986: 306. Sačuvan je tako slučaj iz 18. stoljeća kada je izbio spor između Gradeca i grofa Sermagea zbog šume kod Save. Upravo nakon što je Sava promijenila svoj tok, šuma se našla na Sermageovu posjedu, dok se prvotno nalazila na gradečkome. Herkov 1987: 87.

³⁰ [...] *ne deinceps aliqua lis et discordia inter prefatas partes exoriretur, quoniam tempore inundacionis aquarum utraque pars dampnum non mediocre pati posset, si non purgaretur, eo modo prout est ostensum, pretacti fluminis metaus [...].* PGZ III, 131, br. 112.

³¹ O razini do koje je moglo eskalirati nasilje između tih dviju susjednih jurisdikcija svjedoči isprava Ivana Albena iz 1422. godine u kojoj taj biskup objašnjava razloge izopćivanja Gradeca. Vidjeti ilustrativno citat u kojemu se opisuje kako su Gradečani zapalili jednu kanoničku kuriju: *Eciam predictas curias numero XIII, sic, ut premittitur, inter ceteras nequiter spoliatas incendendo combusserint, easdem funditus in favillas et cineres ignium redigentes et in nichilum [...].* PSZB V, 68, br. 64.

³² O nastanku Statuta Zagrebačkoga kaptola Vručina (u tisku).

³³ Usp. Vručina (u tisku).

²⁹ Vujasinović 2007: 127; Šegota 1986: 306. A case from the 18th century is also known – a dispute between Gradec and Count Sermage about a forest by the River Sava. After the Sava had changed its course, the forest “moved” from the Gradec land to Count Sermage's land. Herkov 1987: 87.

³⁰ [...] *ne deinceps aliqua lis et discordia inter prefatas partes exoriretur, quoniam tempore inundacionis aquarum utraque pars dampnum non mediocre pati posset, si non purgaretur, eo modo prout est ostensum, pretacti fluminis metaus [...].* PGZ III, 131, no. 112.

³¹ Evidence of the intensity to which violence between these neighboring jurisdictions could escalate is found in a document drafted in 1422 by Bishop John Alben in which he explains the reasons for the excommunication of Gradec. As an illustration, see the quote describing how the people of Gradec set a canon's residence on fire: *Eciam predictas curias numero XIII, sic, ut premittitur, inter ceteras nequiter spoliatas incendendo combusserint, easdem funditus in favillas et cineres ignium redigentes et in nichilum [...].* PSZB V, 68, no. 64.

³² For the origin of the Zagreb Chapter Statutes, see Vručina (forthcoming).

³³ Cf. Vručina (forthcoming).

manifestirala manipulacijom prirodnim granicama, o čemu svjedoče sljedeći primjeri.

Godine 1392., prilikom određivanja toka potoka Medveščaka, u ispravu je uneseno da će i Gradec i Kaptol, ako se opisano korito rijeke promijeni, imati pravo sagraditi branu da bi se spriječila daljnje promjene.³⁴ Razgraničenje opisano u ispravi bilo je važno tim više jer je njime nadalje određen prostor u kojemu jedna i druga jurisdikcija imaju pravo graditi svoje mlinove. No, unatoč izdavanju te isprave, situacija između Kaptola i Gradeca nije se poboljšala, barem ne dugoročno. Tridesetak godina kasnije, točnije 1423. godine, Gradečani su prilikom napada na kaptolski posjed promijenili tok potoka Medveščaka ([...] *et fluvium Chikvenik de suo cursu per idem fossatum fluere permisissent*).³⁵ Drugi slučaj dogodio se 1434. godine kada su Gradečani demolirali vrt crkve sv. Emerika koja se nalazila ispred katedrale. Pritom su nanijeli štetu i branama na potoku Medveščaku (*quasdam clausuras eiusdem fluvii Cyrkuenik obstrui fecissent*).³⁶ Treći pak slučaj zbio se 1475. godine kada je navodno Kaptol preusmjerio vodu u Medveščaku vjerojatno zato da omete rad gradečkih mlinova.³⁷

Dakle, iako su rijeke često označavale granicu između posjeda i vlastelinstava u predmodernu doba, njihova je prirodna nestalnost mogla uzrokovati sukobe i sudska parničenja. No i rijeke i potoci bili su podložni i ljudskim manipulacijama, čime je opet moglo doći do promjene granica posjeda.

³⁴ [...] *propter inundaciones aquorum vel alio impedimento preveniende exeundo dampna vel alia nocumenta inferre videtur, vel aliter cursus ipsius fluvii de vero meatu violaretur, tunc nos ex parte nostri territorii et ipsi cives similiter ex parte ipsorum territorii ipsum cursum fluvii predicti violentatum claudendi et fortificiandi habebimus liberam facultatem [...]. DZ XVII, 434–435, br. 320.*

³⁵ PGZ II, 44, br. 36.

³⁶ PGZ II, 92–93, br. 72.

³⁷ [...] *quendam fluvium Medwevyz vocatum, qui alias inter illam civitatem nostram et territorium ipsius capituli defluxisset et pro metali distincione tentus fuisset et habitus, de vero situ et cursu excepisset et ad molendina eorumdem civium nostrorum defluere non permetteret, in preiudicium eorumdem civium nostrorum et dampnum [...]. PGZ II, 365–366, br. 296.*

identity was to manipulate their natural boundaries, which can be seen in the following examples.

In 1392, when the course of the Medveščak stream was being established, it was specified in the document that, should the established stream change its course, both Gradec and the Chapter would be entitled to build their respective dams in order to prevent that.³⁴ The delineation of boundaries described in the document was all the more important because it defined the areas where both jurisdictions were entitled to build their respective watermills. However, this document failed to ensure improvement of the relationships between the Chapter and Gradec in the long run. Some three decades later, in 1423, the Gradec inhabitants changed the course of the Medveščak during one of their raids on the Chapter estate ([...] *et fluvium Chikvenik de suo cursu per idem fossatum fluere permisissent*).³⁵ The second example is from 1434, when the people of Gradec ransacked the garden of St. Emeric's Church in front of the Cathedral, damaging the dams on the Medveščak in the process (*quasdam clausuras eiusdem fluvii Cyrkuenik obstrui fecissent*).³⁶ The third example dates back to 1475, when the Chapter allegedly redirected the Medveščak's watercourse, probably in order to disturb the operation of the Gradec watermills.³⁷

So, although rivers often marked the boundaries between landed properties and between estates in the pre-modern times, their natural variability could cause conflicts and litigations. But the courses of rivers – and of streams in particular – were also manipulated, which could also cause changes in land boundaries.

³⁴ [...] *propter inundaciones aquorum vel alio impedimento preveniende exeundo dampna vel alia nocumenta inferre videtur, vel aliter cursus ipsius fluvii de vero meatu violaretur, tunc nos ex parte nostri territorii et ipsi cives similiter ex parte ipsorum territorii ipsum cursum fluvii predicti violentatum claudendi et fortificiandi habebimus liberam facultatem [...]. DZ XVII, 434–435, no. 320.*

³⁵ PGZ II, 44, no. 36.

³⁶ PGZ II, 92–93, no. 72.

³⁷ [...] *quendam fluvium Medwevyz vocatum, qui alias inter illam civitatem nostram et territorium ipsius capituli defluxisset et pro metali distincione tentus fuisset et habitus, de vero situ et cursu excepisset et ad molendina eorumdem civium nostrorum defluere non permetteret, in preiudicium eorumdem civium nostrorum et dampnum [...]. PGZ II, 365–366, no. 296.*

GEOPROMETNE PREDNOSTI RIJEKA NA KAPTOLSKIM VLASTELINSTVIMA

Rijeka Sava bila je najveća rijeka koja je prolazila kroz kaptolska vlastelinstva te je zbog teške prijelaznosti u drugoj polovini 15. stoljeća predstavljala graničnu barijeru spram Osmanlijama u južnoj Slavoniji. Kao što je to istaknuo S. Andrić, ona sama ipak nije mogla spriječiti njihove prodore, no izgrađeni sustav utvrda i opkopa uz nju jest.³⁸ U slučaju neposrednoga prebivališta zagrebačkih kanonika – Zagreba, rijeka Sava nije bila korištena u svrhu izgradnje opkopa, već jedan od njezinih pritoka, potok Medveščak. Tako su krajem 15. stoljeća, kada je opasnost od Osmanlija postajala sve akutnijom, kanonici izgradili palisade i iskopali jarak. Tom prilikom, 1476. godine, napravljen je i kanal koji je dovodio vodu iz potoka Medveščak u jarak.³⁹ Početkom 16. stoljeća (1512. – 1517.) sagrađena je pak mnogo snažnija kamena utvrda oko katedrale, a od 1544. Zagrebački kaptol gradi utvrdu kod Siska.⁴⁰ Dok su Osmanlije svojim prodorom snažnije uznemirili Zagrepčane samo dobro poznatim napadom iz 1469. godine,⁴¹ u slučaju Siska daljnji je osmanski prodor spriječen krajem 16. stoljeća u Sisačkoj bitci. Analogno tomu može se pretpostaviti da je rijeka Bednja koja prolazi kroz *oppidum* Varaždinske Toplice u slučaju toga posjeda korištena za punjenje opkopa vodom. Iz izvora je, naime, poznato da je i u Toplicama bila sagrađena neka vrsta utvrde (*castellum*).⁴²

Osim što je rijeka Sava predstavljala prirodnu barijeru prema Osmanlijama, bila je i dijelom riječnoga

³⁸ Andrić 2015: 205–236. O opkopima vidjeti: Vadas 2017: 6–21.

³⁹ [...] *dictum capitulum ex annuenciam dicti domini nostri regis fossatis et aliis municionibus contra Turcorum impetus circumvallare habuissent et aquam de fluvio Medwednycza vocato in communi loco inter ipsum capitulum et civitatem montis Grecensis decurrentem, propter replecionem aque ipsorum fossatorum inmittere et infra paucos dies defluere fesissent [...]*. PGZ II, 377, br. 304.

⁴⁰ O gradnji zagrebačke utvrde: Dobronić 1988; i sisačke: Lukinović 1994: 67–74; Đurak 2017: 39–50.

⁴¹ Tada ih je dapače spasila Sava koja je poplavila okolno područje pa su Osmanlije odustali od daljnjega prodora prema sjeveru. PGZ II, 325–327, br. 264. Vidjeti i: Karbić & Škrebilin 2015: 177–178.

⁴² Tkalčić 1879: 51, br. XXXII, 51 (1477.).

TRAFFIC POTENTIAL OF RIVERS ON THE CHAPTER ESTATES

The River Sava was the biggest river flowing across the Chapter estates and, being hard to ford, it served as a natural barrier against Ottoman raids in Southern Slavonia in the 5th century. As S. Andrić points out, while the river itself could not prevent the raids, the system of fortifications and moats built along it could.³⁸ In the case of Zagreb as the central settlement of the Zagreb canons, one of the river's tributaries – the Medveščak stream – was used for moats. In late 15th century, when the Ottoman threat became very real, the canons built palisades and a ditch. They also dug a canal between the Medveščak and the ditch in order to fill it with water.³⁹ It was in 1476. In early 16th century (1512 – 1517), a much more robust stone fortification was built around the Cathedral. In 1544, the Zagreb Chapter started building the Sisak fort.⁴⁰ While Zagreb was merely disturbed by the well-known Ottoman raid of 1469,⁴¹ the battle of Sisak stopped their large-scale invasion in the late 16th century. By analogy, we can assume that the River Bednja that flows through Varaždinske Toplice *oppidum* was used for filling the moats on this estate with water – sources tell us that some sort of fortification (*castellum*) was built there, too.⁴²

In addition to being a natural barrier against the Ottoman raids, the Sava was also part of the river corridor Kupa – Sava – Drava – Danube that connected almost entire Eastern Europe, stretching

³⁸ Andrić 2015: 205–236. For moats, see Vadas 2017: 6–21.

³⁹ [...] *dictum capitulum ex annuenciam dicti domini nostri regis fossatis et aliis municionibus contra Turcorum impetus circumvallare habuissent et aquam de fluvio Medwednycza vocato in communi loco inter ipsum capitulum et civitatem montis Grecensis decurrentem, propter replecionem aque ipsorum fossatorum inmittere et infra paucos dies defluere fesissent [...]*. PGZ II, 377, no. 304.

⁴⁰ For the construction of Zagreb fortification, see Dobronić 1988; for Sisak fort, see Lukinović 1994: 67–74; Đurak 2017: 39–50.

⁴¹ It was the Sava that saved them by flooding the surrounding area, forcing the Ottomans to give up further incursion towards north. PGZ II, 325–327, no. 264. See also Karbić & Škrebilin 2015: 177–178.

⁴² Tkalčić 1879: 51, no. XXXII, 51 (1477.).

koridora Kupa – Sava – Drava – Dunav koji je povezivao praktički cijelu istočnu Europu od sjeverne obale Jadranskoga do Crnoga mora.⁴³ Ta geoprometna značajka zasigurno je imala utjecaj i na trgovinu u Zagrebu, konkretnije na dolazak strane robe. Kaptol je ubirao prihode od toga, jer je imao pravo na dvije trećine tzv. *pijacovine*, te od maltarine kaptolskih savskih prijelaza – skela, o kojima detaljnije u nastavku teksta.⁴⁴

Geoprometna značajka koju je Kaptol mogao iskoristiti bila je i ta što je Sava spajala dva kaptolska vlastelinstva – zagrebačko i sisačko. Dok se Kaptol time zasigurno koristio u 16. stoljeću, možemo samo posredno pretpostaviti da je Sava bila plovna i u razdoblju razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka u dijelu između Zagreba i Siska.⁴⁵ Sačuvana je, naime, jedna kaptolska odredba iz 1493. godine o prijevozu svinja sakupljenih uime crkvene desetine od Siska do Zagreba. Odredba podsjeća kanonike zadužene za nadgledavanje ubiranja desetine da nalože sisačkom vojvodi i njegovim pomoćnicima da dovezu desetinu do skele Jelenbrod. U suprotnome će sami morati otpremiti tu desetinu, koju brodar prema običaju prima na skeli Kraljev brod.⁴⁶ Veoma je indikativno spominjanje brodarka (*nautae*) jer bi to upućivalo na činjenicu da je Sava doista bila plovna.

EKSPLOATACIJA VODENIH RESURSA NA KAPTOLSKIM VLASTELINSTVIMA

Zagrebački je kaptol na više načina eksploatirao vodene resurse, čime je istovremeno mijenjao ekosustav i izgled okoliša oko rijeka. Odredba vezana za kaptolsko sisačko vlastelinstvo u Statutima

from Northern Adriatic to Black Sea.⁴³ This river communication route must have had an effect on trade in Zagreb – specifically, by enabling import of foreign goods. The Chapter collected proceeds from it because it was entitled to two thirds of the so-called *pijacovina* (market fee) and *maltarina* (a fee charged by the Chapter for the use of the Sava ferries on its land – to be discussed in detail further in the text).⁴⁴

The Chapter could also use the fact that the Sava enabled river traffic between two of its estates – Zagreb and Sisak. While we know for a fact that the Chapter used it in the 16th century, we can only assume that the Sava was also navigable between Zagreb and Sisak in High and Late Middle Ages.⁴⁵ A 1493 Chapter article on the transport of tithe-pigs from Sisak to Zagreb stipulates that the canons charged with supervising the collection of tithe should order the Sisak *vojvoda* and his aides to bring the tithe to the Jelenbrod ferry. If they fail to do so, they will have to transport the tithe themselves and hand it over to the ferryman on the Kraljev Brod ferry.⁴⁶ The mention of ferryman (*nautae*) is significant here, because it suggests that the Sava was really navigable at the time.

EXPLOITATION OF WATER RESOURCES IN THE CHAPTER ESTATES

Zagreb Chapter exploited its water resources in a number of ways, thus changing the ecosystem and river surroundings. An article in the Statutes concerning the Chapter's Sisak Estate reveals that

⁴³ Usp. Kozličić 2006: 11–14.

⁴⁴ O maltarini i pijacovini: Tkalčić 1999: 40–57, 78–89, 94.

⁴⁵ Kao plovna u izvorima se spominje za razdoblje ranoga srednjeg vijeka / kasne antike. Gračanin 2015: 67–68. Međutim, u izvorima iz razdoblja razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka, kada je tim posjedima oko Save upravljao Kaptol, plovnost se izravno spominje tek od 1529. godine. Vujasinović 2007: 123. O prometu Savom uzvodno i nizvodno u ranome novom vijeku i 19. stoljeću vidjeti više: Herkov 1987: 91–106.

⁴⁶ [...] *seriose committant vayuode et huzoronibus, quod huiusmodi porcos dicatos ipsi ducant ad portum capituli, vocatum Jelenbrod, quod si idem domini secus fecerint, extunc obligati erunt porcum ilium solvere, quem nauta solitus est recipere in portu regio [...]*. Tkalčić 1879: 70, br. LXIII.

⁴³ Cf. Kozličić 2006: 11–14.

⁴⁴ For *maltarina* and *pijacovina*, see Tkalčić 1999: 40–57, 78–89, 94.

⁴⁵ Sources mention it as navigable in Late Antiquity / Early Middle Ages. Gračanin 2015: 67–68. However, in the sources in High and Late Middle Ages, when the estates along the Sava were administered by the Chapter, the river's navigability is not directly referred to before 1529. Vujasinović 2007: 123. For upstream and downstream traffic on the Sava in Early Modern Age and in the 19th century, see more in Herkov 1987: 91–106.

⁴⁶ [...] *seriose committant vayuode et huzoronibus, quod huiusmodi porcos dicatos ipsi ducant ad portum capituli, vocatum Jelenbrod, quod si idem domini secus fecerint, extunc obligati erunt porcum ilium solvere, quem nauta solitus est recipere in portu regio [...]*. Tkalčić 1879: 70, no. LXIII.

Zagrebačkoga kaptola otkriva da je radi uzgoja riba na rijekama toga vlastelinstva bio izgrađen sustav brana i jezera. Da je eksploatacija rijeka bila važna odrednica sisačkoga vlastelinstva, svjedoči činjenica da se na početku iste odredbe kaže da se vlastelinstvo nalazi na mjestu gdje se rijeka Kupa ulijeva u Savu (*qui comitatus existit, ubi fluvius Culpe influit Zaue fluvium*).⁴⁷ Sama eksploatacija vidljiva je u tomu što je dio radnih obveza tamošnjih podložnika bio vezan za održavanje sustava brana zbog ribolova.⁴⁸ Sam ribolov bio je intenzivan, na što upućuje činjenica da su sisački podanici imali obvezu naizmjeničnoga davanja četiriju svijeća jer je lov bio noćni.⁴⁹ Sami su seljaci vjerojatno prodavali ulovljenu ribu jer su za nju morali plaćati određenu novčanu daću.⁵⁰

Osim što su seljaci, odnosno kaptolski podložnici poznati kao *marturinarii* imali obvezu brige oko riječnih brana, mogli su to imati i po hijerarhiji nešto viši kaptolski podložnici – predijalci. U jednome predijalnom ugovoru iz 1440. godine, sastavljeno me radi prodaje petine zemljišta (predija) Sudovec kod Varaždinskih Toplica, Barnabe, sina Jurja Petru, sinu Tome, stoji da će se dotični Juraj i njegovi nasljednici s drugim predijalcima morati brinuti i za brane koje su postojale na rijeci Bednji na tome posjedu.⁵¹ Brane na Bednji vjerojatno su također služile za ribolov iako su najčešće zapravo imale višestruku ulogu, primjerice za pokretanje mlinova, a možda su čak bile i dio irigacijskoga sustava. Međutim, ovu posljednju pretpostavku trebalo bi potvrditi arheološkim dokazima.⁵²

⁴⁷ PSZB II, 59, dio I, gl. LXI.

⁴⁸ [...] *tenentur enim clausuram nostram super Zauam pro piscibus semper, quando expedit, facere et firmare eo modo sicut requiritur*[...]. PSZB II, 59, dio I, gl. LXI..

⁴⁹ [...] *tempore capture piscium, semper ex eis pro capiendis piscibus debent adesse quatuor saltem alternatim cum candelis sufficientibus pro tota nocte ad lucendum* [...]. PSZB II, 59, dio I, gl. LXI..

⁵⁰ *Item, iidem marturinarii de aliis clausuris seu piscariis, et specialiter super fluvium Odra existentibus, consueverunt nostro nomine, comiti nostro de eodem, annum persolvere census* [...]. PSZB II, 59, dio I, gl. LXI, 60.

⁵¹ [...] *idem Petrus filius Thome et dicti ipsiua heredes et successores cum aliis predialibus nostrs de eodem Zwodowch clausuram in fluvio Bednya vocato tempore opportuno debentes, semper claudere et recludere iuvare teneantur* [...]. PSZB VI, 618–619, br. 567.

⁵² Usp.: Ferenczi 2018: 239–240. O izgradnji brana vidjeti posebice: Gimpel 1975: 22–28.

a system of dams and ponds was built on the rivers of that estate for the purpose of fish-farming. The fact that the same article specifies that the Sisak Estate is located at the confluence of the Kupa and Sava Rivers (*qui comitatus existit, ubi fluvius Culpe influit Zaue fluvium*) indicates that exploitation of rivers was an important determinant of the estate.⁴⁷ Evidence of this exploitation can be seen in the list of duties of the local subjects, which included maintenance of the dam system for the purpose of fishing.⁴⁸ Fishing was intensive, as can be seen from the subjects' obligation to provide four candles per person for night fishing.⁴⁹ The peasants probably sold the fish they had caught because they were obliged to pay a local tax for it.⁵⁰

Maintaining the river dams was not only the duty of the Chapter peasants (*marturinarii*), but also of the higher-ranking Chapter subjects – *praediales*. A 1440 deed of purchase of one fifth of Sudovec plot (*praedium*) near Varaždinske Toplice by Peter son of Thomas from Barnabas son of George, stipulates that the said George and his heirs will, together with other *praediales*, also have to take care about the dams on the River Bednja on the estate.⁵¹ The Bednja dams were probably also used for fishing, although their purpose was usually multiple, including powering watermills and maybe even irrigation. However, this last purpose has yet to be substantiated with archaeological evidence.⁵²

⁴⁷ PSZB II, 59, part 1, chapter LXI.

⁴⁸ [...] *tenentur enim clausuram nostram super Zauam pro piscibus semper, quando expedit, facere et firmare eo modo sicut requiritur*[...]. PSZB II, 59, part 1, chapter LXI.

⁴⁹ [...] *tempore capture piscium, semper ex eis pro capiendis piscibus debent adesse quatuor saltem alternatim cum candelis sufficientibus pro tota nocte ad lucendum* [...]. PSZB II, 59, part 1, chapter LXI.

⁵⁰ *Item, iidem marturinarii de aliis clausuris seu piscariis, et specialiter super fluvium Odra existentibus, consueverunt nostro nomine, comiti nostro de eodem, annum persolvere census* [...]. PSZB II, 59, part 1, chapter LXI, 60.

⁵¹ [...] *idem Petrus filius Thome et dicti ipsiua heredes et successores cum aliis predialibus nostrs de eodem Zwodowch clausuram in fluvio Bednya vocato tempore opportuno debentes, semper claudere et recludere iuvare teneantur* [...]. PSZB VI, 618–619, no. 567.

⁵² Cf.: Ferenczi 2018: 239–240. For construction of dams, see in particular: Gimpel 1975: 22–28.

Sustavan izlov ribe bio je nadalje organiziran i uz samu rijeku Savu o čemu svjedoči na primjer predijalni ugovor iz 1347. godine koji govori o prodaji posjeda Obrezina u sklopu već spomenutoga posjeda Prevlake. Tamo su se nalazila dva ribnjaka poznata pod nazivom Savica.⁵³ Novi je predijalac morao pola toga što se izlovi dati na uživanje tamošnjoj Župi sv. Martina.⁵⁴ Da se ribolov nastavio i u idućem stoljeću na istome području, svjedoči isprava iz 1404. godine koja reambulira posjed Prevlaku. U ispravi se spominje isti ribnjak zvan Savica (*aqua piscaria Mertuacha et alio nomine Zavicha vocate*).⁵⁵ O ribolovu na tome području krajem stoljeća svjedoči zapis s kaptolske sjednice iz 1490. godine prema kojemu su ribari koji su živjeli uz Savu morali uplaćivati nekakvu vrstu naknade za to.⁵⁶

Nažalost, navedene odredbe ne razotkrivaju koja se vrsta riba izlovljavala u Savi i okolnim rijekama. Vjerojatno se ipak radilo o pastrvi, štuki, šaranu i jegulji s obzirom na to da se te vrste spominju kao česte u europskim srednjovjekovnim rijekama.⁵⁷ Nešto možemo dokučiti pomoću statutarne odredbe o visini tržišnih daća na gradečkome sajmu, koje je ubirao Kaptol.⁵⁸ Budući da se u njoj spominje, riba je bila jedna od glavnih namirnica koja se prodavala na tom sajmu. Pritom su izlovljene ribe prije prodaje mogle biti soljene radi konzervacije. Tada su se nazivale *piscium salsorum* i daća za njih bila je upola veća od daće za svježiju ribu, osim ako se nije radilo o moruni.⁵⁹

⁵³ [...] *eciam infra metas eiusdem possessionis Obrezina existat quedam piscaria superius nominata Murthuicha vocata et alio nomine Zausche dicta et iterum alio nomine Prod vulgariter nuncupata*. DZ XI, 352–353, br. 268. Prenosi i Jerković 2015: 150.

⁵⁴ DZ XI, 352–353, br. 268.

⁵⁵ PSZB 5, 213, br. 175; 243, br. 194.

⁵⁶ [...] *quod per piscatores in villis nostris prope Zawam comorantes singulis prefatis quinque annis debebit imponere decem milia, ad quod faciendum idem dominus archidiaconus eosdem piscatores ... auctoritate nostra sibi in hac parte attributa*. Arhiv HAZU, II-c-49. Ovaj kodeks koji se čuva u Arhivu HAZU te ima više od 260 folija, poznat je i kao *Liber rubeus* ili *Crvena knjiga*. Tkalčić ga je jednim dijelom transkribirao. Ne navodim broj folija zato što paginacija u kodeksu nije sustavno označena.

⁵⁷ O vrstama riba koje su obitavale u srednjovjekovnim europskim rijekama: Hoffmann 1996: 635. Vidjeti i: Ferenczi 2018: 243.

⁵⁸ PSZB II, 20–22, dio I, gl. XII.

⁵⁹ [...] *item de singulis curribus piscium salsorum, duodecim denarii, et si usones fuerint, de singulis, sex denarii* [...]. PSZB II, 20–22, dio I, gl. XII, 21.

Systematic fishing was also organized on the River Sava, as can be seen from a *praedial* deed of purchase of the Obrezina part of the abovementioned Prevlaka estate, dating back to 1347. The land plot contained two fish-ponds known as Savica.⁵³ The new *praedialis* was obliged to deliver half of the fish caught to the local St. Martin's Parish.⁵⁴ A 1404 document on the reambulation of Prevlaka can be seen as evidence of the continuation of fishing activities in that area in the following century. The document mentions the same fish-pond, Savica (*aqua piscaria Mertuacha et alio nomine Zavicha vocate*).⁵⁵ The minutes from a 1490 Chapter meeting indicate that the fishermen along the Sava had to pay a fee for their fishing rights.⁵⁶

Unfortunately, the above mentioned articles tell us nothing about the species of fish caught in the Sava and neighboring rivers at the time. Probably those were trout, pike, carp and eel, because these fishes are usually specified as common in the rivers of medieval Europe.⁵⁷ We can get an idea about it from a statutory article specifying the market fees at Gradec fair collected by the Chapter.⁵⁸ The fact that it is mentioned in the article suggests that fish was one of main foodstuffs sold in that market. Some of it was salted before selling in order to preserve it. Such fish was called *piscium salsorum* and the tax for them was half as large as the tax for fresh fish, with the exception of white sturgeon.⁵⁹

⁵³ [...] *eciam infra metas eiusdem possessionis Obrezina existat quedam piscaria superius nominata Murthuicha vocata et alio nomine Zausche dicta et iterum alio nomine Prod vulgariter nuncupata*. DZ XI, 352–353, no. 268. Also quoted in Jerković 2015: 150.

⁵⁴ DZ XI, 352–353, no. 268.

⁵⁵ PSZB 5, 213, no. 175; 243, no. 194.

⁵⁶ [...] *quod per piscatores in villis nostris prope Zawam comorantes singulis prefatis quinque annis debebit imponere decem milia, ad quod faciendum idem dominus archidiaconus eosdem piscatores ... auctoritate nostra sibi in hac parte attributa*. HAZU Archives, II-c-49. This codex, kept in HAZU Archives, contains more than 260 foils. It is also known as *Liber rubeus* (Red Book). Tkalčić transcribed part of it. I do not specify the foliation here because the pagination in the codex is not systematic.

⁵⁷ For the fishes found in the rivers of medieval Europe, see Hoffmann 1996: 635. See also Ferenczi 2018: 243.

⁵⁸ PSZB II, 20–22, part 1, chapter XII.

⁵⁹ [...] *item de singulis curribus piscium salsorum, duodecim denarii, et si usones fuerint, de singulis, sex denarii* [...]. PSZB II, 20–22, part 1, chapter XII, 21.

Kršćanska je etika zabranjivala jedenje mesa otprilike 35 % dana godišnje pri čemu je meso ribe moglo zamijeniti meso kopnenih životinja.⁶⁰ Riba je stoga zasigurno činila velik dio ishrane elite i podanika na posjedima Zagrebačkoga kaptola. Iako među sačuvanim troškovnicima kanonika nisu sačuvani oni koji govore o nabavi hrane, posredno se nešto može zaključiti pomoću zapisa o rashodima biskupa Osvalda Thuza iz 1481. godine. Petkom, blagdanima i u danima posta biskupov službenik Teryek obavezno je kupovao ribu:

Zatim u petak, 2. veljače i drugim posnim danima koji su već prošli, kupio sam ribu od gospodina familijara u utvrđi za ...16 solida...

Zatim u petak, 24. veljače kupio sam ribu za ...7 solida...

Zatim istoga dana [u subotu, op. P. V.] kupio sam ribu za ...3 solida...

Zatim u utorak, za čazmanskoga kaštelana Mateja kojega je gospodin biskup poslao po ribu... dao sam ... 10 solida...

Zatim za isti tjedan prije Uskrsa familijarima, za vrlo poštovanog gospodina [biskupa, op. P. V.], kupio sam za menzu ribu za ...72 solida.⁶¹

Jednom prilikom za blagdan Uzašašća za četiri ribe uplaćeno je 180 solida, što znači da se radilo o nekoj skupljoj ribi (*Item in festo Annunciacionis Marie emi quatuor pisces siller... sol. I^c LXXX*).⁶² Sustavan način na koji je bio organiziran izlov upućuje na mogućnost promjena u fauni koja je tamo obitavala, no pisani nam izvori opet nažalost ne dopuštaju preciznije zaključke u kojoj se to mjeri događalo. Kad su u drugoj polovini 15. stoljeća kanonici sastavljali popis privilegija i obveza podanika na sisačkom vlastelinstvu, među njima nije bila spomenuta obveza održavanja brana i census povezan s ulovom ribe.⁶³

⁶⁰ Hoffmann 2014: 192.

⁶¹ *Item feria sexta in festo Purificacionis et aliis jejuniorum diebus prius preteritis emi pisces familiari domini in castro... sol. XVI [...]. Item feria sexta in vigilia Mathie emi pisces... sol. VII... Item eodem die [sabbato, op. P. V.] emi pisces... sol. III [...]. Item feria tertia Carnisprivinali pro Matheycz curiali chasmensi ad mittendum pro piscibus domino Reverendissimo circa Quadragesimam in Gamlech dedi... sol. X [...]. Item per eandem ebdomadam usque dominicam Reminiscere ad familiares domini emi pisces pro mensa... sol. LXXII [...]. PGZ XI, 252 (prevela P. V.).*

⁶² PGZ XI, 252. Vidjeti i nastavak toga popisa.

⁶³ Tkalčić 1879: 41–45, br. XXIII, 41–45.

Christian ethics forbade consumption of meat approximately 35% of a year, but it did not include fish. Fish could therefore replace the land animals' meat⁶⁰ and it accounted for a large portion of the diet of the elite and commoners at Zagreb Chapter's estates. Although the canons' bills of charges preserved to the present day do not include those for foodstuffs, the lists of expenditures of Bishop Oswald Thuz from 1481 can give as a clue about it. On Fridays, holidays and fasting days, Bishop's clerk Teryek would always buy fish:

Then, on Friday, 2 February and on other fasting days that already passed, I bought fish from the retainer in the fort for ... 16 solidi...

Then, on Friday, 24 February, I bought fish for ...7 solidi...

Then, the same day [Saturday – author's comment] I bought fish for ...3 solidi...

Then, on Tuesday, for Čazma fort commander Matthew, sent for fish by His Eminence the Bishop... I gave... 10 solidi...

Then, for the same week before Easter, I bought fish for the mess hall of the retainers of His Eminence [the Bishop – author's comment] for ... 72 solidi.⁶¹

Once, celebrating the Assumption, 180 solidi was paid for four fish, which means it must have been some expensive fish species (*Item in festo Annunciacionis Marie emi quatuor pisces siller... sol. I^c LXXX*).⁶² The fact that fishing was systematic suggests that it could have had an impact on the local fauna, but written sources do not reflect the scale of this change. When the canons made a list or privileges and duties of the subjects living on the Sisak Estate in the second half of the 15th century, they said nothing about the duty to maintain the weirs

⁶⁰ Hoffmann 2014: 192.

⁶¹ *Item feria sexta in festo Purificacionis et aliis jejuniorum diebus prius preteritis emi pisces familiari domini in castro... sol. XVI [...]. Item feria sexta in vigilia Mathie emi pisces... sol. VII... Item eodem die [sabbato, author's comment] emi pisces... sol. III [...]. Item feria tertia Carnisprivinali pro Matheycz curiali chasmensi ad mittendum pro piscibus domino Reverendissimo circa Quadragesimam in Gamlech dedi... sol. X [...]. Item per eandem ebdomadam usque dominicam Reminiscere ad familiares domini emi pisces pro mensa... sol. LXXII [...]. PGZ XI, 252 (translated to Croatian by the author).*

⁶² PGZ XI, 252. See also the continuation of the list.

Premda bi se to moglo staviti u „kontekst jačanja seoske zajednice“ kao što tvrdi Jerković, kao razlog bi se mogla sugerirati upravo prevelika eksploatacija.⁶⁴ Naime, drugdje u Europi arheološki nalazi govore o tomu da je, na područjima gdje se u velikim količinama sustavno izlovljavala, dolazilo do nestanka nekih vrsta riba. Najpoznatiji je primjer jesetre i lososa od 12. stoljeća. Ljudi su zbog toga počeli iskopavati umjetne ribnjake.⁶⁵ Na samome kraju 15. stoljeća ribnjaci se navode i u popisima kaptolskih zakupništva. Tako su ribnjaci koji su se nalazili pored Zagreba bili dati u petogodišnji zakup goričkomu arhidakonu vjerojatno za iznos od 10 forinti godišnje.⁶⁶ U zabilješci nije bilo navedeno gdje su se ribnjaci nalazili, no radi se o umjetno napravljenim ribnjacima na području današnjega parka Ribnjak, blizu same katedrale.⁶⁷ Na njihovu izgradnju i održavanje ipak ih vjerojatno nije ponukala samo prevelika eksploatacija ribe, već i činjenica da je to bio jedan od načina stjecanja dodatnih prihoda.

Drugi način na koji su kanonici zasigurno donekle utjecali na promjene u vodenome ekosustavu, posebice kada je životinjski svijet u pitanju, i u izgledu samoga okoliša bila je izgradnja mlinova.⁶⁸ Mlinovi su najviše utjecaja imali na pomicanje mrijestišta riba, a donekle su i zagađivali vodu.⁶⁹ Osim toga, izgradnja prevelikoga broja mlinova na jednoj rijeci mogla je uzrokovati poremećaj u koritu rijeke i toku vode. Primjerice, iz jedne isprave iz 1411. godine doznajemo da je kalnički kaštelan dodatnom

and keep count of the catch.⁶³ Although it could be placed within the “rural community strengthening context” as argued by Jerković, the reason for it could actually lie in excessive exploitation.⁶⁴ Archaeological finds elsewhere in Europe indicate that some fish species disappeared in the places where systematic large-scale fishing was practiced. The best known such example is the decline of sturgeon and salmon way back in the 12th century. This made people dig artificial fish-ponds.⁶⁵ Fish-ponds are mentioned in the lists of Chapter’s leaseholds at the very end of the 15th century. For example, the fish-ponds near Zagreb were leased for a period of five years to the archdeacon of Gorica, probably for 10 florins a year.⁶⁶ Although the location of the fish-ponds is not specified in the records, we know these were the artificial ponds in the area of the present-day Ribnjak (Fish-pond) Park near the Cathedral.⁶⁷ The reason for their construction and maintenance was probably not just to compensate for excessive fishing, but also to enable additional income.

Construction of watermills was another way of the canons’ impact on the water ecosystem, its fauna and its surroundings.⁶⁸ The construction of the watermills caused relocation of hatching grounds and, to an extent, pollution of watercourses.⁶⁹ Also, too many watermills on a single river could create disturbance in its riverbed and

⁶⁴ Jerković 2017: 18.

⁶⁵ Hoffmann 2014: 192. Usp. i s kasnoantičkim primjerom izlova jesetre u Roni za rimsko tržište, što je prema arheozoološkim ostacima umalo uzrokovalo nestanak te vrste. Hoffmann 2014: 40–41. Usp. o ribnjacima: Ferenczi 2018: 243–246.

⁶⁶ *Item piscinas nostras Zagrabiensem locauimus in arendum domino Iohanni archidicaono Goricensi ad quinque annos integre a die datarum presencium [...] sequencium computandos sub solucionibus et condicionibus infrascriptis videlicet singulis annis prenotatis semper in vigilia beati Laurentii martiris X (?) florenorum soluere debebit.* AHAZU, II-c-49.

⁶⁷ Za razdoblje kasnoga srednjeg vijeka u pisanim izvorima ti se ribnjaci ne spominju, no vidljivi su na karti Zagreba Nikole Angielinija iz 1566. godine. Arbutina 1996: 255–256.

⁶⁸ O izgradnji vodenica po Europi i na području srednjovjekovne Hrvatske: Fabijanec 2011: 19–26. Vidjeti i: Ferenczi 2018: 246–252; Rouillard 2011: 48–68.

⁶⁹ Usp. Rouillard 2011: 52, 60.

⁶³ Tkalčić 1879: 41–45, no. XXIII, 41–45.

⁶⁴ Jerković 2017: 18.

⁶⁵ Hoffmann 2014: 192. Compare with the Late Antiquity example of excessive fishing of sturgeon in the Rhone for the Roman market, which, as we can see from the archaeozoological remains, almost resulted in the extinction of that species. Hoffmann 2014: 40–41. Cf. fish-ponds: Ferenczi 2018: 243–246.

⁶⁶ *Item piscinas nostras Zagrabiensem locauimus in arendum domino Iohanni archidicaono Goricensi ad quinque annos integre a die datarum presencium [...] sequencium computandos sub solucionibus et condicionibus infrascriptis videlicet singulis annis prenotatis semper in vigilia beati Laurentii martiris X (?) florenorum soluere debebit.* AHAZU, II-c-49.

⁶⁷ Records do not mention these fish-ponds in Late Middle Ages, but they can be seen on Nikola Angielini’s 1566 map of Zagreb. Arbutina 1996: 255–256.

⁶⁸ For construction of watermills in Europe and medieval Croatia, see Fabijanec 2011: 19–26. See also Ferenczi 2018: 246–252; Rouillard 2011: 48–68.

⁶⁹ Cf. Rouillard 2011: 52, 60.

izgradnjom dvaju mlinova na rijeci Bednji uzrokovao poplavljanje okolnoga područja, što je posljedično nanijelo štetu Zagrebačkomu kaptolu.⁷⁰ Prema istraživanjima A. Vadasa na potoku Medveščaku bilo je sagrađeno u 14. stoljeću najmanje 14 mlinova, što je najviše sagrađenih mlinova na jednome mjestu u srednjovjekovnoj Europi uopće.⁷¹ Nisu svi bili kaptolski, tamo su bili izgrađeni i gradečki mlinovi i mlin cistercitske opatije. Takvo je, međutim, zasićenje vjerojatno dovodilo do određenih problema, poput ranije navedene poplave i potencijalnih sukoba. Porast pojavljivanja tih konstrukcija za korištenje vodene energije još od razdoblja Karla Velikoga povezana je s prehranom Europljana koja se najviše bazirala na žitaricama, za što je na engleskome jeziku skovan termin koji veoma dobro opisuje taj trend: *cerealization*. Kao što kaže Hoffmann, bijeli je kruh, uz meso, bio simbol civiliziranosti za elitu, a proizvodnja žitarica njihovim je podređenima omogućavala visokokaloričnu prehranu.⁷² Mlinovi su stoga imali veliku važnost na vlastelinstvima jer su uvelike pojednostavljivali i skraćivali proizvodni postupak dobivanja brašna premda njihova izgradnja i održavanje nisu bili tako jednostavni.⁷³

Iz jedne odredbe Statuta Zagrebačkoga kaptola saznajemo da je sredinom 14. stoljeća izravno u njegovu vlasništvu oko Zagreba postojalo barem devet mlinova koji su se nalazili na potoku Cirkveniku i Trnavi te na potoku pored *Villa servorum*.⁷⁴ Uredba pokazuje da su ti mlinovi bili dodijeljeni kanonicima na korištenje za vlastite potrebe. Kao prirodni gospodari, kanonici su imali pravo uživati mlinove na isti način na koji i posjede.⁷⁵ Na onoliko porcija koliko su podijeljeni, toliko ih je kanonika smjelo koristiti:

its course. For example, a 1411 document reports that the Kalnik fortress commander had two additional mills built on the River Bednja, thus causing a flooding of the surrounding area and inflicting indirect damage to the Zagreb Chapter.⁷⁰ According to A. Vadas's research, not less than 14 watermills were built on the Medveščak stream in the 14th century – more mills in a single place than anywhere else in medieval Europe.⁷¹ Not all of them belonged to the Chapter; some were owned by Gradec and by the Cistercian abbey. Such a density of mills must have resulted in certain problems, such as the above-mentioned flooding and potential conflicts. These water-power energy structures had been used since Charlemagne because the diet of the Europeans had primarily been based on cereals. English language has a perfect coinage describing this trend: *cerealization*. According to Hoffmann, white bread was a symbol of civilization, together with meat, and the production of cereals enabled high-calorie diet for their subjects.⁷² This is why mills were important on estates – they largely simplified and shortened the process of flour production, although their construction and maintenance were not that simple.⁷³

One of the articles of the Zagreb Chapter Statutes tells us that, in the mid-14th century, it owned at least 9 watermills around Zagreb – on Cirkvenik and Trnava streams and on the stream next to *Villa servorum*.⁷⁴ The article indicates that these mills were assigned to the canons for their own use. As their natural owners, the canons were entitled to usufruct of mills just as to usufruct of land.⁷⁵ The number of canons entitled to use them equaled the number of the portions they were divided into:

⁷⁰ PSZB V, 363–365, br. 279; 384–385, br. 294; 387–388, br. 296; 393, br. 300.

⁷¹ A. Vadas poziva se na ispravu iz 1328. godine. Vadas 2020: 89–93.

⁷² Hoffmann 2014: 83, 115–116. Vidjeti i Montanari 2006: 84.

⁷³ Hoffmann 2014: 211–212.

⁷⁴ PSZB II, 71, dio II, gl. XII.

⁷⁵ O mlinarskome pravu: Adamček 1980: 455–456.

⁷⁰ PSZB V, 363–365, no. 279; 384–385, no. 294; 387–388, no. 296; 393, no. 300.

⁷¹ A. Vadas refers to a 1328 document. Vadas 2020: 89–93.

⁷² Hoffmann 2014: 83, 115–116. See also Montanari 2006: 84.

⁷³ Hoffmann 2014: 211–212.

⁷⁴ PSZB II, 71, part 2, chapter XII.

⁷⁵ For millers' rights, see Adamček 1980: 455–456.

Mlin / Watermill	Podjela prihoda / Income division
ispod našeg tornja na Gradecu / <i>underneath our Gradec tower</i>	tri porcije / <i>three portions</i>
Matkov mlin / <i>Matthew's mill</i>	šest porcija / <i>six portions</i>
Isakov mlin / <i>Isaac's mill</i>	četiri porcija / <i>four portions</i>
mali mlin / <i>small mill</i>	tri porcije / <i>three portions</i>
mlin kod vrba / <i>willow grove mill</i>	sedam porcija / <i>seven portions</i>
mlin <i>de Chresneuch / Mill de Chresneuch</i>	četiri porcije / <i>four portions</i>
mlin iznad potoka Trnave kod crkve Blažene Djevice u Oporovcu / <i>mill above Trnava stream, next to Church of Blessed Virgin Mary in Oporovec</i>	dvije porcije / <i>two portions</i>
mlin kod istoga potoka kod <i>villam servorum / mill by the same stream, at villam servorum</i>	dvije porcije / <i>two portions</i>
mlin vrbovečkoga arhiđakona, magistra Antonija / <i>mill of Vrbovec Archdeacon Anthony</i>	jedna porcija / <i>one portion</i>

Tablica 1. Popis mlinova u vlasništvu Zagrebačkoga kaptola⁷⁶

Može se pretpostaviti i da se u tim mlinovima mljelo žito koje su kanonici ubirali već spomenutim zakupljivanjem desetine i potom prodavali, a zasigurno su ga koristili i za vlastite potrebe. U vremenu kad bi kanoničko mjesto bilo ispražnjeno, zvonari su mogli koristiti prihode od mlina koji u tom trenutku nije bio dodijeljen nekome kanoniku.⁷⁷ Nadalje, jedan nam prijepis ugovora iz 1457., vezanoga za kaptolsko topličko vlastelinstvo, govori o tomu da su mlinovi mogli biti dani u nasljedno koristovno vlasništvo (*dominium utile*), jednako kao i posjed. Naime, župnik topličke crkve sv. Martina iz zahvalnosti prema postolaru Dominiku za učinjene usluge darovao mu je česticu zemlje i polovicu mlina koji se nalazio na rječici Topličici s napomenom da on i njegovi nasljednici taj mlin

⁷⁶ Izvor: PSZB II, 71, dio II, gl. XII.

⁷⁷ [...] *quoniam quandoque propter absenciam aliquorum ex nobis in aliquibus molendinis consveverunt vacare porciones, de quibus recipiendis ad cellarium nostrum pro comuni nec decanus interdum recordatur, ideo conveniens est, quod bladum talium porcionum habeant nostri pulsatores inter se dividendum [...]*. PSZB II, 71, dio II, gl. XII. Prenosi i Jerković 2018: 182–183, no s ponešto drukčijom interpretacijom.

Table 1. Watermills owned by the Zagreb Chapter⁷⁶

We can assume that these mills milled the grain that the canons were collecting as their tithe and then both selling and using for their own purposes. In the period when a canon's position was vacant, the bell ringers could enjoy the watermill income currently not allocated to any canon.⁷⁷ A transcription of a 1457 contract relating to the Toplice Estate tells us that watermills could come under inheritable beneficial ownership (*dominium utile*) just like landed property: Grateful to Dominic the shoemaker for the services provided, the parish priest of St. Martin's Church in Toplice gave him a plot of land and a half of a watermill located on the Topličica stream, provided that the shoemaker and his heirs maintain the watermill.⁷⁸ A later contract

⁷⁶ Source: PSZB II, 71, part 2, chapter XII.

⁷⁷ [...] *quoniam quandoque propter absenciam aliquorum ex nobis in aliquibus molendinis consveverunt vacare porciones, de quibus recipiendis ad cellarium nostrum pro comuni nec decanus interdum recordatur, ideo conveniens est, quod bladum talium porcionum habeant nostri pulsatores inter se dividendum [...]*. PSZB II, 71, part II, chapter XII. Also quoted by Jerković 2018, 182–183, but with somewhat different interpretation.

⁷⁸ [...] *volentes eidem aliquo nostro favore occurrere benigne, quandam particulam terre... una cum quodam medio molendino in fluvio Thoplichak appellato, ab antiquo Czuczmando*

moraju održavati.⁷⁸ Jedan mlađi ugovor iz 1485. godine eksplicira da novi vlasnici mlina koji se nalazio na potoku Topličica (*in fluvio Toplica*), literat Juraj te građani trgovišta Toplice, Valent i Benedikt, uz obvezu popravljanja mlina na vlastiti trošak imaju i obvezu davanja polovice prihoda Kaptolu.⁷⁹ U istoj ispravi navode se još dva mlina koja su se nalazila na istoj rijeci, svaki s jedne strane mlina kojega su u koristovno vlasništvo dobili Juraj, Valent i Benedikt, što može samo iznova upućivati na zaključak o intenzivnoj izgradnji vodenica na kaptolskim vlastelinstvima.⁸⁰ Isprava vezana za kaptolski posjed Petrovinu otkriva pak da je u nekim slučajevima Kaptol zahtijevao da se sami podanici brinu o mlinu. Tamošnji su podanici, naime, imali obvezu održavati tamošnji mlin.⁸¹

Nažalost iz pisanih izvora opet ne saznajemo na kakvom su tehnološkom stupnju bili navedeni mlinovi. U to su se vrijeme u Europi najviše gradili mlinovi čiji se kotač pokretao snagom vode odozdo. No građeni su i takvi kojima se voda izlivala odozgo, iz posebno izgrađenoga kanala na kotač koji bi onda pokretao kamen za mljevenje. Takav je mlin bio nešto učinkovitiji, no za njega je bilo potrebno izgraditi dodatne brane.⁸² S obzirom na to da se iz izvora zna da je izgradnja brana bila česta pojava na kaptolskim posjedima, to bi u najmanju ruku moglo upućivati na mogućnost postojanja upravo takvih mlinova.

Osim mlinova, konstrukcije kojima su se kanonici još služili na vodenim površinama bila su kupališta. Jedno od dvaju kupališta koje se nalazilo u Zagrebu na potoku Medveščaku od sredine 14. stoljeća kaptolski su prebendari zakupili od cistercita. Nakon što

⁷⁸ [...] *volentes eidem aliquo nostro favore occurrere benigne, quandam particulam terre... una cum quodam medio molendino in fluvio Thoplichak appellato, ab antiquo Czuczmando appellato, eius medietas ad manus Dominici sutoris existit [...] debeant et deneantur(!) edificare ad suam et heredum suorum utilitatem et profectum. PSZB VII, 309–310, br. 292.*

⁷⁹ [...] *mediam partem proventuum seu usuum ipsius molendini nobis et ecclesie nostre prefate semper temporibus suis extradere et assignare debebunt et tenebuntur [...]. Tkalčić 1879: 63, br. LI.*

⁸⁰ Tkalčić 1879: 63, br. LI.

⁸¹ *Item molendinum nostrum ibidem habitum prefati cives sew iobagiones nostri edificari, reformarique et disponere prout hactenus solitum fuit, iuvabunt. Tkalčić 1879: 58, br. XLIII.*

⁸² Hoffmann 2014: 209–210. O visini brane ovisilo je kolika će se količina žita samljeti jer što je brana bila viša, to je i pritisak vode bio snažniji. Gimpel 1975: 23.

(from 1485) explicates that the new owners of a mill of the Topličica stream (*in fluvio Toplica*), George, man of letters, and Valent and Benedict, citizens of Toplice market town, shall be obliged not only to do repairs of the mill at their own expense, but also to pay half of the proceeds from it to the Chapter.⁷⁹ The same document mentions two more watermills on the same stream, each on one side of the mill given to beneficial ownership to George, Valent and Benedict, which can be seen as additional evidence of intensive construction of watermills at the Chapter's estates.⁸⁰ A document relating to the Chapter's landed property Petrovina reveals that, in some cases, the Chapter demanded that the subjects themselves take care about the watermill (local subjects were obliged to maintain their local watermill).⁸¹

Unfortunately, written sources again fail to inform us about the technological level of these mills. In Europe in those days, most of the mills had a wheel powered by the water flowing underneath. But there were also mills with channeled water pouring on the wheel from above, so that the wheel could move the millstone. The latter type of mills was more efficient, but it required additional dams.⁸² As sources tell us that dams were very common at the Chapter's estates, this at least indicates a possibility that this latter type of mills was used.

Other structures on bodies of water used by canons were bathing places. One of Zagreb's two bathing places – that had existed on the Medveščak stream since the mid-14th century – was owned by the Cistercian monks and leased to the Chapter prebendaries. After the Cistercians' departure in the early 16th century, a dispute ensued between the prebendaries and provost Demetrius of the Parish of St.

appellato, eius medietas ad manus Dominici sutoris existit [...] debeant et deneantur(!) edificare ad suam et heredum suorum utilitatem et profectum. PSZB VII, 309–310, no. 292.

⁷⁹ [...] *mediam partem proventuum seu usuum ipsius molendini nobis et ecclesie nostre prefate semper temporibus suis extradere et assignare debebunt et tenebuntur [...]. Tkalčić 1879: 63, no. LI.*

⁸⁰ Tkalčić 1879: 63, no. LI.

⁸¹ *Item molendinum nostrum ibidem habitum prefati cives sew iobagiones nostri edificari, reformarique et disponere prout hactenus solitum fuit, iuvabunt. Tkalčić 1879: 58, no. XLIII.*

⁸² Hoffmann 2014: 209–210. The quantity of grain ground in a mill depended on the height of the dam: the higher the dam, the higher the water pressure. Gimpel 1975: 23.

su cisterciti otišli, početkom 16. stoljeća izbio je spor između prebendara i Demetrija, prepozita novoime-novane Župe sv. Marije, na koga su prešla sva prava koja su cisterciti imali, uključujući i najamninu za kupalište. Demetrije je htio, naime, zadobiti puno vlasništvo nad kupalištem te prestati davati prebendarima pravo na njegovo uživanje. Naposljetku je Demetrije izgubio spor, a prebendari su nastavili uživati kupalište.⁸³ Spor upućuje na to da je kupalište bilo izvorom velikih prihoda. Kaptol je ipak bio punim vlasnikom jednoga kupališta koje se nalazilo u Varaždinskim Toplicama, na izvoru termalne vode. Čini se da su se za njega morali brinuti sami podložnici jer tako stoji u ispravi iz 1420. godine u kojoj Kaptol opisuje prava i obveze Topličana.⁸⁴ Čini se također, kako to dobro zaključuje S. Hajduk, da su kanonici prihode iz toga kupališta neizravno ubirali – prodajom vina onima koji su posjećivali kupalište.⁸⁵

Još jedan od načina na koji su zagrebački kanonici ubirali prihode zahvaljujući vodenim resursima, bile su skele ili riječni prijelazi.⁸⁶ Jedna je već spomenuta ranije, a radi se o Jelenbrodu. U tzv. *Crvenoj knjizi* (*Liber rubeus*), kodeksu u kojemu su kanonici zapisivali odredbe donesene na svojim sjednicama, u popisima zakupništva, zabilježeni su i prihodi od te skele:

Mary because all the Cistercians' rights, including the rental fee for the bathing place, had been transferred to the provost. Demetrius wanted to acquire full ownership of the bathing place and stop granting the prebendaries the right of its use. Eventually, Demetrius lost the case and the prebendaries continued to use the bathing place.⁸³ The dispute indicates that the bathing place was a source of substantial income. The Chapter was a full owner of the bathing place on a thermal spring in Varaždinske Toplice. A 1420 document specifying the rights and obligations of the Chapter's Toplice subjects tells us that the subjects' duty was to take care about the bathing place.⁸⁴ It also seems – as was well noted by S. Hajduk – that the canons had indirect proceeds from the bathing place by selling wine to its visitors.⁸⁵

Another type of profit collected by the Zagreb canons from their water resources was the ferry fees at river crossings.⁸⁶ We have already mentioned one of them - Jelenbrod. The so-called *Red Book* (*Liber rubeus*), a canons' codex containing the articles they passed at their meetings, specifies the fees from this ferry:

⁸³ Vargek 2019: 26–29. Vidjeti u izvorima: PGZ III, 147–178, br. 121–135.

⁸⁴ *Ab omnibus autem aliis minutis serviciis, nec non daciis et collectis ac laboribus, preter decimas ac taxas quas pro necessitatibus ecclesie nostre super ipsam provinciam nostram plerumque imponere nos cogit necessitas, nec non victualia, que etiam necessitatis tempore exigenda occurrunt, ac reformationem domorum, curie, cellarii, vasorum et balnei pro communi utilitate fienda, ad que unacum aliis ipsius nostre provincie hominibus, more hucusque observato tenebuntur prorsus et per omnia liberi et exempti habeantur [...].* Tkalčić 1879: 23, br. I (istaknula P. V.). Još u kaptolskim Statutima iz 1334./1354. kao karakteristično obilježje topličkoga vlastelinstva navodi se njegov izvor ljekovite termalne vode: [...] *nomen autem Thoplica sibi trahit a calidis aquis, que ibi sunt et multam proficue scabiosis, sicut asserunt medici, nam in vulgari sclauice Thoplice, calide aque existunt in latino [...].* PSZB II, 61, dio I, gl. LXIV.

⁸⁵ Hajduk 1981: 30.

⁸⁶ O prijelazima na Savi: Gajer 1978: 11–12; Karbić & Škreblin 2015: 173–174; Kekez 2015: 105–125. Skele su prema Vujasinoviću imale postavljeno glavno i pomoćno uže od jedne do druge obale rijeke. Vujasinović 2007: 127. O riječnim prijelazima općenito: Szilágyi 2018: 73–75.

⁸³ Vargek 2019: 26–29. See in the sources: PGZ III, 147–178, no. 121–135.

⁸⁴ *Ab omnibus autem aliis minutis serviciis, nec non daciis et collectis ac laboribus, preter decimas ac taxas quas pro necessitatibus ecclesie nostre super ipsam provinciam nostram plerumque imponere nos cogit necessitas, nec non victualia, que etiam necessitatis tempore exigenda occurrunt, ac reformationem domorum, curie, cellarii, vasorum et balnei pro communi utilitate fienda, ad que unacum aliis ipsius nostre provincie hominibus, more hucusque observato tenebuntur prorsus et per omnia liberi et exempti habeantur [...].* Tkalčić 1879: 23, no. I (bolded by P. V.). Way back in the Chapter Statutes from 1334/1354, as a distinguishing feature of the Toplice Estate, his thermal water spring is mentioned: [...] *nomen autem Thoplica sibi trahit a calidis aquis, que ibi sunt et multam proficue scabiosis, sicut asserunt medici, nam in vulgari sclauice Thoplice, calide aque existunt in latino [...].* PSZB II, 61, part 1, chapter LXIV.

⁸⁵ Hajduk 1981: 30.

⁸⁶ For the crossings on the Sava, see Gajer 1978: 11–12; Karbić & Škreblin 2015: 173–174; Kekez 2015: 105–125. According to Vujasinović, ferries had a main rope and an auxiliary rope spanning two riverbanks. Vujasinović 2007: 127. For river crossings in general, see Szilágyi 2018: 73–75.

Godina / Year	Iznos zakupa / Amount of lease	Zakupnik / Lease-holder
1474.	<i>soluit 6 florenis</i>	<i>dominus lector</i>
1477.	<i>pro 7 florenis et quatuor pensis</i>	<i>dominus lector</i>
1478.	<i>pro 6 florenis</i>	<i>dominus Bexin</i>
1489.	<i>pro 10 florenis</i>	<i>magister Fabianus</i>
1490.	<i>pro 11 florenis</i>	<i>magister Stephanus Hrazthowica</i>
1506.	<i>pro 7 florenis</i>	<i>magister Matheus Senth Iwan</i>
1507.	<i>pro 7 florenis</i>	<i>Briccius</i>
1508.	<i>pro 6 florenis</i>	<i>magister organista</i>
1509.	<i>pro 7 florenis</i>	<i>magister Nicolaus senior cum Andreas Rezyk</i>
1510.	<i>pro 7 florenis</i>	<i>dominus suffraganeus et lector</i>
1511.	<i>pro 8 florenis</i>	<i>magister Petrus Grangya</i>
1512.	<i>pro 8 florenis</i>	<i>dominus Bexin</i>
1513.	<i>pro 7 florenis</i>	<i>dominus lector</i>
1515.	<i>pro 7 florenis</i>	<i>magister Petrus Grangya</i>
1516.	<i>pro 7 florenis</i>	<i>dominus Andreas Vrbocz</i>
1517.	<i>pro 7, 5 florenis</i>	<i>dominus Wrboucz</i>
1519.	<i>pro 6 florenis</i>	<i>magister Stephanus de Monozlo</i>
1520.	<i>pro 6, 5 florenis</i>	<i>magister Gregorius kamarzensis</i>

Tablica 2. Iznosi zakupa za skelu Jelenbrod krajem 15. i početkom 16. stoljeća⁸⁷

S obzirom na ostale svote zakupa, koje su se mogle kretati i do 300 zlatnih forinti, ta, u iznosu između 6 i 8 zlatnih forinti, nije bila tako velika. No, čak i ti prihodi nisu bili zanemarivi jer se primjerice za 4 i pol forinte mogao kupiti vinograd.⁸⁸ Unatoč manjim приходima, čini se da je značenje te skele za Kaptol bilo veliko. Naime, kao što je već zaključio M. Jerković, prijelazi na Savi kod Zagreba općenito su za Kaptol imali prometnu važnost i služili povezivanju kaptolskih posjeda koji su se nalazili na obje strane Save.⁸⁹ Pritom je Jelenbrod, upravo zato što se

Table 2. Jelenbrod ferry charter amounts in the late 15th and the early 16th centuries⁸⁷

Compared to the amounts of other rental fees, ranging up to 300 gold florins, this one, ranging from 6 to 8 gold florins, was not so high. But even this amount was not negligible – for example, one could buy a vineyard for 4.5 florins.⁸⁸ Although the proceeds from the ferry were not particularly high, the ferry was of considerable importance for the Chapter. As M. Jerković already noticed, the Sava crossings near Zagreb were important for traffic as they connected the Chapter land on both banks of the Sava.⁸⁹ Jelenbrod was probably the most important ferry, because it is mentioned in the list of charter and rental fees. Other

⁸⁷ Izvor: AHAZU, II-c-49.

⁸⁸ PGZ III, 46–47, br. 45. Podrazumijevajući da se radi o vinogradu koji je bio u izravnome vlasništvu (*dominium directum*) Gradeca.

⁸⁹ Jerković 2015: 134–134.

⁸⁷ Source: AHAZU, II-c-49.

⁸⁸ PGZ III, 46–47, no. 45. The reference is made to a vineyard directly owned (*dominium directum*) by Gradec.

⁸⁹ Jerković 2015: 134–134.

spominje u popisima zakupljenih prihoda, vjerojatno bio najvažnija skela. Iz prakse zakupljivanja ostalih prihoda zna se da su ih zakupljivali sami kanonici, pri čemu su imali zadatak nadgledati ih.⁹⁰ Ostali izvori otkrivaju da je, čini se, Jelenbrod bila jedna od rijetkih skela na Savi kod Zagreba u kontinuiranom kaptolskom vlasništvu s kratkim izuzetkom u doba kralja Ludovika Anžuvina.⁹¹ Naime, iz isprave iz 1356. godine doznajemo da je ban Nikola nakratko zauzeo skelu u Ludovikovo ime. Prvi se pak put pod tim imenom skela spominje u Statutima (1334. – 1354.)⁹² te u predijalnome ugovoru iz 1349. godine iz kojega saznajemo da je prihode od te skele zajednički ubirao Kaptol, a ne predijalac, iako se nalazila na njegovu posjedu.⁹³ U jednoj drugoj ispravi iz 1395. godine kralj Sigismund potvrđuje kaptolsko vlasništvo nad njom,⁹⁴ a čini se da je 1422. bila založena Župi sv. Ivana Krstitelja s dvama posjedima na Prevlaci.⁹⁵

Druga značajnija kaptolska skela, ona Sv. Jakova, nalazila se na posjedu koji je pripadao kanoničkoj prebendi te blizu otoka koji je Kaptol dao u koristovno vlasništvo cistercitima.⁹⁶ Međutim, čini se da ju od 1399. godine Kaptol više nije posjedovao jer ju je tadašnji biskup Eberhard s ostalim posjedima poklonio svojem rođaku Rudolfu Albenu.⁹⁷ Iz isprave iz 1436. godine saznajemo da ju Kaptol nije uspio vratiti, već ju je spomenuti Rudolf Alben ili zakupio ili prodao.⁹⁸

Još dvije kaptolske skele nalazile su se na sisačkome kaptolskom vlastelinstvu, na području

rentals were collected by the canons themselves, who also supervised them.⁹⁰ According to other sources, it seems that Jelenbrod was one of the rare Sava ferries in Zagreb's vicinity that were continuously owned by the Chapter, with the brief exception of the reign of Louis of Anjou:⁹¹ a 1356 document states that Ban Nicholas seized the ferry in Louis's name for a short period of time. The ferry is first mentioned under its name in the Statutes (1334 – 1354)⁹² and in the *praedial* deed from 1349, specifying that it was the whole Chapter that collected the proceeds from the ferry, not the *praedialis* who owned the land where the ferry was.⁹³ In another document, dated to 1395, King Sigismund confirms the Chapter's ownership of the ferry.⁹⁴ It seems that, in 1422, it was put in pledge to the Parish of St. John the Baptist together with two land properties in Prevlaka.⁹⁵

The other relevant ferry owned by the Chapter, St. Jacob's Ferry, was located on a canon's prebend, close to the river island that the Chapter had given to beneficial ownership to the Cistercians.⁹⁶ However, it seems it was not in the Chapter's possession anymore in 1399, because that year it was presented by the then Bishop Eberhard as a gift to his cousin Rudolph Alben together with some other land properties of his.⁹⁷ A 1436 document reveals that the Chapter failed to regain it; it had been either leased or sold by the said Rudolph Alben by then.⁹⁸

There were two more Chapter ferries at the Chapter's Sisak Estate: one by Sisak market town and the other by village of Črnek (if Lelja Dobronić's identification of the ferries' sites is accepted). These ferries are

⁹⁰ AHAZU, II-c-49; PSZB II, 31, dio I, gl. XXXIII; Tkalčić 1879a: 209–210.

⁹¹ DZ XII, 343–343, br. 257.

⁹² PSZB II, 44, dio I, gl. XLVIII.

⁹³ [...] *nec hoc pretermittimus, quod portus Zaue in eadem possessione existens cum suis redditibus et proventibus pro nobis semper remanebit [...]*. DZ XI, 520–521, br. 393.

⁹⁴ PSZB V, 10, br. 9.

⁹⁵ PSZB VI, 64, br. 63.

⁹⁶ *Item, predium prebendale ad portum sancti Jacobi, per Petrum cantorem olim acquisitum pro prebenda, ad denarios quinquaginta. Item, predium insule sancti Jacobi cum terra, quam abbas sancte Marie de Zagravia, circa suam ecclesiam a nobis optinet, ad denarios quadraginta [...]*. PSZB II, 44, dio I, gl. XLVIII.

⁹⁷ PSZB V, 106–107, br. 94.

⁹⁸ PGZ II, 128, br. 102. Vidjeti i: PSZB V, 421, br. 415.

⁹⁰ AHAZU, II-c-49; PSZB II, 31, part 1, chapter XXXIII; Tkalčić 1879a: 209–210.

⁹¹ DZ XII, 343–343, no. 257.

⁹² PSZB II, 44, part 1, chapter XLVIII.

⁹³ [...] *nec hoc pretermittimus, quod portus Zaue in eadem possessione existens cum suis redditibus et proventibus pro nobis semper remanebit [...]*. DZ XI, 520–521, no. 393.

⁹⁴ PSZB V, 10, no. 9.

⁹⁵ PSZB VI, 64, no. 63.

⁹⁶ *Item, predium prebendale ad portum sancti Jacobi, per Petrum cantorem olim acquisitum pro prebenda, ad denarios quinquaginta. Item, predium insule sancti Jacobi cum terra, quam abbas sancte Marie de Zagravia, circa suam ecclesiam a nobis optinet, ad denarios quadraginta [...]*. PSZB II, 44, part 1, chapter XLVIII.

⁹⁷ PSZB V, 106–107, no. 94.

⁹⁸ PGZ II, 128, no. 102. See also PSZB V, 421, no. 415.

trgovišta Sisak i naselja Črnc ako prihvatimo ubikaciju Lelje Dobronić. Za skele saznajemo iz odredbe o cenzusu predijalaca iz Siska u Statutima. Jednu od njih tada je okupirao Ladislav Teutuš,⁹⁹ poznat iz izvora po nasilnim prisvajanjima tuđih posjeda, u kojima je bio prilično uspješan.¹⁰⁰ Čini se da je Kaptol naposljetku skelu uspio vratiti jer se u ispravi iz 1470. godine, koja je regulirala odnose kaptolskih podanika na vlastelinstvu Sisak i samih kanonika, navodi da Kaptol uživa prihode od dviju skela (*item vadum tam in Galya quam in Odra ordinacioni nostre reservamus*).¹⁰¹

RIJEKA SAVA I UPRAVLJANJE NAD POSJEDIMA KOJE JE POPLAVLJIVALA

Unatoč tomu što su geoprometno posjedi uz Savu Zagrebačkomu kaptolu bili od velike važnosti, kanonici su s tim posjedima imali mnogo više brige nego s ostalima. Razlog tomu bile su poplave i općenito močvarno tlo na što već ukazuje sama toponimija. Primjerice, na zagrebačkome kaptolskom vlastelinstvu tik uz Savu nalazili su se posjedi pod imenom Blato i Velika Mlaka.¹⁰² Još je indikativniji dokaz spomen poplava u izvještajima s kaptolskih sjednica. Kanonici su tako na jednoj od njih, 26. lipnja 1493. godine, donijeli odluku o smanjivanju iznosa novčane daće koju su podložnici naselja Koyenik uplaćivali, s četiri na dvije forinte.¹⁰³ Da je iste godine to bio veliki problem, govori i iduća odredba prema kojoj su kanonici podložnicima iz Ivanje Reke njihovim uobičajenim obvezama pridodali onu o izgradnji neke vrste

mentioned in an article from the Statutes, concerning the census of the Sisak *praediales*. One of them had been at that time seized by Ladislaus Teutuš,⁹⁹ mentioned in sources as a successful usurper of other people's properties.¹⁰⁰ It seems that the Chapter eventually managed to regain the ferry: a 1470 document regulating the relations between the Chapter's subjects at the Sisak Estate on the one hand and the canons on the other states that the Chapter receives proceeds from two ferries (*item vadum tam in Galya quam in Odra ordinacioni nostre reservamus*).¹⁰¹

THE RIVER SAVA AND ADMINISTRATION OF THE LAND IT FLOODED

Although the land along the River Sava was important to the Zagreb Chapter in terms of traffic, these landed properties caused much more worries to the canons than the other ones. The reasons for this were floods and the swampy terrain (reflected in the place names like Blato/Mud and Velika Mlaka / Big Puddle along the course of the Sava at the Chapter's Zagreb Estate).¹⁰² Even more significant is the mention of floods in the reports from the Chapter assemblies. At one such assembly, on 26 June 1493, the canons decided to reduce the local tax for the subjects from the village of Koyenik from four to two florins.¹⁰³ The proportions of the problem are also reflected in a stipulation by which the canons demand yet another obligation

⁹⁹ [...] *item, tributa portus super Zauam, in Colpatw et in Chernechtw ad nos pertinent, sed pro nunc in Chernechtw nichil possidemus propter occupationem magistri Theuthus* [...]. *PSZB II*, 61, dio I, gl. LXIII. Za ubikaciju vidjeti: Dobronić 1952: 208, 213–214. U 13. stoljeću na zagrebačkome vlastelinstvu spominju se još tzv. Prijelaz gubavaca – *transitus leprosororum* (*PSZB II*, 125, dio IV, gl. VII) i *porta filiorum Chualc* (*PSZB II*, 108, dio IV, gl. III). Nisam ih posebno navodila jer mi se čini da se radi o istim prijelazima koji se spominju u 14. stoljeću.

¹⁰⁰ Ančić 1994: 37–38. Vidjeti i: Ančić 2009: 59–61.

¹⁰¹ Tkalčić 1879: 43, br. XXIII.

¹⁰² Jerković 2015: 135. O srednjovjekovnim savskim poplavama u Zagrebu vidjeti i: Karbić & Škreblin 2015: 167.

¹⁰³ [...] *quia terras fluvius Sawa eorum ex continua alffluviacione inundate... decreverunt ut solvent duos florenos, licet alias solvebant quatuor* [...]. Tkalčić 1879: 70, br. LXIV.

⁹⁹ [...] *item, tributa portus super Zauam, in Colpatw et in Chernechtw ad nos pertinent, sed pro nunc in Chernechtw nichil possidemus propter occupationem magistri Theuthus* [...]. *PSZB II*, 61, part 1, chapter LXIII. For location see: Dobronić 1952: 208, 213–214. In the 13th century, two more crossings are mentioned at the Zagreb Estates: the so-called Lepers' Crossing (*transitus leprosororum*) (*PSZB II*, 125, part 4, chapter VII) and *porta filiorum Chualc* (*PSZB II*, 108, part 4, chapter III). I did not specify them in particular because I believe these are the same crossings as the ones mentioned in the 14th century.

¹⁰⁰ Ančić 1994: 37–38. See also Ančić 2009: 59–61.

¹⁰¹ Tkalčić 1879: 43, no. XXIII.

¹⁰² Jerković 2015: 135. For medieval flooding of the Sava in Zagreb, see also Karbić & Škreblin 2015: 167.

¹⁰³ [...] *quia terras fluvius Sawa eorum ex continua alffluviacione inundate... decreverunt ut solvent duos florenos, licet alias solvebant quatuor* [...]. Tkalčić 1879: 70, no. LXIV.

nasipa uz Savu minimalno dva puta godišnje, a i više ako bi trebalo.¹⁰⁴ Tko pak ne bi sudjelovao u radovima, za kaznu je morao platiti jedan forint i drugim radnicima osigurati tri vjedra vina.¹⁰⁵ U slučaju da bi svi to odbili raditi, kanonici su im prijetili oduzimanjem svinja (*eciam fortificationi huiusmodi interesse sub pena privationis porcorum*).¹⁰⁶

Na temelju te uredbe može se zaključiti da stanovnici uz Savu nisu blagonaklono gledali na potrebu provođenja protupoplavnih mjera, no Kaptol je tada posjedovao prisilne mehanizme. Poplave kod Ivanje Reke spominju se naime još 1422. godine kada je Kaptol zbog njih donio odluku o umanjivanju daća toga naselja među kojima tada još nije bila navedena ona o izgradnji nasipa.¹⁰⁷ Očigledno su poplave nastavile biti čestom pojavom pa je Kaptol naposljetku uvidio da je najbolje rješenje sustavna izgradnja i održavanje nasipa što se moglo postići jedino uvođenjem te radne obveze kao stalne. Međutim, vjerojatno ni to nije bilo dovoljno jer se iz geografskih istraživanja zna da je u tome dijelu Sava često poplavljivala okolno područje. Taj je problem zapravo učinkovito saniran tek u suvremeno doba, nakon velike poplave 1964. godine, iako su veliki radovi na regulaciji Save započeli još krajem 19. stoljeća.¹⁰⁸

Nadalje, u članku koji analizira upravljanje posjedima Zagrebačkoga kaptola uz Savu, M. Jerković ističe kaptolsku učinkovitost, ponajviše to argumentirajući slučajem posjeda Prevlake.¹⁰⁹ Tu je, naime, već spomenutu zemljišnu cjelinu sam autor Statuta, gorički arhidakon Ivan, dobio u pravo doživotnoga korištenja (*dominium utile*) kao nagradu što je te posjede

from their subjects in Ivanja Reka: the subjects are bound by the stipulation to build dikes along the Sava not less than twice a year and even more if necessary.¹⁰⁴ Should anyone refuse to participate, he would be fined with one florin and would have to ensure three buckets of wine for other workers.¹⁰⁵ Should they all refuse to participate in the work, the canons threatened to confiscate their pigs (*eciam fortificationi huiusmodi interesse sub pena privationis porcorum*).¹⁰⁶

Based on this stipulation we can conclude that the subjects living along the River Sava were not particularly keen on the necessity of carrying out anti-flood measures. The Chapter, however, had coercion mechanisms at its disposal at the time. Floods in Ivanja Reka area were mentioned way back in 1422, which forced the Chapter to reduce the local tax for the people of that village (the article on the building of dikes had not been introduced yet).¹⁰⁷ Clearly, the river kept flooding so the Chapter finally realized that systematic construction and maintenance of dikes would be the best solution, which could only be ensured by making this duty constant. Chances are, however, that even that was not enough: geographic research tells us that the Sava often flooded the surrounding area there. This problem was efficiently solved only in modern times, after the great flood of 1964, although major river regulation work had begun way back at the end of the 19th century.¹⁰⁸

In his article analyzing the administration of the Zagreb Chapters landed properties along the River Sava, M. Jerković underlines the Chapter's efficiency, supporting this argument primarily

¹⁰⁴ [...] *ad mandatum sui domini portionati fortificare littora Zawe circa eandem villam existencia adminus bis in anno, dum videlicet eidem domino portionato videbitur, et si necesse erit eciam pluries et tocies quocies placuerit* [...]. Tkalčić 1879: 70, br. LXIV.

¹⁰⁵ [...] *quicumque autem in hoc rebellis et negligens fuerit, talis pro pena capitulo tenebitur solvere unum florenum et vicinis suis laborantibus tres cubulos vini irremissibiliter* [...]. Tkalčić 1879: 70, br. LXIV.

¹⁰⁶ Tkalčić 1879, 70–71, br. LXV.

¹⁰⁷ [...] *qui per frequentem sui inundationem eidem pauperibus in pratis et segetibus et aliis hactenus rebus ipsorum plurimas molestias et damna intulit atque fecit* [...]. PSZB VI, 56–57, br. 57.

¹⁰⁸ O savskim poplavama: Vujasinović 2007: 147–152; Šegota 1986: 292–295.

¹⁰⁹ Jerković 2015: 146–148.

¹⁰⁴ [...] *ad mandatum sui domini portionati fortificare littora Zawe circa eandem villam existencia adminus bis in anno, dum videlicet eidem domino portionato videbitur, et si necesse erit eciam pluries et tocies quocies placuerit* [...]. Tkalčić 1879: 70, no. LXIV.

¹⁰⁵ [...] *quicumque autem in hoc rebellis et negligens fuerit, talis pro pena capitulo tenebitur solvere unum florenum et vicinis suis laborantibus tres cubulos vini irremissibiliter* [...]. Tkalčić 1879: 70, no. LXIV.

¹⁰⁶ Tkalčić 1879: 70–71, no. LXV.

¹⁰⁷ [...] *qui per frequentem sui inundationem eidem pauperibus in pratis et segetibus et aliis hactenus rebus ipsorum plurimas molestias et damna intulit atque fecit* [...]. PSZB VI, 56–57, no. 57.

¹⁰⁸ For flooding of the Sava, see Vujasinović 2007: 147–152; Šegota 1986: 292–295.

obnovio. Statuti i dva sačuvana predijalna ugovora otkrivaju nam nadalje da je za vrijeme svoga života Ivan te iste predije dao u neku vrstu podzakupništva predijalcima. Nije eksplicitno navedeno o kakvu se dogovoru između Kaptola i arhidakona radilo, no izgleda da su predijalci koji su se nalazili na Prevlaci do smrti goričkoga arhidakona Ivana trebali njemu davati tražene daće, što u novcu, što u naturi, a nakon toga Kaptolu.¹¹⁰

Godine 1422. godine sastavljen je ugovor o davanju, među ostalim, i jednoga dijela posjeda s te zemljišne cjeline u zalog (*pignus*) zbog toga što Kaptol u tom trenutku nije imao dovoljno novca za plaćanje kraljevskoga poreza. Praksa zaloga razlikovala se od davanja posjeda u koristovno vlasništvo (*dominium utile*) jer je bila kratkoročna, a ne nasljedna (*in perpetuo*). Iz toga poduljeg ugovora doznaje se da se na posjedu Prevlaka do navedene 1422. godine nastavilo s praksom „podzakupljanja“ prema modelu arhidakona Ivana, dapače Kaptol nije Prevlaku dao u *dominium utile* samo jednom kanoniku, već više njih. Međutim, to nije bilo posve uspješno jer se u ispravi spominje da jedan od njih, prepozit Dominik, nije plaćao cenzus posljednjih nekoliko godina za Savicu i Otok (*Zawayche et Otok*) koji su potom dati u *pignus* te se navode kao zapušteni (*quaedam praediola nostra omnino deserta*). Kaptol je te posjede neposredno prije davanja u zalog prepustio Dominikovu nećaku Ladislavu *de Danad*, no on sam vratio ih je Kaptolu. Najnoviji doživotni zakupnik, kanonik Blaž iz Ivanića držao je predij Kosnicu.¹¹¹ Na praksu „podzakupništva“ u slučaju vlastelinstava Zagrebačkoga kaptola, barem koliko mi je poznato, nailazi se samo u slučaju toga posjeda, pa se postavlja se pitanje zašto je tomu tako.

Odgovor koji se može ponuditi jest da je ta zemljišna cjelina iziskivala posebnu brigu te je stoga prepuštena izravno jednomu od kanonika da ju nadzire još u 14. stoljeću. Razlog zapuštenosti i nenaseljenosti posjeda koji su se nalazili u sklopu Prevlake mogla bi biti upravo činjenica da kanonici nisu uspijevali posve obuzdati rijeku Savu u tome području, odnosno da je život na tome području zahtijevao posebnu prilagodbu i obveze na što neki

with the case of Prevlaka estate.¹⁰⁹ This land, already mentioned in this text, was given to lifelong beneficial ownership (*dominium utile*) to the very author of the Statutes himself – the Gorica Archdeacon John, as a reward for improvement of this land. The Statutes and two preserved *praedial* deeds also reveal that, during his life, John subleased these *praedia* to the *praediales*. They do not explicitly specify the nature of the arrangement between the Chapter and Archdeacon, but it seems that the *praediales* in Prevlaka were obliged to pay the tax to Gorica Archdeacon John as long as he lived (part in money and part in kind) and, after his death, to the Chapter.¹¹⁰

In 1422, a deed on putting in pledge of, among other things, part of the estate, because the Chapter did not have enough money for payment of royal taxes at that moment. The difference between putting in pledge (*pignus*) and giving to beneficial ownership (*dominium utile*) was in the fact that the former was of a short-term nature and not hereditary (*in perpetuo*). It is clear from this rather lengthy deed the practice of “sublease” as modeled by Archdeacon John continued until 1422. Indeed, more than one canon was granted *dominium utile* over part of Prevlaka by the Chapter. It was not very successful, though: according to the document, one of them – Provost Dominic – had not been paying the census for Savica and Otok (*Zawayche et Otok*) for the past few years. Savica and Otok were now put into *pignus* and are described as neglected (*quaedam praediola nostra omnino deserta*). Immediately before *pignus*, the Chapter relinquished this land to Dominic’s nephew Ladislaus *de Danad*, but he returned it to the Chapter. The last lifelong lease-holder, Canon Blasius of Ivanić, held the *praedium* called Kosnica.¹¹¹ To my best knowledge, this is the only case of the “subleasing” practice on Zagreb Chapter’s estates. The question is why is that so.

The answer to this is that this landed property required particular care and was therefore ceded to one of the canons to supervise it way back in the 14th century. As for the neglect and scarcity of inhabitants

¹¹⁰ PSZB II, 44, dio I, gl. XLVIII. Ugovori: DZ XI, 352–353, br. 268; 520–521, br. 393.

¹¹¹ PSZB VI, 64–66, br. 63.

¹⁰⁹ Jerković 2015: 146–148.

¹¹⁰ PSZB II, 44, part 1, chapter XLVIII. Deeds: DZ XI, 352–353, no. 268; 520–521, no. 393.

¹¹¹ PSZB VI, 64–66, no. 63.

podanici naprosto nisu pristajali. No, bez obzira na to, Kaptol je i dalje ustrajao na razvijanju i koloniziranju posjeda uz Savu pa su tako 1454. godine familijari kanonika Nikole iz Otoka dobili u koristovno vlasništvo nenaseljen i šumovit posjed između naselja Mryncz i Koyenik, s posebnom napomenom da ga nasele.¹¹² Kolonizaciji toga posjeda najvjerojatnije je prethodilo krčenje navedenoga šumovitog pokrova, čime se pak povećavao rizik od poplava i erozije. Naposljetku treba spomenuti i da su posjedi uz Savu ograničavali spektar kaptolskih prihoda u onome smislu da to područje nije bilo pogodno primjerice za uzgoj vinove loze. U popisu desetine iz 1474. godine za desetinski kotar Glavnici na primjer vidi se da nema toga podavanja iz naselja koja su se nalazila neposredno uz Savu.¹¹³

ZAKLJUČAK

Premda se istraživanje u ovome radu temelji samo na pisanim izvorima, uspjelo je iznjedruti neke zaključke o Kaptolu i iskorištavanju vodenih resursa na zagrebačkome, topličkome i sisačkome vlastelinstvu. Rijeke i potoci na vlastelinstvima kao prirodne barijere služile su za označavanje i opisivanje posjedovnih cjelina. Međutim, zbog učestalih poplava mogle su uzrokovati sukobe i sudske sporove, što se često događalo u Ugarsko-Hrvatskome Kraljevstvu u srednjemu vijeku. Zagrebački kaptol najviše je takvih problema imao sa svojim susjedom Gradecom na potoku Cirkveniku, to jest Medveščaku. Budući da je kroz kaptolska vlastelinstva prolazila rijeka Sava koja je dijelom crnomorskoga sliva, to je Zagrebačkomu kaptolu omogućilo intenzivniji razvoj trgovine na svojim posjedima. Zbog svoje teške prijelaznosti rijeka Sava olakšala je kanonicima i obranu protiv Osmanlija, što je posebice došlo do izražaja u slučaju sisačkoga vlastelinstva. Na topličkome vlastelinstvu u izgradnji opkopa veliku ulogu imala je rijeka Bednja, a oko Zagreba potok Medveščak. Nadalje, kaptolske isprave i Statuti upućuju na to da je na zagrebačkome i topličkome vlastelinstvu Kaptol sagradio i održavao velik broj vodenica

in Prevlaka, it could be the fact that the canons had failed to fully restrain that section of the River Sava; in other words, the life in the area required particular adjustment and obligations – something individual subjects would simply not accept. Regardless, the Chapter kept insisting on development and colonization of the landed property along the Sava. For example, in 1454, the retainers of canon Nicholas from Otok were given beneficial ownership of an uninhabited land and forest between the villages of Mryncz and Koyenik, provided that they inhabit it.¹¹² The colonization of that landed property was probably preceded by clearing the said forest, thus increasing the risk of flooding and erosion. And finally, we should mention that the land along the Sava provided only limited income, because, for example, it was not suitable for wine-growing. For example, the 1474 tithe census for the tithe district of Glavnica shows that no such levies from the villages located immediately by the River Sava were recorded.¹¹³

CONCLUSION

Although this research is based only on written sources, it managed to yield some conclusions about the Chapter and its exploitation of water resources on Zagreb, Toplice and Sisak Estates. Being natural barriers, the rivers and streams on the estates were used for defining and delineation of landed properties. However, their frequent flooding could cause conflicts and litigations, which often happened in the medieval Hungarian-Croatian Kingdom. Such problems often occurred along the Cirkvenik (Medveščak) stream between the Zagreb Chapter and its neighbor Gradec. As the River Sava, that flowed through the Chapter's estates, belongs to the Black Sea Drainage Basin, it enabled the Zagreb Chapter to develop its trade intensively. As it was hard to cross, the Sava also helped the canons to fight off the Ottoman raids, particularly in the case of the Sisak Estate. On the Toplice Estate, the River Bednja was of crucial importance for construction of the moats. The Medveščak stream

¹¹² [...] *quandam terram nostram desertam et nemorosam, inter possessiones et villas Maryncz et Koyenik vocatas, ultra fluvium Zave habitam et existentem* [...]. PSZB VII, 252–253, br. 238.

¹¹³ KAZ, ACA, fasc. 78, br. 8; *Hungaricana* DL DF: 256629.

¹¹² [...] *quandam terram nostram desertam et nemorosam, inter possessiones et villas Maryncz et Koyenik vocatas, ultra fluvium Zave habitam et existentem* [...]. PSZB VII, 252–253, no. 238.

¹¹³ KAZ, ACA, folder 78, no. 8; *Hungaricana* DL DF: 256629.

i kanala te po tadašnjoj tehnologiji nije zaostajao za drugim dijelovima kasnosrednjovjekovne Europe. O broju vodenica na sisačkome vlastelinstvu na žalost u pisanim izvorima nema informacija. Blizu zagrebačke katedrale Kaptol je bio izgradio i umjetne ribnjake što je vrlo vjerojatno bilo potaknuto nestankom nekih vrsta riba koje su se češće konzumirale te dodatnim приходima. Na žalost, izvori ne otkrivaju o kojim se vrstama točno radi. U slučaju upravljanja nad skelama ili riječnim prijelazima Kaptol nije imao tako značajne prihode kao Gradec koji je imao vlasništvo nad Kraljevim brodom, no ti su prijelazi bili važni i jer su spajali kaptolske posjede. Naposljetku, primjer koji govori o stalnoj borbi Kaptola s prirodom bio je posjed Prevlaka koji je zbog poplavlivanja rijeke Save zahtijevao poseban način uprave (u ovome slučaju uvedeno je podzakupništvo) te nametanje podanicima dodatne obveze izgradnje nasipa. Iako su predmoderna društva svoj razvoj temeljila na „organskoj ekonomiji“, slučaj Zagrebačkoga kaptola ipak svjedoči o tomu kako su i takva društva drastično transformirala svoju okolinu.¹¹⁴

was equally important for the protection of Zagreb. The Chapter documents and Statutes also indicate that the Chapter built and maintained numerous watermills and canals on its Zagreb and Toplice Estates, not lagging behind the rest of Late Medieval Europe in terms of technology. Unfortunately, no written sources about the number of watermills on the Sisak Estate are available. The Chapter also built artificial fish-ponds near the Cathedral, probably to compensate for the decline of certain species of fish that had been consumed regularly and in order to increase income. Unfortunately, the sources do not reveal the species of these fishes. As regards, administration of river ferries and river crossings, the Chapter's income from this source was not as significant as Gradec's, because the latter one owned the important crossing of Kraljev brod. These crossings were important for the Chapter nevertheless because they connected its landed properties. And finally, a good example of the Chapter's constant fight with the nature was the Prevlaka estate. Owing to frequent flooding of the Sava, it required a special way of administration (sublease) which included the local subjects' obligation to participate in building dikes. Although the development of pre-Modern Age societies was based on "organic economy", the example of the Zagreb Chapter shows that even such societies managed to transform drastically their environment.¹¹⁴

¹¹⁴ Termin „organska ekonomija“ uveo je E. A. Wrigley. Termin označava društvo koje svoju energiju crpi pretežito iz organskih izvora, biljaka i životinja. Landers 2010: 1.

¹¹⁴ The term "organic economy" was introduced by E. A. Wrigley. It defines a society that draws most of its energy from organic sources, plants and animals. Landers 2010: 1.

Bibliografija / Bibliography**Popis skraćenica / Abbreviations**

AHAZU – Hrvatski državni arhiv, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

DZ – *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I–XVIII, eds. Tadija Smičiklas *et al.*, Zagreb, 1904–1990.

Hungaricana DL DF – *Hungaricana. Hungarian Cultural Heritage Portal*, <https://hungaricana.hu/en/>

KAZ, ACA – Hrvatski državni arhiv, Kaptolski arhiv, fond Acta capituli antiqua.

PGZ – *Povijesni spomenici slobodnog i kraljevskog grada Zagreba. Monumenta historica liberae et regiae civitatis Zagrabienensis*, II–XI, ed. Ivan Krstitelj Tkalcic Zagreb, 1880–1905.

PSZB – *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije. Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis*, V–VII, ed. Andrija Lukinović, Zagreb, 1992–2004.

PSZB II – *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije. Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis*, II, ed. Ivan Krstitelj Tkalcic, Zagreb, Zagreb, 1874.

Popis literature / Literature

Adamček 1980 – Josip Adamček, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća*, Zagreb, 1980.

Ančić 1994 – Mladen Ančić, Cistercitska opatija u Topuskom do pretvaranja u komendu, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 27, 1994, 29–42.

Ančić 2009 – Mladen Ančić, Od tradicije „sedam pobuna“ do dragovoljnih mletačkih podanika. Razvojna putanja Zadra u prvome desetljeću 15. stoljeća, *Povijesni prilozi*, 37, Zagreb, 2009, 59–61.

Andrić 2013 – Stanko Andrić, Imenica *vas* u staroj slavenskoj toponimiji, *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, vol. 37, no. 57, Zagreb, 2013, 80–81.

Andrić 2015 – Stanko Andrić, Rijeka Sava kao protuturski bedem (do pada Bosne), u / in: *Rijeka Sava u povijesti*, 2015, 205–236.

Arbutina 1996 – Dražen Arbutina, Razvoj kaptolskog vrta Ribnjaka u Zagrebu i planovi za uređenje perivoja, *Prostor*, vol. 4, no. 2(12), 1996, 253–270.

Bibe aquam de cisterna tua, 2011 – *Bibe aquam de cisterna tua et fluenta putei tui. (prov. 5: 15) = Voda i njezina uloga kroz povijest. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija Dies historiae održanog 10. prosinca 2008. godine u Zagrebu*, ed. F. Novosel, Zagreb, 2011.

Dobronić 1952 – Lelja Dobronić, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII. i XIV. stoljeća, *Rad JAZU*, knj. 286, Zagreb, 1952, 171–256.

Dobronić 1988 – Lelja Dobronić, *Zagrebačka biskupska tvrđa*, Zagreb, 1988.

Dobronić 2003 – Lelja Dobronić, *Stari »Vijenac« sela oko Zagreba*, Zagreb, 2003.

Đurak 2017 – Monika Đurak, Gradnja sisačke utvrde 1544. godine: Rekonstrukcija odnosa između Kaptola, biskupa, kralja i plemstva, u / in: *Kaptolski Sisak 1215.-2015. Zbornik radova sa skupa Kaptolski Sisak 1215.-2015. održanoga u Sisku 19. rujna 2015. godine*, eds. H. Kekez & S. Grgić, Sisak, 2017, 39–50.

Fabijanec 2011 – Sabine Florence Fabijanec, Prilog poznavanju uloge vode u svakodnevnom životu srednjovjekovne Hrvatske, u / in: *Bibe aquam de cisterna tua*, 2011, 19–26.

Ferenczi 2018 – László Ferenczi, Water Management in Medieval Hungary, u / in: *The Economy of Medieval Hungary*, eds. J. Laszlovszky *et al.*, Leiden – Boston, 2018, 238–253.

Gajer 1978 – Radovan Gajer, Posjedi zagrebačkog kaptola oko Zagreba u prvoj polovici 14. st., *Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu*, 11, Zagreb, 1978, 5–102.

Gimpel 1975 – Jean Gimpel, *La révolution industrielle du Moyen Age*, Pariz, 1975.

Gračanin 2015 – Hrvoje Gračanin, Rijeka Sava u srednjovjekovnim narativnim vrelima, u / in: *Rijeka Sava u povijesti*, 2015, 55–75.

Hajduk 1981 – Stjepan Hajduk, Povijest naselja Varaždinskih Toplica, u / in: *Povijest naselja i razvoj balneološko-medicinske djelatnosti u Varaždinskim Toplicama*, eds. S. Hajduk & A. Luetić, Varaždinske Toplice, 1981, 7–55.

Herkov 1987 – Zlatko Herkov, *Povijest zagrebačke trgovine*, Zagreb, 1987.

Hoffmann 2014 – Richard C. Hoffmann, *An Environmental History of Medieval Europe*, Cambridge, 2014.

- Hoffmann 1996 – Richard C. Hoffmann, Economic Development and Aquatic Ecosystems in Medieval Europe, *The American Historical Review*, 101/3, 1996, 631–669.
- Huges 2011 – Johnson Donald Huges, *Što je povijest okoliša*, Zagreb, 2011.
- Jerković 2011 – Marko Jerković, Uprava Zagrebačkog kaptola nad sisačkim vlastelinstvom od 1215. godine do sredine 14. stoljeća, u / in: *Antiquam fidem – Radovi sa znanstvenoga skupa. Sisak, 3.-5. prosinca 2010.*, eds. S. Jurić & Darko Terpet, Zagreb, 2011, 149–176.
- Jerković 2015 – Marko Jerković, Rijeka Sava i Zagrebački kaptol u razvijenoj srednjem vijeku, u / in: *Rijeka Sava u povijesti*, 2015, 143–157.
- Jerković 2017 – Marko Jerković, Kaptolski Sisak u srednjem vijeku: Društvo, gospodarstvo, posjedi, u / in: *Kaptolski Sisak 1215.-2015.: Zbornik radova sa skupa Kaptolski Sisak 1215.-2015. održanoga u Sisku 19. rujna 2015. godine*, eds. H. Kekez & S. Grgić, Sisak, 2017, 9–27.
- Jerković 2018 – Marko Jerković, *Zagrebački kanonici u 14. stoljeću: institucionalna i društvena povijest katedralne zajednice*, Zagreb, 2018.
- Karbić & Škreblin 2015 – Marija Karbić & Bruno Škreblin, Grad na rijeci ili pored nje: srednjovjekovni Zagreb i Rijeka Sava, u / in: *Rijeka Sava u povijesti*, 2015, 177–178.
- Kekez 2015 – Hrvoje Kekez, Preskočiti rijeku: geostrateško značenje skela na rijeci Savi za knezove Baboniće krajem 13. i početkom 14. stoljeća, u / in: *Rijeka Sava u povijesti*, 2015, 105–125.
- Kozličić 2006 – Mithad Kozličić, Povijesni kontekst funkcioniranja istočnojadranskih luka kao poveznica kopnenih i pomorskih koridora, u / in: *Luke istočnog Jadrana, Zbornik pomorskog muzeja Orebić*, eds. S. Piplović & D. Radić, Orebić, 2006, 11–14.
- Landers 2010 – John Landers, *The Field and the Forge: Population, Production, and Power in the Pre-industrial West*, Oxford Scholarship Online, 2010, DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199279579.001.0001
- Laszlovsky et al. 2018 – József Laszlovsky, Balázs Nagy, Péter Szabó & András Vadas, Introduction: Hungarian Medieval Economic History: Sources, Research and Methodology, u / in: *The Economy of Medieval Hungary*, eds. J. Laszlovsky, B. Nagy, P. Szabó & A. Vadas, Leiden – Boston: Brill, 2018, 10–17.
- Lukinović 1994 – Andrija Lukinović, Zagrebački kaptol i obrana Siska, u / in: *Sisačka bitka 1593.*, eds. Ivo Goldstein & Milan Kruhek, Zagreb – Sisak, 1994, 67–74.
- McNeill 2003 – J. R. McNeill, Observations on the Nature and Culture of Environmental History, *History and Theory*, 42/4, 2003., 5–43.
- Montanari 2006 – Massimo Montanari, *Food is Culture*, New York, 2006.
- Novak 2011 – Ana Novak, Sisački kaptolski posjedi u 14. stoljeću, u / in: *Antiquam fidem. Radovi sa znanstvenoga skupa. Sisak, 3.-5. prosinca 2010.* eds. S. Jurić & D. Terpet, Zagreb, 2011, 177–192.
- O'Connor 2002 – Terry O'Connor, Medieval zooarchaeology: what are we trying to do?, *Archaeological Review from Cambridge*, 18, 2002, 3–21.
- Rijeka Sava u povijesti*, 2015 – *Rijeka Sava u povijesti. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavenskom Brodu 18-19. listopada 2013.*, ed. Branko Ostajmer, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015.
- Roksandić 2018 – Drago Roksandić, *Čovjek i prostor, čovjek u okolišu*, Zagreb, 2018.
- Rouillard 2011 – Joséphine Rouillard, Trag povijesti rijeke i doline na području korita rijeke Seine od 8. do 18. stoljeća, u / in: *Bibe aquam de cisterna tua*, 2011, 48–68.
- Simmons 2010 – Ian Gordon Simmons, *Globalna povijest okoliša*, Zagreb, 2010.
- Slukan Altić 2007 – Mirela Slukan Altić, Krka kao razdjelnica velikaških gradova Šubića i Nelipića na karti Matea Pagana nastaloj oko 1522. godine, *Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 3, 2007, 51–61.
- Szabo 1963 – István Szabo, The praedium. Studies on the Economic History and the History of Settlement of Early Hungary, *Agrátörténeti szemle*, Tom 5, Suppl., Budapest, 1963, 1–24.
- Szilágyi 2018 – Magdolna Szilágyi, Mobility, Roads and Bridges in Medieval Hungary, u / in: *The Economy of Medieval Hungary*, eds. J. Laszlovsky, B. Nagy, P. Szabó & A. Vadas, Leiden – Boston: Brill, 2018, 64–78.
- Squariti 2000 – Paolo Squariti, ed., *Working with Water in Medieval Europe: Technology and Resource-Use*, Leiden, Boston, Köln, 2000.

- Šegota 1986 – Tomislav Šegota, Neke kvartološke i arheološke implikacije fluktuacije vodostaja Save u Zagrebu, *Rad JAZU*, knj. 21, 1986, 289–322.
- Tkalčić 1879 – Ivan Krstitelj Tkalčić, ed., Izprave XV. vieka iz „crvene knjige“ zagrebačkog kaptola, *Starine JAZU*, XI, Zagreb, 1879, 19–75.
- Tkalčić 1879a – Ivan Krstitelj Tkalčić, *Odpor i buna radi desetine u biskupiji Zagrebačkoj u XIV. vieku*, Zagreb, 1879.
- Tkalčić 1999 – Ivan Krstitelj Tkalčić, *O staroj zagrebačkoj trgovini i obrtima*, pretisak / re-print, Zagreb, 1999.
- Triplex Confinium*, 2003 – *Triplex Confinium (1500.-1800.). Ekohistorija. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru*, eds. D. Roksandić, I. Mimica, N. Štefanec & V. Glunčić-Bužančić, Split – Zagreb: Književni krug Split – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003.
- Vadas 2017 – András Vadas, Exploitation of Urban Moats in Medieval Hungary with Special Regard to the Town of Prešov, *Mesto a dejiny*, 6/2, 2017, 6–21.
- Vadas 2019 – András Vadas, Border by the River – But Where is the River? Hydrological Changes and Borders in Medieval Hungary, *Hungarian Historical Review*, 8/2, 2019, 336–360.
- Vadas 2020 – András Vadas, *Who stole the water? The Control and Appropriation of Water Resources in Medieval Hungary*, doktorska disertacija (rukopis) / Ph.D. dissertation (manuscript), Central European University, 2020.
- Vargek 2019 – Ivona Vargek, *Pleasure or necessity?: Zagreb baths in the Middle Ages*, diplomski rad (rukopis) / master's thesis (manuscript), Central European University, Budapest, 2019.
- Vručina (u tisku / forthcoming) – Petra Vručina, Okolnosti nastanka Statuta zagrebačkoga kaptola: korporativni identitet pod okriljem anžuvinskog *archiregnum*-a, u / in: *Anžuvinsko doba i Zadarski mir*, eds. M. Ančić & A. Nekić (u tisku / forthcoming).
- Vujasinović 2007 – Branko Vujasinović, Uloga rijeke Save u povijesnom razvoju grada Zagreba, *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 3/1, 2007, 121–155.

*IUSTOS AB INIUSTIS FIDELESQUE AB INFIDELIBUS
SEQUESTRARE ET MANIFESTE PROPALLARE: REGISTAR
NEVJERNIH I POLITIČKA KRIZA U SREDNJOVJEKOVNOJ
SLAVONIJI POČETKOM 15. STOLJEĆA*

*IUSTOS AB INIUSTIS FIDELESQUE AB INFIDELIBUS
SEQUESTRARE ET MANIFESTE PROPALLARE: THE REGISTER
OF REBELS AND POLITICAL CRISIS IN MEDIEVAL
SLAVONIA IN THE EARLY 15TH CENTURY*

Razumijevanje lokalnih prilika u srednjovjekovnoj Slavoniji u prvom desetljeću 15. stoljeća zapravo je nemoguće bez uvida u reperkusije krize koja je izbila 1402. i kulminirala iduće godine, odnosno bez uvida u načine na koje je pobjednička strana ponovno uspostavila svoj narušeni autoritet. U radu se stoga sagledavaju mehanizmi saniranja političke krize kroz prizmu uloge administrativnih praksi utemeljenih na pisanoj riječi u tom procesu, odnosno kroz prizmu registra nevjernih nastalog na općem shodu održanom u Križevcima krajem 1403. i početkom 1404. godine. Štoviše, potraga za slavonskim registrom nevjernih otvorila je uvid i u vrlo sličan mehanizam rješavanja posljedica krize 1403. i na razini čitave Ugarske, gdje je također, početkom drugog desetljeća 15. stoljeća, napravljen registar nevjernih. Oba dokumenta, makar nisu sačuvana, dragocjeni su stoga tragovi za razumijevanje funkcioniranja kraljevskog aparata početkom 15. stoljeća te za sagledavanje modaliteta interakcije lokalnih društava i političkog središta.

Ključne riječi: Sigismund; politička kriza; srednjovjekovna Slavonija; registar; shod.

It is practically impossible to understand the local state of affairs in the medieval Slavonia in the first decade of the 15th century without examining the repercussions of the crisis that began in 1402 and culminated the following year and the actions that the winning side took to restore its damaged authority. This is why the mechanisms used for resolving the political crisis are observed in this paper through the prism of the administrative practices reliant on the written word, specifically, through the prism of the “Register of Rebels” made at the General Assembly that took place in Križevci in the late 1403 and the early 1404. Indeed, the quest for the Slavonian register of rebels also yielded clues about the very similar crisis-resolving mechanism used in the Kingdom of Hungary, where a register of rebels was also made in the early second decade of the 15th century. Although not preserved, both documents are valuable for understanding the functioning of the royal apparatus in the early 15th century and for analyzing the modalities of interactions between local societies and the political center.

Keywords: Sigismund; political crisis; medieval Slavonia; register; assembly.

UVOD

Još je 1983. godine Petar Rokai u svojoj doktorskoj disertaciji utvrdio da je *congregatio generalis* održan 1403. u Križevcima potpuno zanemaren i u hrvatskoj i u mađarskoj historiografiji, a isto se može ustvrditi i za registar nevjernih koji je nastao na tom shodu.¹ Ni gotovo četrdeset godina kasnije u tom se pogledu nije promijenilo odveć mnogo. Shod i registar pojave se tu i tamo, tek na razini uzgredne primjedbe po pojedinim publikacijama.² Koji su mogući razlozi takve nezainteresiranosti, teško je razlučiti, no shod i registar od izvanrednog su značaja za razumijevanje političkih prilika koje su obilježile *Archiregnum Hungaricum* u prvom desetljeću 15. stoljeća. Razumijevanje lokalnih prilika u Slavoniji u prvom desetljeću 15. stoljeća zapravo je nemoguće bez uvida u reperkusije krize koja je izbila 1402. i kulminirala iduće godine, odnosno bez uvida u načine na koje je pobjednička strana ponovno uspostavila svoj narušeni autoritet. Nadalje, izrada registra nevjernih te primjeri njegova kasnijeg korištenja pružaju mogućnost sagledavanja saniranja političke krize kroz prizmu uloge administrativnih praksi utemeljenih na pisanoj riječi u tom procesu. Štoviše, potraga za slavonskim registrom nevjernih otvorila je uvid i u vrlo sličan mehanizam rješavanja posljedica krize 1403. i na razini čitave Ugarske, gdje je također, početkom drugog desetljeća 15. stoljeća, napravljen registar nevjernih. Oba dokumenta, makar nisu sačuvana, dragocjeni su stoga tragovi za razumijevanje funkcioniranja kraljevskog aparata početkom 15. stoljeća te za sagledavanje modaliteta interakcije lokalnih društava i političkog središta.

* Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2019-04-9315 „Anžuvinski archiregnum u srednjoistočnoj i jugoistočnoj Europi u 14. stoljeću: pogled s periferije“.

¹ Rokai 1983: 567–568. U radu koristim pojam *shod*, a ne *sabor*, kako se donekle ustalilo, jer je najbliži vernakularnom pojmu *sochodon*, čija je uporaba zasvjedočena u 14. stoljeću, na što je ukazao Ančić 1996: 68; Ančić 1987.

² Ančić 2009: 55–56.

INTRODUCTION

Back in 1983, Petar Rokai asserted in his doctoral thesis that the *congregatio generalis* that took place in Križevci in 1403 had been completely ignored by both Croatian and Hungarian historiographies and the same could be said for the Register of Rebels made at that assembly.¹ Almost forty years later, nothing much has changed in this regard. The assembly and register are mentioned now and then merely as footnotes in some publications.² It is hard to say what are the reasons for this lack of interest, but the assembly and register are very important for understanding the political state of affairs in the *Archiregnum Hungaricum* in the first decade of the 15th century. It is practically impossible to understand the local state of affairs in the medieval Slavonia in the first decade of the 15th century without examining the repercussions of the crisis that began in 1402 and culminated the following year and the actions that the winning side took to restore its damaged authority. Also, the making of the Register of Rebels and the examples of its subsequent use can help us understand the resolution of the political crisis through the prism of the administrative practices reliant on the written word. Indeed, the quest for the Slavonian register of rebels also yielded clues about the very similar crisis-resolving mechanism used in the Kingdom of Hungary, where a register of rebels was also made in the early second decade of the 15th century. Although not preserved, both documents are valuable for understanding the functioning of the royal apparatus in the early 15th century and for analyzing the modalities of interactions between local societies and the political center.

* The work on this paper was co-financed by the Croatian Science Foundation under the project IP-2019-04-9315 (*Angevin Archiregnum in East Central and Southeastern Europe in the 14th Century: View from the Periphery*).

¹ Rokai 1983: 567–568. In Croatian version of this paper, I am using the term *shod* for “assembly”, instead of *sabor*. While *sabor* is more often used, *shod* is closer to the vernacular term *sochodon* that was in use in the 14th century, as noted by Ančić 1996: 68; Ančić 1987.

² Ančić 2009: 55–56.

SLAVONIJA U BORBAMA ZA TRON TIJEKOM 1403.

Iako je nekoliko mjeseci 1401. proveo u zatočeništvu, čime mu je autoritet bio narušen, Sigismund se očigledno početkom 1402. godine, kada je napustio kraljevstvo, osjećao dovoljno sigurnim. Do kraja godine je, promjenama na čelnim pozicijama na dvoru te određivanjem Alberta IV. od Austrije za nasljednika i upravitelja kraljevstva tijekom svog izbjivanja, poduzeo korake koji su trebali učvrstiti njegovu vlast. No takvi potezi izazvali su protureakciju i široku koaliciju velikaša, koji su odlučili poduprijeti Ladislava Napuljskog za kralja, čiji su pobornici u krajevima južno od Save do kraja 1402. već kontrolirali gotovo cijelu Dalmaciju i Hrvatsku.³ Među onima koji su okrenuli leđa Sigismundu bio je i Emerik Bubek, vranski prior koji je sa zagrebačkim biskupom Eberhardom držao čast bana Slavonije, Dalmacije i Hrvatske u razdoblju od veljače 1402. do početka listopada, kada ih odmjenjuju Pavao Bissen i Ladislav Gordovai.⁴ Sva četvorica bila su prisutna u Požunu gdje je 21. rujna potpisan sporazum s Albertom IV. od Austrije, koji su, među ostalima, i oni ovjerali svojim pečatom.⁵ Tada je očigledno i donesena odluka o smjeni na banskoj časti, koja je međutim imala sasvim suprotne reakcije kod dvojice smijenjenih – dok je Eberhard i dalje čvrsto pristajao uz Sigismunda, za Emerika je micanje s banske časti dovelo do odluke o promjeni odanosti te on postaje pobornik Ladislava Napuljskog. U pravu je V. Klaić kada vijest Paulusa de Paula o zauzeću, to jest predaji Vrane 11. listopada Ladislavovim snagama, koje su je opsjedale od početka rujna, povezuje s promjenom Emerikove lojalnosti.⁶ Promjena strane Emerika Bubeka imala je velike reperkusije za političku lojalnost slavonskog plemstva, što se ogleda i u iskazu koji se javlja u

SLAVONIA AND THE STRUGGLE FOR THE THRONE IN 1403

Although the few months spent in captivity in 1401 damaged his authority, Sigismund nevertheless felt safe enough when he left the Kingdom in early 1402. By the end of that year he undertook the steps intended to tighten his grip on power: reshuffling the highest positions at the Court and appointing Albert IV of Austria his heir apparent and the caretaker of the Kingdom in his absence. However, these moves were met with counter-reaction of the nobility, who formed a wide coalition and decided to support Ladislaus of Naples as their king (by the end of 1402, his supporters had already controlled almost entire Dalmatia and Croatia).³ Among those who turned their back to Sigismund was Emeric Bebek, the Prior of Vrana who, together with Eberhard, Bishop of Zagreb, ruled as Ban of Slavonia, Dalmatia and Croatia from February to early October of 1402, when both of them were replaced by Paul of Bissen and Ladislaus Gordovai.⁴ All four of them attended the signing of the 21 September agreement with Albert IV of Austria in Bratislava and were among those who verified it with their seals.⁵ Clearly it was then that the decision about the replacement of the two Bans was made. Their reactions to it were different: while Eberhard remained firmly loyal to Sigismund, Emeric switched sides and became a supporter of Ladislaus of Naples. V. Klaić is right in associating Paulus de Paulo's news about the 11 October surrender of Vrana to Ladislaus' troops (that had sieged it since early September) with Emeric's change of loyalty.⁶ Emeric Bebek's switching sides had far-reaching repercussions on the political loyalty of Slavonian nobility, which is reflected in several Sigismund's charters alleging that Emeric "fere totius ipsius rebellionis et discensionis origo fuerat

³ Engel 2001: 206–207; Klaić 1985: 344–354; Šišić 1902: 137–154.

⁴ Engel 1996: 19.

⁵ Lővei 2009: 149–182.

⁶ Paulus veli da „castrum Vranae dedit se ipsi domino Aloysio capitaneo“ (Šišić 1904: 35); Klaić: 1985: 351, iako je argument kojim objašnjava promjenu Emerikova političkog stava teško održiv.

³ Engel 2001: 206–207; Klaić 1985: 344–354; Šišić 1902: 137–154.

⁴ Engel 1996: 19.

⁵ Lővei 2009: 149–182.

⁶ According to Paulus, “castrum Vranae dedit se ipsi domino Aloysio capitaneo” (Šišić 1904: 35); Klaić: 1985: 351, although the argument explaining the change of Emeric's political attitude is hardly viable.

nekoliko Sigismundovih isprava, prema kojem je Emerik „fere totius ipsius rebellionis et discensionis origo fuerat et causa efficiens“.⁷ O tome rječito svjedoči i velik broj onih plemića kojima su nakon studenog 1403. zbog nevjere oduzeti posjedi pri čemu je navedeno da su se nalazili u Emerikovoj službi (v. naprijed). Zbog različitih, iako ne nužno suprotstavljenih, iskaza u izvorima teško je razaznati je li sam Emerik osobno imao kakvu ulogu u zarobljavanju bana Pavla Bissena, koje se može kronološki smjestiti u veljaču 1403., što je također bio ozbiljan udarac Sigismundovim snagama na terenu.⁸

Što se događalo s banskom čašću u susljednom periodu? Vrlo je teško suditi o tome jer je izvorna građa oskudna, što je samo po sebi indikativno te govori o (ne)mogućnosti djelovanja bilo koje strane kroz standardne institucionalne poluge kojima se manifestirao i ostvarivao autoritet i vlast političkog središta na lokalnoj razini. Naime, za period između studenoga 1402. i kolovoza 1403. nije sačuvana ni jedna isprava koju je izdao slavonski ban, a znakovita je i praznina u onima koje su izdali vicebanovi – sačuvanih isprava izdanih u njihovo ime nema između rujna 1402. i svibnja 1403.⁹ Jednako tako, gotovo da i nema sačuvanih isprava Zagrebačkog ili Čazmanskog kaptola koje bi svojim sadržajem ukazale na komunikaciju s dvorom, što je u razdoblju mira bio jedan od standardnih mehanizama uređenja lokalnih prilika.¹⁰ Iako to

et causa efficiens“.⁷ Evidence of it can be seen in the fact that there were many noblemen whose estates were taken away from them after November 1403 on account of their disloyalty, manifested by their support for Emeric (see further). As the accounts in the sources vary, although they are not necessarily opposing, it is hard to tell whether Emeric was personally involved in the capturing of Ban Paul of Bissen (dated to February 1403), which was a serious blow to Sigismund's forces in the field.⁸

So how was the authority of *ban* exerted in the subsequent period? It is very hard to say because sources are scarce – which, in fact, indicates that none of the parties involved was able to act by using the standard institutional levers through which the political center exercised authority and power on the local level. No charter issued by Ban of Slavonia between November 1402 and August 1403 has been preserved. There is a similar gap when we are talking about charters issued by vicebans – none of them from the period between September 1402 and May 1403 has been preserved.⁹ Charters of Zagreb or Čazma Chapters that would indicate communication with the Court – one of standard mechanisms for regulating local state of affairs in times of peace – are also practically non-existent.¹⁰ While it does not mean that bans and vicebans (both those appointed by Sigismund and those appointed by Ladislaus) were not active at the time, it nevertheless suggests that insecurity reigned

⁷ Šišić 1938: 232, 304.

⁸ Za različite verzije v. Ančić 2009: 70, bilj. 72.

⁹ Zaključak izveden na temelju isprava dostupnih *online* zahvaljujući Mađarskom državnom arhivu i projektu *Hungaricana* te ZsO, I. Za slavonske banove v.

https://archives.hungaricana.hu/en/charters/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJLSUFEPShTWkxBlx1MDB-kM04gQlxlMDBjMU4pIiwgInNvcnQiOiAiUkVDTIV-NIn0&per_page=100&page=6. Na primjer Ladislav od Gordove, koji je u listopadu 1402. postao banom, očigledno je u tom razdoblju držao bansku čast, što se vidi iz dvaju dokumenata iz svibnja 1403., no nemoguće je razaznati išta o njegovim aktivnostima u Slavoniji, ZsO, II/1, 286, dok. 2422, 287 dok. 2428. Za vicebanove v.

https://archives.hungaricana.hu/en/charters/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJLSUFEPShTWkxBlx1MDB-kM04gVklDRUJcdTAwYzFOkSI6ICJzb3J0IjogIjJFQ05VT-SJ9&per_page=100 te također ZsO II/1.

¹⁰ Jedna od rijetkih je ona Čazmanskog kaptola koji prima Sigismundov nalog u ožujku 1403., Mažuran 2002: 254.

⁷ Šišić 1938: 232, 304.

⁸ For varied versions, see Ančić 2009: 70, n. 72.

⁹ A conclusion based on the documents available online owing to the Hungarian State Archives and project *Hungaricana* and ZsO, I. For bans of Slavonia, see

https://archives.hungaricana.hu/en/charters/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJLSUFEPShTWkxBlx1MDB-kM04gQlxlMDBjMU4pIiwgInNvcnQiOiAiUkVDTIV-NIn0&per_page=100&page=6. For example, Ladislaus of Gordova, who had become *ban* in October 1402, clearly held this post in this period, as can be seen in two documents from May 1403. However, it is impossible to conclude anything about his activities in Slavonia, ZsO, II/1, 286, doc. 2422, 287 doc. 2428. For vicebans, see

https://archives.hungaricana.hu/en/charters/search/results/?list=eyJxdWVyeSI6ICJLSUFEPShTWkxBlx1MDB-kM04gVklDRUJcdTAwYzFOkSI6ICJzb3J0IjogIjJFQ05VT-SJ9&per_page=100, and also ZsO II/1.

¹⁰ One of the rare such documents is the one of Čazma Chapter, confirming a Sigismund order of March 1403, Mažuran 2002: 254.

ne znači da djelatnosti banova i vicebanova (kako onih Sigismundovih tako i Ladislavovih) nije bilo, sve to ipak ukazuje na posvemašnju nesigurnost na prostoru Slavonije i na narušavanje ustaljenih administrativnih struktura i praksi. Nažalost, u tom kontekstu teško je razaznati političke prilike u Slavoniji; prve sigurnije informacije stižu s početka travnja 1403. Tada su se, naime, u Slatini okupili *prelati, barones, proceres et nobiles regni*, Ladislavovi pobornici, o čijim aktivnostima govori još jedna isprava izdana u njihovo ime 24. svibnja u blizini Požege *in descensu nostro exercituali*.¹¹ Put do Zadra, gdje su se trebali susresti s Ladislavom Napuljskim, prirodno ih je vodio preko Slavonije gdje su tadašnje prilike uključivale i vojno djelovanje. S obzirom na prethodno istaknutu vrlo oskudnu građu za taj period, oslonac u pokušaju rekonstrukcije tih sukoba, to jest razvoja političkih odnosa, moguće je naći tek u kasnijim Sigismundovim darovnicama. To pak znači da dobivamo jednostrane iskaze koji ne samo da bilježe podatke s vremenskim odmakom već ih bilježe tako da je vrlo teško uspostaviti kronološki slijed događaja koji se opisuju. Uz te ograde može se zaključiti da je Sigismundove interese u međurječju, to jest u Slavoniji, prvenstveno zastupao Ivan Marot, o čemu govori nekoliko narativnih dijelova njemu izdanih darovnica. Najbolje je pritom krenuti od darovnice iz studenoga 1405., gdje se veli da je Emerik Bubek tražio pomoć od neprijateljskih regija i na svoju stranu privukao mnoštvo slavonskih plemića

in Slavonia and that well-established administrative structures and practices were disrupted. Unfortunately, the political state of affairs in Slavonia in this period is hard to see clearly. The first solid facts date from early April 1403, when *prelati, barones, proceres et nobiles regni*, Ladislaus' supporters, gathered in Slatina. A charter issued in their name near Požega on 24 May *in descensu nostro exercituali* tells us about their activities.¹¹ Naturally, the route to Zadar, where they were supposed to meet Ladislaus of Naples, led through Slavonia, where the situation at the time was such that military actions could not be ruled out. As the contemporaneous sources that cast light on this period are very scarce (as has been said above), we have to rely on Sigismund's donations from a later period to be able to understand these conflicts and political developments. However, this means relying on one-sided accounts that not only record events after a lapse of time but do it in a way that makes it hard to establish the chronology of these events. With these reservations in mind, one can conclude that Sigismund's interests in Slavonia were primarily represented by John of Maroth, according to some narrative parts of the royal donations issued to him. It is best to begin with the donation issued in November 1405. It states that Emeric Bebek turned to hostile regions for help and managed to enlist in his cause numerous Slavonian noblemen. After John of Maroth had successfully stood up against Bebek's forces, he rushed to Bratislava where the king was staying in

¹¹ Klaić 1985: 354. Tko je bio u Slatini, dijelom se može rekonstruirati na temelju pečata pričvršćenih na tamo izdanoj ispravi, kojih je nekoć bilo 51, dok ih je danas ostalo sačuvano 46. Zahvaljujući projektu kolega sa Sveučilišta u Debrecenu „Magyarország a középkori Európában“, u bazi podataka vezanoj za projekt, između ostalog, moguć je uvid u fotografije i opise pečata (putem signature AGADW 5542), za koje se također daje i identifikacija njihovih vlasnika, gdje je to bilo moguće (što je učinio Ádám Novák). Zahvaljujući tome znamo da su u Slatini bili prisutni ostrogonski nadbiskup Ivan Kaniški, kaločki nadbiskup Ivan Szepesi, varadski biskup Lukács Órévi, egerski biskup Toma Ludányi, đurski biskup Ivan Hédervári, erdeljski biskup Stjepan Upori, profesor sveučilišta u Obudi Benedikt Makrai, transilvanijske vojvode Nikola Csák i Nikola Marcali, bivši palatin Detrik Bebek, tavernik Nikola Kaniški, Juraj ili Stjepan Jakcs (Kusalyi), Ivan Szécsi, Andrija Henrikov Rohonci, Ivan Tomin Rupolyi, Ladislav Töttös od Bathmonostora, Mihovil Stjepanov Mikolai, Ivan Grgurov Alsáni te Filip Korodški.

¹¹ Klaić 1985: 354. The seals attached to the document issued at the occasion (it used to be 51 of them but only 46 have been preserved) can help us identify some of those who attended the Slatina meeting. As the database of the *Magyarország a középkori Európában* project carried out by colleagues from the University of Debrecen contains photos and descriptions of these seals (document number AGADW 5542), specifying their owners wherever possible (thanks to Ádám Novák), it is known that the following dignitaries were present in Slatina: John of Kanizsa (Archbishop of Esztergom), John Szepesi (Archbishop of Kalocsa), Lukács Órévi (Bishop of Várad), Thomas Ludányi (Bishop of Eger), John Hédervári (Bishop of Győr), Stephen Upori (Bishop of Erdély), Benedict Makrai (a university professor from Óbuda), Nicholas Csák and Nicholas Marcali (Transilvanian voivodes), Detrik Bebek (former palatine), Nicholas of Kanizsa (*magister tavarnicorum*), George or Stephen Jakcs (Kusalyi), John Szécsi, Andrew Rohonci (son of Henry), John Rupolyi (son of Thomas), Ladislaus Töttös of Bathmonostor, Michael Mikolai (son of Stephen), John Alsáni (son of George) and Philip Kórógyi.

te sakupio vojsku kojoj se uspješno suprotstavio Ivan Marot, nakon čega je pak pohitao kralju prema Bratislavi, gdje se kralj nalazio krajem srpnja i početkom kolovoza.¹² Sukobi se, dakle, mogu datirati negdje u lipanj i srpanj, a ako je vjerovati sadržaju kraljevske darovnice, Marot je u njima bio uspješan.¹³ Dapače, u darovnici Ivanu Marotu iz studenoga 1403. veli se da je Ivan uspio razbiti Emerikovu vojsku i odbaciti ga „de regno Sclavonie ad regnum Bozne“. Štoviše, Ivan je svojim djelovanjem neke od Emerikovih pobornika zatro, dok je druge vratio na put vjernosti pravom kralju, na oba načina urušavajući podršku Ladislavu Napuljskom i njegovim pobornicima.¹⁴ Nemoguće je biti održašiti u tvrdnji da se to dogodilo u lipnju, to jest srpnju, no sličnosti u iskazu darovnica, a koje to smještaju u period nakon što je Pavao Bissen zarobljen, to jest predan Ladislavu Napuljskom koji je u Dalmaciju stigao sredinom srpnja, sugeriraju to kao najtočniju vremensku odrednicu. Osim Ivana Marota izgleda da je u tim sukobima sudjelovao i Nikola Gorjanski za kojeg se kaže da je pokušao osloboditi Pavla Bissena, na što ga je Emerik, bježeći pred Nikolom, odveo u Zadar.¹⁵ Ako se pođe od toga da su Marot i Gorjanski bili uspješni u vojnim djelovanjima, postavlja se pitanje kontrole nad Slavonijom u ljeto 1403. Jer, nasuprot slici političkih odnosa i uspjeha kakvu ocrtavaju Sigismundove isprave, stoji informacija koja je 24. srpnja zabilježena u pismu Firentinca Galeota koji gradu Firenci daje izvješće o prilikama u kraljevstvu, u kojem se govori da se

late June and early July.¹² This is why the conflicts can be dated to June and/or July of that year. If the donation is to be believed, John of Maroth was successful in these conflicts.¹³ Corroborating this, a donation to Marot from November 1403 states that he managed to repulse the enemy “de regno Sclavonie ad regnum Bozne”. Indeed, John annihilated some of Emeric’s supporters and won over others, switching their loyalty back to the “true” king. Both of these courses of action weakened support to Ladislaus of Naples and his advocates.¹⁴ We cannot say with absolute certainty that this took place in June and/or July. However, the similarity of the accounts in these two donations that place these events in the period after Paul of Bissen was taken prisoner and handed over to Ladislaus of Naples (who had arrived in Dalmatia in mid-July) suggests it is most likely that the events took place in this particular period. Aside from John of Maroth, it seems that Nicholas Garai also participated in the conflict. He is claimed to have attempted to free Paul of Bissen from captivity, but Emeric, who was fleeing from Nicholas, took Paul to Zadar.¹⁵ If John of Maroth and Nicholas Garai were indeed successful in their military campaigns, the question arises who was in control of Slavonia in summer 1403. A depiction contrary to the political situation and achievements described in Sigismund’s charters can be found in Florentine citizen Galeotto’s letter to the Florence authorities on 24 July. In this letter he reports on the state of the affairs in the *Archiregnum*, explaining that the entire region south of the Drava River recognizes Ladislaus as its king and that those few who defy him

¹² Engel & Tóth, 2005: 80; Dvořáková, 2010: 89.

¹³ Šišić 1938: 260.

¹⁴ Šišić 1938: 232–233.

¹⁵ Šišić 1938: 282–283. Još se od Šišićeve primjedbe spominje da je Nikola Gorjanski oslobodio Pavla Bissena (Šišić 1904: 37, bilj. 139) što, na primjer, ponavlja i D. Lovrenović 2006: 126, bilj. 45. Međutim, u ispravi na koju se poziva Šišić stoji da je Gorjanski to pokušao, no da je Emerik odveo Pavla u Zadar (Šišić 1938: 283), pa je nemoguće Pavlovo oslobođenje smjestiti u ljeto 1403. Kako se i kada Pavao Bissen na kraju oslobodio zatočeništva, teško je pouzdano reći. U kasnijoj darovnici samo se kaže da je oslobođen božanskom naklonošću nakon čega ga je kralj vratio na bansku čast („postremoque diuina volente disposizione memorato Paulo bano de huiusmodi sua captiuitate liberato et per nostram maiestatem ad honorem sui banatus restituito“, I. Mažuran 2002: 310).

¹² Engel & Tóth, 2005: 80; Dvořáková, 2010: 89.

¹³ Šišić 1938: 260.

¹⁴ Šišić 1938: 232–233.

¹⁵ Šišić 1938: 282–283. Ever since Šišić’s comment, it has been alleged that Nicholas Garai freed Paul of Bissen (Šišić 1904: 37, n. 139), including in D. Lovrenović 2006: 126, n. 45. However, in the document Šišić refers to it is claimed that Nicholas Garai only attempted it, but that Emeric had taken Paul to Zadar (Šišić 1938: 283). For this reason, it is impossible to place Paul’s release in summer 1403. When and how was Paul of Bissen actually released from captivity, it is hard to say. A later royal donation merely states that he was released by divine grace, after which King reinstated him as Ban (“postremoque diuina volente disposizione memorato Paulo bano de huiusmodi sua captiuitate liberato et per nostram maiestatem ad honorem sui banatus restituito“, I. Mažuran 2002: 310).

Ladislavu podvrgavaju svi južno od rijeke Drave, a mali broj onih koji mu se suprotstavljaju, nisu velike snage.¹⁶ Koje je pak od tih viđenja političkih odnosa bliže stvarnosti, nemoguće je reći, no ne treba isključiti mogućnost fluktuiranja u kontroli i podršci koju je pojedina strana imala u Slavoniji. Pritom se, iz Sigismundova opisa djelovanja Ivana Marota, može razaznati da su vojne pobjede i iskazi vojne sile silno utjecali na raspoloženje lokalnog plemstva i na njihovu političku lojalnost. Lojalnost se nastojalo očuvati i pozitivnom agitacijom, u kakvu spada i darovnica Emerika Bubečka Adamu i Ladislavu od Čanjevca od 20. kolovoza, izdana u Križevcima, koja još jednom otkriva Emerika Bubečka kao glavnog logističara Ladislavove stranke na prostoru Slavonije.¹⁷

Ako je do rujna 1403. postojalo snažno djelovanje Sigismundovih protivnika uslijed kojeg je došlo do Ladislavove krunidbe u Zadru, M. Ančić zgodno primjećuje da je krunidba bila „antiklimaks svih njihovih (ugarskih velikaša i prelata, op. a.) planova i značila je stvarni poraz pa je, uz još poneki trzaj u održavanju pobunjeničke strukture i hijerarhije tijekom ljetnih mjeseci, za njih pobuna okončana u jesen kada je Sigismund svima ponudio amnestiju“.¹⁸ No prije same amnestije kraljevske su snage izvojevale niz važnih pobjeda koje su dodatno omekšale otpor „pobunjenika“ i otvorile put prema ponudi amnestije koja će, kako će se pokazati, razriješiti krizu.¹⁹ Jesu li se neke od tih borbi odigravale u Slavoniji? Oslonac je potrebno opet tražiti u oskudnim informacijama Sigismundovih darovnica. Jedna od njih spominje ranjavanje Ivana Marota u sukobima pod utvrdom Emerika Bubečka poznatom po imenu *Tornow*, koja se nalazila negdje između Nove Gradiške i Okučana. Tom je prilikom Ivan Marot teže ranjen u glavu.²⁰ Pretpostavljam da

pose no real threat.¹⁶ It is impossible to say which of these perceptions of the political situation was closer to the truth, but the possibility of fluctuations in the control by and support to either of the conflicting parties in Slavonia cannot be ruled out. It is also clear that the military victories and demonstrations of power had a strong effect on the sentiment and political loyalty of the local nobility, as can be seen in Sigismund's description of John of Maroth's actions. Another way of ensuring their loyalty was positive agitation, such as Emeric Bebek's donation to Adam and Ladislaus of Čanjevac, issued in Križevci on 20 August, which once again presents Emeric Bebek as the chief logistician of Ladislaus' party in Slavonia.¹⁷

Even if until September 1403 Sigismund's opponents worked hard to overthrow and defeat him, even crowning Ladislaus in Zadar, M. Ančić perceptively observes that the coronation was the “anticlimax of their [Hungarian aristocrats' and prelates'] plans, effectively signaling their defeat; notwithstanding some further efforts to uphold the structure and hierarchy of the rebel camp during the summer months, their revolt was terminated in autumn, when Sigismund offered amnesty to them.”¹⁸ But before the amnesty, the king's forces won several important battles that helped overcome the rebels' resistance and pave the way for the amnesty that, as it would turn out, would resolve the crisis.¹⁹ Did any of these battles take place in Slavonia? We should once again resort to the scarce information from Sigismund's donations. According to one of them, John of Maroth was wounded under Emeric Bebek's fortress known as *Tornow*, that stood somewhere between Nova Gradiška and Okučani, where he received a severe wound on the head.²⁰ I presume

¹⁶ Šišić 1938: 209–210.

¹⁷ Šišić 1938: 215.

¹⁸ Ančić 2009: 74.

¹⁹ Za pismo Šišić 1938: 219; za sukobe Sigismundovih snaga Engel 2001: 207–208; Hoensch 1996: 112–113; Dvořáková 2010: 91–93; Šišić 1902: 163–164.

²⁰ Za identifikaciju utvrde v. Engel, 1996, 446 te Engel 2001a: 294; ona P. Rokaija da je riječ o mjestu Trnovo u Lici daleko je slabije argumentirana; također, njegovo izlaganje, makar razmatra vojne aktivnosti Ivana Marota tijekom 1403., nije moglo ovdje poslužiti jer im autor ne pokušava dati točniju vremensku odrednicu, Rokai 1983: 146–153.

¹⁶ Šišić 1938: 209–210.

¹⁷ Šišić 1938: 215.

¹⁸ Ančić 2009: 74.

¹⁹ For the letter, see Šišić 1938: 219; for the battles of Sigismund's forces, see Engel 2001: 207–208; Hoensch 1996: 112–113; Dvořáková 2010: 91–93; Šišić 1902: 163–164.

²⁰ For identification of the exact location of the fortress, see Engel, 1996, 446 and Engel 2001a: 294; P. Rokai's suggestion that it was in Trnovo in Lika is much less substantiated; also, while the author analyzes the military activities of John of Maroth in 1403, his exposition could not be used here because the author did not attempt to determine the exact dates of the events, Rokai 1983: 146–153.

je do sukoba moglo doći nakon što se Ivan vratio sa sjevera Ugarske gdje je bio pošao ka kralju u Bratislavu, dakle negdje tijekom kasnog kolovoza ili rujna. Zadobivena ozljeda također objašnjava zašto ga neko vrijeme ne vidimo u vojnim djelovanjima, a inače je bio jedan od ključnih Sigismundovih vojskovođa u cijelom razdoblju krize njegove vlasti. Na samom kraju mjeseca, 30. rujna, u jednom pismu Dubrovčanima Sigismund najavljuje pohod prema Slavoniji gdje se planirao sukobiti sa svojim neprijateljima, no do toga ipak nije došlo – u susretu s pobunjenicima početkom listopada postignut je sporazum koji je rezultirao izdavanjem kraljevske povelje od 8. listopada.²¹

OD PONUDE KRALJEVSKOG OPROSTA DO REGISTRA NEVJERNIH

Tom poveljom zapravo je, kao i u Pápi 29. listopada 1401., ponuđeno pomilovanje kraljevim protivnicima.²² No, naspram situaciji u listopadu 1401., kada mu je nakon puštanja iz zatvora položaj još bio uzdrman, ponuda dvije godine kasnije otkriva daleko odlučnijeg vladara koji je naumio pružiti ruku pomirbe svojim protivnicima, ali pod točno utvrđenim uvjetima. Da bi stekli kraljevsku milost – vrijedi primijetiti da je takav rječnik potpuno odsutan u povelji iz Pápe – pobunjenici su trebali prestati s neprijateljstvima te se podložiti kralju, čime im se garantirao oprost prijašnjih zlodjela te vraćanje posjeda. Osim toga trebali su se u roku od jedne godine pojaviti pred kraljem da bi iskazali svoju vjernost, o čemu bi bila izdana i kraljevska povelja o milosti. Za one pak koji su i nakon isteka roka – u slučaju krajeva južno od Drave u roku od 15 dana – nastavili s neprijateljstvima, kraljevska milost nije vrijedila te nisu mogli izbjeći osudu za svoja „zlodjela“.²³ Čak su i oni poput Bebeka i Kaniških koji nisu u dogovorenom roku prihvatili kraljevsku ponudu, ipak to učinili do kraja listopada, što međutim ne znači da su svi uspjeli steći kraljevsku milost. Od samog kraja listopada, to jest početka studenoga, počinje cijeli niz kraljevskih darovnica kojima se kraljevi

that the battle took place after John came back from northern Hungary, where he had gone on his way to the king in Bratislava. This would place the battle in late August or September. John's wounding could explain why he took no part in military activities for a while (he had been one of Sigismund's leading generals during the crisis of his rule). On 30 September, Sigismund wrote a letter to Dubrovnik authorities, announcing a campaign against his enemies in Slavonia. But it never happened – in early October he reached an agreement with the rebels, declaring it in a royal charter of 8 October.²¹

FROM THE OFFER OF ROYAL PARDON TO THE REGISTER OF REBELS

Just like in Pápa on 29 October 1401, the charter offered royal pardon to the king's opponents.²² But unlike in October 1401, when his position was still shaky after his release from prison, the offer of pardon two years later reveals a much resolute ruler who intends to make peace with his opponents, but under strictly defined conditions. In order to be restored to royal grace (indicatively, such vocabulary cannot be found in the Pápa charter), the rebels had to cease hostilities and submit themselves to their king; the pardon for their previous misdeeds and regaining their estates would thus be guaranteed. They also had to appear before the king within a year in order to manifest their loyalty to him, upon which a charter of royal pardon would be issued. Royal pardon was not to be granted to those who fail to cease hostilities after expiry of the deadline (15 days for those from the areas south of the Drava River) and there would be no way for them to avoid sentence for their "misdeeds".²³ The ones like Bebek and members of the Kanizsai family, who failed to accept royal pardon on time, did that by the end of October. However, it does not mean all of Sigismund's enemies managed to be restored to royal grace. Late October and early November saw a flood of royal donations rewarding the king's supporters with the estates of those who had persisted in their revolt. Many of

²¹ Šišić 1938: 215.

²² Dóry 1976: 175–179; Šišić 1938: 177–178.

²³ Dóry 1976: 175–179.

²¹ Šišić 1938: 215.

²² Dóry 1976: 175–179; Šišić 1938: 177–178.

²³ Dóry 1976: 175–179.

pobornici nagrađuju posjedima onih koji su ustrajali u pobuni, a među njima nemali je broj onih koji se tiču Slavonije. Tako je Nikola, sin Martina *de Seremio*, familijar Stjepana, sina Grgura *de Berench*, dobio posjede *Zenthmiklos* i *Buthkafelde* u Križevačkoj županiji, koji su pripadali Baltazaru, Petru, Jakovu, Filipu i Demetru, sinovima Konrada *de Buthkafelde*, a koji su se borili u banderiju priora Emerika.²⁴ Nadalje, 2. listopada izdana je darovnica u korist prethodno spomenutog Stjepana *de Berench* te preko njega banu Pavlu Bissenu, Nikoli Bissenu *de Hord* te Petru *de Ezdege*, koji su dobili posjede Demetrija i Jurja sinova Grgura od Međurića, koji su bili familijari priora Emerika.²⁵ Literat Pavao, sin Lovre *de Zenthandras* koji se borio pod banderijem bana Ladislava, sina Ladislava od Gordove, a preko njega i njegovi sinovi Nikola i Stjepan te Grgur Ivanov *de Pongrachouch*, dobili su posjede Ladislava Nikolina *de Zenthiwan* koji je bio u banderiju priora Emerika.²⁶ Nadalje, Ladislav Nikolin od Kreštelovca, koji se nalazio u banderiju Nikole Gorjanskog, 4. studenoga dobiva posjede Jakova Gallicusa *de Orbowa*, Andrije, Franje i Konrada, Lukinih sinova, te Ivana, sina potonjeg Andrije *de Hrusowch*, Nikole, Ugrinovog sina, Benedikta, Dominika i Bolete, Valentinovih sinova, Samsona, sina Jurja sina istog Valentina od Kreštelovca, te Benedikta, sina Petra od Voćina, koji su bili familijari priora Emerika i kaločkog nadbiskupa Ivana.²⁷ Petog studenoga kraljevskom su ispravom oduzeti posjedi Jakovu, sinu Blagonje *de Kapolna*, nekoć *de Kamarcha*, koji je bio u banderiju kaločkog nadbiskupa, a dobio ih je *miles egregius* Matija zvan Zaz *de Tomasouch* koji se borio u kraljevskom banderiju.²⁸ Istog dana i Ivan Marot dobio je posjede Nikole, Ivana i Benedikta Demetrijevih, Pavla Nikolina, Ladislava i Ivana Stjepanovih Pekrija.²⁹ Šestog studenoga Dominik, sin Tome sin Beke *de Dobouech et Sabnicha* iz Križevačke županije, familijar priora Emerika, koji je

they were in Slavonia. For example, Nicholas of *Seremio*, son of Martin, the *familiaris* (retainer) of Stephen of *Berench* (son of Gregory), was awarded the *Zenthmiklos* and *Buthkafelde* estates in Križevci County that once belonged to Balthasar, Jacob, Philip and Demetrius of *Buthkafelde*, sons of Korhardus, who had fought in Prior Emeric's *banderium*.²⁴ By a royal donation of 2 October, the above-mentioned Stephen of *Berench* and, through him, Ban Paul of Bissen of Hord and Peter of Özdöge, were awarded the former estates of Demetrius and George, sons of Gregory of Međurić, the retainers of Prior Emeric.²⁵ Paul *litteratus*, son of Lawrence of *Zenthandras*, who had fought in the *banderium* of Ban Ladislaus (son of Ladislaus of Gordova), and through him his sons Nicholas and Stephen, and Gregory of *Pongrachouch* (son of John), were awarded the former estates of Ladislaus of *Zenthiwan* (son of Nicolas), who had been in Prior Emeric's *banderium*.²⁶ On 4 November, Ladislaus of Kreštelovac (son of Nicholas), a member of Nicholas Garai's *banderium*, was awarded the former estates of Jacob Gallicus of *Orbowa*, Andrew, Francis and Conrad (sons of Luke), John of *Hrusowch* (son of the aforementioned Andrew), Nicholas (son of Ugrin), Benedict, Dominic and Boleta (sons of Valentin), Samson (son of George who, in turn, was the son of the aforementioned Valentin of Kreštelovac), and Benedict (son of Peter of Voćin), all of them retainers of Prior Emeric and John, Bishop of Kalocsa.²⁷ By a royal charter of 5 November, estates were taken away from Jacob of *Kapolna* (son of Blagonja, formerly of *Kamarcha*), a member of the *banderium* of Bishop of Kalocsa, and were awarded to *miles egregius* Mathew *de Tomasouch* (called Zaz), who had fought in the king's *banderium*.²⁸ On the same day, John of Maroth was awarded the estates of Nicholas, John and Benedict (sons of Demetrius), Paul (son of Nicholas) and Ladislaus and John Pekri (sons of Stephen).²⁹ On 6 November, Dominic (son of Thomas, son of

²⁴ ZsO, II/1, dok. 2680, str. 312.

²⁵ Mažuran 2002: 264–265.

²⁶ MNL OL, DL 100328.

²⁷ Šišić 1938: 225–226.

²⁸ MNL OL, DF 230834.

²⁹ MNL OL, DL 8901.

²⁴ ZsO, II/1, doc. 2680, p. 312.

²⁵ Mažuran 2002: 264–265.

²⁶ MNL OL, DL 100328.

²⁷ Šišić 1938: 225–226.

²⁸ MNL OL, DF 230834.

²⁹ MNL OL, DL 8901.

bio i njegov župan Dubice 1403.³⁰, izgubio je posjede koji su darovani Andriji, Pavlu i Stjepanu, sinovima Beke *de Zawersa* te Nikoli literatu, Tomi, Stjepanu i Ivanu, sinovima Petra *de Zadorfalwa*, familijarima Nikole Totha Susedgradskog i Mučina Lipovečkog.³¹ Sedmog je pak studenoga kralj dao posjedovne čestice pobunjenika Pavla *de Beche* u Križevačkoj županiji Mikecu *de Zenthpeter*.³²

Valja istaknuti da su to tek neki sačuvani primjeri koji otkrivaju pobunjenike u Slavoniji na temelju prvog vala kraljevskih darivanja oduzetih posjeda; broj je, što će se vidjeti u daljnjem izlaganju, bio daleko veći, no zajedničke su im dvije stvari. Kao prvo, najveći dio njih pratio je priora Emerika Bubeka, što potvrđuje optužbe na njegov račun u Sigismundovim darovnicama, to jest otkriva ga kao glavnog vođu i organizatora Ladislavove stranke u Slavoniji. Kao prior od 1392., zahvaljujući i materijalnim resursima reda kojem je stajao na čelu i banskoj časti tijekom 1402., Emerik je mogao stvoriti gustu mrežu klijenata u Slavoniji koju je onda mogao aktivirati u trenutcima sukoba, a služio je i kao stup za sve one koji su se iz drugih razloga protivili Sigismundovoj vlasti. Kao drugo, gotovo svi koji su izgubili posjede dolaze iz Križevačke županije, iznimno je malo onih iz Zagrebačke.³³ To može biti povezano s nekoliko činjenica, a prva je smještaj glavnih posjeda priorata, kojih nema na prostoru Zagrebačke županije.³⁴ Nadalje, jedan od najvećih slavonskih zemljoposjednika, zagrebački biskup, pozicija koju je tada držao Eberhard, cijelo je vrijeme pristajao uz Sigismunda, a aktivnu su mu podršku izgleda davali i ranije spomenuti plemići od Zomzedvara i Lipovečki. Kad su u pitanju druge važne obitelji s posjedima u Zagrebačkoj županiji, poput Blagajskih i Zrinskih, njihovu je političku odanost teško razaznati, prvenstveno jer granica između kraljevskih pristaša i pobunjenika nije bila neprobojna, ali u ovom je

Beke *de Dobouech et Sabnich* from Križevci County), Prior Emeric's retainer who had also been his count of Dubica County in 1403,³⁰ lost his estates to Andrew, Paul and Stephen (sons of Beke *de Zawersa*) and to Nicholas *litteratus*, Thomas and John (sons of Peter of *Zadorfalwa*), retainers of Nicholas Toth of Susedgrad and Mučin of Lipovec.³¹ On 7 November, the king awarded to Mikec of *Zenthpeter* the former landed properties of rebel Paul of *Beche* in Križevci County.³²

These are but a few preserved examples of the first wave of royal donations of confiscated estates, identifying rebels in Slavonia. There were much more of them, as we will see further in the text. They all had two things in common. First, most of them were Emeric Bebek's followers, which confirms the accusations against him found in Sigismund's donations and identifies him as the chief leader and organizer of Ladislaus' party in Slavonia. Thanks to the material resources he had had at his disposal as prior since 1392 and *ban* in 1402, Emeric managed to create a dense client network in Slavonia, to be activated in the times of conflicts. He also served as a linchpin for all those opposed to Sigismund's rule for other reasons. Second, almost all those who lost their estates were from Križevci County; very few of them were from Zagreb County.³³ One of the reasons for this may be the fact that none of the Priory's principal estates were located in Zagreb County.³⁴ Also, Bishop of Zagreb (then Eberhard), as one of the biggest landowners in Slavonia, had been supporting Sigismund all the time. The above-mentioned nobles from Susedgrad and Lipovec also seemed to have actively supported Sigismund. As for other important families with estates in Zagreb County – such as Zrinski and Blagaj families – their political loyalties are hard to tell, primarily because the line between the king's supporters and the rebels was not such a strict one. However, in

³⁰ Engel 1996: 82.

³¹ MNL OL, DF 230836, 230835.

³² MNL OL, DF 230838.

³³ Za Zagrebačku županiju v. opasku kod Miljan 2015: 196; dok za plemstvo Križevačke v. impresivnu studiju Pálosfalvi 2014, naročito zaključak na 342–343.

³⁴ Za utvrde reda v. kartu kod Hunyadi 2010: 66.

³⁰ Engel 1996: 82.

³¹ MNL OL, DF 230836, 230835.

³² MNL OL, DF 230838.

³³ For Zagreb County, see the remark in Miljan 2015: 196; for Križevci County nobility, see the impressive study Pálosfalvi 2014, particularly the conclusion on pp. 342–343.

³⁴ For the fortresses of the Order, see the map in Hunyadi 2010: 66.

kontekstu najvažnije da nisu odveć otvoreno radili protiv Sigismunda.³⁵

Bez obzira na te razlike između Zagrebačke i Križevačke županije prethodne su kraljevske darovnice sa samog kraja listopada ili početka studenoga na diskurzivnoj razini govorile o Slavoniji kao o cjelini te su je suprotstavljale Hrvatskoj i Dalmaciji, za koje se naglašava da su u potpunosti izvan dometa Sigismundova autoriteta. No ni sama Slavonija izgleda nije bila do kraja podvrgnuta kontroli, odnosno nekoliko je elemenata koji su pridonosili nesigurnosti. Kao prvo, određeni, a izgleda ne tako mali broj plemića još je ustrajao na sukobima. Osim toga, figure poput Emerika Bubeke, makar su vratile Sigismundovu milost i dalje su bile neugodni susjedi. Tako su u lipnju 1404. slavonski banovi uputili nalog Čazmanskome kaptolu da u posjed Ervenicu uvede Pavla literata i Stjepana Lovrina *de Sancto Andrea*, koji im je na ime vjernosti dao kralj, no u čiji posjed zbog straha od priora Emerika nisu mogli ući, a sada kada je on pokojni, to čine.³⁶ Nesigurnost u drugom pogledu otkriva slučaj Katarine, udovice Jurja Batthyányija, i njezinih maloljetnih sinova Alberta, Ladislava i Jurja. Oni su se pred kraljem tužili da su im biskup Eberhard i Ivan Marot (kojeg se tu naziva slavonskim banom, dokaz prije svega da je bio Sigismundov čovjek zadužen za vojne operacije južno od Drave) nepravedno oduzeli slavonski posjed *Zenthjacab* na račun kraljevske darovnice koja ih prikazuje kao nevjerne. Kralj je pak uvažio njihove pritužbe te ih uzeo u svoju zaštitu.³⁷ Dakle, dok su pobunjenici unosili nered i nesigurnost, jednako su to radili i kraljevi pouzdanici, koristeći priliku da bi se beskrupulozno domogli posjeda.

Iz takve dvostruke nesigurnosti proizlazila je potreba daljnjeg djelovanja u Slavoniji, koja je tijekom prosinca poprimila specifičan oblik u vidu aktivnosti petorice velikaša – zagrebačkog biskupa Eberharda, mačvanskog bana Ivana Marota,

this context, what matters the most is that they did not openly side against Sigismund.³⁵

Notwithstanding the differences between Zagreb and Križevci Counties, earlier royal donations (those from late October and early November) perceived Slavonia as a whole at the level of discourse, juxtaposing it against Croatia and Dalmatia (and stating that Sigismund had never established his rule over the latter two). But it seems that Slavonia itself was not completely under his rule and that there were elements which contributed to insecurity in that region. For one thing, a number (rather large, it seems) of noblemen still insisted on continuation of the conflict. Also, figures like Emerik Bebek, although restored to Sigismund's favor, continued to be objectionable neighbors. Thus, in June 1404, the *bans* of Slavonia instructed the Chapter of Čazma to introduce Paul *litteratus* and Stephen *de Sancto Andrea* (son of Lawrence) into the possession of Ervenica estate awarded to them by the king for their loyalty, which had not been done by then for fear of Prior Emerik, but now he was dead.³⁶ There were other manifestations of the abovementioned insecurity, like in the case of Catherine, widow of George Batthyány, and her under-aged sons Albert, Ladislaus and George. They complained to the king that Bishop Eberhard and John of Maroth (the latter being referred to as a Slavonian *ban*, which can be seen primarily as evidence that he was in charge of Sigismund's military campaigns south of the Drava) wrongfully deprived them of the possession of their Slavonian estate *Zenthjacab* because they had been declared rebels in a royal donation. The king upheld their complaint and took them under his protection.³⁷ Clearly, both the rebels and the loyal noblemen created disturbances and insecurity, unscrupulously using the opportunity to get hold of other people's estates.

This double insecurity called for action in Slavonia. In December, it was five barons who took the

³⁵ Ančić 2009: 65–69; za drukčiji pogled koji ne ostavlja mjesta dvojbi o političkoj odanosti Zrinskih Sigismundu v. kod Karbić i Miljan 2012: 100–103; te za Blagajске Kekez 2015 koji pak ne konzultira Ančić 2009; za promjene strana pojedinaca nakon što su 1402. prihvatili Sigismundov dogovor o nasljeđivanju s Albertom Habsburškim v. Bard 1978: 26, bilj. 2.

³⁶ Šišić 1938: 242–243.

³⁷ Šišić 1938: 235.

³⁵ Ančić 2009: 65–69; for a different view that leaves no doubt about the Zrinski's political loyalty to Sigismund, see Karbić & Miljan 2012: 100–103; for Blagaj family, see Kekez 2015, who has not consulted Ančić 2009; for individuals switching sides after accepting Sigismund's 1402 succession agreement with Albert of Hapsburg, see Bard 1978: 26, n. 2.

³⁶ Šišić 1938: 242–243.

³⁷ Šišić 1938: 235.

banova Dalmacije, Hrvatske i Slavonije Ladislava od Gordove i Pavla Bissena te Martina Dersa, uz koje se pojavljuje i tavernik Nikola Treutel³⁸ – koji su prema kraljevskom nalogu za kraj godine, 28. prosinca, sazvali shod (*congregatio generalis*) u Križevcima.³⁹ Kakvo objašnjenje za takav potez daju same isprave izdane tijekom tog shoda? U srži stoji potreba jasnijeg razdvajanja vjernih od nevjernih ili, kako se veli, plemstvo okupljeno na shodu trebalo je pomoći *iustos ab iniustis fidelesque ab infidelibus sequestrare et manifeste propallare*, jer je u procesu dijeljenja kraljevskih darovnica dobar dio njih išao nauštrb onih koji su ostali vjerni Sigismundu, na što ukazuje i ranije spomenuti primjer Batthanyija, ili nauštrb onih koji su se pak pridržavali uvjeta za dobivanje milosti.⁴⁰ Sve stoga upućuje na probleme koje je dvor imao nakon ponude kraljevske milosti pobunjenicima iz listopada 1403. u razlučivanju „vjernih i nevjernih“, što je komplicirao niz faktora: velikaši su i slavonsko plemstvo denunciirali svoje protivnike te bili nagrađivani njihovim posjedima, a takve optužbe nije se moglo uzimati zdravo za gotovo; neki su plemići dobivali pomilovanje, ali se pokazalo da su i dalje ustrajali u stvaranju nereda u kraljevstvu, dočim su neki po pomilovanju uistinu odustajali od daljnjeg otpora, ali su im posjedi svejedno bili oduzeti. Sve to stvaralo je ogromnu zbrku i otežavalo raspetljavanje političke krize na mikrorazini, odnosno dvoru je bilo vrlo teško imati pouzdane informacije, a susljedno tome i držati nadzor nad

action: Eberhard (Bishop of Zagreb), John of Maroth (Ban of Mačva), Ladislaus of Gordova and Paul of Bissen (Bans of Dalmatia, Croatia and Slavonia), and Martin Ders, together with *magister tavernicorum* Nicholas Treutel.³⁸ By the king's order, they convened the assembly (*congregatio generalis*) in Križevci for 28 December.³⁹ The reason for this move can be found in the charters issued during the assembly. In essence, there was a need for establishing a clear line between the rebels and loyal noblemen or, as it was stated in the charters, the assembled noblemen were supposed to help “*iustos ab iniustis fidelesque ab infidelibus sequestrare et manifeste propallare*”, because a number of royal donations were made at the expense of those who had remained loyal to Sigismund (as the case of the abovementioned Batthyány family indicates) or those who had fulfilled the requirements for receiving royal grace.⁴⁰ All this indicates the problems that the king's court was facing in telling loyal nobleman from rebels after the royal pardon offered to the rebels in October 1403. These problems were caused by a number of factors: barons and Slavonian nobility were denouncing their opponents and were in return awarded their estates. Such accusations could not be taken for granted. On the one hand, some noblemen were pardoned but it turned out they persisted in creating disorder in the realm; others, on the other hand, really gave up further resistance, but were deprived of their estates nevertheless. All this caused major

³⁸ Šišić 1938: 237.

³⁹ Pet isprava u kojima se spominje shod naveo je Rokai 1983: 566, bilj. 102, a riječ je o registima br. 2905, 2906, 2907, 3660 i 4704 kod ZsO, II/1.

⁴⁰ MNL OL, DF 8937: „*fideles qui eorum personas possessiones et cuncta bona fortune casibus submittendo pro honoris ipsius domini nostri domini Sigismundi regis augmento et sue sacre corone exaltacione gratissima et laudedigna servicia exhibendo studuerunt complacere indefesse, quorum prefatus dominus Sigismundus rex gratuitis famulatibus intuitis ob ipsorum serviciorum recompensationem nonnullas ipsorum suorum infidelium possessiones et porciones possessionarias ex mera sue regie maiestatis auctoritate contulisset possidendam et forte eciam talium nobilium suorum possessiones qui factis in premissis omnino rei et culpabiles non forent ad importunam tamen suorum fidelium supplicationem eisdem donavisset pro quibus sue anime detrimentum deberet evenire*“.

³⁸ Šišić 1938: 237.

³⁹ The five documents mentioning the assembly are listed in Rokai 1983: 566, n. 102; these are the regesta no. 2905, 2906, 2907, 3660 and 4704 in ZsO, II/1.

⁴⁰ MNL OL, DF 8937: “*fideles qui eorum personas possessiones et cuncta bona fortune casibus submittendo pro honoris ipsius domini nostri domini Sigismundi regis augmento et sue sacre corone exaltacione gratissima et laudedigna servicia exhibendo studuerunt complacere indefesse, quorum prefatus dominus Sigismundus rex gratuitis famulatibus intuitis ob ipsorum serviciorum recompensationem nonnullas ipsorum suorum infidelium possessiones et porciones possessionarias ex mera sue regie maiestatis auctoritate contulisset possidendam et forte eciam talium nobilium suorum possessiones qui factis in premissis omnino rei et culpabiles non forent ad importunam tamen suorum fidelium supplicationem eisdem donavisset pro quibus sue anime detrimentum deberet evenire*”.

lokalnim prilikama u takvim okolnostima. Tako se u gotovo svim darovnicama izdanim tijekom kraja listopada i početka studenoga navodi da recipijenti oduzetih posjeda dvoru trebaju javiti broj selišta koja su dobili, što također ukazuje na prijeku potrebu dvora za raznim vrstama informacija koje je bilo zahtjevno prikupiti. Pritom ne treba smetnuti s uma i iduće: iz pozicije naknadne pameti modernim je povjesničarima jasno da je Sigismund uspješno riješio prijetnju svojoj vlasti, no krajem 1403. to se nije moralo činiti tako izglednim. Slavonija je predstavljala granicu s područjima koja nisu uopće priznavala Sigismundovu vlast, to jest s obzirom na prethodnih 20-ak godina teško da je itko mogao zamisliti da će idućih 30-ak godina Sigismundove vladavine proći bez tako velikih izazova njegovu kraljevskom autoritetu. U tom kontekstu poslanstvo petorice velikaša funkcioniralo je kao demonstracija moći, ali je njihov zadatak bio i uvođenje reda na lokalnoj razini da bi se izbjegla mogućnost tinjanja ponovnog otpora koji bi mogla generirati nesigurnost i nered nastao, između ostalog, mahanjem ispravama izdanim u kraljevo ime. Što se može razaznati o radu shoda?

U relevantnim se dokumentima navodi da je shod privukao velik broj plemića te da su prisežnici bili dužni zaprisegnuti na raspelo, ali i na relikvije, koje se inače ne pojavljuju kao element u takvim ritualnim radnjama na slavonskim općim shodovima u prethodnom razdoblju.⁴¹ Potom je njihov zadatak bio utvrditi tko je zapravo ostao nevjeran Sigismundu, to jest utvrditi tko nije zaslužio da se uz njegovo ime veže *infidelitatis notam, crimen contagium ac maculam*, kako se veli u jednoj ispravi.⁴² Takvo što uključivalo je i rješavanje praktičnih posjedovnih pravnih pitanja, koja su se na primjer ticala posjeda danih u zalog, a koji su sada bili oduzeti.⁴³ Osmi pak dan održavanja shoda bio je posljednji, te su tog 4. siječnja petorica velikaša izdavala povelje dvostrukog sadržaja. Jedne su garantirale nečiju vjernost, to jest sklanjale su s njegova imena mogućnost prišivanja etikete pobunjenika, a takve su bile na primjer isprave izdan u korist Tome Martinova *de Mendzenh* iz Križevačke županije te Ivana Andrijinog *de*

confusion and made the resolution of the political crisis at the micro level more difficult because the Court had large problems obtaining reliable information and thus maintaining control over local state of affairs. For example, in almost every donation issued in late October and early November it is specified that all the recipients of the confiscated estates should inform the court about the number of tenant plots they had received. This also indicates that various types of information were much needed by the court because they were hard to obtain. One should also keep in mind that, while it is clear to modern historians that Sigismund was successful in dealing with the threats to his power, the prospects for it may not have seemed so certain in late 1403, especially because Slavonia bordered on the regions that did not recognize Sigismund's rule. Given the past 20 years, the contemporaries must have had hard time believing that the following 30 years of his reign would be free of such major challenges to his royal authority. In this context, the deputation of five barons was a demonstration of power. However, their mission was also to bring order at the local level in order to avoid renewed sparks of resistance resulting from the insecurity and disorder created, among other things, by wielding royal charters. What is known about the assembly itself?

According to relevant sources, a large number of noblemen attended it. Sworn assessors were obliged to swear not only on the crucifix but also on the holy relics. Indicatively, the latter had usually been absent from such rituals at earlier general assemblies in Slavonia.⁴¹ Their task was also to establish who had actually remained disloyal to Sigismund and who did not deserve to have the stain of unfaithfulness attached to their name ("*infidelitatis notam, crimen contagium ac maculam*", as specified in one source).⁴² This also included solving legal possessory issues – for example, the cases of confiscation of pledged estates.⁴³ On the eighth – final – day of the assembly (4 January), the five noblemen were issuing two kinds of charters. One guaranteed a person's loyalty and thus eliminated the possibility

⁴¹ MNL OL, DL 24705.

⁴² MNL OL, DF 282216.

⁴³ Šišić 1938: 237–238.

⁴¹ MNL OL, DL 24705.

⁴² MNL OL, DF 282216.

⁴³ Šišić 1938: 237–238.

Horzowa i njegovih sinova.⁴⁴ Druge su pak potvrdivale nečiju nevjeru te su im oduzimani posjedi. Ivan Marot dobio je posjede Pekrija koje mu je kralj već darovao početkom studenoga,⁴⁵ Martin Ders i njegov brat Sigismund dobili su posjede Ladislava Stjepanova, Stjepana i Ivana, Ivanovih sinova, te Petra Herceka i Sigismunda, sinova Ladislava od Also-lindva,⁴⁶ a Ladislav i Adam Kastellanfy dobili su posjede Ivana Tiboldova de *Zenche*.⁴⁷

Kako bi pak u potpunosti *iustos ab iniustis fidelesque ab infidelibus sequestrare et manifeste propallare*, osim što je izabran shod kao najjavniiji oblik političke komunikacije tog društva, čime se na pojavnj razini, u smislu fizičke prisutnosti, radila razlika „vjernih“ i „nevjernih“, razdjelnica je uspostavljena i u trajnijem obliku, u formi pisane riječi. Naime, na shodu je sastavljen i registar (*registrum*), koji nije ostao sačuvan, već se u izvorima pojavljuje tek nekoliko puta, u koji su unesena imena „nevjernih“, koje su imenovali prisežnici određeni na tome shodu.⁴⁸ Shod i unos imena u poseban dokument (*registrum*) dio su rutinskog repertoara kojim se tijekom 14. stoljeća održavao red, odnosno borilo protiv notornih zločinaca (*malefactores*) koji su narušavali red u lokalnim

of labeling him a traitor (like the charters issued to Thomas of *Mendzenth*, son of Martin, from Križevci County, and John son of Andrew of *Horzowa* and his sons).⁴⁴ The other confirmed someone's disloyalty and registered confiscation of their estates [for example, John of Maroth received the Pekri estates awarded to him by the king back in early November;⁴⁵ Martin Ders and his brother Sigismund were awarded the estates of Ladislaus (son of Stephen), Stephen and John (sons of John), and Peter Hercek and Sigismund (sons of Ladislaus) of Also-lindva;⁴⁶ Ladislaus and Adam Kastellanfy were awarded the estates of John of *Zenche*, son of Tibold⁴⁷].

In order to fully “*iustos ab iniustis fidelesque ab infidelibus sequestrare et manifeste propallare*”, assembly was chosen as the most public form of communication in the society of that time, thus using noblemen's physical presence to make difference between the “loyal noblemen” and the “rebels”. A more permanent difference was made in writing: a register (*registrum*) containing the names of the “rebels” was made by the sworn assessors appointed at the assembly.⁴⁸ The register has not been preserved; we only know about it because it is mentioned in sources several times. Such assemblies and registers

⁴⁴ MNL OL, DF 282216, 230845.

⁴⁵ ZsO, II/1, dok. 2905, MNL OL, DL 8937.

⁴⁶ ZsO, II/1, dok. 2906. Prilikom izdavanja darovnica navedeni su velikaši pazili da se, u slučaju da su oni recepijenti, njihovo ime ne nađe među onima koji podjeljuju darovnicu.

⁴⁷ ZsO, II/1, dok. 2907, MNL OL, DL 42830. Ivan Tiboldov je pak 28. listopada dobio kraljevske isprave o posebnoj milosti, I. Mažuran 2002: 259.

⁴⁸ MNL OL, DL 33081: „qui in registro in generali congregatione ex speciali mandato et commissione eiusdem domini nostri regis in regno Sclavonie (...) pro inquierendis et notandis fidelibus et infidelibus regni sui Sclavonie pridem celebrata inter infideles suos in eidem registro conscriptas non inuenerentur“; Lukinović 1992: 286–288: „hii, qui in congregatione generali (...) ex commissione eiusdem regie maiestatis, hic Crisii celebrata, extradari, ac in registro infidelium quinque sigillis eorundem prelatorum et baronum consignato“; MNL OL, DL 32763: „viso et diligenter examinato pretacto registro in quo scilicet tempore sepefate congregationis generalis nomina nostrorum infidelium conscripta sunt et intititata“; „per iuratos assessores dicte congregacionis generalis pro nostris et sacre notoriis infidelibus adherentibusque ipsius Ladislai filii condam Karoli et suorum sequacium extradati, numerati et reputati“, Mažuran 2002: 326.

⁴⁴ MNL OL, DF 282216, 230845.

⁴⁵ ZsO, II/1, doc. 2905, MNL OL, DL 8937.

⁴⁶ ZsO, II/1, doc. 2906. When issuing the donations, the abovementioned noblemen made sure that, if they were the recipients, their respective names would not be included among those awarding the donation.

⁴⁷ ZsO, II/1, doc. 2907, MNL OL, DL 42830. John, son of Tibold, received a royal document on special royal grace on 28 October, I. Mažuran 2002: 259.

⁴⁸ MNL OL, DL 33081: “qui in registro in generali congregatione ex speciali mandato et commissione eiusdem domini nostri regis in regno Sclavonie (...) pro inquierendis et notandis fidelibus et infidelibus regni sui Sclavonie pridem celebrata inter infideles suos in eidem registro conscriptas non inuenerentur”; Lukinović 1992: 286–288: “hii, qui in congregatione generali (...) ex commissione eiusdem regie maiestatis, hic Crisii celebrata, extradari, ac in registro infidelium quinque sigillis eorundem prelatorum et baronum consignato”; MNL OL, DL 32763: “viso et diligenter examinato pretacto registro in quo scilicet tempore sepefate congregationis generalis nomina nostrorum infidelium conscripta sunt et intititata”; “per iuratos assessores dicte congregacionis generalis pro nostris et sacre notoriis infidelibus adherentibusque ipsius Ladislai filii condam Karoli et suorum sequacium extradati, numerati et reputati”, Mažuran 2002: 326.

društva.⁴⁹ Oslonac na takav mehanizam rješavanja krize stoga je indikativan kada se želi pojmiti kako je dvor gledao na situaciju u Slavoniji na kraju 1403. No istovremeno ipak ne treba smetnuti s uma da je stvar bila daleko od rutinske; bila je odgovor na posljedice ozbiljne političke krize – održavanje shoda pod predsjedanjem petorice velikaša poslanih s dvora te prisutnost relikvija znak su da su ustaljeni mehanizmi, korišteni u izdavanju i kažnjavanju onih koji su ozbiljno narušavali društveni red i mir, upotrijebljeni u izvanrednim okolnostima.

Postupci kraljevske delegacije s kraja 1403., uključujući i izradu registra, imali su dakle dvojak cilj. S jedne strane, trebali su unijeti strah, svijest o odgovornosti vlasti koja je djelotvorna te time ugasiti svaki oblik mogućeg otpora kraljevskom autoritetu u pokrajini koja je predstavljala granicu spram dijelova kraljevstva koji su ostali izvan dosega Sigismundova autoriteta, u čemu se i uspjelo. Ti su ciljevi najvećim dijelom i ostvareni jer u Slavoniji nakon toga nema nikakvih naznaka djelovanja protiv Sigismundove vlasti. S druge pak strane, trebalo je uvesti reda u procese nagrađivanja/kažnjavanja, to jest pružiti dvoru pouzdane informacije o političkoj odanosti slavonskog plemstva. Time su se mogle ukloniti zlouporabe i pogrešne odluke koje su očigledno stvarale nezadovoljstvo kod onih koji su smatrali da su oštećeni, čime se moglo stvoriti plodno tlo za ponovno rasplamsavanje otpora. U tom se pogledu registar nevjernih čini kao iznimno važan dokument za razumijevanje administrativnog uređenja i funkcioniranja kraljevstva i dvora, odnosno za osjetljivo pitanje razdvajanja i postupanja prema vjernima/nevjernima i nakon shoda s kraja 1403., bez čega je nemoguće razumijevanje lokalnih, slavonskih prilika u prvom desetljeću 15. stoljeća.

Svi spomeni registra, ukupno u tri prilike, datiraju iz svibnja i lipnja 1406. godine. Prvi se put spominje u ispravi Hermana Celjskog od 6.

of names were part of a regular repertoire used in the 14th century to maintain order and fight notorious criminals (*malefactores*) who were disturbing peace in local societies.⁴⁹ Relying on such crisis-solving mechanism is indicative for the court's view of the situation in Slavonia in late 1403. One should nevertheless keep in mind that the situation was far from routine; rather, it was a reaction to the aftermath of a serious political crisis. Convening an assembly presided by five barons sent by the court and the presence of holy relics suggest that the regular mechanisms – normally used for separating and punishing those responsible for serious public disturbance – were now used under extraordinary circumstances.

The actions of the royal deputation in late 1403, including the making of the register, had two goals. On the one hand, they were supposed to instill fear and the perception of a responsible and efficient government, thus suppressing any resistance to Sigismund's authority in a region bordering with the parts of the kingdom that had remained outside his power. They were mostly successful in it – there would be no indications of actions against Sigismund's authority in the subsequent period. On the other hand, the rewarding/punishing processes had to be put in order and thus provide the court with reliable information about the political loyalty of the Slavonian nobility. This could eliminate the abuses and wrong decisions that had clearly created discontent among those who considered themselves wronged and that could furnish fertile ground for rekindling the resistance. In this respect, the Register of Rebels seems very important for understanding the administrative practice and functioning of both the kingdom and the court, as well as for the delicate issue of separating the loyal noblemen from the rebels even after the assembly in late 1403 which is crucial for understanding the local conditions in Slavonia in the first decade of the 15th century.

⁴⁹ Rady 2000: 166–167; za primjer registra nastalog na shodu u slučaju županija Szabolcs i Bereg v. Tóth, 2019; v. i korisnu paralelu za kraljevske gradove kod Szende 2018: 151–152, 170; općenito za slavonske shodove tijekom 14. st., v. Halász 2017.

⁴⁹ Rady 2000: 166–167; for the example of the assembly register in Szabolcs and Bereg Counties, see Tóth, 2019; for a useful analogy for royal boroughs, see Szende 2018: 151–152, 170; for Slavonian assemblies in the 14th century in general, see Halász 2017.

svibnja u kojoj se navodi da su mu Gašpar i Petar Andrijini *de Precezha* pokazali kraljevske isprave. U njima je stajalo da je kralj s prelatima i barunima odlučio da se svima onima čije se ime ne može pronaći u registru nevjernih trebaju vratiti njihovi posjedi, pa je tako kralj dvojici banova dao u nalog da uvedu navedene plemiće u njihov posjed koji im kralj vraća jer njihovo ime nije pronašao u navedenom registru. Teško je поближе vremenski odrediti nastanak takve kraljevske odluke, odnosno kada je nastao i odaslan navedeni nalog banovima, no širi kontekst u kojem ona nastaje pokazuje da problem nije bio samo lokalni, slavonski, već na razini cijelog kraljevstva. Naime, u prosincu 1404. izdan je kraljevski dekret koji je bio odgovor na pritužbe nemalog broja plemića čiji su posjedi bili oduzeti i podijeljeni Sigismundovim privrženicima. Dio njih tvrdio je da je dobio posebnu milost kralja, dio je tvrdio da nije radio protiv kralja sukladno ponudi kraljevske milosti iz listopada 1403., dok se neki nisu ni na kakav način ogriješili o kralja, a svejedno su im posjedi oduzeti i darovani trećima.⁵⁰ Navedene pritužbe zapravo ukazuju na poteškoće u rješavanju upravo onih problema koji su se pojavili već nakon studenoga 1403. i koji su, barem dijelom, stajali iza odluke za djelovanje u Slavoniji kroz formu shoda i izrade registra. Problemi su to uostalom koji se jasno pokazuju i u Slavoniji, u cjelokupnom rasponu slučajeva navedenom u Sigismundovu dekretu, i iza siječnja 1404. Herman Grebenski, koji je pristajao uz ostrogonskoga nadbiskupa Ivana Kaniškog, u travnju 1404. dobio je kraljevu posebnu milost, no kralj je u travnju 1405. morao dati u nalog slavonskim banovima da ga zaštite jer su njegovi rođaci Nikola i Ivan Petrovi Grebenski na ime kraljevske darovnice zauzeli i držali njegove posjede.⁵¹ Sličan je i primjer Grgura Mihovilova *de Gyepew* koji je 25. kolovoza 1404. dobio posebnu kraljevu milost, no čije posjede je, između ostalih, zahtijevao zagrebački biskup Eberhard u veljači 1405. pred kraljem. Eberhard se tužio da mu banovi nisu omogućili uživanje posjeda većeg broja slavonskih plemića koji su bili

All mentions of the register – three of them altogether – date from May and June 1406. It is first mentioned in the charter of Herman of Celje of 6 May, stating that Casper and Peter of *Precezha*, sons of Andrew, presented royal charters to him. The charters specified that the king, prelates and barons had decided that estates should be returned to all those whose names were not in the Register of Rebels and that, since their names were not found in the register, these noblemen should be introduced into the possession of their estate. This king's decision and his order to the *bans* to carry it out are hard to date accurately, but the context in which the decision was made indicates that the problem did not concern only Slavonia – it concerned the entire kingdom. As a reaction to the complaints of a large number of noblemen whose estates had been confiscated and awarded to Sigismund's supporters, a royal decree was issued in December 1404. Some of them claimed they had received royal grace, others claimed they had not worked against the king in accordance with the royal grace offered in 1403, while yet others claimed they had done nothing against the king but their estates had been confiscated nevertheless and awarded to third parties.⁵⁰ These complaints reflect the difficulties in solving the problems that arose immediately after November 1403 and that, at least partly, were the reason for convening the assembly and making the register in Slavonia. After all, the entire wide range of cases mentioned in Sigismund's decree were clearly present in Slavonia even after January 1404. Herman of Greben, who had sided with John of Kanizsa, the Bishop of Esztergom, received special royal grace in April 1404. Still, in April 1405 the king was forced to order the Slavonian *bans* to protect Herman, because his relatives Nicholas and John of Greben (sons of Peter) had taken and kept his estates on the basis of the royal donation.⁵¹ Similar was the case of Gregory of *Gyepew* (son of Michael). Although he had received special royal grace on 25 August 1404, Eberhard, Bishop of Zagreb, demanded his estates from the king in February 1405. Eberhard complained that the *bans* refused to let him enjoy the estates of a number of Slavonian noblemen

⁵⁰ DRMH, II, 31–32.

⁵¹ Šišić 1938: 239–240, 246–247.

⁵⁰ DRMH, II, 31–32.

⁵¹ Šišić 1938: 239–240, 246–247.

određeni kao nevjerni na shodu 1403., između ostalih i Grgurovih, a koje mu je kralj darovao.⁵² Nadalje, na isti dan kad i Grgur *Gyepew* i Nikola Latkov dobio je kraljevsku milost jer nakon roka nije radio nikakvih zlodjela, ali su svejedno njegovi posjedi darovani Nikoli *de Newna*.⁵³ Posljednju kategoriju iz Sigismundova dekreta predstavljaju slučajevi nalik onome ranije spomenutih Gašpara i Petra *de Precezha*, koji nisu ništa zgriješili. Sve to ukazuje na nesigurnost u posjedovnim pravima koja je u dobroj mjeri bila izazvana kontradiktornim i suprotstavljenim kraljevskim darivanjima posjeda i dijeljenjima milosti. Da je stanje u Slavoniji odgovaralo tonu iz kraljevskog prosinačkog dekreta, ukazuje nadalje kraljeva najava iz studenoga 1405. o planiranom održavanju općeg shoda pod kraljevim predsjedanjem u Slavoniji, no do kojeg očigledno nije došlo.⁵⁴ U konačnici, upravo oblik u kojem su kralj i njegovi baruni kao opće pravilo odredili da se posjedi vrate svima onima čije ime nije na registru nevjernika, otkriva da takvih slučajeva nije bilo malo, odnosno nazire se da su upravo takvi problemi značajno opterećivali lokalne prilike te su utjecali na odluke dvora o načinu upravljanja Slavonijom. To otkrivaju i aktivnosti Hermana Celjskog u Slavoniji.

Naime, 7. lipnja u Križevcima, dok je sjedio na sudu sa slavonskim plemstvom, pred njih je došao nemali broj plemića koji su upućivali pritužbe da su im posjedi i posjedovna prava u nedavnim nemirima zauzeta i oduzeta. Na to je Herman, imajući pred očima Boga i njegovu pravdu te brinući se za kraljevu dušu, kako se veli u ispravi, odlučio da oni čija se imena nisu našla u registru nevjernih, trebaju dobiti natrag svoje posjede i treba ih se zaštititi u njihovim pravima, što je zapravo potpuno eksplicitno preuzimanje agende izrečene u kraljevskom mandatu vezanom za slučaj *Prezechne*. Na to je pak sam registar bio donesen te javno pročitano, što se vidi iz slučaja Nikole i pokojnog Petra, sinova Ivana

(including Gregory's) donated to him by the king after the noblemen had been identified as rebels at the assembly of 1403.⁵² Nicholas son of Latko received royal grace on the same day as Gregory *Gyepew*, based on the fact that he had committed no crimes after the deadline. Still, his estates were awarded to Nicholas of *Newna*.⁵³ The final category of the cases in Sigismund's decree is the one comprising cases like the one of the abovementioned Casper and Peter of *Precezha*, who had committed no crimes whatsoever. All this indicates insecurity in proprietary rights, caused largely by the king's contradictory donations and royal pardons. King's November 1405 announcement of a general assembly in Slavonia with him presiding (which obviously never took place) indicates that the situation in Slavonia was pretty much as described in the king's December decree.⁵⁴ After all, the fact that the king and his barons ordered estates to be returned to those whose names were not in the Register of Rebels indicates that such cases were many and that such problems substantially affected the local state of affairs and court's administration of Slavonia. The activities of Herman of Celje in Slavonia also reveal this.

In Križevci, on 7 June, while he was passing verdicts together with Slavonian nobility, a number of noblemen appeared before them complaining that they had been deprived of their estates and their proprietary rights during recent unrest. According to a charter, Herman decided, with God and His justice on his mind and concerned for the king's soul, that those whose names had not been entered into the Register of Rebels should be given back their estates and that their rights should be protected. It was explicitly the same agenda as the one espoused in the royal mandate in connection with the *Prezechne* case. The register was read in public, as can be seen from the case of Nicholas and late Peter of *Buthkafelde* (sons of John). Their names had not been entered into the register, which meant

⁵² Mažuran 2002: 312; MNL OL, DL 9011.

⁵³ Šišić 1938: 295–296.

⁵⁴ Laszowski 1904: 258. Kralj je dobar dio 1405. proveo južno od Drave, zaokupljen bosanskim poslovima, pa je sa same lokalne razine mogao dočuti nezadovoljstvo; za itinerar v. Engel & Tóth 2005: 83–84.

⁵² Mažuran 2002: 312; MNL OL, DL 9011.

⁵³ Šišić 2002: 295–296.

⁵⁴ Laszowski 1904: 258. Occupied with his Bosnian affairs, King spent most of 1405 south of the Drava and thus had an opportunity to learn directly about the local discontent; for his itinerary, see Engel & Tóth 2005: 83–84.

de Buthkafelde, čija imena nisu bila zapisana u registar, što je značilo da je njihove posjede nepravedno zauzeo zbog nevjere Nikola Martinov, familijar prethodnog bana, Pavla Bissena, te su uvedeni u njih.⁵⁵ I idući slučaj odigrao se istog dana pred banom i slavonskim plemstvom u Križevcima, kada su siročad (*orphani*) Ladislav *pauper studens* i Nikola, sinovi Petra *de Iwelouch*, pokazali Sigismundovu ispravu od 2. lipnja. U njoj je stajalo da su pokojni Dominik Petrov *de Beryn* i njegova braća dobili njihov posjed tvrdeći da su bili nevjerni, što su oni zanijekali. Nakon toga pregledan je registar i utvrđeno je da se njihova imena ne nalaze u njemu, pa je kralj dao nalog da im se vrati nepravedno oduzet posjed. Ban ističe da je uzeo navedeni registar te je dao da ga se javno pročita pa je, s obzirom na to da u njemu nisu pronađena imena ni navedene siročadi ni njihova oca, dao nalog da ih se, što je i učinjeno, uvede u posjed.⁵⁶ Sva tri slučaja u kojima se spominje registar nevjernih, dakle, otkrivaju isto – plemiće čije se ime nije našlo na registru, to jest nisu bili nevjerni, ali čiji su posjedi ipak bili prisvojeni, očigledno svaki put na temelju kraljeve darovnice. Da je takvih slučajeva bilo više, svjedoči izraz o nemalom broju plemića koji su se našli pred banom.⁵⁷ Pritom treba dodati dvije stvari. Kao prvo, nakon što su s banske časti skinuta dva Pavla, postojala je određena rezerva na dvoru što učiniti s tim položajem, jer se Herman u svojim ispravama izdanim tijekom svibnja navodi kao *tocius regni Sclavonie conservator* i *gubernator* – titula bana Slavonije, Dalmacije i Hrvatske

that their estates were unjustly confiscated from them on account of their disloyalty and awarded to Nicholas (son of Martin), retainer of previous ban Paul of Bissen. They were subsequently introduced into the possession of these estates.⁵⁵ The following case was also presented to the Ban and Slavonian nobility in Križevci. The orphans (*orphani*) Ladislaus *pauper studens* and Nicholas of *Iwelouch* (sons of Peter) submitted King Sigismund's charter of 2 June which stated that late Dominic of *Beryn* (son of Peter) and his brothers claimed that the orphans were rebels and thus acquired the estate of the latter. The orphans claimed otherwise. The register was then consulted and, upon establishing that their names were not in it, the king ordered that their unjustly confiscated estate be returned to them. The *ban* stated that, upon receiving such an order, he had had the register read in public and, as the names of the said orphans and their father were not in it, he had ordered that they be reintroduced into the possession of their estate, and it was done so.⁵⁶ Consequently, all three cases in which the register is mentioned reveal the same thing – that there were noblemen whose name was not in the register (in other words, who were not rebels) but whose estates were nevertheless confiscated by means of royal donation. The *ban's* charter emphasizes that quite a number of noblemen appeared before him seeking justice, which implies that there were more cases similar to the three just discussed.⁵⁷ Two

⁵⁵ Lukinović 1992: 286–288.

⁵⁶ MNL OL, DL 32763.

⁵⁷ U Hermanovoj ispravi od 15. svibnja 1406. navodi se da su neke plemkinje *de Prasnicha* došle pred Hermana i plemstvo okupljeno u Križevcima te pokazale Sigismundove isprave u kojima stoji da je Katica *de Prasnicha* 10. lipnja, najvjerojatnije 1405., pred kraljevskim vijećem ustala i optužila Ivana *de Kozouch* i Ivana *de Zobochyna* da su ih u kolovozu 1404. izbacili iz njihovih posjeda tvrdeći da su ih dobili od kralja na ime nevjere. Kralj je sa svojim vijećem uvažio njihovu optužbu jer su vidjeli da rečene plemkinje „nil infidelitatis nilque noxii et criminis contra suam maiestatem incurrisse, fecisse, commisisse et perpetrassse sane agnovisset et clare intellexisset“. Skriva li se iza tog izraza korištenje registra, teško je sasvim odrečno ustvrditi, no iznimna sličnost s prethodna tri slučaja na to ukazuje. Uglavnom, kralj je nakon odluke odaslao nalog dvama banovima da rečene plemkinje uvedu u posjed, što su oni i učinili, da bi to ponovili i Hermanovi ljudi (Šišić 1938: 271–272).

⁵⁵ Lukinović 1992: 286–288.

⁵⁶ MNL OL, DL 32763.

⁵⁷ According to Herman's charter of 15 May 1406, some noblewomen of Prasnich came before Herman and the nobility assembled in Križevci. There they submitted Sigmund's charters stating that, on 10 June (probably 1405), Catherine of Prasnicha accused John of Kozouch and John of Zobochyn before the royal council that they had ousted them from their estates in August 1404, claiming they had been awarded those estates on account of the women's disloyalty to the king. King and his council resolved their case favorably upon realizing that the said noblewomen "nil infidelitatis nilque noxii et criminis contra suam maiestatem incurrisse, fecisse, commisisse et perpetrassse sane agnovisset et clare intellexisset". It is hard to say positively if the above expression indicates the use of the register, but the exceptional similarity with the other three cases so indicates. Be it as it may, having decided in their favor, King ordered the two bans to introduce the said noblewomen into their estate. The bans did that and so did Herman's men (Šišić 1938: 271–272).

zabilježena je prvi put 5. lipnja.⁵⁸ Kao drugo, kako se može vidjeti iz slučaja siročadi, registar se nalazio na dvoru, da bi potom bio donijet u Slavoniju, najkasnije 7. lipnja kada je javno čitan.⁵⁹ S obzirom na to dvoje ne čini se kao slučajnost da se praktično u isti trenutak može smjestiti odluka o stalnom rješenju na banskoj časti te slanje registra u Slavoniju uz pomoć kojeg se trebalo riješiti problem koji je očito snažno remetio lokalne prilike.

Nisu li ti problemi bili možda i uzrokom promjene na banskoj časti? T. Palosfalvi ističe da smijenjeni banovi nisu bili nepodobni, s čime se apsolutno moguće složiti, no drži da je reorganizacija uslijedila zbog kraljeve ženidbe, pa je banom imenovan Herman Celjski.⁶⁰ No, otvoreno je pitanje je li smjena, s kojom je napušten koncept dvojice osoba na banskoj časti, u praksi od 1402., došla kao posljedica ženidbe, ili je ženidba tek utjecala na odabir osobe, dok su uzroci smjene ležali drugdje. Moguće je, naime, da su dotadašnji banovi, Pavao od Peći i Pavao Bissen, postali previše umiješani u lokalne prilike te su se njihovi interesi mogli naći u koliziji s pokušajem dvora da se razriješe problemi koji su izazivali nezadovoljstvo lokalnog plemstva. Iz gornjeg je primjera vidljivo kako je familjar Pavla Bissena nepravedno zauzeo posjed plemića koji se nisu pridružili pobuni protiv Sigismunda. *Populi et hospites* iz Miholca su se 1409. tužili pred zagrebačkim biskupom Andrijom na štete koje su im nanijeli dva bana.⁶¹ Mada im je vratio zauzete posjede, na Pavla od Peći upravo pred njim samim su se tužili i plemići iz Komarnice.⁶² Na koji se način reproducirala nesigurnost djelovanjem banova naslućuje se i iz primjere prije spomenutog Grgura od Gyepewa. Naime, na isti dan, 25.

things should be added here. First, when two Pauls were removed from the position of *ban*, the court was in a dilemma of what to do with the position, because Herman's charters issued in May refer to him as *ocius regni Sclavonie conservator* and *gubernator* (the title of Ban of Slavonia, Dalmatia and Croatia is first mentioned on 5 June).⁵⁸ Second, as can be seen from the orphans' case, the register was kept at the court and was brought to Slavonia for public reading not later than on 7 June.⁵⁹ In the light of this, the fact that the decision on a permanent solution for the person holding the office of ban and the sending of the register to Slavonia where it was supposed to solve a major local disturbance took place virtually at the same time does not seem like a coincidence.

Could it be that the holder(s) of the office of *ban* were replaced because of these problems? One can absolutely agree with T. Pálosfalvi's argument that the replaced bans were not considered politically unsuitable. But he also argues that the reshuffling took place because of the king's wedding and that this is why Herman of Celje was appointed *ban*.⁶⁰ It is, however, debatable whether the replacement of the *bans*, which also marked an end of the concept of dual *bans* that had been in place since 1402, was a consequence of the wedding or did the wedding merely influence the selection of a specific person while the causes of the replacement lay elsewhere. It could be that the previous *bans*, Paul of Peć and Paul of Bissen, had become too involved in the local affairs and that their interests had collided with the court's efforts to deal with the problems that had caused discontent among the local nobility. The above example shows that Paul of Bissen's retainer unjustly got hold of the estate belonging to the noblemen who had not rebelled against Sigismund. In 1409, *populi et hospites*

⁵⁸ MNL OL, DL 103410; 101962, za prvi spomen kao bana MNL OL, DF 34053, iako valja dodati da je Herman naveden kao ban Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u kraljevskom dignitariju od 11. travnja (Varjú 1908: 504), no kao relevantne uzimam isprave koje je izdao sam Herman jer preciznije odražavaju kako je on vidio svoju poziciju.

⁵⁹ Relevantna kraljevska isprava (MNL OL, DL 32763) datirana je s 2. lipnja, ali pitanje jest je li zapisana na dan kada se spor našao pred kraljem ili kasnije.

⁶⁰ Pálosfalvi 2004: 46.

⁶¹ Lukinović 1992: 324.

⁶² MNL OL, DF 218641.

⁵⁸ MNL OL, DL 103410; 101962, for first mention of Herman as ban MNL OL, DF 34053. Although Herman is referred to as Ban of Dalmatia, Croatia and Slavonia in the *series dignitatum* (list of dignitaries) in an 11 April charter (Varjú 1908: 504), I only consider relevant the charters issued by Herman himself, because they are more precise in reflecting his own perception of his position.

⁵⁹ The relevant royal charter (MNL OL, DL 32763) is dated 2 June, but it is debatable whether it was written on the very day when the case was submitted to the king or subsequently.

⁶⁰ Pálosfalvi 2004: 46.

kolovoza u Trnavi, kada je on dobio kraljevsku milost, milost su dobili i Nikola Vlatkov i Pavao Dominikov *de Desniche*, rodbinski povezani s banom Pavlom od Peći, iz čega se da zaključiti kako je i Grgur dobio milost na ime intervencije bana Pavla.⁶³ Takva veza onda objašnjava zašto se Eberhard, kao i Mikčec Ivanov od Cirkvene, tužio pred kraljem na probleme koje je imao s banovima i kontrolom nad posjedima koji su im bili darovani, pa tako i nad onim Grgura od Gyepewa.⁶⁴ Takvi slučajevi ukazuju, makar daleko od toga da su pali u nemilost, kako su Hermanovi prethodnici ipak izgradili mrežu lokalnih odnosa koja je otežavala uvođenje reda u Slavoniji, što je onda, čini mi se, moglo utjecati na odluku kralja da ih se smjeni s te časti, pri čemu je pritisak onih koji su ostali bez posjeda makar nisu bili nevjerni izgleda bio naročito velik. No, čak ukoliko takvo tumačenje smjene na banskoj časti nije točno, ipak ostaje činjenica da su problemi razdvajanja vjernih i nevjernih, sa svim posljedicama koje je to za pojedince imalo, bili problem, kako u Slavoniji tako i u Ugarskoj. U tom kontekstu je važno podcrtati da je registar, zapravo ispunjavajući ono što u prvom redu očekuje birokraciji navikli moderni povjesničar, ali što su očekivali i ondašnji akteri, predstavljao izrazito učinkovito administrativno sredstvo, kako se vidi na primjeru rješavanja konkretnih sporova. No, postojanje učinkovitog administrativnog sredstva, kao i novi ban čija je agenda djelomično bila usmjerena k rješavanju takvih problema, nisu bili garant kako će isti biti u potpunosti riješeni. Za to je potrebno fokus prebaciti na još jedan događaj – održavanje shoda u Križevcima 1408.

KRIŽEVAČKI SHOD IZ 1408.

Pod kraljevskim je predsjedanjem u veljači, s početkom 13. veljače, održan shod za Križevačku i Virovitičku županiju. Makar nisu jedini predmeti koji su rješavani na shodu, slučajevi koji su na ovaj ili onaj način repove vukli od 1403. dominiraju među sačuvanom građom o sporovima vođenima

from Miholc complained to Andrew, Bishop of Zagreb, about the damage inflicted upon them by the two *bans*.⁶¹ Although Paul of Peć had returned their estates, the noblemen from Komarnica complained of the ban himself precisely at the banal court.⁶² The earlier mentioned example of Gregory of Gyepew suggests how the *bans'* activities perpetuated insecurity. In Trnava, on the same day when he was pardoned (25 August), Nicholas (son of Vlatko) and Paul de *Desniche* (son of Dominic), related to Ban Paul of Peć, also received royal pardon. This suggests that Gregory, too, was pardoned at the intervention of Ban Paul.⁶³ This connection would explain why Eberhard and Mikčec of Cirkvena (son of John) complained to the king about the problems he had had with the *bans* and with control over the estates awarded to them, including the one of Gregory of Gyepew.⁶⁴ Such cases indicate that, while far from incurring disfavor, Herman's predecessors had nevertheless created a network of local relationships that made it hard to bring order to Slavonia. It seems to me that this could have influenced the king's decision to replace them as *bans*, particularly if the pressure of those who had been dispossessed despite of their loyalty was rather strong. But even if such interpretation of the *bans'* replacement were incorrect, the fact remains that making difference between rebels and loyal noblemen, with all the consequences for individuals, was a problem both in Slavonia and in Hungary. In this context, it is important to point out that the register, while actually meeting the expectations of both modern historians (used to bureaucracy) and the protagonists of that period, was a very efficient administrative instrument, as can be seen from the way how specific disputes were resolved. But the availability of an efficient administrative instrument and the appointment of a new *ban* whose agenda included dealing with such problems were no guarantee that these problems would actually be solved. For this, the focus should be shifted to another event – the Križevci assembly of 1408.

⁶¹ Lukinović 1992: 324.

⁶² MNL OL, DF 218641.

⁶³ For family links, see Nekić 2017: 194.

⁶⁴ See n. 52 and 53 here.

⁶³ Za rodbinske veze v. Nekić 2017: 194.

⁶⁴ V. ovdje bilješke 52 i 53.

na shodu.⁶⁵ Dio njih ne dotiče se pitanja je li netko bio ili nije nevjeran, već se to uzima kao gotovo, ali se pokušava pronaći *modus vivendi* među stranama koje su izgubile posjede i onima kojima su ti isti posjedi darovani.⁶⁶ Nekoliko je pak slučajeva koji su od posebnog interesa za ovu raspravu, gdje srž predstavlja pitanje razdvajanja vjernih od nevjernih.⁶⁷ Sporovi Nikole Vlatkova u sporu s Nikolom de Newna te Pavla Dominikova od Desnice u sporu s rođacima od Desnice, Blažem, Andrijom, Galom i Pavlom, slijede identičan obrazac. Nikola i Pavao ustali su na shodu tvrdeći da su se pridržavali ponude milosti iz listopada te su u prilog tome priložili isprave o milosti, dok je druga strana u sporu priložila isprave o kraljevskom darovanju te kaptola o uvođenju u posjede. Suprotstavljene tvrdnje, srž kojih se ticalo ponašanja nakon ponude milosti, rješavana je pristankom strana u sporu da o tome odluče prisežnici, koji su u oba slučaja svjedočili kako su oštećeni bili nepravедно osuđeni pa su im posjedi vraćeni.⁶⁸ Pored takvih slučajeva u kojima su strane svoje tvrdnje pokušavala potvrditi pismenim svjedočanstvima, postoje i one u kojima su određene strane tek utvrdile kako su im posjedi nepravедно oduzeti bez pisane potkrjepe. Tako su Ivan Filipov i Jakov Ivanov *de Butkhafelde* optužili Nikolu Martinovog *de Syrimio*, familijara Pavla Bissena, da je od kralja tražio njihove posjede na ime nevjere, koje je i dobio kako se vidjelo po kraljevskim poveljama koje je Stjepan Bissen pokazao na shodu. No, plemići od *Butkhafelde* na to su odvratili da se Ivan odvojio od svog oca – čije se sudjelovanje u pobuni nije dovodilo u pitanje – te da je služio Martina Dersa, dok je Jakov tvrdio da nije bio nevjeran ni tijekom pobune ni nakon nje. Stranke su se potom podložile sudu

KRIŽEVCI ASSEMBLY OF 1408

Presided by the king, the assembly for Križevci and Virovitica Counties began on 13 February. Although they were not the only disputes being settled at the assembly, the cases dating back to 1403 dominate in the sources preserved.⁶⁵ Some of them were not about loyalty or disloyalty – it was taken for granted – but rather about finding a *modus vivendi* between the parties who had been dispossessed and those who had been donated their estates.⁶⁶ There are several cases at the core of which was the problem of telling rebels from loyal noblemen; these cases are of particular interest for this paper.⁶⁷ An identical pattern can be found in the dispute between Nicholas (son of Vlatko) and Nicholas of *Newna* and in the one between Paul of Desnica (son of Dominic) and his cousins Blaise, Andrew, Gal and Paul of Desnica. At the assembly, Nicholas and Paul claimed they had abided by the requirements of the royal pardon offered in October, substantiating their claim with charters of pardon. The other party to the case submitted royal donations and Chapter's certificates of introduction into possession. The opposing claims, whose substance revolved about the question of someone's behavior after the offer of pardon in October, was resolved in such a way that the parties to the case agreed to accept the ruling of the sworn assessors. As the assessors in both cases testified that the damaged parties had been unjustly convicted, they were given their estates back.⁶⁸ Besides the cases in which the parties tried to substantiate their claims with written evidence, there were also those in which the parties did not offer any written evidence for their claims of unjust dispossession. For example,

⁶⁵ Za nevezane slučajeve raspravljane na shodu vidi MNL OL, DL 100365; 103483; ZsO, II/2 5968; 5976; Laszowski 1904: 261, MNL OL, D1 42959; 34294.

⁶⁶ ZsO, II/2, 6072.

⁶⁷ Svi takvi sporovi neće se temeljito pretresati; stoga v. MNL OL, DL 100367; ili slučaj koji je započeo na shodu pa nastavljen pred palatinom, MNL OL, DL 100366.

⁶⁸ Šišić 1938: 295–300. U još jednom slučaju vraćanje posjeda se zahtijevalo pozivom na dodijeljenu posebnu milost, ali ona nije dobivena sukladno dekretu, već nakon isteka za to određenog roka, pa je posjed ostao u rukama primatelja darovnice, MNL OL, DL 288468.

⁶⁵ For other cases tried at the assembly, see MNL OL, DL 100365; 103483; ZsO, II/2 5968; 5976; Laszowski 1904: 261, MNL OL, D1 42959; 34294.

⁶⁶ ZsO, II/2, 6072.

⁶⁷ As not all such cases will be discussed in detail here, see MNL OL, DL 100367, or a case that was initiated at the assembly but was continued before the palatine, MNL OL, DL 100366.

⁶⁸ Šišić 1938: 295–300. There was another case where repossession of an estate was required. In that case, the dispossessed party had been given a special pardon, but only after expiry of the deadline specified in the decree, so the estate had remained in the hands of the party who had been awarded it, MNL OL, DL 288468.

prisežnika, koji su utvrdili kako Ivan i Jakov nisu bili nevjerni te su im posjedi vraćeni. Izuzetak je bio posjedovni dio Ivanova oca, no zauzvrat je Nikola Martinov osuđen *in omagis ipsius pro indebita autem inpeticione*.⁶⁹ Sličan je bio i slučaj Ladislava i Ivana Pekrija, kako se otkriva u Sigismundovoj ispravi iz 1414. U veljači te godine pred Žigmunda je došao Ladislav te rekao kako su na općem saboru održanom pod predsjedanjem kralja u Križevcima prisežnici svjedočili kako on, njegov brat i majka nisu bili nevjerni. Kako su Ladislav i Ivan tada bili maloljetni, a majka pritisnuta starošću, isprave izdane na shodu o njihovoj nevinosti ostavljene su na čuvanje kraljevskom dvoru, to jest kraljevskom protonotaru. Međutim, kada je Ladislav tražio na dvoru da mu se isprave vrate, njegovoj se zamolbi nije moglo udovoljiti jer ih protonotar nije mogao pronaći. Da bi se stvar raščistila, kralj je uputio nalog palatinu Nikoli Gorjanskom, s imenima prisežnika iz 1408. kod kojih se trebala provjeriti istinitost Ladislavovih tvrdnji, zahvaljujući čemu imamo prvi put barem djelomičan popis prisežnika s nekog općeg shoda u Slavoniji. Na kraljevu molbu Nikola je u svoju utvrdu Šikloš sazvaio one koji su tada još bili živi, Pavla Bisena, Ladislava Mihovilova *de Zenthberthalam*, Jurja Petrova *de Dombo*, Ladislava Dominikova *de Apostagh* te Opoja od Rasinje, koji su ponovno prisegnuli u nevinost navedenih Pekrija.⁷⁰ Posljednji slučaj koji ću istaknuti tiče se već poznatih aktera, Ladislava i Nikole *de Iweloucha*. Naime, Dominik, sada kraljev *sartor*, nije odustajao od svojih presizanja na njihov posjed pa ih je optužio da su ga izbacili iz posjeda. Na to su Ladislav i Nikola priložili prethodno razmatranu Hermanovu ispravu od 20. lipnja, u kojoj je bila prepisana kraljevska isprava od 2. lipnja, pri

John (son of Philip) and Jacob of *Butkhafelde* (son of John) accused Nicholas of *Syrimio* (son of Martin and retainer of Paul of Bissen), that he had requested from the king to award him their estates on account of their alleged disloyalty – which the king did, according to the royal charters presented to the assembly by Stephen of Bissen. But the *Butkhafelde* noblemen explained that John had disassociated himself from his father (whose participation in the revolt had not been denied) and that he had served under Martin Ders, while Jacob claimed he had never been disloyal in the first place – neither during nor after the revolt. The parties then submitted themselves to the sworn assessors' ruling. The assessors established that neither John nor Jacob had been disloyal and their estates were returned to them. The only exception was the property owned by John's father; in return, Nicholas (son of Martin) was sentenced *in omagis ipsius pro indebita autem inpeticione*.⁶⁹ Similar was the case of Ladislaus and John Pekri, as can be seen in Sigismund's charter from 1414. Ladislaus appeared before Sigismund in February that year, explaining that at the general assembly in Križevci, presided by the king, sworn assessors testified that he, his brother and his mother had not been rebels. As Ladislaus and John were minors at the time and their mother was incapacitated by old age, the charters on their innocence issued at the assembly were left for safekeeping by the protonotary at the royal court. However, when Ladislaus came to the court to obtain these documents, the protonotary could not find them. In order to shed light on the whole thing, the king gave the palatine Nicholas Garai a list of the sworn assessors from 1408, instructing him to investigate Ladislaus' claims. As a result of this, for the first time, we now have a list – if incomplete – of assessors from a general assembly in Slavonia. At the

⁶⁹ MNL OL, DL 230875. Sporovi vezani za plemiće *de Butkhafelde* otkrivaju jedan obrazac kako su Sigismundovi pobornici zlouporabili svoj položaj i kraljevska darivanja. Nema naznaka da su Baltazar, Petar, Jakov, Filip i Demetar sinovi Korhardusa, čiji su posjedi početkom studenog 1403. darovani Nikoli Martinovom, uspjeli steći kraljevu milost, to jest Nikola je stekao njihove posjede, što mu je onda predstavljalo odskočnu dasku da se, kako pokazuju drugi sporovi, proširi i na posjede njihove rodbine, kojima su posjedi vraćeni 1406. na temelju registra, to jest na shodu 1408.

⁷⁰ MNL OL, DL 100395.

⁶⁹ MNL OL, DL 230875. The disputes in which the *Butkhafelde* noblemen were involved reveal a pattern of abuse of privilege and royal donations by Sigismund's supporters. There is no evidence that Balthasar, Peter, Jacob, Philip and Demetrius (sons of Korhardus), whose states were awarded to Nicholas (son of Martin) in early November 1403, managed to receive royal pardon. This means that Nicholas acquired their estates (as evidenced in other disputes), using them as a stepping-stone for spreading to those of their kinsmen, to whom their estates were returned in 1406 (based on the register), which was confirmed at the assembly of 1408.

čemu valja ponoviti da se u obje spominje registar, to jest odluka o njihovom ponašanju za krize donijeta je na temelju registra. No, u kraljevskoj ispravi iz 1408., u prepričavanju tih dvaju isprava uopće se ne spominje registar. U kraljevskoj se ispravi navodi kako su Ladislav i Nikola bili premladi kako bi počinili nevjeru pa da je to razlog što je kralj poslao nalog banu da im vrati to jest uvede ih u posjed!⁷¹ Ovaj slučaj, kao i oni prethodno razmatrani zapravo pogađaju u samu bit problema koje je registar trebao rješavati, pa se odmah nameće pitanje što se to dogodilo s registrom nakon što je dopremljen u Slavoniju početkom lipnja 1406.? Drugim riječima, zašto je nemoguće razaznati korištenje registra na shodu iz 1408.? Nažalost, nema nikakvih informacija koje bi dopustile iznošenje pretpostavki koje ne bi vrlo brzo završile u sferi pukog nagađanja, pa ta pitanja ostaju potpuno otvorena. No, bez obzira na to valja podcrtati nekoliko zapažanja o shodu 1408.

Šire politički kontekst u kojem se odvijao shod bio je obilježen politikom dvora prema Bosni, to jest prema Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću kao najvažnijem političkom akteru na prostoru Bosne i Hrvatske, štoviše to je bio period u kojem se pripremao veliki pohod sredinom iste godine. Pritom dakle opet valja istaknuti položaj Slavonije kao graničnog područja i s time povezanu njezinu stratešku osjetljivost. Naznaka kraljeva nezadovoljstva dotadašnjim rješenjima u Slavoniji vidi se iz smjene Hermana s banske pozicije upravo negdje početkom godine, koja je ostala nepopunjena. Velika promjena u upravljanju Slavonijom uslijedila je prepuštanjem najvećeg dijela banskog honorara u Slavoniji kraljici Barbari, no ona je u njihov posjed ušla 1409., pa je vjerojatno takva odluka bila donijeta tek iza pobjede pod Dobrom, koja je potpuno redefinirala Sigismundov

king's request, Nicholas summoned to his Fort Siklous all the surviving assessors: Paul of Bissen, Ladislaus of Zenthberthalam (son of Michael), George of Dombo (son of Peter), Ladislaus of Apostagh (son of Dominic) and Opoj of Rasinja. They solemnly swore again that the Pekris were innocent.⁷⁰ The last case I am discussing here is the one involving the already known protagonists – Ladislaus and Nicholas of Iwelouch. Dominic, now king's sartor, wasn't giving up his claims on their estate, so he accused them of dispossessing him. Ladislaus and Nicholas responded by submitting the earlier discussed Herman's charter of 2 June, which included a rewritten copy of the royal charter of 2 June. We should reiterate here that both of them mention the register. In other words, in 1406 the decision on their behavior during the crisis was made on the basis of the register. And yet, a royal charter from 1408 – which retells the contents of these two charters – does not mention the register at all. This royal charter states that Ladislaus and Nicholas were too young to rebel and that this was the reason why the king ordered the *ban* to reintroduce them into the possession of their estate!⁷¹ Just like the cases discussed earlier, this case goes to the very heart of the problem that the register was supposed to solve. This begs the question what happened to the register after it was brought to Slavonia in early June 1406? In other words, why is there no evidence that the register was used at the assembly of 1408? Unfortunately, there is no information that would allow solid assumptions instead of guessing, so these questions remain open. Still, some facts about the assembly of 1408 deserve to be underlined.

The political context of the assembly was marked by the court's Bosnian policy and its policy towards Hrvoje Vukčić Hrvatinić, the most prominent political protagonist in Bosnia and Croatia. It was also the period in which a large military campaign was

⁷¹ MNL OL, DL 32764 *Nos enim agnita denique teneram eorum etatem ad committendam infidelitatem aliquam factis vel consiliis seu auxiliis habentes extitissent et ex eo serenitas nostra iura eorum possessionaria ipsi Dominico sartori ratione prima dare minime valuisset nos enim aginta denique immaturitate et puerilli isporum etate predictas eorum possessions ipsis per spectabilem et magnificum virum dominum Hermann pro tunc banum eidem litteratoria scribendo restatui fecissemus.*

⁷⁰ MNL OL, DL 100395.

⁷¹ MNL OL, DL 32764 “Nos enim agnita denique teneram eorum etatem ad committendam infidelitatem aliquam factis vel consiliis seu auxiliis habentes extitissent et ex eo serenitas nostra iura eorum possessionaria ipsi Dominico sartori ratione prima dare minime valuisset nos enim aginta denique immaturitate et puerilli isporum etate predictas eorum possessions ipsis per spectabilem et magnificum virum dominum Hermann pro tunc banum eidem litteratoria scribendo restatui fecissemus.”

autoritet i moć na jugu *Archiregnum*-a.⁷² Nadalje, samo održavanje shoda, najavljenog još krajem 1405. također ukazuje da su lokalne prilike zahtijevale posebnu pozornost. Da se jedan od temeljnih problema ticao upravo posljedica krize iz 1403., osim po značajnom broju prethodno navedenih, sačuvanih slučajeva vezanih za to, indikator je i odluka da se shod održi samo za Križevačku i Virovitičku županiju, a ne za cijelu Slavoniju – dovoljno se prisjetiti da takvih slučajeva praktično nije bilo u zagrebačkoj županiji da se razumije takva odluka. Odlučnost da se peripetije oko posljedica 1403. okončaju, vidljiva kroz sazivanje shoda – pri čemu se jasno razaznaje impuls odozdo za takvo postupanje – prema sačuvanim materijalima urodila je plodom. Odnosno, nakon 1408. nema naznaka, iako ima nekoliko pojedinačnih slučajeva, da su posljedice 1403. tako snažno utjecale na lokalne prilike, to jest zaključno s 1408. popriličan nered stvoren na lokalnoj razini kao posljedica krize bio je razriješen. Shod je naravno bio tek jedan korak u tom procesu, odnosno teško je predvidjeti ulogu registra u tome procesu, što zahtjeva još jedno fokusiranje na registar kao administrativno sredstvo, ali sada kroz prizmu jednog drugog registra, također vezanog za posljedice 1403.

REGISTAR NEVJERNIH U UGARSKOJ

U rujnu 1415. pred kraljevskim sudom našao se spor dvojice plemića iz županije Zale oko posjeda Kysthomay u istoj županiji, korijeni kojeg su se vukli još od 1403., kao posljedica oduzimanja posjeda na račun lèse-majesté. Jedna od strana u sporu tvrdila je da je njezin otac dobio kraljevu posebnu milost, no kako su mu te isprave oduzete, ali da se njegova tvrdnja može provjeriti u *registro nostro regali in domo nostra thavernicali habito et super nominibus hominum infidelium nostrorum confecto*. Spor je potom nekoliko puta odgađan, uz naznaku da je tužitelj trebao konzultirati registar, što na kraju ipak nije učinjeno već je presuda donijeta na drugim osnovama.⁷³ Jednako kao i

planned for the middle of that year. It is worth noting again here that Slavonia was a borderland and, as such, strategically sensitive. The fact that Herman was replaced as the *ban* earlier that year and that no new *ban* was appointed suggests that the king was not satisfied with the up-to-then solutions in Slavonia. A major change in the administration of Slavonia took place when most of the ban's honor in the region was transferred to Queen Barbara. However, as she took it over in 1409, it is likely that such a decision was made only after the victory at the Battle of Dobor, which completely redefined Sigismund's authority and power in the southern parts of the *Archiregnum*.⁷² Also, the mere fact that the assembly, announced way back in late 1405, took place indicates that the local situation demanded special attention. Besides the considerable number of the abovementioned related cases known today, another indicator that one of the fundamental problems was the aftermath of the 1403 crisis is the decision that the assembly should take place for Križevci and Virovitica Counties only, and not for the entire Slavonia. For understanding such decision, one should remember that there were only a few known rebels in Zagreb County. According to the sources preserved, the resolve to deal with the aftermath of 1403 and its troubles, manifested by convening the assembly – and with a visible bottom-up impulse for such action – came to fruition. With the exception of a few individual cases, there are no indications that the consequences of 1403 kept affecting the local state of affairs so strongly after 1408. In other words, the large mess created at the local level as a result of the crisis was finally dealt with in 1408. As the assembly was but a single step in that process, the role of the register should be stressed once again, which is why we should focus on the register as an administrative instrument once again, but this time through the prism of another register, also associated with the aftermath of 1403.

THE REGISTER OF REBELS IN THE KINGDOM OF HUNGARY

In September 1415, two noblemen from Zala County submitted to the royal court their dispute about Kysthomay estate in the same county. The

⁷² Za preuzimanje banskog honorara 1409. v. Engel 1996: 16; Pálosfalvi 2006: 296.

⁷³ ZsO, V, dok. 1031.

⁷² For the 1409 transfer of the ban's honor, see Engel 1996: 16; Pálosfalvi 2006: 296.

„slavonski“ registar, ni ovome nije posvećeno odveć puno pažnje.⁷⁴ No, za razliku od slavonskog, daleko je teže razaznati kada i kako je nastao ovaj registar, te kako je uopće izgledao, kakve informacije je sadržavao. Put k razumijevanju tog registra, jednako kao i slavonskog, u prvom se redu prirodno sastojao u pokušaja pronalaska drugih mogućih spomena registra nevjernih. Taj put pak vremenski nije išao dublje u prošlost od 1409., što može izgledati na prvu ruku čudno s obzirom na to da se radi o punih šest godina nakon izbijanja krize koja se, kao što smo vidjeli, u Slavoniji rješavala između ostalog i izradom registra. No problem razdvajanja vjernih i nevjernih i dalje je bio aktualan kako se vidi iz Sigismundovih isprava upućenih u travnju 1409. prema županijama Szatmár, Máramaros, Ugocsa, Zenmplen i Ung u kojima se najavljuje da će se održati opći shodovi na kojima će se provjeravati valjanost kraljevskih isprava koje su izdali njegovi prethodnici, obračunati s lokalnim notornim zločincima te, što je za ovaj rad najvažnije, provjeravati tko je među nevjernima od kralja dobio isprave o milosti.⁷⁵ Agenda postavljena tada rezultirat će zapravo nevjerojatnom brojkom shodova održanih u županijama na prostoru cijele Ugarske, i to u periodu od travnja 1409. do svibnja 1410., za koje se sve bez iznimke navodi kako ih se održava *ex speciali regio edicto/mandato*. Taj zadatak dobrim je dijelom stavljen u ruke novog *iudex-a curie*, Simona Rozgonyija, no uključit će daleko širi broj ljudi: Pétra Perényija, Nikolu Csaka, Pipa Ozoru, Ivana Nassija, Simona Szécsényija sina Kónyae, Lászlóa Rozgonya, Matu Pálócija, Mihalya Nadasija, Ladislava de Asszonyfalvaija te samog kralja (shodovi za županije Fejer i Požegu). Takva gustoća općih shodova i aktivnosti naravno nije promakla pažnji povjesničara, no kao da njezine reperkusije nisu u potpunosti shvaćene.⁷⁶ Služeći se podacima koje nude radovi G. Istványija i N. Tótha te dodatnim uvidom u izvorni materijal, dobiva se zaista impresivna slika aktivnosti definiranih

dispute had its roots in 1403, when the estate was confiscated on account of *lèse-majesté*. One of the parties to the dispute claimed that his father had received a special royal pardon. He also said that the charter confirming it had been taken away from him but that the claim could be verified in “registro nostro regali in domo nostra thavernicali habito et super nominibus hominum infidelium nostrorum confecto”. The court proceedings were postponed several times with a remark that the complaining party should have consulted the register. Eventually, it did not happen and the sentence was passed on a different basis.⁷³ Just like the “Slavonian” register, this register has not drawn particular attention.⁷⁴ But unlike for the Slavonian one, it is much harder for this register to establish when and how was it made, what it looked like and what information did it contain. Naturally, the attempts to understand this register, just like in the case of the Slavonian, primarily consisted of a search for all the mentions of the Register of Rebels. At first it may sound strange that, chronologically, this search went back no further than to 1409, as many as six years after the beginning of the crisis that in Slavonia, as we have seen, had been dealt with by making of the register, among other things. However, as we can see from the Sigismund’s charters sent in April 1409 to Szatmár, Máramaros, Ugocsa, Zenmplen and Ung Counties, the problem of telling the rebels from the loyal noblemen still existed at the time. These charters announced general assemblies at which the validity of royal charters issued by the king’s predecessors would be verified, local notorious criminals would be dealt with and, most importantly for this paper, the rebels who received pardon charters from the king would be identified.⁷⁵ The agenda set at the time would result in an incredible number of assemblies convened in counties throughout the Kingdom of Hungary between April 1409 and May 1410. For all of them without exception, it is specified that they are taking place *ex speciali regio edicto/mandato*. Simon Rozgonyi, the new *iudex curie*, was entrusted with most of this task, but many other people will also be

⁷⁴ Dvořáková 2010: 94, koja lakonski veli da je taj registar bio dostupan dugo nakon ustanka 1403., izgleda predmnijevajući da je tada i nastao.

⁷⁵ Tóth 2019; ZsO II/2, 6716, 6717.

⁷⁶ V. radove Istványija 1941; Tóth 2010.

⁷³ ZsO, V, doc. 1031.

⁷⁴ Dvořáková 2010: 94, who laconically claims that this register was available for a long time after the revolt of 1403, probably believing that it was created in that year.

⁷⁵ Tóth 2019; ZsO II/2, 6716, 6717.

agendom oblikovanom na dvoru. Podatci koje ću iznijeti nemaju za cilj iscrpnost, već će samo – uz neke iznimke – sadržavati mjesto, to jest županiju održavanja shoda te mjesec.⁷⁷ Niz započinje u travnju 1409. kada se održava shod za županije Pest i Pilis,⁷⁸ Fejer (travanj),⁷⁹ Heves (svibanj),⁸⁰ Veszprem (svibanj),⁸¹ Saros (svibanj),⁸² Borsod (svibanj),⁸³ Somogy (lipanj),⁸⁴ požešku županiju (srpanj),⁸⁵ Szabolcs (srpanj),⁸⁶ Gomormegye (srpanj),⁸⁷ Bihar (kolovoz),⁸⁸ Abauj (kolovoz),⁸⁹ Chanad (kolovoz),⁹⁰ Zemplen (rujan),⁹¹ Tolnu (rujan),⁹² Ung (rujan),⁹³ Hont i Nograd (rujan),⁹⁴ Szathmar i Ugosca (listopad),⁹⁵ Kraszna (listopad),⁹⁶ potom shod za Sekelje (prosinac),⁹⁷ županiju Bereg (veljača 1410.)⁹⁸ te Sopron (svibanj)⁹⁹. Najveća aktivnost se primjećuje na prostoru sjeverozapadne Ugarske, no shodovi su se zapravo održavali u svim dijelovima kraljevstva. Također, imajući na umu problem sačuvanosti izvornog materijala, može se postaviti pitanje nisu li shodovi održani i u nekim drugim županijama za koje informacije nisu sačuvane. Drugim riječima, može se naslutiti da se agendom postavljenom na dvoru zapravo smjeralo održati shodove u

involved: Péter Perényi, Nicholas Csak, Pipo Ozora, John Nassi, Simon Szécsényi (son of Kónya), László Rozgonyi, Matthew Pálóci, Mihaly Nadasi, Ladislaus of Asszonyfalvai and the king himself (the assemblies for Fejer and Požega Counties). Naturally, historians did not fail to notice such density of general assemblies and activities. However, it seems that they did not manage to grasp fully the repercussions of it.⁷⁶ The information from the works by G. Istványi and N. Tóth and a deeper insight into the original sources provide a truly impressive glimpse into the activities defined by the agenda set by the court. The following information does not aim at being comprehensive; instead – with some exceptions – it will merely contain the place (county) and month of a particular assembly.⁷⁷ The series of assemblies begins in April 1409, with the assemblies for Pest and Pilis Counties,⁷⁸ followed by Fejer (April),⁷⁹ Heves (May),⁸⁰ Veszprem (May),⁸¹ Saros (May);⁸² Borsod (May),⁸³ Somogy (June),⁸⁴ Požega (July),⁸⁵ Szabolcs (July),⁸⁶ Gomormegye (July),⁸⁷ Bihar (August),⁸⁸ Abauj (August),⁸⁹ Chanad (August),⁹⁰ Zemplen (September),⁹¹ Tolnu (September),⁹² Ung (September),⁹³ Hont and Nograd (September),⁹⁴ Szathmar and Ugosca (October),⁹⁵ Kraszna (October),⁹⁶ Sekelje (December),⁹⁷

⁷⁷ U nastavku radi praktičnosti navodim samo izvorni materijal, uz naznaku kako su dva rada bila neophodna u kompiliranju.

⁷⁸ ZsO, II/2, 6734.

⁷⁹ ZsO, II/2, 26749, 6752.

⁸⁰ ZsO, II/2, 26768, 6771.

⁸¹ ZsO, II/2, 6774.

⁸² ZsO, II/2, 6787.

⁸³ ZsO, II/2, 6789, 6798, 6804, 6805, 6807, 6811.

⁸⁴ ZsO, II/2, 6836.

⁸⁵ ZsO, II/2, 6862.

⁸⁶ ZsO, II/2, 6892.

⁸⁷ ZsO, II/2, 6942.

⁸⁸ ZsO, II/2, 6956.

⁸⁹ ZsO, II/2, 6967.

⁹⁰ ZsO, II/2, 6983.

⁹¹ ZsO, II/2, 7015.

⁹² ZsO, II/2, 7018, 7022.

⁹³ ZsO, II/2, 7081.

⁹⁴ ZsO, II/2, 7088.

⁹⁵ ZsO, II/2, 7015, 7115, 7123, 7130, 7279

⁹⁶ ZsO, II/2, 7155.

⁹⁷ ZsO, II/2, 7219.

⁹⁸ ZsO, II/2, 7340, 7360, 7367.

⁹⁹ ZsO, II/2, 7628.

⁷⁶ See the works of Istványi 1941; Tóth 2010.

⁷⁷ For the purpose of practicality, I'll be citing only the original sources further in the text, while noting that two papers were essential for the compiling.

⁷⁸ ZsO, II/2, 6734.

⁷⁹ ZsO, II/2, 26749, 6752.

⁸⁰ ZsO, II/2, 26768, 6771.

⁸¹ ZsO, II/2, 6774

⁸² ZsO, II/2, 6787.

⁸³ ZsO, II/2, 6789, 6798, 6804, 6805, 6807, 6811.

⁸⁴ ZsO, II/2, 6836.

⁸⁵ ZsO, II/2, 6862.

⁸⁶ ZsO, II/2, 6892.

⁸⁷ ZsO, II/2, 6942.

⁸⁸ ZsO, II/2, 6956,

⁸⁹ ZsO, II/2, 6967.

⁹⁰ ZsO, II/2, 6983.

⁹¹ ZsO, II/2, 7015.

⁹² ZsO, II/2, 7018, 7022.

⁹³ ZsO, II/2, 7081.

⁹⁴ ZsO, II/2, 7088.

⁹⁵ ZsO, II/2, 7015, 7115, 7123, 7130, 7279

⁹⁶ ZsO, II/2, 7155.

⁹⁷ ZsO, II/2, 7219.

svakom kutku, to jest županiji kraljevstva.¹⁰⁰ Budući da je jedna od njihovih funkcija bilo obračunavanje s *malefactores*, ne čudi da su sačuvani i neki registri u koji su unošena njihova imena.¹⁰¹ Tu valja naglasiti da se u njihovu uvodu naročito navodi da je riječ o popisu notornih zločinaca, to jest uz zločine tamo navedenih osoba ne spominje se *nota infidelitatis*.¹⁰² No, drugi cilj, provjera nevjernih i kraljevskih isprava o milosti, također je uključivao izradu registra. Najjasnije se to vidi iz primjera spora vođenog pred kraljem 1413. kada je jedna od strana u sporu pokazala registar Simona Rozgonyija u koji su bila unesena imena nevjernih koja su iznijeli prisežnici na shodu za županiju Bereg, čime je strana u sporu dokazivala svoju tvrdnju da je optuženik za krize 1403. bio familijar određenog plemića te da su oba bila optužena za nevjeru.¹⁰³ Naznake da su takvi registri rađeni i u drugim županijama dolaze i iz slučaja županije Heves.¹⁰⁴ Nažalost, ta je isprava, izdana

¹⁰⁰ Može se nazrijeti i za Zalu, kako upućuje spor u kojem se spominje registar nevjernih u tavernikalnom domu, kao i za Nyitru, MNL OL, DL 49169. Teško je razaznati spadaju li u ovaj niz i neki kasniji shodovi, poput onoga za županiju Bodrog koji se spominje u studenome 1410., u kojem kralj daje nalog mačvanskim banovima da donesu konačnu presudu u jednom slučaju koji se tiče *notae infidelitatis*, Apponyi 1906: 263.

¹⁰¹ V. Tringli 1997: 399, bilj. 66.

¹⁰² MNL OL, DL 283047.

¹⁰³ MNL OL, DL 10022: „... exhibitionem cuiusdam registri capite sigilli prefati comitis Symonis de Rozgon consignati nomina infidelium nostre maiestatis per iuratos assessores congregationis generalis prefati comitis Symonis de Rozgon feria quarta proxima ante festum purificationis virginis gloriose anno domini millesimo quadringentesimo decimo prope opidum Zaz universitati nobilium comitatus de Beregh per ipsum ex speciali nostre maiestatis commissione celebrate extradatorum seriatim in se continentes, familiarem dicti Johannis filii Georgii Jakch extitisse ac cum eodem in prescriptis regni nostri disturbiorum temporibus contra nostram maiestatem infideliter processisse declarando.“

¹⁰⁴ To se može naslutiti za još jedan slučaj koji se ticao shoda održanog pod predsjedanjem Stribora za Nyitru, koji se spominje u kraljevskoj ispravi iz srpnja 1411.; iz Stiborova itenerara da se naslutiti da je shod održan negdje između svibnja i rujna 1410., kada je zabilježena njegova prisutnost na tom području. Dvořáková 2010: 550. Spor koji se spominje ticao se reperkusija *note infidelitatis* i kraljevske milosti, a jedna od strana svoj je slučaj željela braniti i putem *regestra in generali congregatione predicti comitatus confecta*, MNL OL, DL 49169.

Bereg (February 1410)⁹⁸ and Sopron (May)⁹⁹. The most intensive activity can be seen in northwestern part of the Hungary, but assemblies took place in almost all parts of the kingdom. As the original sources may not have been completely preserved, there is a possibility that assemblies also took place in some other counties. In other words, there are indications that a part of the court's agenda was to convene assemblies in almost every corner – every county – of the Kingdom.¹⁰⁰ As dealing with *malefactores* was one of the functions of the assemblies, it is no surprise that the registers containing their names that were made at some of these assemblies have been preserved.¹⁰¹ In the introductions to these registers it is expressly explained that these are the lists of notorious criminals, that is *nota infidelitatis* is not mentioned among the crimes associated with these persons.¹⁰² The other goal – verification of rebels and control of royal pardon charters, also included the making of a register. It is clearly observed in a case presented to the king in 1413, when one of the parties submitted the register of Simon Rozgonyi containing the names of rebels as cited by the assessors at the assembly for Bereg County. The party used the register to substantiate their claim that the accused was retainer of a certain nobleman during the crisis of 1403 and that both of them had been accused of disloyalty.¹⁰³ A case from

⁹⁸ ZsO, II/2, 7340, 7360, 7367.

⁹⁹ ZsO, II/2, 7628.

¹⁰⁰ A case in which a register of rebels kept in the home of the *magister tavarnicorum* indicates that such assemblies were also convened for Zala, and for Nytra County, see MNL OL, DL 49169. It is hard to establish if some later assemblies can be included in this series of assemblies (such as the one for Bodrog County mentioned in November 1410, where the king orders the bans of Mačva to pass a final verdict in a case that included *notae infidelitatis*), Apponyi 1906: 263.

¹⁰¹ See Tringli 1997: 399, n. 66.

¹⁰² MNL OL, DL 283047.

¹⁰³ MNL OL, DL 10022: „... exhibitionem cuiusdam registri capite sigilli prefati comitis Symonis de Rozgon consignati nomina infidelium nostre maiestatis per iuratos assessores congregationis generalis prefati comitis Symonis de Rozgon feria quarta proxima ante festum purificationis virginis gloriose anno domini millesimo quadringentesimo decimo prope opidum Zaz universitati nobilium comitatus de Beregh per ipsum ex speciali nostre maiestatis commissione celebrate extradatorum seriatim in se continentes, familiarem dicti Johannis filii Georgii Jakch extitisse ac cum eodem in prescriptis regni nostri disturbiorum temporibus contra nostram maiestatem infideliter processisse declarando.“

1409., oštećena. No ipak je vidljivo da su prisežnici na shodu predali registar za koji se ne veli direktno da je registar nevjernih, ali se spominje registar u koji su na temelju svjedočanstva prisežnika unesena imena dvojice plemića koji su bili osuđeni za nevjeru. Na to su pak njih dvojica pred Rozgonyija i Simona Konyu, koji su presjedali shodom, donijeli kraljevske isprave o podijeljenoj milosti.¹⁰⁵ Ta dva slučaja pružaju uvid u mehanizam nastajanja registra na lokalnoj razini, pri čemu se zapravo replicira postupak nastajanja registra s popisom notornih zločinaca, gdje su prisežnici davali predsjedatelju popis osoba, u ovom slučaju nevjernih. No ranije razmatrani registar, za koji se kaže da se čuvao *in domo tavernicali*, nije sadržavao samo popis nevjernih već i onih koji su dobili milost. Zajedno sa slučajem iz Berega, to navodi na pomisao da su nakon nastanka popisa koji su sastavljali prisežnici informacije u njemu revidirane, ovisno je li tko s njega mogao dokazati svoju nevinost putem valjane kraljevske isprave o milosti.¹⁰⁶ Drugim riječima, osnova cijele zamisli bila je prikupljanje informacija na lokalnoj razini putem održavanja shodova koje su potom integrirane u jedan središnji registar, nastao dakle negdje na samom početku 1410-ih, za koji je teško precizno naslutiti kako je bio uređen, ali koji je očito sadržavao informacije o onima koji su dobili kraljevsku milost te onima koji nisu bili te sreće, i to na razini cijelog kraljevstva. U konačnici, makar je riječ praktično o samo jednom spomenu tog registra, činjenica da se na njega pozivalo, govori da je njegovo postojanje bilo dobro poznato među plemstvom, što i ne čudi ako se uzme u obzir da je njegov nastanak ovisio o mogućnosti intervencije središnje vlasti u lokalno znanje i prilike.

¹⁰⁵ MNL OL, DL 28140.

¹⁰⁶ Ili, kako to pokazuje jedan slučaj, čak i ako se nije moglo pokazati isprave o milosti, ljagu nevjere i gubitak posjeda moglo se sa sebe skinuti preuzimanjem obveze vojne službe, to jest polaska na predstojeći pohod s Pipom od Ozore, ZsO, II/2, 6924.

Heves County also indicates that such registers were made in other counties.¹⁰⁴ Unfortunately, the relevant charter issued in 1409 is damaged. However, one can still read in it that the assessors submitted a register, and while it is not expressly said that it is a register of rebels, it is mentioned that the names of two noblemen sentenced as rebels were entered in it based on the assessors' testimonies. The two responded by submitting to Rozgonyi and Simon Konya, who presided the assembly, the royal pardon charters issued to them.¹⁰⁵ These two cases illustrate how the register was made at the local level; it was actually the same procedure as the one used for the making of the registers of notorious criminals. It was the sworn assessors who would submit the list – in this case, of rebels – to the person presiding the assembly. However, the above discussed register, said to have been kept *in domo tavernicali*, contained not only a list of rebels, but also a list of those who had received royal pardon. Together with the Bereg case, this suggests that, after the assessors had made the list, changes would be introduced in it if some of the listed noblemen managed to prove their innocence with a valid royal pardon charter.¹⁰⁶ In other words, the idea was to gather information at the local level by convening assemblies. Such information would then be integrated in a single central register, made at the very beginning of the 1410s. Its form is hard to reconstruct precisely, but it clearly contained information about the noblemen from all parts of the Kingdom who had received royal pardon and the ones who had not been that lucky. And finally, although we are talking about a single mention of this register here, the fact that it was

¹⁰⁴ Such indications are also found in another case presented at the assembly for Nytra, presided by Stribor, which is mentioned in a royal charter of July 1411; Stribor's itinerary suggests that the assembly took place between May and September 1410, when his presence in the area was noted. Dvořáková 2010: 550. The case in question concerned the repercussions of *note infidelitatis* and royal pardon; one of the parties involved wanted to make their case by referring to "registra in generali congregatione predicti comitatus confecta", MNL OL, DL 49169.

¹⁰⁵ MNL OL, DL 28140.

¹⁰⁶ Or, as one case shows, even if no pardon charter was submitted, one could clear their name, remove the stigma of disloyalty and avoid confiscation of their estates if one joined the military and participated in the forthcoming campaign together with Pipo of Ozora, ZsO, II/2, 6924.

ZAKLJUČAK

Za vladavine Anžuvina kraljevski aparat vlasti napravio je iskorak u korištenju pisane riječi kao osnove administrativnog djelovanja, naročito uporabom registara. U prvom redu odnosi se to na kontrolu produkcije same kraljevske kancelarije uvođenjem *libri regii* za Karla I.¹⁰⁷ Registri su također korišteni i za uređenje kraljevskih prava, poput registra koji se ticao kraljevine Hrvatske u drugoj polovini 14. stoljeća, ili su pak sadržavali informacije o posjedovnim pravima na razini županije, što se može naslutiti iz registra koji se ticao županije Liptó.¹⁰⁸ Sigismundov dvor u tom je pogledu naslijedio administrativne prakse temeljene na pisanoj riječi Anžuvina, ali je i proširio spektar uporabe registara kao specifične forme administrativnog djelovanja, što se vidi iz primjera ovdje razmatranih dvaju registara nevjernih. Slavonski registar nevjernih pokazuje da se postojeći repertoar – praksa unošenja imena notornih zločinaca koje su imenovali prisežnici na općim shodovima pojedinih županija – koristio u izvanrednim situacijama, istovremeno transformirajući njegovu namjenu i narav. Registar nevjernih za Ugarsku jednako je tako teško zamisliti bez slavenskog registra, pri čemu je vidljivo širenje repertoara tehnika vladanja, od *ad hoc* rješenja koja postaju, ako ne stalna i institucionalizirana, dio repertoara administrativnih praksi koje je moguće koristiti ovisno o potrebi.¹⁰⁹ Kada ih se uspoređi, „slavonski“ i „ugarski“ registar imaju jednu važnu sličnost. Oba su, naime, nastala djelovanjem prisežnika na općim shodovima, što se pokazuje kao jedan od najvažnijih foruma interakcije središnje vlasti i lokalnih društava. Prikupljanje informacija i djelovanje takvim kanalima pružalo je mogućnost intervencije središnjoj vlasti, ali na takav način da je pružala mogućnost očuvanja interesa lokalnih

referred to indicates that the nobility was well aware of its existence. This is no surprise if we take into account the fact that its making depended on the central government's ability to intervene in local affairs and local knowledge.

CONCLUSION

During the Angevine rule, the royal administrative apparatus made progress in using written word as the basis of administrative activities – registers in particular. This primarily refers to the control of the production of royal chancery by introducing *libri regii* during the reign of Charles I.¹⁰⁷ Registers were also used for regulation of the regalia, such as the register intended for the *regnum* of Croatia in the second half of the 14th century, or contained information about proprietary rights at the county level, as the register for Liptó County indicates.¹⁰⁸ In this, Sigismund's court inherited the Angevine administrative practice based on the written word, but it also extended the use of registers as a specific form of administrative activities, as can be seen from the examples of the two registers of rebels discussed here. The Slavonian register of rebels shows that the existing repertoire – the practice of entering the names of notorious criminals as named by assessors at general assemblies at the county level – was used in extraordinary situations, transforming its purpose and nature at the same time. The register of rebels for Kingdom of Hungary is hard to imagine without its Slavonian equivalent. Like the latter, the former also exhibited visible extension of the administration technique repertoire, from *ad hoc* solutions to administrative practices that, even though not permanent and institutionalized, could be used as needed.¹⁰⁹ There is one important similarity between the “Slavonian”

¹⁰⁷ Szende 2004: 114–117.

¹⁰⁸ Za Liptó: Fügedi 1986: 23; nemoguće je ovdje ulaziti u detalje rasprave Mladena Ančića i Mirjane Matijević Sokol oko tog registra; dostatno je tek naznačiti da je sasvim ispravan temeljni zaključak M. Ančića da je riječ o registru kraljevskih posjeda/prava, Matijević Sokol 2008: 237–257; Ančić 1998: 250–251; Ančić 2005: 12; Ančić 2007: 208–209; Ančić 2007a: 149.

¹⁰⁹ Za pretvaranje *ad hoc* rješenja u institucionalizirane prakse v. odličnu studiju Kittel 1991.

¹⁰⁷ Szende 2004: 114–117.

¹⁰⁸ For Liptó, see Fügedi 1986: 23; it is impossible to elaborate here on Mladen Ančić and Mirjana Matijević Sokol's discussion on this register; it suffices to say that M. Ančić's fundamental conclusion that it is a register of royal estates/rights is absolutely correct, Matijević Sokol 2008: 237–257; Ančić 1998: 250–251; Ančić 2005: 12; Ančić 2007: 208–209; Ančić 2007a: 149.

¹⁰⁹ For turning *ad hoc* solutions into institutionalized practice, see excellent study by Kittel 1991.

aktera. No osim sličnosti, dva registra obilježavaju znatne razlike. Dok je „slavonski“ nastao „jednokratnim“ djelovanjem, „ugarski“ je bio plod široko zasnovane agende koja je podrazumijevala intenzivan upliv središnje vlasti na razini cjelokupne Ugarske kroz impresivan niz održanih županijskih shodova. Razlike se očituju i u drugom aspektu. Dok je „slavonski“ registar svoju autentičnost temeljio na pet pečata koji su ga činili „zatvorenim“ dokumentom, dotle je „ugarski“ nastao na principu integracije pojedinih dijelova mozaika u jedan središnji registar te izgleda da je pritom revizija prikupljenih informacija bila ugrađena u njegov nastanak.

Administrativno djelovanje, koje uz to počiva na pisanoj riječi, specifičan je oblik ostvarivanja kraljevskog, u konkretnom slučaju Sigismundova, autoriteta.¹¹⁰ „Slavonski“ registar pokazuje da je taj autoritet bio ugrožen, naravno na potpuno drukčiji način, s dvije strane. S jedne su ga strane ugrožavali oni koji su se pobunili protiv Sigismunda, dok su s druge strane stajali oni koji su ga mogli ugroziti svojim djelovanjem prilikom uspostavljanja kraljeva autoriteta. Registar se u tom pogledu pokazao kao iznimno sredstvo vlasti, to jest kontrole podanika – odnosno načina da ih se pretvori u vjerne podanike – ali istovremeno i sredstvo uz pomoć kojeg se pozivalo na odgovornost one koji su poslani da u kraljevo ime vladaju tim istim podanicima i koji su beskrupulozno koristili to što su se nalazili na pobjedničkoj strani. Interes dvora za očuvanje reda u Slavoniji nakon uspostave kraljevskog autoriteta krajem 1403. i početkom 1404. pritom je dobrim dijelom proizlazio iz činjenice da je Slavonija predstavljala pogranično područje prema krajevima južno od Save, a koji su se uvelike nalazili pod kontrolom najopasnijeg Sigismundova protivnika u tim krajevima, Hrvoja Vukčića Hrvatinića.

and “Hungarian” registers. Both were made on the basis of the testimonies of the sworn assessors at general assemblies, which proved themselves as a very important forum for interactions between the central government and local societies. Gathering information and taking action through such channels enabled the central government to intervene, while the possibility for the local protagonists to protect their interest was still open. There were also substantial differences between the two registers. While the “Slavonian” register was a result of a “one-time” effort, the “Hungarian” one was a part of a comprehensive agenda that had implied central government’s intensive impact on the affairs of the entire kingdom through an impressive series of county assemblies. Another difference was that, while the “Slavonian” register’s authenticity was based on five seals that made it a “closed” document, the “Hungarian” register was created by integrating individual pieces of the mosaic into a single central register (and it seems that revision of the information thus obtained was included in its making).

Administrative activities based on written word constituted a specific form of royal – in this case Sigismund’s – authority.¹¹⁰ The “Slavonian” register shows that this authority was threatened from two sides – in a very different way, of course. It was threatened by those who revolted against Sigismund and by those who could jeopardize the king’s authority with their actions at the time when his authority was being established. This was yet another situation where the register proved itself as an exceptional instrument of administration – in other words, an instrument for controlling the subjects and keeping them loyal. It was also an instrument for holding to account all those who were supposed to rule these subjects in the king’s name but who unscrupulously used the fact that they had joined the winning side. Much of the court’s interest in keeping order in Slavonia after the royal authority had been established there in late 1403 and early 1404 was largely based on the fact that Slavonia was a borderland and that the regions south of the Sava river were under control of Sigismund’s most dangerous local adversary in these parts – Hrvoja Vukčić Hrvatinić.

¹¹⁰ Za administrativne prakse i autoritet v. na primjer izvrsnu studiju Given 2001.

¹¹⁰ For administrative practices and authority, see, for example, excellent study by Given 2001.

Bibliografija / Bibliography

- Ančić 1987 – Mladen Ančić, Gospodarski aspekti stočarstva cetinskog komitata u XIV st., *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 14, 1987, 69–98.
- Ančić 1996 – Mladen Ančić, Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 38, 1996, 53–95.
- Ančić 1998 – Mladen Ančić, Desetljeće od 1091. do 1102. u zrcalu vrela, *Povijesni prilozi*, 17, 1998, 233–259.
- Ančić 2005 – Mladen Ančić, Splitski i zadarski kaptol kao „vjerodostojna mjesta“, *Registar Artukucija iz Rivignana, Srednjovjekovni registri Zadarskog i Splitskog kaptola*, sv. 1, Zagreb, 2005, 11–77.
- Ančić 2007 – Mladen Ančić, Architecture on Royal Domains in Northern Dalmatia, *Hortus artium medievalium*, 13/1, 2007, 203–210.
- Ančić 2007a – Mladen Ančić, Srednjovjekovno plemstvo na prostoru između Zrmanje i Neretve, u / in: *Dalmatinska zagora: nepoznata zemlja*, ed. V. Kusin, Zagreb: Ministarstvo kulture, Galerija Klovićevi dvori, 2007, 149–158.
- Ančić 2009 – Mladen Ančić, Od tradicije ‘sedam pobuna’ do dragovoljnih mletačkih podanika. Razvojna putanja Zadra u prvom desetljeću 15. stoljeća, *Povijesni prilozi*, 37, 2009, 43–96.
- Apponyi 1906 – *A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. 1241–1526.*, Budapest.
- Bard 1978 – Imre Bard, Aristocratic Revolts and the Late Medieval Hungarian State, AD 1382-1408, doktorska disertacija (rukopis) / Ph. D. dissertation (manuscript), University of Washington, 1978.
- Dóry 1976 – Franciscus Dóry, *Decreta Regni Hungariae: Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976.
- DRMH – János M. Bak et al., *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary, I-III.*, Charles Schlacks, Jr.: Idyllwild – Salt Lake City – Los Angeles, 1992-1999.
- Dvořáková 2010 – Daniela Dvořáková, *Rytier a jeho král: Stibor zo Stiboric a Žigmund Luxemburský*, Bratislava: Vydavateľstvo RAK, 2010.
- Engel & Tóth 2005 – Pál Engel & Norbert Tóth, *Itineraria regum et reginarum Hungariae (1382-1437)*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2005.
- Engel 1996 – Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája 1301-1457*, Budapest: MTA Történettudományi intézete, 1996.
- Engel 2001 – Pál Engel, *Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London: I. B. Tauris, 2001.
- Engel 2001a – Pál Engel, The Estates of the Hospitallers in Hungary at the End of the Middle Ages, u / in : *The Crusades and the military orders: Expanding the frontiers of medieval Latin Christianity*, eds. Z. Hunyadi & J. Laszlovszky, Budapest: Central European University, 2001, 291–302.
- Fügedi 1986 – Erik Fügedi, Verba Volant ... Oral Culture and Literacy among Medieval Hungarian Nobility, u / in : *Kings, Bishops, Nobles and Burghers in Medieval Hungary*, ed. J. M. Bak, London: Variorum Reprints, 1986, 1–25.
- Given 2001 – James B. Given, *Inquisition and Medieval Society: Power, Discipline, and Resistance in Languedoc*, Ithaca, New York: Cornell University Press, 2001.
- Halász 2017 – Éva B. Halász, Generalis congregatiók Szlavóniában a 13-14. században, *Történelmi Szemle*, 59/2, 2017, 283–298.
- Hoensch 1996 – Jörg K. Hoensch, *Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368-1437*, München: C. H. Beck Verlag, 1996.
- Hunyadi 2010 – Zsolt Hunyadi, *The Hospitallers in Medieval Kingdom of Hungary, c. 1150-1387*, Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 2010.
- Istványi 1941 – Géza Istványi, A generalis congregatio (Második és befejező közlemény), *Levéltári közlemények*, 18–19, 1940-1941 (1941), 179–207.
- Karbić & Miljan 2012 – Damir Karbić & Suzana Miljan, Političko djelovanje kneza Pavla I. Zrinskog (1362.-1414.), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 30, 2012, 87–107.
- Kekez 2015 – Hrvoje Kekez, In the service of the mighty king: political relations between the counts of Blagaj and king Sigismund of Luxemburg, *Review of Croatian history*, 11, 2015, 7–46.
- Kittel 1991 – Ellen E. Kittell, *From Ad Hoc to Routine: A Case Study in Medieval Bureaucracy*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1991.
- Klaić 1985 – Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata*, sv. 2, Zagreb: Matica hrvatska, 1985.

- Laszowski 1904 – Emilij Laszowski, Listine općine Sv. Jelene Koruške kod Križevaca, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, 6, 1904, 242–265.
- Lővei 2009 – Pál Lővei, Az ország nagyjainak és előkelőinek 1402. évi oklevelén függő pecsétek, u / in: *Honoris causa: Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*, eds. T. Neumann & G. Rácz, Budapest: MTA Történettudományi intézete, 2009.
- Lovrenović 2006 – Dubravko Lovrenović, *Na klizištu povijesti: Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463*, Zagreb – Sarajevo: Synopsis, 2006.
- Lukinović 1992 – Andrija Lukinović, *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije*, sv. 5, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1992.
- Matijević Sokol 2008 – Mirjana Matijević Sokol, Nostrum et regni nostri regnum. Srednjovjekovni arhiv Ugarsko-hrvatskog kraljevstva, *Arhivski vjesnik*, 51, 2008, 237–157.
- Mažuran 2002 – Ive Mažuran, *Povijesni izvori Slavonije, Baranje i Srijema 1390-1409*, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2002.
- Miljan 2015 – Suzana Miljan, Plemstvo Zagrebačke županije prema kraljevskoj i banskoj vlasti u doba kralja Žigmunda (1387. – 1437.), u / in: *Prekretnice u suživotu Hrvata i Mađara. Ustanove, društvo, gospodarstvo i kultura. A horvát–magyar együttélés fordulópontjai. Intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra*, eds. P. Fodor, D. Šokčević, J. Turkalj & D. Karbić, Budapest – Zagreb: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Hrvatski institut za povijest, 2015, 195–202.
- Nekić 2017 – Antun Nekić, Plemički rod Tetenj od 13. do sredine 15. stoljeća, doktorska disertacija (rukopis) / Ph.D. dissertation (manuscript), Sveučilište u Zadru / University of Zadar, Zadar, 2017.
- Pálosfalvi 2004 – Tamás Pálosfalvi, Slavonski banovi u 15. stoljeću, u / in: *Hrvatsko-mađarski odnosi: zbornik radova*, eds.: M. Kruhek et al., Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004, 45–50.
- Pálosfalvi 2006 – Tamás Pálosfalvi, Barbara und die Grafen von Cilli, u / in: *Sigismundus Rex et Imperator: Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg 1387 – 1437*, eds. I. Takács, S. Papp, G. Poszler & S. Jékely, Budapest: Szépmvészeti Múzeum, 2006, 295–297.
- Pálosfalvi 2014 – Tamás Pálosfalvi, *The Noble Elite in the County of Kőrös (Križevci) 1400-1526*, Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014.
- Rady 2000 – Martyn Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, New York: Palgrave, 2000.
- Rokai 1983 – Petar Rokai, Istorija porodice Maroti, doktorska disertacija (rukopis) Ph. D. dissertation (manuscript), Filozofski fakultet / Faculty of Philosophy, Beograd, 1983.
- Szende 2004 – Katalin Szende, The Uses of Archives in Medieval Hungary, u / in: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, eds. A. Adamsk & M. Mostert, Turnhout: Brepols, 2004, 107–142.
- Szende 2018 – Katalin Szende, *Trust, Authority, and the written word in the royal towns of medieval Hungary*, Turnhout: Brepols, 2018.
- Šišić 1902 – Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, Zagreb: Matica Hrvatska, 1902.
- Šišić 1904 – Ferdo Šišić, Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskog, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskoga arkiva*, 6, 1904, 1–59.
- Šišić 1938 – Ferdo Šišić, Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća, *Starine*, 39, 1938, 130–320.
- Tóth 2010 – Norbert Tóth, Rozgonyi Simon országbírósa (1409-1414), u / in: *“Fons, skepsis, lex”: ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, eds. T. Almási, É. Révész & G. Szabados, Szeged: SZTE Történeti Segédtudományok Tanszék, Szegedi Középkorász Műhely, 2010, 49–74.
- Tóth 2019 – Norbert Tóth, Tolvajok és rablók 1393-ban Szabolcs megyében, *Történelmi Szemle*, 61/1, Budapest, 2019, 149–164.
- Tringli 1997 – István Tringli, Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről, *Történelmi szemle*, 3-4, Budapest, 1997, 387–400.
- ZsO – Elemér Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár*, I-XII, Budapest, 1951-2013.

FANTI OLTRAMARINI DA CATTARO – KOTORANI U MLETAČKIM PREKOMORSKIM PJEŠAČKIM POSTROJBAMA (18. STOLJEĆE)

FANTI OLTRAMARINI DA CATTARO – THE SOLDIERS FROM KOTOR IN VENETIAN OVERSEAS INFANTRY UNITS (IN THE 18TH CENTURY)

Središnji istraživački interes ovoga rada usmjeren je na proučavanje udjela Kotorana u mletačkim prekojadranskim pješačkim postrojbama (*Fanti oltramarini*) u 18. stoljeću, a zasnovan je na višegodišnjemu proučavanju neobjavljenoga arhivskog gradiva iz Archivio di Stato di Venezia (fond magistrature za novačenje *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*). Tragom navedenoga gradiva, točnije popisa pripadnika pješačkih postrojbi unutar pojedinih satnija koje su činile dio pukovnije, raščlanjuju se temeljna problemska pitanja: način bilježenja kotorskih vojnika u izvoru, omjer uključenosti u pješaštvo i konjaništvo, vremenski okvir njihova djelovanja (spominjanja u izvoru), udio pripadnika zapaženih kotorskih plemićkih obitelji čiji su odvjetci imali visoke časničke činove (obitelji Bolica, Buća, Paskvali i Vračen), trajanje (dužina) vojne službe i tijek napredovanja u karijeri. S obzirom na vrlo dobro sačuvano gradivo, promatra se i dobna struktura kotorskih pješaka te njihove tjelesne značajke. U završnome dijelu rada obrađena su mjesta popisivanja (Mletci, Veneto, Dalmacija, Boka kotorska i Grčka) tih pješaka i vojni zapovjednici koji su upravljali pukovnijama u kojima su oni spomenuti. Na kraju se zaključuje da su Kotorani

This paper is primarily focused on analyzing the share of the soldiers from Kotor in Venetian infantry units in Eastern Adriatic (*Fanti oltramarini*) in the 18th century. It is a result of years of research of the unpublished documents from the Archivio di Stato di Venezia (the lists made by the recruitment magistracy – *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*). Based on these documents – the lists of infantry troops belonging to individual companies and regiments – the following fundamental aspects are analyzed: the method of entering particulars of the Kotor soldiers; their share in infantry and cavalry units; the timeframe of their military service (their mention in the documents); the share of the members of prominent noble families of Kotor among high-ranking officers (the Bolica, Buća, Paskvali and Vračen families); the duration of their military service; and the dynamics of promotions in their careers. As the documents are very well preserved, the age structure of the Kotor infantrymen and their physical characteristics can also be analyzed. The final section of the paper analyzes the places where the lists of these infantrymen were made (Venice, Veneto, Dalmatia, Bay of Kotor and Greece) and the commanders of their regiments. And

bili zapažen dio regionalnoga korpusa vojnika zavičajem s istočnojadranske obale u posljednjem stoljeću opstojanja *Serenissime*. Rad završava tabelarnim pregledom svih do sada istraženih kotorskih prekomorskih pješaka u navedenome razdoblju.

Ključne riječi: Kotor; Mletačka Republika; pješaštvo; vojna povijest; povijest 18. stoljeća.

finally, the paper concludes that the Kotor soldiers constituted important part of the regional Eastern Adriatic regiments in the final century of the *Serenissima*. At the very end of the paper, a table including the names of all the hitherto known overseas infantrymen from that period can be found.

Keywords: Kotor; Venetian Republic; infantry; military history; history of the 18th century.

UVODNE NAPOMENE

Ovaj je rad nastavak višegodišnjih sustavnih istraživanja udjela Hrvata u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama u posljednjemu stoljeću ranoga novovjekovlja i opstojanja *Serenissime*. Riječ je o profesionalnim vojnim postrojbama poznatim pod nazivima *Fanti oltramaringi* (pješaštvo) i *Cavalleria Croati* ili *Croati a cavallo* (konjaništvo), koje su ponajprije bile novačene duž istočnojadranske obale i njezine unutrašnjosti, ali su u njih, iako u manjemu broju, pristupali i vojnici zavičajem sa širega područja Apeninskoga poluotoka (najčešće iz Veneta), ali i iz dijelova današnje Albanije i Grčke. Zbog izrazite prevage hrvatskoga ljudstva, u tim je postrojbama zapovjedni jezik bio hrvatski, a njima su zapovijedali visoki časnici podrijetlom iz Dalmacije i Boke kotorske.

Istraživanje te problematike izvršeno je uvidom u neobjavljeno gradivo iz Archivio di Stato di Venezia, točnije fonda *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli* (dalje: IT-ASVe-0715-Inquisitori ... pubblici ruoli), središnje državne magistrature zadužene za novačenje mletačkih kopnenih postrojbi na području Veneta i duž mletačkih stečevina na istočnojadranskoj obali. Obradom rečenoga gradiva načinjeno je više znanstvenih radova objavljenih u domaćim i inozemnim znanstvenim i stručnim časopisima i zbornicima, a u fokusu istraživanja bili su vojnici zavičajem iz određenih (ponajprije hrvatskih) krajeva ili gradova te biografije, odnosno tijek karijere zapaženih časnika.¹

U središtu su istraživačkoga zanimanja ovoga rada Kotorani (časnici, dočasnici i obični vojnici) u pješačkim postrojbama pod nazivom *Fanti oltramaringi* u 18. stoljeću.² Uz neophodnu znanstvenu literaturu,

¹ Podrobnije o mletačkim vojnim snagama u ranome novom vijeku, posebice s obzirom na sustav obrane mletačkih posjeda na istočnome Jadranu, vidjeti pregled bibliografskih jedinica sadržan u bilješci 1 rada Čoralić 2020a: 189. Ovdje bih posebno kao recentnu literaturu izdvojila radove Nikole Markulina (Markulin 2014; Markulin 2015; Markulin 2016). Kada je riječ o radovima koji se odnose na obradu udjela časnika i vojnika sa širega područja istočnojadranske obale u mletačkome pješaštvu i konjaništvu, vidjeti detaljniji popis u istome radu u bilješci 3 (Čoralić 2020a: 191).

² U rad nisu, osim gdje je to radi usporedbe bilo neophodno, uključeni konjanici iz Kotora. O njima se priprema zaseban

INTRODUCTION

This paper is a continuation of years of systematic research of the share of Croat troops in the Venetian overseas ground units in the final century of the early Modern Age, which was also the final century of the *Serenissima*. These were professional units known as *Fanti oltramaringi* (infantry) and *Cavalleria Croati* ili *Croati a cavallo* (cavalry). They were primarily recruited along the Eastern Adriatic coast and its hinterland, but, although in smaller numbers, they also included the troops originating from Italian Peninsula (mostly from Veneto) and parts of present-day Albania and Greece. Due to large predominance of Croat troops, the language of command was Croatian. It was used by the high-ranking officers coming from Dalmatia and Bay of Kotor.

This research is based on an analysis of unpublished documents from the archives of the *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli* (hereinafter IT-ASVe-0715-Inquisitori ... pubblici ruoli), the central Venetian magistracy for recruitment of infantrymen both in Veneto and in Venetian possessions in Eastern Adriatic. The analysis of this material has resulted in a number of scientific papers published in Croatian and foreign journals and proceedings. The research was focused on the soldiers coming from specific (primarily Croatian) regions and cities and the biographies and careers of prominent officers.¹

This paper is focused on the 18th-century commissioned and non-commissioned officers and soldiers from Kotor who served in the infantry units known as *Fanti oltramaringi*.² In addition to relevant

¹ For more details on Venetian armed forces in Early Modern Age, particularly in terms of defense of Venetian possessions in Eastern Adriatic, see the bibliography in note 1 in Čoralić 2020a: 189. Of recent literature, I should mention here the works by Nikola Markulin (Markulin 2014; Markulin 2015; Markulin 2016). For the works analyzing the share of the officers and soldiers from Eastern Adriatic in Venetian infantry and cavalry, see the detailed bibliography in note 3 in the same paper (Čoralić 2020a: 191).

² Except where necessary, this paper does not deal with the Kotor cavalymen. They will be discussed in a separate paper. There is ample literature on the 18th-century Kotor, but it primarily deals with the economic (commerce and seafaring) and social aspects of the city and its population. As regards the military aspect of the life in Kotor in that period, the

poglavito uporabljen izvor bili su spisi spomenute magistrature za novačenje vojnika *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*. U radu će se, slijedom raščlambe rečenoga izvora, obraditi način bilježenja Kotorana u pješačkim postrojbama, vremenski okvir (intenzitet) njihova spominjanja tijekom 18. stoljeća te usporediti brojčani omjer kotorskih pješaka i konjanika. Nadalje, važna će se istraživačka pažnja usmjeriti na udio kotorskih zapovjednika pješaštva, obnašatelja najviših časničkih činova (kapetani, bojnici, pukovnici, bojnici vojske) koji su bili odvjetci uglednih kotorskih plemićkih obitelji – stoljećima zapaženih po obnašanju istaknutih dužnosti u mletačkoj kopnenoj vojsci. Stoga će se razmatrati udio odvjetaka uglednih kotorskih plemićkih obitelji (Bolica, Buća, Paskvali, Vračen) koji su imali visoke vojne činove te – na razini i običnih vojnika i časnika – trajanje njihove službe, dobne i tjelesne značajke (statura/stas, boja kose). U završnome dijelu rada u fokusu će istraživanja biti mjesta popisivanja kotorskih pješaka te osvrt (uz upućivanje na odgovarajuće izvore i literaturu) na časnike koji su zapovijedali kotorskim pješacima, a zavičajnim podrijetlom nisu bili iz Kotora. Važno je napomenuti da su u rad uključeni isključivo časnici, dočasnici i vojnici za koje je Kotor izravno naveden kao mjesto njihova podrijetla.³ Ktorski pješaci iz okolnih naselja, bez obzira na

scientific literature, the documents of the recruitment magistracy, *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*, were also of great importance. Based on the analysis of the latter source, this paper will look into the method of keeping records of the Kotor infantrymen and the timeframe of their mention in the 18th-century documents and will compare the shares of the Kotor infantrymen and cavalrymen, respectively. It will also research the share of the members of prominent noble families of Kotor (the Bolica, Buća, Paskvali and Vračen families) among the high-ranking officers (captains, majors, colonels, brigadiers), known through centuries by their service in the Venetian army. Duration of their military service and their age and physical characteristics (stature, hair color), as well as those of rank-and-file soldiers, will also be analyzed. The paper's final section is focused on the places where the Kotor infantrymen were entered into records. In addition to a list of relevant sources and literature, it also includes comments on the officers who were in command of the Kotor infantrymen but were not from Kotor themselves. It should be noted that the paper deals only with the commissioned and non-commissioned officers and privates coming specifically from the city of Kotor.³ The Kotor infantrymen from the nearby places – although frequently mentioned in the records – have not been addressed here primarily because it would require

prilog. O Kotoru u 18. stoljeću postoji opsežna literatura, ali se ona ponajprije odnosi na gospodarske (trgovina, pomorstvo) i društvene sastavnice grada i njegova stanovništva. Kada je riječ o vojnoj sastavnici onovremene kotorske povijesti, autori su ponajprije obrađivali (na osnovi gradiva iz središnje kotorske pismohrane) ulogu ondje stacionirane vojne posade te zapovjednike tamošnjega pograničnog područja. Za osnovnu informaciju usp. neka djela: Butorac 2000; Milošević 1974; Milošević 2003; Milošević 2008. Posebno upozoravam na doktorsku disertaciju Maje Katušić (Katušić 2013) u kojoj je, temeljem sustavne raščlambe matičnih knjiga Župe sv. Tripuna u Kotoru, uz društvene i demografske sastavnice Kotora u 18. stoljeću, obrađena i vojna komponenta iz života grada (posebno na str. 170–182).

³ Iako životnim putem blisko povezani s Kotorom, ovdje nisu izravno uključeni časnici i vojnici iz obitelji Burović i Štukanović jer je njihovo izvorno podrijetlo grad Perast. Također je potrebno napomenuti da se za časnike iz pješaštva najčešće ne navodi mjesto podrijetla, ali kada je riječ o, primjerice, istaknutim obiteljima kao što su Bolica, Buća, Paskvali i Vračen, taj nam je podatak znan, kao što je očito bio poznat i popisivačima koji nisu smatrali potrebnim njegovo posebno upisivanje.

authors were primarily focused on analyzing the documents from the city's Central Archives specifying the roles of the local garrison and the commanders of that border region. For basic information, cf. Butorac 2000; Milošević 1974; Milošević 2003; Milošević 2008. I wish to draw attention to the doctoral thesis of Maja Katušić (Katušić 2013) which, based on a systematic analysis of the register of births of the St. Tryphon's Parish in Kotor, deals not only with the social and demographic aspects of the 18th-century Kotor, but also with the city's military aspect in that period (particularly pp. 170–182).

³ Although closely connected with the city of Kotor, the officers and privates from the Burović and Štukanović families have not been directly included in this paper because they are originally from the city of Perast. It should also be noted that, although the records usually do not specify the place of origin of infantry officers, it is positively known that those among them belonging to the prominent families like Bolica, Buća, Paskvali and Vračen, were indeed from Kotor. Clearly, those who were making the entries were also familiar with this and did not find it necessary to specify it.

učestalost njihova spominjanja, ovdje nisu uvršteni ponajviše jer bi njihova dodatna obrada opsegom i koncepcijom premašila osnovne ciljeve i zadane parametre ovoga rada. Također, ovdje je potrebno napomenuti da, s obzirom na to da će u tabelarnome pregledu na kraju rada uz svakoga vojnika i njegovu pojedinačnu ubilježbu biti navedena signatura unutar arhivskoga fonda *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli* (broj svežnja, odnosno buste), u nastavku rada nećemo opterećivati tekst usputnim bilježenjem svake pojedinačne signature.

RAŠČLAMBA ARHIVSKIH SPISA

Način bilježenja kotorskih pješaka u popisima unovačenih satnija i pukovnija bio je u pravilu jednoobrazan, nalik onome i za druge istočnojadranske vojnike u pješačkim i konjaničkim postrojbama. Popisivači su, uz manja odstupanja, upisivali ime i prezime vojnika, časnika ili dočasnika, očovo ime, mjesto podrijetla (*Cattaro, de Cattaro*), naziv pukovnije i satnije kojoj je dotični pripadao te mjesto gdje je obavljena smotra postrojbe i popisano njezino ljudstvo. Uz navedeno, ponekad su zabilježeni i osobni podatci o vojnicima (dob, statura, boja kose). Upravo će navedeni podatci u nastavku rada biti predmetom pomnije obrade. Imena i prezimena analiziranih kotorskih pješaka najčešće su bila upisana u talijanskome (venetiziranome) obliku, ali u nekim je primjerima zabilježena i njihova hrvatska inačica. Također, s obzirom na to da se popisivanje vršilo tako da su prilikom smotre vojnici pojedinačno prilazili i usmeno kazivali svoje podatke, popisivači su prilikom upisa ponekad griješili i bilježili iskrivljene oblike prezimena.⁴

Broj do sada istraženih pješaka iz Kotora u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama iznosi 83, dočim je broj konjanika bio 30 (73,45 % naspram 26,55 %, vidjeti: *Grafikon 1*). Ovdje je potrebno načiniti nekoliko usporedbi temeljem

⁴ Nemamo podatke o tome tko su i iz kojih krajeva (hrvatskih ili talijanskih) bili popisivači. Ipak, možemo pretpostaviti da čak i u slučaju da su bili s područja Veneta, višegodišnja obveza izrade popisa vojnika s istočnojadranske obale zasigurno je pridonijela njihovu boljem znanju hrvatskoga jezika, kao i poznavanju lokalnih prezimena i toponomastike. Stoga možemo smatrati da njihove pogreške nisu bile brojne.

an additional analysis the extent and concept of which would exceed the basic goals and parameters of this paper. Also, since the entry for every soldier in table at the end of this paper includes the call number of the corresponding bundle in the records of the *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*, these call numbers will not be mentioned throughout the rest of the paper in order to avoid unnecessary repetition.

ANALYSIS OF THE ARCHIVE DOCUMENTS

In general, the particulars of the Kotor infantrymen enlisted in the Venetian companies and regiments were entered into the register in a standardized way, similar to the one used for other Eastern Adriatic soldiers in infantry and cavalry units. When entering the particulars of privates, officers or non-commissioned officers, registering clerks would enter – with minor exceptions – their full name, father's name, place of origin (*Cattaro, de Cattaro*), company and regiment, and place where the unit had been reviewed and listed. Sometimes, soldiers' physical characteristics would also be recorded. All these personal data of the troops will be analyzed in detail here. The names and family names of the analyzed Kotor infantrymen were usually entered in their Italian (Venetian) version, but some entries included both Italian and Croatian versions. Some names were misspelled because they were entered in such way that, when the unit was in review order, soldiers would step out from the ranks one by one, approach the registering clerk and say their names and the clerk would sometimes make a mistake when writing it down.⁴

So far, 83 Kotor infantrymen and 30 cavalrymen in the Venetian overseas land forces have been analyzed (73.45% vs. 26.55%, see *Chart 1*). When comparing this ratio of the infantrymen

⁴ We do not know whether the registering clerks were Italians or Croats. Still, even if they were from Veneto, years spent in entering the names of the soldiers from Eastern Adriatic must have resulted in their familiarity with Croatian language and local family names and place names. We can therefore assume that their mistakes were not so numerous.

raščlambe udjela vojnika iz drugih istočnojadranskih krajeva. Tako provedena raščlamba pokazuje da je, kada je riječ o priobalnim urbanim mjestima, kotorski omjer bio uobičajen.⁵ Međutim, kada je riječ o vojnicima zaleđa Dalmacije (Drniš, Imotski, Sinj), evidentna je brojčana prevaga konjanika.⁶ Razloge koji su doveli do iskazanih razlika možemo tražiti u činjenici da je stanovništvo zaleđa, gotovo netom oslobođenoga od osmanske vlasti, bilo usmjereno na poljodjelske aktivnosti kao i na tranzitnu trgovinu. Za to su kao sredstvo svakodnevnoga rada konji bili neophodni te je stoga rečena populacija bila vičnija vještinama koje su bile prijeko potrebne profesionalnim vojnicima u konjaničkim postrojbama. Nasuprot tome, stanovništvo gradova ponajprije je bilo usmjereno na obrt, trgovinu i pomorstvo, odnosno na zanimanja koja najčešće nisu bila toliko povezana s poljodjelstvom, stočarstvom, ali ni s vojništvom. Jednako tako, važno je napomenuti da su konjaničke postrojbe u odnosu na pješaštvo bile financijski znatno skuplje i, u smislu premještanja na različite dijelove mletačkoga posjeda (Apeninski poluotok / Veneto – istočnojadranski prostor – Levant), manje mobilne, te je tijekom preustroja mletačke vojske nakon prestanka mletačko-osmanskih ratova (Požarevački mir 1718. godine) njihova brojnost bila znatno smanjena.⁷

⁵ Primjerice, iz Šibenika bilježimo 53,81 % pješaka i 46,19 % konjanika, iz Splita 66,06 % pješaka i 33,94 % konjanika, a iz Trogira 66,27 % pješaka i 33,73 % konjanika. Usp. Čoralić & Katušić 2016: 151; Čoralić 2020b: 231–232. Rad o udjelu Trogirana u mletačkim prekomorskim postrojbama je u pripremi, a potrebni izračuni koji su ovdje navedeni već su načinjeni.

⁶ Omjer prema navedenim gradovima iznosi: Drniš 80,81 % konjanika i 19,19 % pješaka; Imotski 61,90 % konjanika i 38,10 % pješaka; Sinj i Cetinska krajina 60,53 % konjanika i 39,47 % pješaka. Izračuni su dobiveni prethodno načinjenom znanstvenom obradom istoga izvora temeljem kojega je načinjen i ovaj rad o kotorskim prekomorskim vojnicima. Usp. Čoralić 2020a: 193; Čoralić (u tisku); Čoralić & Novosel (u tisku).

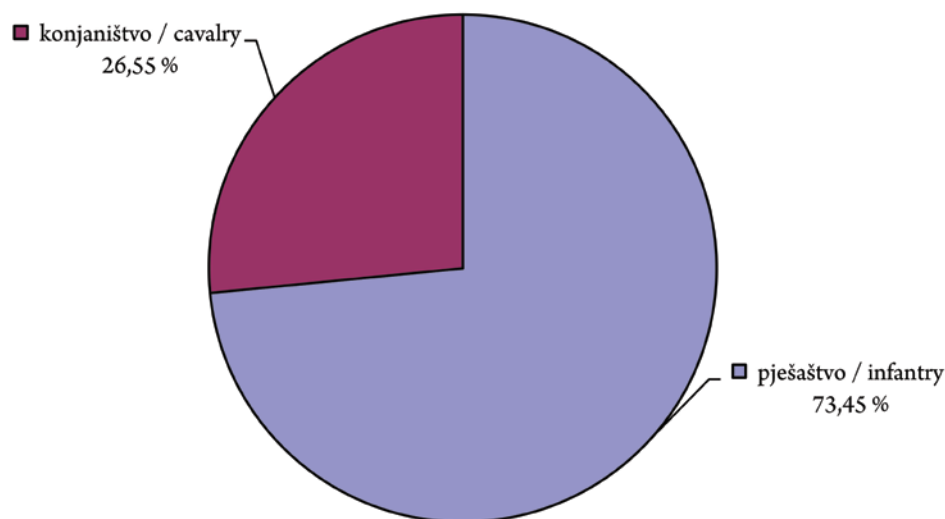
⁷ U 18. stoljeću istovremeno je djelovalo oko deset prekomorskih pješačkih pukovnija, a unutar njih sedam do deset satnija s oko pedeset do šezdeset ljudi. Konjaničke su pukovnije bile manje brojne, najčešće ih je bilo pet do šest, od kojih su dvije do tri bile *Cavalleria Croati*, a ostale draguni. Unutar konjaničkih pukovnija djelovalo je obično šest do sedam satnija. Usp. Favaloro 1995: 137–142.

and cavalrymen from Kotor with the ratios of the troops from other Eastern Adriatic regions, we can see that, when we talk about coastal cities and towns, the Kotor ratio is comparable with these other ratios.⁵ However, when it comes to the troops from Dalmatian hinterland (Drniš, Imotski, Sinj), cavalrymen clearly prevail.⁶ The reason for these differences between the ratios can be found in the fact that the population of the hinterland, only recently liberated from the Ottoman rule, mostly consisted of farmers and transit traders. As these activities required daily use of horses, this population possessed the skills needed in the professional cavalry units. Unlike them, the urban population was primarily engaged in crafts, trade and seafaring – the professions not particularly linked with farming, cattle-breeding or soldiering. It is equally important to note that, as cavalry units were much costlier than infantry units and less mobile for deployment in different Venetian lands (Italian Peninsula/Veneto – Eastern Adriatic – Levant), their number was substantially reduced when the Venetian – Ottoman wars ended with the Treaty of Passarowitz in 1718.⁷

⁵ For example, the ratio of infantrymen and cavalrymen was 53.81% : 46.19% for Šibenik; 66.06% : 33.94% for Split; and 66.27% : 33.73% for Trogir. Cf. Čoralić & Katušić 2016: 151; Čoralić 2020b: 231–232. The paper on the share of the Trogir troops in the Venetian overseas land forces is forthcoming; the calculations mentioned here have already been made.

⁶ The ratio of cavalrymen and infantrymen was 80.81% : 19.19% for Drniš; 61.90% : 38.10% for Imotski; and 60.53% : 39.47% for Sinj and Cetina Border. These ratios were calculated after a scientific analysis of the same source on which this paper on the Kotor soldiers in the overseas land forces is based. Cf. Čoralić 2020a: 193; Čoralić (forthcoming); Čoralić & Novosel (forthcoming).

⁷ In the 18th century there were a dozen overseas infantry regiments at the same time, each of them made up of seven to ten companies (50 to 60 men each). Cavalry regiments were less numerous – there were usually five to six of them; two or three were *Cavalleria Croati* and the others were dragoons. Each cavalry regiment usually consisted of six to seven companies. Cf. Favaloro 1995: 137–142.

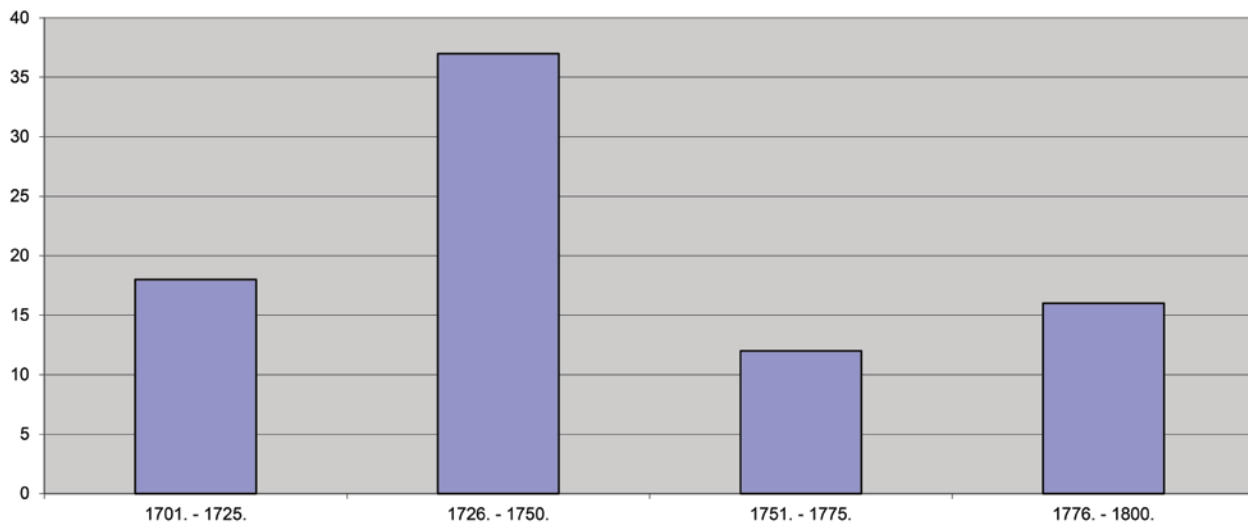

Grafikon 1. Omjer zastupljenosti Kotorana u pješačkim i konjaničkim postrojbama

Chart 1. Share of Kotor troops in infantry and cavalry units

Vremenski okvir djelovanja Kotorana u profesionalnome prekojadranskom pješništvu tijekom 18. stoljeća možemo pratiti kontinuirano (vidjeti: *Grafikon 2*). Uzimajući kao nosivi podatak prvo spominjanje nekoga od ovdje istraživanih časnika, dočasnika i običnih vojnika, opažamo njihovu značajnu zabilježbu već u prvome pratećem razdoblju (1701. – 1725.). Takav je pokazatelj očekivan jer se u dijelu toga razdoblja (1714. – 1718.) vodio posljednji mletačko-osmanski rat (Drugi morejski ili Mali rat), kada su pješačke postrojbe bile učestalije mobilizirane i upućivane na ratišta ili čuvanje granica od Dalmacije i Boke do grčkoga arhipelaga. Iako se moglo očekivati da će u sljedećemu razdoblju (1726. – 1750.) broj unovačenih kotorskih pješaka opadati, to se nije dogodilo. Razlog tome možemo djelomično tražiti u činjenici da je preustroj aktivne mletačke kopnene vojske tekao nešto sporije, ali i u okolnosti da je to razdoblje učestaloga djelovanja kotorskih plemića i visokih časnika u mletačkoj službi koji su, uz vojnike iz drugih dijelova istočnojadranske obale, u velikome broju novačili ljudstvo iz svojega zavičaja. Nadalje, u razdoblju od 1751. do 1775. godine broj kotorskih pješaka znatno opada, da bi u posljednjoj četvrtini stoljeća i opstojanja Mletačke Republike (1776. – 1800.) njihov broj ponovno porastao. Razlog tome možemo bez sumnje tražiti u činjenici da je u posljednjemu desetljeću ranoga novovjekovlja, pritisnuta drastičnim promjenama na političkome zemljovidu Europe (Napoleonovi pohodi), Kraljica Mora posljednji put mobilizirala brojčano značajno vojno ljudstvo, ponajprije namijenjeno obrani njezinih stečevina u Venetu (*terraferma*).

There is continuity in the timeframe of the Kotor soldiers' service in the overseas infantry in the 18th century (see *Chart 2*). The first ones among the officers researched in this paper are mentioned as early as in the first period studied (1701 – 1725). It is only logical because the final Venetian – Ottoman war (the Second Morean War or Small War) was fought in a part of that period (1714 – 1718), so infantry units were more often mobilized and deployed at the frontlines or along the borderlands from Dalmatia to Bay of Kotor to Greek islands in order to guard them. Although one might expect that the recruitment of the Kotor infantrymen would decline in the subsequent period (1726 – 1750), it did not happen. The reason was partly the fact that reorganization of the active Venetian land forces took more time than expected and partly the active efforts of the Kotor noblemen and officers in Venetian army to recruit as many people from their native region as possible and those from other parts of Eastern Adriatic coast. Between 1751 and 1775, however, the number of the Kotor infantrymen substantially declined, only to grow again in the final quarter of both the century and the existence of Venetian Republic (1776 – 1800). This final growth was undoubtedly due to the fact that, pressed by drastic changes on the political map of Europe (Napoleon's campaigns) in the final decade of the early Modern Age, the Ruler of the Seas mobilized numerous troops for the last time, primarily in order to defend its possessions in Veneto (*terraferma*).

Grafikon 2. Vremenski okvir spominjanja i djelovanja kotorskih pješaka

Chart 2. Timeframe of military service and mention of Kotor infantrymen

Susljedno prethodnim podacima, otkrivamo i početne, odnosno završne zabilježbe Kotorana u postrojbi *Fanti oltramarini*. Najstariji upis datira u 1711. godinu, a riječ je o Tripi Goveriju, Petrovu sinu, pješaku u satniji kapetana Ivana Vojnovića (pukovnika Jure Franića), popisanoga u Mletcima. Završna bilježenja kotorskih pješaka provedena su 1796. godine kada su na Silvestrovo u Mletcima zabilježeni kapetan Nikola Bolica (pukovnika Antonija Paravije), Petar Mikov Kokotović (osobna satnija pukovnika Vicka Michielija Vitturija) te Špiro Antunov Kardinović i Grgur Filipov Konđušević (osobna satnija pukovnika Jurja Mitrovića).

Istraživanje udjela Kotorana u mletačkim prekomorskim pješačkim postrojbama iziskuje više razina promatranja. Naime, iako su Kotorani najčešće zabilježeni kao obični vojnici, raščlamba raspoloživoga gradiva zorno otkriva niz pojedinaca, u svoje vrijeme zapaženih aktera vojne povijesti Mletačke Republike i njezinih stečevina. Stoga je o njima, ponajprije zbog činjenice da su zapovijedali postrojbama u kojima su aktivno sudjelovali i njihovi sunarodnjaci, odnosno sugrađani, potrebno kazati nešto više. Takva nam raščlamba ujedno pokazuje i tijek napredovanja u vojničkoj hijerarhiji pojedinih nositelja časničkih činova hrvatskoga pješaštva.

Following on the above, both the initial and the final entries of the Kotor soldiers in the *Fanti oltramarini* will be presented. The earliest entry was made in 1711: Tripo Goveri, son of Peter, infantryman in Captain Ivan Vojnović's company (Jure Franić's regiment), enlisted in Venice. The final entries were those of Captain Nikola Bolica (Antonio Paravia's regiment), Petar Mikov Kokotović (personal regiment of Colonel Vicko Michieli Vitturi) and Špiro Kardinović and Grgur Filipov Konđušević (both enlisted in Col. Juraj Mitrović's personal regiment). They were all made on New Year's Eve 1796.

Researching the Kotor troops' share in the Venetian overseas infantry units requires several levels of observation: Although the Kotor soldiers were mostly registered as privates, the archive documents reveal that a number of them were prominent protagonists of the military history of the Venetian Republic and its possessions at the time. This is why they deserve more attention, particularly due to the fact that they commanded the units in which their compatriots (fellow citizens) actively participated. Such an analysis will also show the dynamics of promotions of some Croat infantry officers in the military hierarchy.

Na prvome je mjestu ovdje potrebno spomenuti članove obitelji Buća iz koje je tijekom cijeloga ranog novog vijeka potjecao nemali broj zaslužnika u vojnoj službi pod stijegom svetoga Marka. Još krajem 17. stoljeća izdvaja se Jeronim, zabilježen kao kapetan postrojbe *Croati a Cavallo* devedesetih godina istoga stoljeća; upravitelj (guvernador) Grahova u današnjoj Crnoj Gori 1693. godine; dopukovnik u pukovnici Karla Benje na samome početku 18. stoljeća te bojnik vojske (*sargente maggiore di battaglia*) od 1717. godine.⁸ Njegovi su sinovi bili Franjo (general / *sargente generale* u postrojbama hrvatskoga konjaništva)⁹ te Stjepan koji je u pješastvu postigao čin pukovnika. Potonji se u spisima magistrature *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli* kontinuirano spominje od 1715. do 1741. godine, a kako je razvidno nakon istraživanja navedenoga arhivskog gradiva, u njegovoj su osobnoj postrojbi participirali brojni Kotorani, ali i vojnici sa širega područja Zaljeva svetaca.¹⁰ Osim Stjepana, u popisima za novačenja pješackih postrojbi u 18. stoljeću činom se još izdvaja i Tripun Buća, isprva zastavnik (u osobnoj satniji pukovnika Stjepana Buće, Mletci, 1729.) te potom bojnik (*sargente maggiore*) unutar pukovnije Tripuna Vicka Burovića (1736. – 1746.), odnosno zapovjednik satnije koja je u navedenom vremenu bila stacionirana u gradovima *terraferme* (Bergamo, Brescia, Padova, Udine i Verona).

U sklopu razmatranja udjela pripadnika pojedinih kotorskih plemićkih obitelji u obnašanju zapovjednih činova ističu se i Bolice. Izdvaja se kapetan Nikola Bolica, zapovjednik satnije u sastavu pukovnije Antonija Paravije u posljednjim godinama opstojanja Mletačke Republike (Mletci, 1796.).¹¹ Još se dva člana obitelji Bolica spominju u pješackim prekomorskim postrojbama, a riječ je o kadetu (*cadetto*) Ivanu (satnija pukovnika Marka Antuna Bubića u okviru pukovnije Nikole Barbarića, oko 1780.)¹² i Antunu Lovrinom, običnome vojniku

The first to be mentioned are the members of the Buća family that gave a significant number of meritorious soldiers who served under the banner of St. Mark throughout early Modern Age. The earliest such prominent protagonist was Jeronim, registered in the 1690s as a captain in the *Croati a Cavallo* unit. In 1693 he was the governor of the city of Grahovo in present-day Montenegro. At the turn of the century he was a lieutenant-colonel in Karlo Benja's regiment. In 1717 he was promoted to the rank of *sargente maggiore di battaglia*.⁸ His sons were Franjo (a general/*sargente generale* of Croat cavalry)⁹ and Stjepan, who made it to the rank of infantry colonel. The latter is continually mentioned in the records of the *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli* magistracy between 1715 and 1741. The research of these records has shown that numerous Kotor soldiers, as well as those from around the Bay of Kotor, participated in his personal unit.¹⁰ When it comes to higher ranks, another one who stands out among the 18th-century infantrymen from Kotor is Tripun Buća. He advanced from ensign (in the personal company of Colonel Stjepan Buća – Venice, 1729) to *sargente maggiore* in the regiment of Tripun Vicko Burović (1736 – 1746). During this period, he was also in command of the company stationed in the cities of *terraferma* (Bergamo, Brescia, Padua, Udine and Verona).

In terms of the number of their members who became high-ranking officers, the Bolica family also stands out among the noble families of Kotor. Captain Nikola Bolica commanded a company in the regiment of Antonio Paravia in the final years of the Venetian Republic (Venice, 1796).¹¹ Two more members of the Bolica family are mentioned in the overseas infantry units: Cadet (*cadetto*) Ivan (the company of Colonel Marko Antun Bubić, belonging to the regiment of Nikola Barbarić, around

⁸ Podrobnije o tijeku vojne karijere Jeronima Buće vidjeti u Čoralić & Markulin 2019a: 264–265.

⁹ O generalu Franji Bući priprema se zaseban rad.

¹⁰ Podrobnije o tijeku vojne karijere Stjepana Buće vidjeti u Čoralić & Markulin 2019a.

¹¹ Isti se bilježi i kao zastavnik u satniji kapetana Antonija Cappadoce (pukovnja *Ezzovich*) 1795. godine. Podrobnije o tijeku vojne karijere Nikole Bolice vidjeti u Čoralić & Katusić 2014.

¹² Mjesto popisivanja nije razvidno iz izvora.

⁸ For more on the military career of Jeronim Buća, see Čoralić & Markulin 2019a: 264–265.

⁹ A separate paper on General Franjo Buća is being prepared.

¹⁰ For more on the military career of Stjepan Buća, see Čoralić & Markulin 2019a.

¹¹ He was also registered as an ensign in the company of Captain Antonio Cappadoca (the *Ezzovich* regiment) in 1795. For more on the military career of Nikola Bolica, see Čoralić & Katusić 2014.

u osobnoj satniji pukovnika Antuna Markovića (Mletci, 1751.).

Uz prethodne kotorske plemićke obitelji, kao nositelji činova izdvajaju se i članovi obitelji Paskvali (*Pasquali*). Bez ikakve je dvojbe njihov najistaknutiji odvjetak u mletačkoj vojsci bio Benedikt (1704. – 1790.), časnik s višedesetljetnom karijerom. Imenovan kapetanom još u vrijeme Drugoga morejskog rata,¹³ Paskvali je čin bojnika (*sargente maggiore*) postigao 1738. godine, a ubrzo potom bilježi se kao dopukovnik (*tenente colonnello*) te od 1759. kao pukovnik. Vojni je zapovjednik grada i utvrde Herceg Novi od oko 1760. godine; bojnik vojske od 1772. te general, odnosno general narednik (*sargente generale*) od 1778. godine. Naposljetku, završni i izrazito visoki čin postigao je 1783. godine kada je bio imenovan generalom poručnikom (*tenente generale*). U spisima *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli* bilježi se od 1715. godine (bez specificiranja čina), a tijekom njegove pukovničke karijere i zapovijedanja satnijama *oltramarina* možemo potom pratiti od 1762. do 1773. godine.¹⁴ Iz obitelji Paskvali časnički je čin obnašao i Jakov. Isprva se spominje kao kapetan u pukovniji Stjepana Buće (Kotor, 1715.), a kasnije ga – tek od 1741. godine, izvori bilježe u činu bojnika u pričuvi (*sargente maggiore riformato*) u satniji kapetana Nikole Barbarića (pukovnija Ivana Krapovića, Mletci, 1741. – 1742.) te satniji dopukovnika Ivana Antuna Burovića koja je djelovala u sklopu pukovnije Tripuna Vicka Burovića (Palmanova, 1752.). Iz istoga je uglednoga kotorskog roda bio i Nikola, zastavnik u pričuvi / *alfiere riformato* (satnija kapetana Antuna Markovića, pukovnija Stjepana Buće, Mletci, 1721.) te potom (Zadar, 1724.) kapetan u pukovniji *Spalato*.¹⁵ Raspolažemo i s podacima o nekoliko članova obitelji Paskvalić (*Pasqualich*). Iako ne možemo s punom sigurnošću to dokazati, vjerojatno je riječ

1780)¹² and Private Antun Lovrin in the personal company of Colonel Antun Marković (Venice, 1751).

In addition to the abovementioned noble families of Kotor, the members of the Paskvali (*Pasquali*) family also achieved higher ranks in the Venetian army. Undoubtedly, the most prominent among them was Benedikt (1704 – 1790), whose army career spanned several decades. He was commissioned as captain back during the Second Morean War¹³ and *sargente maggiore* in 1738. Soon afterwards he is listed as lieutenant colonel (*tenente colonnello*) and, in 1759, as colonel. He became the military commander of the city of Herceg Novi and its fortress around 1760. He was promoted to the rank of *sargente maggiore di battaglia* in 1772 and general (*sargente generale*) in 1778. Finally, in 1783, he achieved the very high rank of lieutenant general (*tenente generale*). In the records of the *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*, his name is first mentioned in 1715 (without specifying the rank) and his career as a colonel and *oltramarini* company commander can be followed from 1762 to 1773.¹⁴ Jakov Paskvali was another member of this prominent family who was an officer. He is first mentioned as a captain in Stjepan Buća's regiment (Kotor, 1715). Then, after a time gap, in 1741, he is mentioned in the sources as a reserve major (*sargente maggiore riformato*) in the company of Captain Nikola Barbarić (the regiment of Ivan Krapović, Venice, 1741 – 1742) and in the company of Lieutenant Colonel Ivan Antun Burović (a unit in the regiment of Tripun Vicko Burović – Palmanova 1752). A descendant from the same noble family was also Nikola, a reserve ensign / *alfiere riformato* (the company of Captain Antun Marković and regiment of Stjepan Buća, Venice, 1721) and later (Zadar, 1724) a captain in the *Spalato* regiment.¹⁵

¹³ Benedikt Paskvali tada je još bio maloljetan. Međutim, praksa formalnoga uključivanja članova obitelji u vojnu službu u toj dobi nije bila neuobičajena. O tome vidjeti podrobnije u Čoralić & Markulin 2018a: 399–400.

¹⁴ Podrobnije o tijeku vojne karijere Benedikta Paskvalija vidjeti u Čoralić & Markulin 2018a.

¹⁵ O kapetanu Nikoli Paskvaliju i njegovoj satniji vidjeti podrobnije u Čoralić & Katušić 2012: 262–263, 272–272.

¹² The place of entry is not specified in the source.

¹³ Benedikt Paskvali was still minor then, but formal enlisting of family members of this age was not unusual in those times. For more on this, see Čoralić & Markulin 2018a: 399–400.

¹⁴ For more on the military career of Benedikt Paskvali, see Čoralić & Markulin 2018a.

¹⁵ For more on Captain Nikola Paskvali and his company, see: Čoralić & Katušić 2012: 262–263, 272–272.

o ogranku koji je bio u vezi s plemićkim rodovima Paskvali.¹⁶ U kontekstu raščlambe kotorskih pješaka ovdje se spominju Franjo Nikolin Paskvalić, pripadnik satnije kapetana Antuna Markovića (pukovnija Stjepana Buće, Brescia, 1729.) te Tripun Franjin, djelatnik u osobnoj satniji pukovnika Stjepana Buće (Mletci, 1729.). Iako bi se moglo pomisliti da je riječ o ocu i sinu, takvu mogućnost možemo isključiti zbog podatka o njihovoj dobi (19 odnosno 23 godine). Naposljetku, završni primjer sudjelovanja jednoga od kotorskih plemića u mletačkim prekomorskim pješačkim postrojbama odnosi se na Gabrijela Vračena (*Wrachien, Vurachien*), kapetana u prethodno spomenutoj pukovnijoj *Spalato*, popisanoj u Zadru 1734. godine.¹⁷

Prethodno su spomenuti i obrađeni odvjetcima kotorskih plemićkih obitelji koji su prema istraženim podacima mletačke magistrature za novčenje imali časničke činove. Ujedno se težilo prikazati i trajanje njihove vojne službe te tijekom napredovanja od dočasničkih do visokih časničkih činova. Ovdje želimo zasebno spomenuti i Kotorane, društvenim statusom građane ili pučane, koji su u pješačkim postrojbama obnašali specijalizirane službe (glazbena pratnja).¹⁸ Izriječom su to bubnjari (*tamburo*) Grgur Filipov Kondušević (osobna satnija pukovnika Jurja Mitrovića, Mletci, 1796.) i Franjo Nikolin Rasalović (satnija kapetana Antuna Markovića, pukovnija Stjepana Buće, Bergamo i Mletci, 1723. – 1734.), kao i pifaristi (*piffaro*) Karlo Palcit (osobna satnija pukovnika Stjepana Buće, Bergamo, 1731.) i Nikola Petrov Pavić (satnija bojnika Tripuna Buće, pukovnija Tripuna Vicka Burovića, Brescia, 1737.).

Tijek vojne službe u pješačkim satnijama, ali i međusobnu obiteljsku isprepletenost, možemo pratiti i na primjeru Kotorana neplemičkoga

A few members of a Paskvalić (*Pasqualich*) family can also be found in the records. While we cannot be completely certain, we believe this was a side line of the Paskvali nobility.¹⁶ Our analysis of the Kotor infantrymen also includes Franjo Nikolin Paskvalić, a member of the company of Captain Antun Marković (the regiment of Stjepan Buća, Brescia, 1729) and Tripun Franjin, active in the personal company of Colonel Stjepan Buća (Venice, 1729). Although their names suggest that the two might have been father and son, their respective age (19 and 23) suggests otherwise. And the final example of the Kotor noblemen's service in the Venetian overseas infantry units is the one of Gabrijel Vračen (*Wrachien, Vurachien*), a captain in the abovementioned *Spalato* regiment listed in Zadar in 1734.¹⁷

Above are mentioned and tackled the descendants of the noble Kotor families who, according to the records of the Venetian recruitment magistracy, were commissioned as officers. The goal was also to survey duration of their military service and the dynamics of their advance from non-commissioned to high-ranking commissioned officers. We should also mention the Kotor soldiers – both aristocrats and plebeians – who had special duties in infantry units, like playing musical instruments.¹⁸ These are, specifically, drummers (*tamburo*) Grgur Filipov Kondušević (from the personal company of Colonel Juraj Mitrović, Venice, 1796) and Franjo Nikolin Rasalović (the company of Captain Antun Marković, regiment of Stjepan Buća, Bergamo and Venice, 1723 – 1734), together with the fifers (*piffaro*) Karlo Palcit (the personal company of Colonel Stjepan Buća, Bergamo, 1731) and Nikola Petrov Pavić (the company of Major Tripun Buća, regiment of Tripun Vicko Burović, Brescia, 1737).

¹⁶ U dokumentima koji su podudarajući s obzirom na vrijeme i mjesto njihova nastanka (upisi unutar istih satnija i pukovnija), izriječom se razlikuju prezimena Paskvali i Paskvalić.

¹⁷ O kapetanu Gabrijele Vračenu i njegovoj satniji vidjeti podrobnije u Čoralić & Katusić 2012: 260–262, 269–270.

¹⁸ O hrvatskim vojnicima koji su u pješačkim i konjaničkim postrojbama djelovali kao glazbena pratnja vidjeti podrobnije u Čoralić & Katalinić & Katusić 2016.

¹⁶ The documents made in the same time and at the same place (containing entries made in the same companies and regiments) expressly make difference between the family names Paskvali and Paskvalić.

¹⁷ For more on Captain Gabrijel Vračen and his company, see Čoralić & Katusić 2012: 260–262, 269–270.

¹⁸ For more on Croatian soldiers who played musical instruments in infantry and cavalry units, see Čoralić & Katalinić & Katusić 2016.

statusa. Takav je primjer vojnik s najdužim bilježenjem u mletačkome prekomorskom pješaštvu Ivan Jovov Balšić, zabilježen od 1715. do 1739. godine (24 godine vojničkoga staža) u osobnoj satniji pukovnika Stjepana Buće; Nikola Jurov Rasalović (satnija kapetana Antuna Markovića, pukovnijska Stjepana Buće, 1721. – 1729. godine) i njegov sin Franjo, upisan od 1723. do 1734. godine (najčešće kao bubnjar) u satniji i pukovniji u kojoj je djelovao i njegov otac, a deset je godina (1727. – 1737.) u osobnoj satniji pukovnika Stjepana Buće proveo Niko Stijepov. Na kraju, kada je riječ o udjelu članova iz istih obitelji, spomenimo, primjerice, još i braću Franov (Ivan i Jakov, Franjini sinovi), upisanu u postrojbu *Fanti oltramarini* krajem dvadesetih i tijekom tridesetih godina 18. stoljeća (osobna satnija pukovnika Stjepana Buće); braću Antuna i Karla Ivanova, zabilježene u pješačkoj satniji kapetana Tripuna Štukanovića (pukovnijska Stjepana Buće) istoga dana (31. kolovoza 1741.) u Mletcima te braću Antuna, Marka i Petra Raškovića (satnija kapetana Danijela Kumbata, pukovnijska Antuna Kumbata, Mletci, 3. ožujka 1742.).

Utvrdjivanje dobne strukture vojnika iz pješačkih i konjaničkih satnija i pukovnijska također je dodatan prilog poznavanju problematike udjela Hrvata u mletačkim prekomorskim postrojbama. Za Kotorane, pripadnike pješačkih postrojbi, uzorak je prilično velik i kazuje nam da je njihova prosječna dob, promatrana prema prvome spomenu u izvoru, bila 26 godina. Nažalost, podatci o dobi kotorskih konjanika krajnje su oskudni i svedeni na gotovo pojedinačne primjere. Njihov dobni prosjek iznosio je 36 godina, ali i taj podatak (unatoč nejednakom broju usporedivih izvora) pokazuje da je kotorski primjer udjela u prekojadranskim postrojbama nalik drugim istraživanim primjerima.¹⁹ Naime,

¹⁹ U primjeru vojnika iz Šibenika prosječna je dob pješaka iznosila 25, a konjanika 28 godina. U primjeru Splitska pješaci su prosječno imali 26 godina, a konjanici 34. Kada je riječ o Trogiranima, pješaci su prosječno bili stari 24, a konjanici 27 godina. Usp. Čoralić & Katušić 2016: 156;

The dynamics of their promotions in infantry units and their mutual family ties can also be seen in the records of the plebeian Kotor troops. One of them, with the longest recorded career in the Venetian overseas infantry units (24 years – from 1715 to 1739), is Ivan Jovov Balšić, who served in the personal company of Colonel Stjepan Buća. Nikola Jurov Rasalović was a member of the company of Captain Antuna Markovića in the regiment of Stjepan Buća between 1721 and 1729 and his son Franjo was in these units between 1723 and 1734, mostly as a drummer. Niko Stijepov served ten years (1727 – 1737) in the personal company of Colonel Stjepan Buća. There were also cases of brothers serving in the same units of the *Fanti oltramarini*: Ivan and Jakov Franov (sons of Franjo) served in the personal company of Colonel Stjepan Buća in 1720s and 1730s. Brothers Antun and Karlo Ivanov enlisted in the infantry company of Captain Tripun Štukanović (the regiment of Stjepan Buća) on the same day (31 August 1741) in Venice. Brothers Antun, Marko and Petar Rašković all joined the company of Captain Danijel Kumbat in the regiment of Antun Kumbat in Venice, on 3 March 1742.

Establishing the age structure of these infantrymen and cavalrymen will also contribute to our insight into participation and share of Croat troops in the Venetian overseas units. The sample of the Kotor troops in the infantry is quite significant. It tells us that, based on the first mention of every individual, their average age was 26. Unfortunately, for the Kotor cavalrymen, age was entered only exceptionally. For these, the average age is 36. Although small, this sample also indicates (despite the difference in the number of comparable sources) that the share of the Kotor troops was similar to the shares of troops from other Eastern Adriatic cities in the Venetian *oltramarini* units that have also been researched.¹⁹ Cavalry units were for tough soldiers,

¹⁹ For the troops from Šibenik, the average age of an infantryman was 25 and of a cavalryman 28. For the troops from Split, the average age of infantrymen was 26 and of cavalrymen 34. In the case of the Trogir troops, the average age of an infantryman was

konjaničke su postrojbe bile elitnije, iziskivale su vojnike koji su u profesionalnoj službi (moгуće isprva kao pješaci) već imali određeni broj godina službe, njihovo je umijeće ratovanja i djelovanja u sklopu zahtjevnih pravila bilo dokazano te su – sukladno tome – u postrojbe *Croati a cavallo* pristupali kao osobe zrelije životne dobi. Zahvaljujući velikomu uzorku bilježenja kotorskih pješaka saznajemo i koji su vojnici bili najmlađi odnosno najstariji. Najmlađi zabilježeni Kotoranin u postrojbama *Fanti oltramarini* bio je sedamnaestogodišnji Niko Stijepov, upisan 1727. godine (Brescia) u osobnoj satniji pukovnika Stjepana Buće. Uz navedenoga, nekoliko je kotorskih pješaka imalo u trenutku upisa u postrojbu 18 godina. To su, izdvojimo samo neke, Anđelo Guerra (satnija kapetana Franje Macedonija, pukovnija Antuna Kumbata, Mletci, 1748.), Matija Lapačina (satnija dopukovnika Ivana Antuna Burovića, pukovnija Tripuna Vicka Burovića, Palmanova, 1752.), braća Marko i Petar Rašković (satnija kapetana Danijela Kumbata, pukovnija Antuna Kumbata, Mletci, 1742.) i drugi. Kada je riječ o vojnicima starije dobi, na prvome je mjestu kotorski pješak Vicko Radov, sjedokosi vojnik star 48 godina i pripadnik osobne satnije Stjepana Buće (Brescia, 1724), a u starije se pripadnike ovdje analizirane postrojbe mogu ubrojiti i Nikola Rasalović (45 godina; satnija kapetana Antuna Markovića, pukovnija Stjepana Buće; Bergamo, 1726.) i Ivan Cavalli (40 godina; satnija kapetana Antuna Kumbata, pukovnija bojnika vojske Ivana Kumbata; Mletci, 1725.).

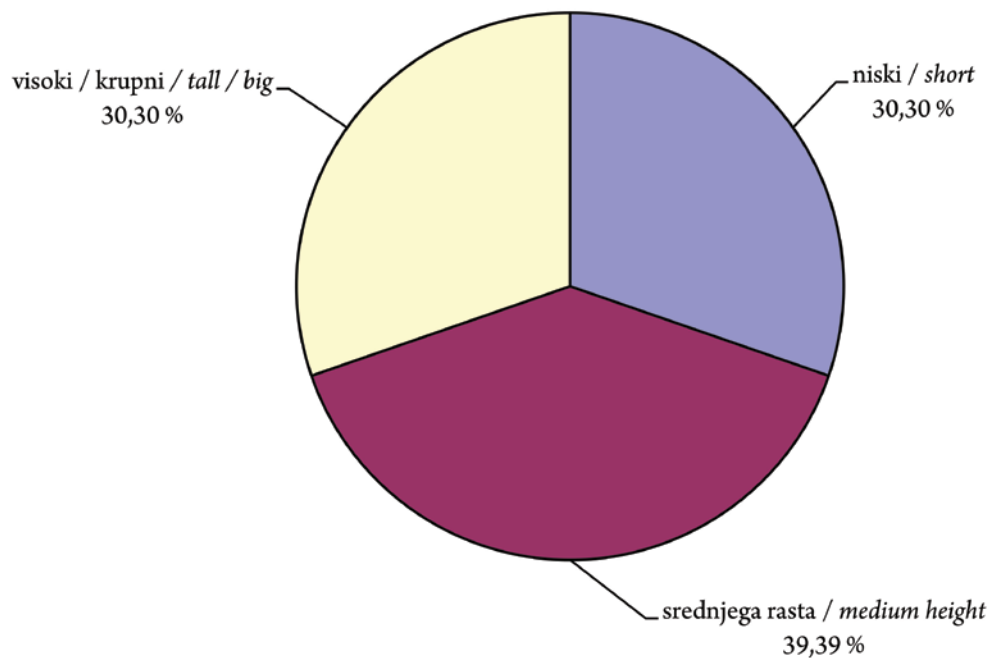
Većinu vojnika s istočnojadranske obale popisivači su, promatrano na uzorku mnogo širem od kotorskog, opažali kao osobe srednjega rasta (*commun, ordinario*). U primjeru kotorskih pješaka opažamo određena odstupanja koja su – moguće je – potaknuta činjenicom da su popisivači bili iz istoga kraja te su s više pozornosti i truda procjenjivali tjelesne osobine pojedinih pješaka (vidjeti *Grafikon 3*). Stoga, iako se i ovdje pješaci najčešće bilježe kao osobe srednjega rasta (39,39 %), zamjetan je i broj onih koji su

with some years of demanding service behind them (perhaps even in infantry) and with proven fighting skills. Logically, such units – including *Croati a cavallo* – recruited somewhat older soldiers. As the entries for the Kotor infantrymen are numerous and extensive, we know who among them were the youngest and who were the oldest ones to enlist. The youngest recorded Kotor soldier in the *Fanti oltramarini* units was the 17-year-old Niko Stijepov, enlisted in the personal company of Colonel Stjepan Buća in Brescia in 1727. There were also several Kotor infantrymen who had been enlisted at the age of 18. To mention but a few: Anđelo Guerra (the company of Captain Franjo Macedoni, regiment of Antun Kumbat, Venice, 1748), Matija Lapačina (the company of Lieutenant Colonel Ivan Antun Burović, regiment of Tripun Vicko Burović, Palmanova, 1752), brothers Marko and Petar Rašković (the company of Captain Danijel Kumbat, regiment of Antun Kumbat, Venice, 1742) and others. As for somewhat older soldiers, the oldest was Vicko Radov, a gray-haired member of the personal company of Stjepan Buća who was 48 when he enlisted in the unit in Brescia in 1724. Of other middle-aged soldiers we can single out here Nikola Rasalović, who joined the company of Captain Antun Marković in the regiment of Stjepan Buća (Bergamo, 1726) when he was 45, and Ivan Cavalli who was 40 when he enlisted in the company of Captain Antun Kumbat in the regiment of *sargente maggiore di battaglia* Ivan Kumbat (Venice, 1725).

Based on a much larger sample than the one that includes only the Kotor troops, it can be concluded that most of the soldiers from Eastern Adriatic coast were perceived by registering clerks as being of medium growth (*commun, ordinario*). However, in the case of the Kotor infantrymen, a certain departure from this perception can be seen. It is possible that the clerks – given the fact that they were from the same place as the infantrymen – paid more attention and made more efforts to establish the physical characteristics of individual soldiers (see *Chart 3*). This is why, despite the fact that these infantrymen are also mostly described as being of medium

Čoralić 2020b: 232. Za dob vojnika iz Trogira izračuni su načinjeni te uporabljeni za ovaj rad.

24 and of a cavalryman 27. Cf. Čoralić & Katušić 2016: 156; Čoralić 2020b: 232. The age average of the Trogir troops was calculated specifically for this paper.

Grafikon 3.

Kotorski pješaci
prema staturi/rastu

Chart 3. Kotor
infantrymen by
stature/growth

opisani kao vojnici nižega (*basso*) ili visokoga rasta (*alto*) (po 30,30 %).²⁰

Stereotipno opažanje tjelesnih obilježja kotorskih pješaka, ali i drugih vojnika zavičajem s istočnojadranske obale, opažamo u primjeru u kojemu se navodi boja njihove kose. U primjeru kotorskih pješaka popisivači su ih pretežito opažali kao smeđokose (*castagno*), u manjemu broju kao crnokose (*moro, nero*),²¹ a tek u pojedinačnim primjerima

growth (39.39%), there is a significant number of those who are described as being of short (*basso*) or tall (*alto*) stature (30.30% each).²⁰

The impact of stereotypes in perception of the physical characteristics of the Kotor infantrymen and other soldiers from Eastern Adriatic can be seen in the description of their hair. The clerks mostly perceived the Kotor infantrymen as brown-haired (*castagno*) and (a few of them) as

²⁰ Primjerice, kao vojnici nižega rasta upisani su Kotorani Marko Ambrozović (satnija kapetana Tripuna Štukanovića, pukovnika Stjepana Buće, Mletci, 1741.), Ivan Balšić (osobna satnija pukovnika Stjepana Buće, 1724. – 1739.), Niko Đurov (osobna satnija pukovnika Ivana Krapovića, Zadar, 1738.), Ivan Franov (osobna satnija pukovnika Stjepana Buće, 1739.), Karlo Ivanov (satnija kapetana Tripuna Štukanovića, pukovnika Stjepana Buće, Mletci, 1741.), Stipan Sotanović (satnija kapetana Coleandra Corponesea, pukovnika Petra Corponesea, Zadar, 1728.) i drugi. Kao pješaci visokoga stasa zabilježeni su Josip Brašić (satnija kapetana Antuna Markovića, pukovnika Stjepana Buće, Bergamo, 1726.), Šime Majnić (kapetan Marko Antun Scutari, pukovnik Nikola Scutari, Kotor, 1793.), Šime Milovan (osobna satnija pukovnika Antuna Kumbata, Mletci, 1748.), Josip Picinelli (satnija kapetana Antuna Markovića, pukovnika Stjepana Buće, Bergamo, 1726.) i drugi. Kao krupan (*grande*) upisan je 1737. – 1739. kotorski pješak Franjo Jovov, pripadnik osobne satnije pukovnika Stjepana Buće.

²¹ Kao crnokosi kotorski pješaci zabilježeni su Jovo Jakovljević (osobna satnija pukovnika Stjepana Buće, Mletci, 1731.),

²⁰ For example, the following Kotor soldiers were described in the entries as being of short stature: Marko Ambrozović (the company of Captain Tripun Štukanović, regiment of Stjepan Buća, Venice, 1741), Ivan Balšić (the personal company of Colonel Stjepan Buća, 1724 – 1739), Niko Đurov (the personal company of Colonel Ivan Krapović, Zadar, 1738), Ivan Franov (the personal company of Colonel Stjepan Buća, 1739), Karlo Ivanov (the company of Captain Tripun Štukanović, regiment of Stjepan Buća, Venice, 1741), Stipan Sotanović (the company of Captain Coleandro Corponese, regiment of Petar Corponese, Zadar, 1728) and others. The infantrymen perceived as being of tall stature were: Josip Brašić (the company of Captain Antun Marković, regiment of Stjepan Buća, Bergamo, 1726), Šime Majnić (Captain Marko Antun Scutari, Colonel Nikola Scutari, Kotor, 1793), Šime Milovan (the personal company of Colonel Antun Kumbat, Venice, 1748), Josip Picinelli (the company of Captain Antun Marković, regiment of Stjepan Buća, Bergamo, 1726) and others. The Kotor infantryman Franjo Jovov, a member of the personal company of Colonel Stjepan Buća, was registered in the period from 1737 to 1739 as robust (*grande*).

kao vojnike vrlo svijetle ili zlaćane kose (*toson*) ili sjedokose (*griso*).²²

Mjesta popisivanja, odnosno privremenoga djelovanja kotorskih pješaka također su jedan od važnih podataka koji rasvjetljavaju njihovu vojničku karijeru, a pritom ne opažamo značajnija odstupanja u odnosu na pretežit dio pješaka, ali i konjanika, zavičajem s istočnoga Jadrana (vidjeti *Grafikon 4*). Stoga su Kotorani najčešće upisani na područjima mletačkih kopnenih stečevina (82,72 %) pri čemu prednjače Mletci, odnosno vojna baza na Lidu koja u ukupnom omjeru svih zabilježenih mjesta upisivanja odnosi više od 50%. Uz Mletke, kao učestalije zabilježeni talijanski gradovi pod upravom *Serenissime* izdvajaju se još i Bergamo i Brescia, dočim su u malenome broju primjera spomenuti Cremona, Padova, Palmanova, Rovigo, Udine i Verona. Posade ovdje analiziranih pješaka bile su stacionirane i u Kotoru (8,02 %), prevažnome mletačkom uporištu u pokrajini *Albania Veneta*, ali i gradu iz kojega su potjecali zapovjednici satnija i pukovnija koji su, sa svojim postrojbama, nerijetko bili zaduženi za nadzor granica prema Boki susjednim osmanskim stečevinama. Nešto manje od Boke bilježi se kao mjesto upisa kotorskih pješaka i Dalmacija (6,17 %), točnije onovremena istočnojadranska prijestolnica Zadar te Split, dočim su mletački posjedi u Grčkoj (Krf) zastupljeni s malenih 1,85 %. Naposljetku, u nekoliko primjera izvor jasno ne otkriva mjesto upisivanja pojedinih satnija (1,23 %).

Raščlamba zapovjednika postrojbi (pukovnija i njima pripadajućih satnija) pokazuje da su kotorskim pješacima vrlo često zapovijedali časnici zavičajem iz Boke, ponajviše iz grada

Jovo Jovov (osobna pukovnija Stjepana Buće, Mletci, 1737.), Matija Lapačina (satnija dopukovnika Ivana Antuna Burovića, pukovnija Tripuna Vicka Burovića, Palmanova, 1752.) i Franjo Tramolić (satnija kapetana Antuna Kumbata, pukovnija bojnika vojske Ivana Kumbata, Mletci, 1725.).

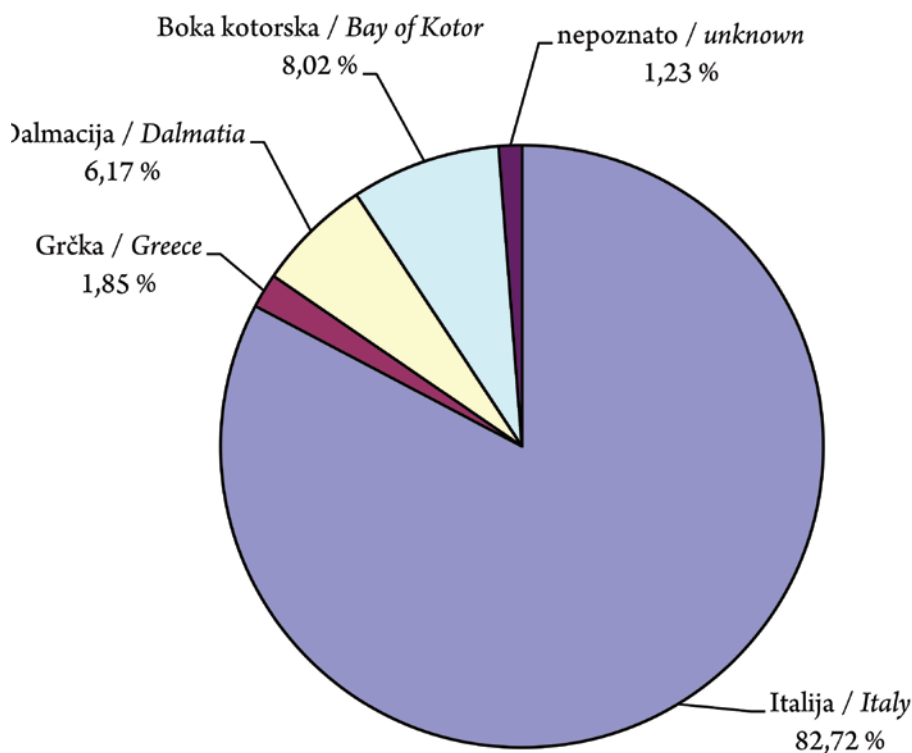
²² Zlatokos je bio kotorski pješak Pavao Merigo (satnija kapetana Antuna Kumbata, pukovnika bojnika vojske Ivana Kumbata, Mletci, 1725.), a kao sjedokos je zabilježen Vicko Radov (osobna satnija pukovnika Stjepana Buće, Brescia, 1724.).

black-haired (*moro, nero*).²¹ Only in individual cases they perceived them as very fair-haired or golden-haired (*toson*) or gray-haired (*griso*).²²

The places where the lists of these infantrymen were made and where they were temporarily stationed also help us cast some light on their military careers. In this, no relevant differences from most of the other infantrymen – and even cavalrymen – from Eastern Adriatic can be observed (see *Chart 4*). This is why the Kotor troops were mostly registered in the Veneto region (82.72% of them), primarily in the City of Venice itself (its military base at Lido), accounting for more than 50% of the overall entries made at all the registration points. Besides the City of Venice, other frequent points of registration on the territory of the *Serenissima* include Bergamo and Brescia. As for Cremona, Padua, Palmanova, Rovigo, Udine and Verona, they are mentioned in a small number of entries. The units of some of the infantrymen analyzed here were also stationed in Kotor (8.02%), a very important Venetian stronghold in the province of *Albania Veneta* and the birthplace of company and regiment commanders whose units were often in charge of controlling the border between Bay of Kotor and the neighboring Turkish lands. Dalmatia is also mentioned as a place where the Kotor soldiers were enlisted (specifically, Zadar – as the then capital of Eastern Adriatic – and Split), albeit somewhat less frequently (6.17%) than Bay of Kotor. As for the Venetian possessions in Greece (Corfu), merely 1.85% of all the entries were made there. There are also a few cases where the place of registration of individual companies is not clearly specified in the source (1.23%).

²¹ The following Kotor infantrymen were described as black-haired: Jovo Jakovljević (the personal company of Colonel Stjepan Buća, Venice, 1731), Jovo Jovov (the personal regiment of Stjepan Buća, Venice, 1737), Matija Lapačina (the company of Lieutenant Colonel Ivan Antun Burović, regiment of Tripun Vicko Burović, Palmanova, 1752) and Franjo Tramolić (the company of Captain Antun Kumbat, regiment of *sargente maggiore di battaglia* Ivan Kumbat, Venice, 1725).

²² The Kotor infantryman Pavao Merigo (the company of Captain Antun Kumbat, regiment of *sargente maggiore di battaglia* Ivan Kumbat, Venice, 1725) was described as golden-haired. The entry made for Vicko Radov (the personal company of Colonel Stjepan Buća, Brescia, 1724) specifies that he was gray-haired.

Grafikon 4. Područja popisivanja kotorskih pješaka

Chart 4. Places of registration of Kotor infantrymen

Kotora. Ovdje ćemo ukratko spomenuti i visoke časnike koji su bili bokeljskoga podrijetla (ali ne iz samoga Kotora), ali i one zavičajem sa širega područja istočnoga Jadrana. Držimo da njihovo imenovanje u ovome kontekstu dodatno osvjetljava i kontekstualizira problematiku udjela Kotorana, ponajprije običnih vojnika, u sustavu mletačke kopnene vojske 18. stoljeća. Kada je riječ o časnicima iz Dalmacije, potrebno je izdvojiti pukovnika (i na kraju karijere generala) Ivana Kumbata (Kumbatović, *Combat, Combati*) i njegova sina, pukovnika Antuna, zavičajem iz Kaštela, djelatne u prvoj polovini 18. stoljeća.²³ Krajem 18. stoljeća kao pješački pukovnik djelovao je i Juraj Mitrović, zavičajem vjerojatno iz zadarsko-biogradskega zaleđa,²⁴ a zapovjedni je čin obnašao i Petar Corponese (kraj 17. i prva desetljeća 18. stoljeća) – visoki časnik (bojnik vojske) podrijetlom iz talijanske obitelji koja je

When commanders of the units (regiments and their appertaining companies) are analyzed, it turns out that those in charge of the Kotor infantrymen were also from the Bay of Kotor area, primarily from the city of Kotor. We will mention here the high-ranking officers from the Bay area (but not the city of Kotor) and those from other regions of Eastern Adriatic. We believe that it will cast additional light on and offer additional context for the focus of this paper – the share of the Kotor troops, primarily rank-and-file soldiers, in the Venetian land forces in the 18th century. When it comes to Dalmatian officers, particularly prominent among them were colonel (and then, at the end of his career, general) Ivan Kumbat (Kumbatović, *Combat, Combati*) and his son Antun, a colonel. Natives of Kaštela, they were active in the first half of the 18th century.²³ Infantry colonel Juraj Mitrović, who was probably from the Zadar or Biograd hinterland, served at the end of that century.²⁴ Another high-ranking officer was *sargente*

²³ O članovima obitelji Kumbat detaljnije vidjeti u Čoralić & Katušić 2015. Gradivo o njihovu vojnom djelovanju pohranjeno je u: IT-ASVe-0715, *Inquisitori ... pubblici ruoli*, b. 546–550.

²⁴ Gradivo o vojnom djelovanju Jurja Mitrovića u činu pukovnika pohranjeno je u: IT-ASVe-0715, *Inquisitori ... pubblici ruoli*, b. 663.

²³ For more on the members of the Kumbat family, see Čoralić & Katušić 2015. The documents on their military careers can be found in IT-ASVe-0715, *Inquisitori ... pubblici ruoli*, b. 546–550.

²⁴ The documents on the military career of Juraj Mitrović in the rank of colonel can be found in IT-ASVe-0715, *Inquisitori ... pubblici ruoli*, b. 663.

pokoljenjima davala zapažen prinos vojnoj povijesti Dalmacije.²⁵ Nadalje, iz Dalmacije su potjecali i visoki vojni časnici Vicko Michieli Vitturi (trogirski plemić),²⁶ Jure Franić²⁷ i Nikola Barbarić;²⁸ albanskoga su podrijetla bili pukovnici Nikola Progina²⁹ i Nikola Scutari,³⁰ a talijanske korijene imao je visoki pješački časnik Antonio Paravia.³¹ Napoljetku, činove pješačkih pukovnika u postrojbama u kojima su opaženi kotorski pješaci imali su i Peraštanin Tripun Vicko Burović,³² vojni inženjer Antun Marković iz Budve,³³ budvanski plemić Marko Antun Bubić³⁴ te Crnogorac Ivan Krapović s područja Maina.³⁵

maggiore di battaglia Petar Corponese. A descendant of an Italian family, he came from a long line of prominent Dalmatian military officers. His career spanned the late 17th century and the early decades of the 18th century.²⁵ Other high-ranking Dalmatian officers included Vicko Michieli Vitturi (a Trogir nobleman),²⁶ Jure Franić²⁷ and Nikola Barbarić.²⁸ Colonels Nikola Progina²⁹ and Nikola Scutari³⁰ were of Albanian extraction and the high-ranking infantry officer Antonio Paravia was of Italian stock.³¹ And finally, Tripun Vicko Burović from Perast,³² military engineer Antun Marković from Budva,³³ nobleman Marko Antun Bubić, also from Budva,³⁴ and Montenegrin Ivan Krapović from the Maino area³⁵ were also colonels in the units where the Kotor infantrymen were enlisted.

²⁵ Gradivo o vojnome djelovanju Petra Corponesea u činu pukovnika pohranjeno je u IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 551–552.

²⁶ Podrobnije vidjeti u Čoralić & Markulin 2019b. Gradivo o vojnome djelovanju Vicka Michielija Vitturija u činu pukovnika pohranjeno je u IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 454, 643–647.

²⁷ Gradivo o vojnome djelovanju Jure Franića u činu pukovnika pohranjeno je u IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 590.

²⁸ Gradivo o vojnome djelovanju Nikole Barbarića u činu pukovnika pohranjeno je u IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 412B–415, 450.

²⁹ Gradivo o vojnome djelovanju Nikole Progina u činu pukovnika pohranjeno je u IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 655, 683–685.

³⁰ Gradivo o vojnome djelovanju Nikole Scutarija u činu pukovnika pohranjeno je u IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 643, 697–701.

³¹ Gradivo o vojnome djelovanju Antonija Paravije u činu pukovnika pohranjeno je u IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 671.

³² Gradivo o vojnome djelovanju Tripuna Vicka Burovića u činu pukovnika pohranjeno je u IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 511–526.

³³ Podrobnije vidjeti u Čoralić & Markulin 2018b. Gradivo o vojnome djelovanju Antuna Markovića pohranjeno je u IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 634–639.

³⁴ Podrobnije vidjeti u Čoralić & Katusić 2010. Gradivo o vojnome djelovanju Marka Antuna Bubića pohranjeno je u IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 450, 499–500, 604A.

³⁵ Podrobnije vidjeti u Čoralić 2011. Gradivo o vojnome djelovanju Ivana Krapovića pohranjeno je u IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 600A, 629–633.

²⁵ The documents on the military career of Petar Corponese in the rank of colonel can be found in IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 551–552.

²⁶ For more, see Čoralić & Markulin 2019b. The documents on the military career of Vicko Michieli Vitturi in the rank of colonel can be found in IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 454, 643–647.

²⁷ The documents on the military career of Jure Franić in the rank of colonel can be found in IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 590.

²⁸ The documents on the military career of Nikola Barbarić in the rank of colonel can be found in IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 412B–415, 450.

²⁹ The documents on the military career of Nikola Progina in the rank of colonel can be found in IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 655, 683–685.

³⁰ The documents on the military career of Nikola Scutari in the rank of colonel can be found in IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 643, 697–701.

³¹ The documents on the military career of Antonio Paravia in the rank of colonel can be found in IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 671.

³² The documents on the military career of Tripun Vicko Burović in the rank of colonel can be found in IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 511–526.

³³ For more, see Čoralić & Markulin 2018b. The documents on the military career of Antun Marković can be found in IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 634–639.

³⁴ For more, see Čoralić & Katusić 2010. The documents on the military career of Marko Antun Bubić can be found in IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 450, 499–500, 604A.

³⁵ For more, see Čoralić 2011. The documents on the military career of Ivan Krapović can be found in IT-ASVe-0715, Inquisitori ... pubblici ruoli, b. 600A, 629–633.

ZAKLJUČAK

U sklopu istraživanja hrvatsko-mletačkih povijesnih veza tijekom dugih stoljeća uključenosti istočnojadranskoga priobalja u sastav prekomorskih stečevina, važno mjesto pripada vojnoj sastavnici. Ranonovovjekovni mletačko-osmanski ratovi (Ciparski rat: 1570. – 1573.; Kandijski rat: 1645. – 1669.; Morejski rat: 1684. – 1699. i Drugi morejski ili Mali rat: 1714. – 1718.) jednim su se dijelom, uz grčka bojišta, intenzivno odvijali i na području od Dalmacije do sjeverne Albanije. U svim su tim događanjima zapaženu ulogu u kontekstu mletačkih kopnenih postrojbi imali časnici, dočasnici i obični vojnici zavičajem od Istre do Mletačke Albanije. U ovome radu, koji je nastavak višegodišnjih istraživanja udjela Hrvata, ali i pripadnika drugih etničkih skupina u mletačkoj vojsci, obrađena je jedna regionalna vojnička skupina koja je, prema pokazateljima, značajno pridonosila vojnoj učinkovitosti i obrambenoj snazi Privedre Republike. Riječ je o Kotoranima, zabilježenim u prekojadranskim pješačkim postrojbama (*Fanti ultramarini*) tijekom 18. stoljeća, a istraživanja su zasnovana na obradi gradiva iz Archivio di Stato di Venezia (fond mletačke magistrature za novačenje pod nazivom *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*). Raščlamba navedenoga gradiva, a koje se ponajprije odnosi na popise vojnoga ljudstva pojedinih satnija djelatnih unutar pukovnija, pokazuje da su Kotorani – kao i žitelji drugih dalmatinskih i bokeljskih gradova – učestalije bili prisutni u pješačkim postrojbama, dočim je njihov udio u konjaništvu bio znatno manji. Kotorani se u pješačkim postrojbama kontinuirano bilježe tijekom cijelog 18. stoljeća, prosjek godina pojedinih vojnika bio je 26, a s obzirom na ubilježene tjelesne značajke najčešće su bili srednjega rasta i smeđokosi. Postrojbama u kojima su zabilježeni kotorski vojnici učestalo su zapovijedali njihovi sugrađani, ponajprije odvjetci uglednih plemićkih i vojničkih obitelji koje su pod stijegom svetoga Marka stoljećima obnašale prestižne dužnosti i nosile visoke činove. Stoga se posebna pozornost posvetila članovima obitelji Bolica, Buća, Paskvali i Vračen, istaknutim sudionicima mletačke i istočnojadranske vojne povijesti u posljednjemu stoljeću opstojanja *Serenissime*. Satnije i pukovnije u kojima su sudjelovali Kotorani koji se bilježe

CONCLUSION

When researching the Croatian-Venetian historical relations through the long centuries of the Venetian rule over Eastern Adriatic Littoral, particular attention should be paid to the military component. During the Venetian-Ottoman wars in the Early Modern Age (War of Cyprus 1570 – 1573; War of Candia 1645 – 1669; War of Morea 1684 – 1699; and Second War of Morea or Small war 1714 – 1718), the fighting raged not only on Greek battlefields, but also in the region stretching from Dalmatia to northern Albania. The commissioned and non-commissioned officers and privates from the territories between Istria and Venetian Albania figured prominently in all these events as members of the Venetian land forces. This paper – a continuation of the years-long research of the shares of Croats and other ethnic groups in the Venetian army – looks into a particular regional military group for which there is evidence that it contributed substantially to the military efficiency and defense of the Most Serene Republic. These are the Kotor troops, registered in the overseas infantry units in Eastern Adriatic (*Fanti ultramarini*) in the 18th century. The research is based on the documents from the Archivio di Stato di Venezia (the collection of the Venetian recruitment magistracy known as *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli*). An analysis of the documents – primarily the lists of personnel of individual companies belonging to various regiments – shows that the inhabitants of Kotor and other cities of Dalmatia and Bay of Kotor area were rather numerous in the infantry units, while their share in the cavalry was much lower. The records about the Kotor soldiers in the infantry units can be found throughout the 18th century. Their average age was 26; they were usually of medium growth and with brown hair. The units that included the Kotor soldiers were often commanded by officers from this city. They usually came from prominent aristocratic and military families whose members had held high positions under the banner of St. Mark for centuries. This is why particular attention has been paid to the members of the Bolica, Buća, Paskvali and Vračen families – eminent protagonists of the Venetian and Eastern Adriatic military history in the final century of the *Serenissima*. The companies and regiments that included the Kotor

kao obični vojnici, ali i oni koji su imali prestižne časničke činove, djelovale su na širokome potezu mletačkih stečevina, od utvrda u Venetu, preko Dalmacije i Boke kotorske, do Grčke. Uzevši u obzir prethodno razmatrane problemske teme, na kraju ovoga rada može se zaključiti da su Kotorani u kontekstu udjela u pješačkim postrojbama činili zapažen dio regionalnih skupina s istočnoga Jadrana te da su neki pojedinci iz toga grada ispisali zapažene, svakako još uvijek ne u cijelosti znanstveno obrađene stranice koje se odnose na vojnu povijest između dviju jadranskih obala.

soldiers, both the rank-and-file and high-ranking officers, were deployed throughout Venetian lands, from the fortresses in Veneto to Dalmatia and Bay of Kotor to Greece. When the themes discussed above are taken into account, we can conclude at the end that the Kotor soldiers accounted for a significant share of the regional groups from Eastern Adriatic in the infantry units and that some individuals from this city played significant roles in the military history on both Adriatic coasts, which requires additional scientific research.

PRILOG: Popis kotorskih pješaka zabilježenih u mletačkim prekomorskim postrojbama tijekom 18. stoljeća³⁶

Upis / Entry	Osoba / Person	Prezime i ime / Full name	Ime oca / Father's name	Čin; vojni status / Rank; Function	Dob / Age	Stas / Stature	
1	1	Ajder, Janko	Blaž				
2	2	Ambrozović, Marko	Šime		20	nizak / short	
3	3	Andrušić, Mate	Ivan		22	srednjega rasta / medium height	
4	3	Andrušić, Mate	Ivan		24	srednjega rasta / medium height	
5	4	Angelin, Karlo	Dominik				
6	5	Antunov, Pave	Antun				
7	6	Balšić, Ivan	Jovo				
8	6	Balšić, Ivan	Jovo				
9	6	Balšić, Ivan	Jovo			nizak / short	
10	6	Balšić, Ivan	Jovo			nizak / short	
11	6	Balšić, Ivan	Jovo			nizak / short	
12	6	Balšić, Ivan	Jovo				
13	6	Balšić, Ivan	Jovo		25	nizak / short	
14	6	Balšić, Ivan	Jovo		26	nizak / short	
15	7	Bartulić, Bartul	Jakov		30		
16	7	Bartulić, Bartul	Jakov				
17	8	Bernardi, Josip	Bartul				
18	9	Bolica, Antun	Lovro				
19	10	Bolica, Ivan		kadet / Cadet			

³⁶ Vojnici se navode abecednim slijedom, a uz osnovne podatke (prezime, ime, ime oca) navode se satnije (*compagnia*) i pukovnije (*reggimento*) unutar kojih su djelovali, vojni čin, dobne i tjelesne značajke, mjesto i datum popisivanja te signatura (broj svežnja, odnosno buste) unutar arhivskoga fonda *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli* u Archivio di Stato di Venezia.

APPENDIX: List of Kotor infantrymen registered in Venetian overseas units in the 18th century³⁶

Boja kose / Hair color	Satnija (zapovjednik) / Company (Commander)	Pukovnija (zapovjednik) / Regiment (Commander)	Mjesto i datum popisa / Place and date (d. m. y.) of entry	Busta / Bundle	Bilješka / Comment
	pukovnik / Colonel Antun Marković	pukovnik / Colonel Antun Marković	Mletci / Venice, 30. 6. 1759.	b. 635.	
smedokos / brown-haired	kapetan / Captain Tripun Štukanović	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 31. 8. 1741.	b. 509.	
smedokos / brown-haired	kapetan / Captain Antun Kumbat	bojnik vojske / Sargente maggiore Ivan Kumbat	Mletci / Venice, 30. 3. 1725.	b. 546.	
smedokos / brown-haired	kapetan / Captain Antun Kumbat	bojnik vojske / Sargente maggiore Ivan Kumbat	Padova / Padua, 17. 2. 1727.	b. 547.	
	kapetan / Captain Antun Kumbat	bojnik vojske / Sargente maggiore Ivan Kumbat	Mletci / Venice, 25. 2. 1729.	b. 547.	
	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 24. 6. 1737.	b. 507.	Naknadno prekrizen. / Crossed off subsequently.
	kapetan / Captain Jakov Paskvali	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Kotor, 19. 6. 1715.	b. 501.	
	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 30. 4. 1724.	b. 510.	
smedokos / brown-haired	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Brescia, 1. 11. 1724.	b. 501.	
smedokos / brown-haired	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Brescia, 4. 8. 1727.	b. 502.	
smedokos / brown-haired	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Bergamo, 18. 4. 1731.	b. 504.	
	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 25. 10. 1735.	b. 506.	
smedokos / brown-haired	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 24. 6. 1737.	b. 507.	
smedokos / brown-haired	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 1. 6. 1739.	b. 508.	
smedokos / brown-haired	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 10. 10. 1729.	b. 503.	
	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Bergamo, 18. 4. 1731.	b. 504.	
	kapetan / Captain Antun Kumbat	bojnik vojske / sargente maggiore Ivan Kumbat	Mletci / Venice, 25. 2. 1729.	b. 547.	
	pukovnik / Colonel Antun Marković	pukovnik / Colonel Antun Marković	Mletci / Venice, 29. 9. 1751.	b. 634.	
	pukovnik / Colonel Marko Antun Bubić	pukovnik / Colonel Nikola Barbarić	?, oko / around 1780.	b. 450.	

³⁶ The soldiers are listed in alphabetical order. Their data includes basic personal data (full name, father's name), their companies (*compagnia*) and regiments (*reggimento*), military rank, age, physical characteristics, place and date of entries and the call number (bundle number) in the archival collection *Inquisitori sopra l'amministrazione dei pubblici ruoli* in the Archivio di Stato di Venezia.

Upis / Entry	Osoba / Person	Prezime i ime / Full name	Ime oca / Father's name	Čin; vojni status / Rank; Function	Dob / Age	Stas / Stature	
20	11	Bolica, Nikola		zastavnik / Ensign			
21	11	Bolica, Nikola		kapetan / Captain			
22	12	Boškov, Mileta	Boško		22	srednjega rasta / medium height	
23	12	Boškov, Mileta	Boško		23	srednjega rasta / medium height	
24	13	Brašić, Josip	Zakarija				
25	13	Brašić, Josip	Zakarija		27	visok / tall	
26	13	Brašić, Josip	Zakarija				
27	14	Bravarović, Ivan	Josip				
28	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
29	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
30	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
31	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
32	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
33	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
34	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
35	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
36	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
37	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
38	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
39	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
40	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
41	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
42	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
43	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			
44	15	Buća, Stjepan		pukovnik / Colonel			

Boja kose / Hair color	Satnija (zapovjednik) / Company (Commander)	Pukovnija (zapovjednik) / Regiment (Commander)	Mjesto i datum popisa / Place and date (d. m. y.) of entry	Busta / Bundle	Bilješka / Comment
	kapetan / <i>Captain</i> Antonio Cappadoca	pukovnik / <i>Colonel</i> Ezzovich	Kotor, 1. 9. 1795.	b. 671.	
	kapetan / <i>Captain</i> Nikola Bolica	pukovnik / <i>Colonel</i> Antonio Paravia	Mletci / <i>Venice</i> , 31. 12. 1796.	b. 671.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 24. 6. 1737.	b. 507.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 1. 6. 1739.	b. 508.	
	kapetan / <i>Captain</i> Antun Marković	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 29. 11. 1721.	b. 502.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	kapetan / <i>Captain</i> Antun Marković	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 22. 5. 1726.	b. 501.	
	kapetan / <i>Captain</i> Antun Marković	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Brescia, 11. 1. 1729.	b. 503.	
	dopukovnik / <i>Lt Colonel</i> Nikola Michieli Vitturi	pukovnik / <i>Colonel</i> Vicko Michieli Vitturi	Mletci / <i>Venice</i> , 29. 9. 1794.	b. 644.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Split, 25. 1. 1715.	b. 501.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Cremona, 29. 12. 1723.	b. 501.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 30. 4. 1724.	b. 510.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Brescia, 1. 11. 1724.	b. 501.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Brescia, 12. 1. 1725.	b. 501.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Cremona, 2. 9. 1726.	b. 502.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Brescia, 4. 8. 1727.	b. 502.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Brescia, 17. 1. 1728.	b. 502.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 29. 5. 1728.	b. 502.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 10.10.1729.	b. 503.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 18. 4. 1731.	b. 504.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 25. 10. 1735.	b. 506.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 30. 6. 1736.	b. 506.	Trenutačno u bolnici u Padovi. / <i>Currently in Padua hospital.</i>
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 24. 6. 1737.	b. 507.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 1. 6. 1739.	b. 508.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 1. 6. 1740.	b. 509.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 31. 8. 1741.	b. 509.	

Upis / Entry	Osoba / Person	Prezime i ime / Full name	Ime oca / Father's name	Čin; vojni status / Rank; Function	Dob / Age	Stas / Stature	
45	16	Buća, Tripun		zastavnik / <i>Ensign</i>			
46	16	Buća, Tripun		bojnik / <i>Major</i>			
47	16	Buća, Tripun		bojnik / <i>Major</i>			
48	16	Buća, Tripun		bojnik / <i>Major</i>			
49	16	Buća, Tripun		bojnik / <i>Major</i>			
50	16	Buća, Tripun		bojnik / <i>Major</i>			
51	16	Buća, Tripun		bojnik / <i>Major</i>			
52	16	Buća, Tripun		bojnik / <i>Major</i>			
53	17	Cavalli, Ivan	Antun		40	srednjega rasta / <i>medium height</i>	
54	18	Đurmetić, Vicko	Tripo				
55	18	Đurmetić, Vicko	Tripo				
56	19	Đurov, Niko	Jure		30	nizak / <i>short</i>	
57	20	Franov, Ivan	Franjo		28	nizak / <i>short</i>	
58	21	Franov, Jakov	Franjo		19	nizak / <i>short</i>	
59	21	Franov, Jakov	Franjo				
60	21	Franov, Jakov	Franjo				
61	21	Franov, Jakov	Franjo		28	nizak / <i>short</i>	
62	22	Gašparović, Ante	Juraj				
63	23	Gorić, Vicko	Stipan				
64	23	Gorić, Vicko	Stipan				
65	23	Gorić, Vicko	Stipan				
66	23	Gorić, Vicko	Stipan				
67	24	Goveri, Tripo	Petar				
68	25	Grgalević, Martin	Matija				
69	26	Guerra, Andelo	Antun		18		
70	27	Ilijin, Nikola	Ilija		24	srednjega rasta / <i>medium height</i>	

Boja kose / <i>Hair color</i>	Satnija (zapovjednik) / <i>Company (Commander)</i>	Pukovnija (zapovjednik) / <i>Regiment (Commander)</i>	Mjesto i datum popisa / <i>Place and date (d. m. y.) of entry</i>	Busta / <i>Bundle</i>	Bilješka / <i>Comment</i>
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 10. 10. 1729.	b. 503.	
	bojnik / <i>Major</i> Tripun Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Brescia, 10. 8. 1736.	b. 512.	
	bojnik / <i>Major</i> Tripun Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Udine, 1. 5. 1740.	b. 514.	
	bojnik / <i>Major</i> Tripun Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Padova / <i>Padua</i> , 30. 6. 1740.	b. 514.	
	bojnik / <i>Major</i> Tripun Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Verona, 10. 11. 1740.	b. 514.	
	bojnik / <i>Major</i> Tripun Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Verona, 28. 4. 1745.	b. 515.	
	bojnik / <i>Major</i> Tripun Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Brescia, 14. 1. 1746.	b. 515.	
	bojnik / <i>Major</i> Tripun Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Bergamo, 6. 12. 1746.	b. 516.	
smedokos; kovrčav / <i>brown-haired; curly</i>	kapetan / <i>Captain</i> Antun Kumbat	bojnik vojske / <i>sargente maggiore</i> Ivan Kumbat	Mletci / <i>Venice</i> , 30. 3. 1725.	b. 546.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 10. 10. 1729.	b. 503.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 18. 4. 1731.	b. 504.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Ivan Krapović	pukovnik / <i>Colonel</i> Ivan Krapović	Zadar, 30. 9. 1738.	b. 629.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 1. 6. 1739.	b. 508.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 10.10.1729.	b. 503.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 18. 4. 1731.	b. 504.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 25. 10. 1735.	b. 506.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 24. 6. 1737.	b. 507.	
	kapetan / <i>Captain</i> Juraj Vučetić	pukovnik / <i>Colonel</i> Vicko Michieli Vitturi	Kotor, 30. 9. 1793.	b. 644.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Mletci / <i>Venice</i> , 12. 12. 1759.	b. 518.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Brescia, 2. 6. 1763.	b. 521.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Bergamo, 22. 9. 1763.	b. 521.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Mletci / <i>Venice</i> , 30. 6. 1764.	b. 522.	
	kapetan / <i>Captain</i> Ivan Vojnović	pukovnik / <i>Colonel</i> Jure Franić	Mletci / <i>Venice</i> , 31. 5. 1711.	b. 590.	
	kapetan / <i>Captain</i> Antun Kumbat	bojnik vojske / <i>sargente maggiore</i> Ivan Kumbat	Mletci / <i>Venice</i> , 25. 2. 1729.	b. 547.	
	kapetan / <i>Captain</i> Franjo Macedonia	pukovnik / <i>Colonel</i> Antun Kumbat	Mletci / <i>Venice</i> , 24. 5. 1748.	b. 549.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 24. 6. 1737.	b. 507.	

Upis / Entry	Osoba / Person	Prezime i ime / Full name	Ime oca / Father's name	Čin; vojni status / Rank; Function	Dob / Age	Stas / Stature	
71	27	Ilijin, Nikola	Ilija			srednjega rasta / medium height	
72	28	Ivanov, Antun	Ivan				
73	29	Ivanov, Karlo	Ivan		29	nizak / short	
74	30	Jakovljević, Franjo	Jakov				
75	31	Jakovljević, Jovo	Jakov		21	visok / tall	
76	31	Jakovljević, Jovo	Jakov			visok / tall	
77	31	Jakovljević, Jovo	Jakov				
78	32	Jokari, Vicko	Franjo				
79	33	Jovov, Franjo	Jovo		25	krupan / robust	
80	33	Jovov, Franjo	Jovo			krupan / robust	
81	34	Jovov, Jovo	Jovo		30	visok / tall	
82	35	Kardinović, Josip	Jakov				
83	36	Kardinović, Špiro	Antun				
84	37	Kokotović, Petar	Miko				
85	37	Kokotović, Petar	Miko				
86	38	Kondušević, Grgur	Filip	bubnjar / drummer			
87	39	Kostić, Ivan	Mate				
88	40	Lapačina, Matija	Matija		18	nizak / short	
89	41	Majnić, Šime	Luka		27	visok / tall	
90	42	Marchesi, Petar				srednjega rasta / medium height	
91	42	Marchesi, Petar					
92	42	Marchesi, Petar					
93	43	Markov, Franjo	Marko				
94	44	Matteoti, Vicko	Andelo				
95	45	Mazarić, Ivan	Ivan				

Boja kose / Hair color	Satnija (zapovjednik) / Company (Commander)	Pukovnija (zapovjednik) / Regiment (Commander)	Mjesto i datum popisa / Place and date (d. m. y.) of entry	Busta / Bundle	Bilješka / Comment
smedokos / brown-haired	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 1. 6. 1739.	b. 508.	
	kapetan / Captain Tripun Štukanović	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 31. 8. 1741.	b. 509.	
smedokos / brown-haired	kapetan / Captain Tripun Štukanović	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 31. 8. 1741.	b. 509.	
	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 25. 10. 1735.	b. 506.	
crnokos / black-haired	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 10. 10. 1729.	b. 503.	
crnokos / black-haired	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Bergamo, 18. 4. 1731.	b. 504.	
	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 25. 10. 1735.	b. 506.	
	pukovnik / Colonel Antun Marković	pukovnik / Colonel Antun Marković	Mletci / Venice, 30. 6. 1759.	b. 635.	
smedokos / brown-haired	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 24. 6. 1737.	b. 507.	
smedokos / brown-haired	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 1. 6. 1739.	b. 508.	
crnokos / black-haired	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	pukovnik / Colonel Stjepan Buća	Mletci / Venice, 24. 6. 1737.	b. 507.	
	pukovnik / Colonel Marko Antun Bubić	pukovnik / Colonel Marko Antun Bubić	Mletci / Venice, 29. 9. 1775.	b. 500.	Naknadno prekrizhen. / Crossed off subsequently.
	pukovnik / Colonel Juraj Mitrović	pukovnik / Colonel Juraj Mitrović	Mletci / Venice, 31. 12. 1796.	b. 663.	
	pukovnik / Colonel Vicko Michieli Vitturi	pukovnik / Colonel Vicko Michieli Vitturi	Mletci / Venice, 31. 12. 1795.	b. 645.	
	pukovnik / Colonel Vicko Michieli Vitturi	pukovnik / Colonel Vicko Michieli Vitturi	Mletci / Venice, 31. 12. 1796.	b. 646.	
	pukovnik / Colonel Juraj Mitrović	pukovnik / Colonel Juraj Mitrović	Mletci / Venice, 31. 12. 1796.	b. 663.	
	bojnik / Major Ivan Paravia	pukovnik / Colonel Vicko Michieli Vitturi	Kotor, 30. 9. 1793.	b. 644.	
crnokos / black-haired	dopukovnik / Lt Colonel Ivan Antun Burović	pukovnik / Colonel Tripun Vicko Burović	Palmanova, 1. 2. 1752.	b. 516.	
smedokos / brown-haired	kapetan / Captain Marko Antun Scutari	pukovnik / Colonel Nikola Scutari	Kotor, 30. 9. 1793.	b. 701.	
smedokos / brown-haired	kapetan Ivan iz Šipana / Captain Ivan from Šipan	pukovnik / Colonel Ivan Krapović	Mletci / Venice, 28. 3. 1741.	b. 631.	
	kapetan Ivan iz Šipana / Captain Ivan from Šipan	pukovnik / Colonel Ivan Krapović	Mletci / Venice, 29. 6. 1741.	b. 631.	
	kapetan Ivan iz Šipana / Captain Ivan from Šipan	pukovnik / Colonel Ivan Krapović	Mletci / Venice, 29. 12. 1742.	b. 631.	
	pukovnik / Colonel Antun Marković	pukovnik / Colonel Antun Marković	Zadar, 20. 11. 1753.	b. 634.	
	pukovnik / Colonel Nikola Scutari	pukovnik / Colonel Nikola Scutari	Zadar, 31. 7. 1789.	b. 701.	
	pukovnik / Colonel Vicko Michieli Vitturi	pukovnik / Colonel Vicko Michieli Vitturi	Kotor, 25. 10. 1794.	b. 647.	

Upis / Entry	Osoba / Person	Prezime i ime / Full name	Ime oca / Father's name	Čin; vojni status / Rank; Function	Dob / Age	Stas / Stature	
96	46	Medović, Jovan	Šimun				
97	47	Merigo, Pavao	Šime		30	visok / tall	
98	48	Milić, Matija	Ivan				
99	48	Milić, Matija	Ivan				
100	49	Milovan, Šime	Toma		20	visok / tall	
101	50	Milutinov, Mijo	Milozija				
102	51	Palcit, Karlo	Ivan	pifarist / fifer			
103	52	Palma, Tripun	Josip	zastavnik / Ensign			
104	53	Paskvali, Benedikt	Josip				
105	53	Paskvali, Benedikt		pukovnik / Colonel			
106	53	Paskvali, Benedikt		pukovnik / Colonel			
107	53	Paskvali, Benedikt		pukovnik / Colonel			
108	53	Paskvali, Benedikt		pukovnik / Colonel			
109	53	Paskvali, Benedikt		pukovnik / Colonel			
110	53	Paskvali, Benedikt		pukovnik / Colonel			
111	53	Paskvali, Benedikt		pukovnik / Colonel			
112	53	Paskvali, Benedikt		pukovnik / Colonel			
113	54	Paskvali, Jakov		kapetan / Captain			
114	54	Paskvali, Jakov		bojnik u pričuvi / Reserve Major / Reserve Major			
115	54	Paskvali, Jakov		bojnik u pričuvi / Reserve Major			
116	54	Paskvali, Jakov		bojnik u pričuvi / Reserve Major			
117	54	Paskvali, Jakov		bojnik u pričuvi / Reserve Major			

Boja kose / <i>Hair color</i>	Satnija (zapovjednik) / <i>Company (Commander)</i>	Pukovnija (zapovjednik) / <i>Regiment (Commander)</i>	Mjesto i datum popisa / <i>Place and date (d. m. y.) of entry</i>	Busta / <i>Bundle</i>	Bilješka / <i>Comment</i>
	pukovnik / <i>Colonel</i> Ivan Krapović	pukovnik / <i>Colonel</i> Ivan Krapović	Rovigo, 10. 7. 1742.	b. 632.	
zlatokos / <i>golden-haired</i>	kapetan / <i>Captain</i> Antun Kumbat	bojnik vojske / <i>sargente maggiore</i> Ivan Kumbat	Mletci / <i>Venice</i> , 30. 3. 1725.	b. 546.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Marko Antun Bubić	pukovnik / <i>Colonel</i> Marko Antun Bubić	Krf / <i>Corfu</i> , 2. 5. 1775.	b. 500.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Marko Antun Bubić	pukovnik / <i>Colonel</i> Marko Antun Bubić	Mletci / <i>Venice</i> , 29. 9. 1775.	b. 500.	Naknadno prekršten. / <i>Crossed off subsequently.</i>
	pukovnik / <i>Colonel</i> Antun Kumbat	pukovnik / <i>Colonel</i> Antun Kumbat	Mletci / <i>Venice</i> , 29. 6. 1748.	b. 550.	
	dopukovnik / <i>Lt Colonel</i> Ivan Antun Burović	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Cremona, 1. 3. 1736.	b. 512.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 18. 4. 1731.	b. 504.	
	kapetan / <i>Captain</i> Jakov Paskvali	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Kotor, 19. 6. 1715.	b. 501.	
	kapetan / <i>Captain</i> Jakov Paskvali	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Kotor, 19. 6. 1715.	b. 501.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	Zadar, 18. 8. 1762.	b. 671.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	Mletci / <i>Venice</i> , 1. 12. 1765.	b. 672.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	Verona, 24. 1. 1766.	b. 671.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	Bergamo, 28. 3. 1769.	b. 673.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	Bergamo, 9. 11. 1770.	b. 674.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	Bergamo, 31. 3. 1772.	b. 675.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	Bergamo, 27. 5. 1772.	b. 675.	Dana 8. lipnja 1772. promoviran je u bojnika vojske. / <i>Promoted to rank of sargente maggiore on 8 June 1772.</i>
	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	Krf / <i>Corfu</i> , 10. 5. 1773.	b. 675.	
	kapetan / <i>Captain</i> Jakov Paskvali	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Kotor, 19. 6. 1715.	b. 501.	
	kapetan / <i>Captain</i> Nikola Barbarić	pukovnik / <i>Colonel</i> Ivan Krapović	Mletci / <i>Venice</i> , 1. 10. 1741.	b. 631.	
	kapetan / <i>Captain</i> Nikola Barbarić	pukovnik / <i>Colonel</i> Ivan Krapović	Mletci / <i>Venice</i> , 30. 12. 1741.	b. 631.	
	kapetan / <i>Captain</i> Nikola Barbarić	pukovnik / <i>Colonel</i> Ivan Krapović	Mletci / <i>Venice</i> , 31. 3. 1742.	b. 631.	
	dopukovnik / <i>Lt Colonel</i> Ivan Antun Burović	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Palmanova, 1. 2. 1752.	b. 516.	

Upis / Entry	Osoba / Person	Prezime i ime / Full name	Ime oca / Father's name	Čin; vojni status / Rank; Function	Dob / Age	Stas / Stature	
118	55	Paskvali, Nikola		zastavnik u pričuvi / Reserve Ensign			
119	55	Paskvali, Nikola		kapetan / Captain			
120	56	Paskvalić, Franjo	Nikola		19		
121	57	Paskvalić, Tripun	Franjo		23	nizak / short	
122	58	Pavić, Nikola	Petar	pifarist / fifer			
123	59	Pavlović, Ilija	Marko				
124	60	Pavlović, Ivan	Martin				
125	61	Pelegrović, Niko	Luka		20	srednjega rasta / medium height	
126	62	Pezzi, Marko	Antun		19		
127	62	Pezzi, Marko	Antun				
128	62	Pezzi, Marko	Antun		27	srednjega rasta / medium height	
129	62	Pezzi, Marko	Antun	kaplar / Corporal	28	srednjega rasta / medium height	
130	63	Picinelli, Josip	Martin		22	visok / tall	
131	63	Picinelli, Josip	Martin			visok / tall	
132	63	Picinelli, Josip	Martin			visok / tall	
133	64	Popović, Petar	Đurađ				
134	65	Radov, Vicko	Rado				
135	65	Radov, Vicko	Rado		48	visok / tall	
136	66	Rajković, Jovo	Rade		37	srednjega rasta / medium height	
137	67	Rasalović, Franjo	Nikola	bubnjar / drummer			
138	67	Rasalović, Franjo	Nikola	bubnjar / drummer			
139	67	Rasalović, Franjo	Nikola	bubnjar / drummer			
140	67	Rasalović, Franjo	Nikola				

Boja kose / <i>Hair color</i>	Satnija (zapovjednik) / <i>Company (Commander)</i>	Pukovnija (zapovjednik) / <i>Regiment (Commander)</i>	Mjesto i datum popisa / <i>Place and date (d. m. y.) of entry</i>	Busta / <i>Bundle</i>	Bilješka / <i>Comment</i>
	kapetan / <i>Captain</i> Antun Marković	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 29. 11. 1721.	b. 501.	
	kapetan / <i>Captain</i> Nikola Paskvali	pukovnija Spalato	Zadar, 1. 7. 1734.	b. 703.	
	kapetan / <i>Captain</i> Antun Marković	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Brescia, 11. 1. 1729.	b. 503.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 10. 10. 1729.	b. 503.	
	bojnik / <i>Major</i> Tripun Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Brescia, 10. 8. 1737.	b. 512.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Mletci / <i>Venice</i> , 30. 12. 1758.	b. 517.	
	kapetan / <i>Captain</i> Antun Kumbat	bojnik vojske / <i>sargente maggiore</i> Ivan Kumbat	Padova / <i>Padua</i> , 17. 2. 1727.	b. 547.	Naknadno prekrizen. / <i>Crossed off subsequently.</i>
	kapetan / <i>Captain</i> Antun Kumbat	bojnik vojske / <i>sargente maggiore</i> Ivan Kumbat	Mletci / <i>Venice</i> , 25. 2. 1729.	b. 547.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 18. 4. 1731.	b. 504.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 25. 10. 1735.	b. 506.	Trenutačno kod pukovnika u bolnici u Padovi. <i>Currently in Padua hospital with Colonel.</i>
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 24. 6. 1737.	b. 507.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 1. 6. 1739.	b. 508.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	kapetan / <i>Captain</i> Antun Marković	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 22. 5. 1726.	b. 501.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 10. 10. 1729.	b. 503.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 18. 4. 1731.	b. 504.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Nikola Progina	pukovnik / <i>Colonel</i> Nikola Progina	Split, 11. 8. 1783.	b. 683.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 30. 4. 1724.	b. 510.	
sjedokos / <i>gray-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Brescia, 1. 11. 1724.	b. 501.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	kapetan / <i>Captain</i> Antun Kumbat	bojnik vojske / <i>sargente maggiore</i> Ivan Kumbat	Mletci / <i>Venice</i> , 30. 3. 1725.	b. 546.	
	kapetan / <i>Captain</i> Antun Marković	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 15. 9. 1723.	b. 501.	
	kapetan / <i>Captain</i> Antun Marković	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 29. 12. 1724.	b. 501.	
	kapetan / <i>Captain</i> Antun Marković	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 22. 5. 1726.	b. 501.	
	kapetan / <i>Captain</i> Antun Marković	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 31. 3. 1734.	b. 505.	

Upis / Entry	Osoba / Person	Prezime i ime / Full name	Ime oca / Father's name	Čin; vojni status / Rank; Function	Dob / Age	Stas / Stature	
141	68	Rasalović, Nikola	Jure				
142	68	Rasalović, Nikola	Jure		45	visok / tall	
143	68	Rasalović, Nikola	Jure				
144	69	Rašković, Antun	Ivan		19		
145	70	Rašković, Marko	Ivan		18		
146	70	Rašković, Marko	Ivan			srednjega rasta / medium height	
147	71	Rašković, Petar	Ivan		18		
148	72	Sotanović, Stipan	Jure		29	nizak / short	
149	73	Stijepov, Niko	Stjepan		17	srednjega rasta / medium height	
150	73	Stijepov, Niko	Stjepan			srednjega rasta / medium height	
151	73	Stijepov, Niko	Stjepan				
152	73	Stijepov, Niko	Stjepan			srednjega rasta / medium height	
153	74	Stipović, Toma	Juraj				
154	75	Štiranović, Nikola	Nikola		31	srednjega rasta / medium height	
155	76	Tostanović, Franjo	Jakov		18	srednjega rasta / medium height	
156	77	Tramolić, Franjo	Ivan		22	nizak / short	
157	78	Tušić, Jure	Grgo	bubnjar / drummer			
158	78	Tušić, Jure	Grgo	bubnjar / drummer			
159	79	Verselić, Jovo	Stijepo				
160	80	Virinić, Petar	Andrija		36	srednjega rasta / medium height	
161	81	Vraćen, Gabrijel		kapetan / Captain			
162	82	Vuko, Milutin	Vuko				
163	83	Vukotić, Andrija	Juraj				

Boja kose / <i>Hair color</i>	Satnija (zapovjednik) / <i>Company (Commander)</i>	Pukovnija (zapovjednik) / <i>Regiment (Commander)</i>	Mjesto i datum popisa / <i>Place and date (d. m. y.) of entry</i>	Busta / <i>Bundle</i>	Bilješka / <i>Comment</i>
	kapetan / <i>Captain</i> Antun Marković	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 29. 11. 1721.	b. 501.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	kapetan / <i>Captain</i> Antun Marković	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 22. 5. 1726.	b. 501.	
	kapetan / <i>Captain</i> Antun Marković	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Brescia, 11. 1. 1729.	b. 503.	
	kapetan / <i>Captain</i> Danijel Kumbat	pukovnik / <i>Colonel</i> Antun Kumbat	Mletci / <i>Venice</i> , 3. 3. 1742.	b. 459.	
	kapetan / <i>Captain</i> Danijel Kumbat	pukovnik / <i>Colonel</i> Antun Kumbat	Mletci / <i>Venice</i> , 3. 3. 1742.	b. 459.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	kapetan / <i>Captain</i> Danijel Kumbat	pukovnik / <i>Colonel</i> Antun Kumbat	Mletci / <i>Venice</i> , 5. 10. 1748.	b. 550.	Naknadno prekrižen. / <i>Crossed off subsequently.</i>
	kapetan / <i>Captain</i> Danijel Kumbat	pukovnik / <i>Colonel</i> Antun Kumbat	Mletci / <i>Venice</i> , 3. 3. 1742.	b. 459.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	kapetan / <i>Captain</i> Coleandro Corponese	pukovnik / <i>Colonel</i> Petar Corponese	Zadar, 18. 3. 1728.	b. 552.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Brescia, 4. 8. 1727.	b. 502.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 10. 10. 1729.	b. 503.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Bergamo, 18. 4. 1731.	b. 504.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	pukovnik / <i>Colonel</i> Stjepan Buća	Mletci / <i>Venice</i> , 24. 6. 1737.	b. 507.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Antun Burović	pukovnik / <i>Colonel</i> Antun Burović	?, 1. 6. 1758.	b. 518.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	bojnik / <i>Major</i> Ivan Kumbat	bojnik vojske / <i>sargente maggiore</i> Ivan Kumbat	Krf / <i>Corfu</i> , 1. 3. 1726.	b. 547.	Naknadno prekrižen. / <i>Crossed off subsequently.</i>
smedokos / <i>brown-haired</i>	kapetan / <i>Captain</i> Marko Antun Scutari	pukovnik / <i>Colonel</i> Nikola Scutari	Kotor, 30. 9. 1793.	b. 701.	
crnokos / <i>black-haired</i>	kapetan / <i>Captain</i> Antun Kumbat	bojnik vojske / <i>sargente maggiore</i> Ivan Kumbat	Mletci / <i>Venice</i> , 30. 3. 1725.	b. 546.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Mletci / <i>Venice</i> , 30. 12. 1758.	b. 517.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	pukovnik / <i>Colonel</i> Tripun Vicko Burović	Mletci / <i>Venice</i> , 12. 12. 1759.	b. 518.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Vicko Michieli Vitturi	pukovnik / <i>Colonel</i> Vicko Michieli Vitturi	Kotor, 25. 10. 1794.	b. 647.	
smedokos / <i>brown-haired</i>	kapetan / <i>Captain</i> Marko Antun Scutari	pukovnik / <i>Colonel</i> Nikola Scutari	Kotor, 30. 9. 1793.	b. 701.	
	kapetan / <i>Captain</i> Gabrijel Vračen	pukovnija Spalato	Zadar, 1. 7. 1734.	b. 703.	
	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	pukovnik / <i>Colonel</i> Benedikt Paskvali	Zadar, 18. 8. 1762.	b. 671.	
	kapetan / <i>Captain</i> Juraj Vučetić	pukovnik / <i>Colonel</i> Vicko Michieli Vitturi	Kotor, 30. 9. 1793.	b. 644.	

Bibliografija / Bibliography

Izvori / Sources

IT-ASVe-0715-Inquisitori ... pubblici ruoli – Italia,
Archivio di Stato di Venezia, *Inquisitori sopra
l'amministrazione dei pubblici ruoli*

Popis literature / Literature

Butorac 2000 – Pavao Butorac, *Boka Kotorska u 17. i 18.
stoljeću – politički pregled*, Perast: Gospa od Škrpjela, 2000.

Čoralić 2011 – Lovorka Čoralić, Mletački pukovnik Ivan
Krapović iz Maina (prva polovica 18. stoljeća), *Arhivski
zapisi*, 18/2, Cetinje, 2011, 81–106.

Čoralić 2020a – Lovorka Čoralić, Sinjani i Cetinjani – vojnici
u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18.
stoljeće) / The Sinj and Cetina Border soldiers in the
Venetian overseas ground forces (The 18th Century),
Miscellanea Hadriatica et Mediterranea, 7, Zadar, 2020,
187–218.

Čoralić 2020b – Lovorka Čoralić, Splitsani – *Croati a cavallo*
u mletačkim prekojadranskim kopnenim postrojbama
u 18. stoljeću, *Povijesni prilozi*, 39/59, Zagreb, 2020,
229–249.

Čoralić (u tisku / forthcoming) – Lovorka Čoralić, Vojnici
iz imotskoga kraja u mletačkim prekomorskim kopnenim
postrojbama (18. stoljeće), *Zbornik o Imotskom* (u tisku /
forthcoming)

Čoralić & Katalinić & Katušić 2016 – Lovorka Čoralić
– Vjera Katalinić – Maja Katušić, Bubnjari, timpanisti,
trubači i pifaristi: glazbena pratnja u mletačkim
prekojadranskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću,
Arti musices, 47/1-2, Zagreb, 2016, 27–78.

Čoralić & Katušić 2010 – Lovorka Čoralić & Maja Katušić,
Od afričke obale do dalmatinske prijestolnice – mletački
general Marko Antun Bubić (1735. – 1802.), *Zbornik
Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i
društvene znanosti HAZU*, 28, Zagreb, 2010, 139–172.

Čoralić & Katušić 2012 – Lovorka Čoralić & Maja Katušić,
Kotorski plemići Frano Buća, Gabrijel Vračen i Nikola
Paskvali – časnici mletačkih prekojadranskih vojnih
postrojbi (prva polovica XVIII. st.), *Povijesni prilozi*,
31/42, Zagreb, 2012, 249–273.

Čoralić & Katušić 2014 – Lovorka Čoralić & Maja Katušić,
Hrvatski vojnici u posljednjim danima Mletačke
Republike – kapetan Nikola Bolica i njegovi *Fanti
ultramarini*, u: *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana
Kruheka* (ur. Marija Karbić, Hrvoje Kekez, Ana Novak i
Zorislav Horvat), Zagreb, 2014, 197–208.

Čoralić & Katušić 2015 – Lovorka Čoralić & Maja Katušić,
Pukovnici, bojnici, kapetani – časnici iz kaštelanske obitelji
Kumbat u službi Mletačke Republike (18. stoljeće), *Radovi
Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 57, Zagreb –
Zadar, 2015, 145–183.

Čoralić & Katušić 2016 – Lovorka Čoralić & Maja Katušić,
Šibenčani u mletačkim prekojadranskim kopnenim
postrojbama (18. stoljeće), *Radovi Zavoda za povijesne
znanosti HAZU u Zadru*, 58, Zagreb – Zadar, 2016, 147–190.

Čoralić & Markulin 2018a – Lovorka Čoralić & Nikola
Markulin, Kotorski plemić Benedikt Paskvali (1704. –
1790.) – zapovjednik mletačkih prekomorskih pješačkih
postrojbi, *Acta Histriae*, 26/2, 2018, 393–428.

Čoralić & Markulin 2018b – Lovorka Čoralić & Nikola
Markulin, Vojni inženjer Antun Marković (u. 1767.) i njegova
pješačka pukovnija, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti
HAZU u Zadru*, 60, Zagreb – Zadar, 2018, 167–204.

Čoralić & Markulin 2019a – Lovorka Čoralić & Nikola
Markulin, Kotorski plemić i zapovjednik mletačkih
prekomorskih pješaka Stjepan Buća i sastav njegove
pukovnije (prva polovica 18. stoljeća), *Povijesni prilozi*,
38/56, Zagreb, 2019, 261–294.

Čoralić & Markulin 2019b – Lovorka Čoralić & Nikola
Markulin, Trogirski plemići Michieli Vitturi – visoki
časnici mletačkih prekomorskih kopnenih postrojbi u
druhoj polovici 18. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne
znanosti HAZU u Zadru*, 61, Zagreb – Zadar, 2019,
361–405.

Čoralić & Novosel (u tisku / forthcoming) – Lovorka
Čoralić & Filip Novosel, Drnišani u mletačkim
prekojadranskim kopnenim postrojbama u 18. stoljeću,
*Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne
i društvene znanosti HAZU*, 38, Zagreb, (u tisku /
forthcoming)

Favaloro 1995 – Francesco Paolo Favaloro, *L'Esercito
Veneziano del '700. Ricerche e schizzi*, Venezia: Filippi
editore, 1995.

Katušić 2013 – Maja Katušić, *Društvena i demografska
struktura Kotora u 18. stoljeću*, Doktorska disertacija,
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2013.

Markulin 2014 – Nikola Markulin, Vojno poduzetništvo
u Mletačkoj Dalmaciji i Boki za vrijeme Morejskog rata
(1684. – 1699.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti
HAZU u Zadru*, 56, Zagreb – Zadar, 2014, 91–142.

Markulin 2015 – Nikola Markulin, *Mletačka vojna
organizacija u Dalmaciji i Boki od Morejskog rata (1684. –
1699.) do Požarevačkog mira 1718.*, Doktorska disertacija,
Sveučilište u Zadru, Zadar, 2015.

Markulin 2016 – Nikola Markulin, Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki od 1700. do 1718. godine, *Povijesni prilozi*, 35/51, Zagreb, 2016, 159–196.

Milošević 1974 – Miloš Milošević, Granice Boke Kotorske za vrijeme mletačke vladavine (1420-1797), *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, 22, Kotor, 1974, 11–25.

Milošević 2003 – Miloš Milošević, Pomorski trgovci, ratnici i meceni: studije o Boki Kotorskoj XV – XIX stoljeća (prir. Vlastimir Đokić), Beograd – Podgorica: Equilibrium – CID, 2003.

Milošević 2008 – Miloš Milošević, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj od kraja XV do kraja XVIII vijeka*, Podgorica: CID, 2008.

Anatolie Bajora

Centar za Hladni rat / *Center for Cold War*

Međunarodni povijesni studiji / *International History Studies (CCWISH)*

Sveučilište East China Normal / *East China Normal University*

CN – Shanghai

837979248@qq.com

UDK/UDC

94(497.1 : 498)“1948/1964“

doi: 10.15291/misc.3615

Izvorni znanstveni rad / *Original scientific paper*

Primljeno / *Received*: 5. X. 2021.

Bogdan-Tudor Constantinov

Sveučilište East China Normal / *East China Normal University*

CN – Shanghai

bogdan.constantinov@gmail.com

RUMUNJSKO-JUGOSLAVENSKI ODNOSI, OD SUKOBA DO SURADNJE (1948. – 1964.)

ROMANIAN-YUGOSLAV RELATIONS: FROM CONFRONTATION TO COOPERATION (1948 – 1964)

Ovaj članak proučava razvoj rumunjsko-jugoslaven-
skih odnosa od 1948. do 1964. godine. Istražuju se dva
različita razdoblja u njihovim odnosima. Prvo je od
1948. do 1953. godine, kad je došlo do sovjetsko-jugo-
slavenskog i rumunjsko-jugoslavenskog sukoba koji je,
zapravo, predstavljao presedan koji će postupno razoriti
jedinstvo socijalističkog tabora. Za drugo razdoblje (od
1954. do 1964.) vezani su početak normalizacije i zbli-
žavanje Bukurešta i Beograda. To je odgovaralo njiho-
vim nacionalnim interesima i predstavljalo je protutežu
politici supersila. U vanjskoj politici dviju zemalja odra-
žavali su se ideološka neslaganja i potreba za društve-
no-ekonomskim razvojem, a osjećao se i snažan utjecaj i
iz komunističkog bloka i izvan njega.

Ključne riječi: Rumunjska; Jugoslavija; staljinizam;
titoizam; odnosi među komunističkim partijama.

This article examines the evolution of the Romanian-Yu-
goslav relations from 1948 to 1964. The study explores two
different periods in the relations of these two countries.
The first period was from 1948 to 1953, when the Sovi-
et-Yugoslav and Roman-Yugoslav conflicts occurred, prac-
tically constituting a precedent that would gradually ruin
the unity of the socialist camp. The second period (1954
– 1964) corresponds with the beginning of the normaliza-
tion, bringing Bucharest and Belgrade even closer and aim-
ing to satisfy their national interests and counterbalance
the policy of the superpowers. Ideological divergences and
the need for socio-economic development were reflected
in the character of the foreign policies of the two countries,
which were under a strong influence of interventions from
inside and outside the communist bloc.

Keywords: Romania; Yugoslavia; Stalinism; Titoism;
inter-communist relations.

UVOD

Na početku Drugog svjetskog rata Rumunjska i Jugoslavija nalazile su se u različitim taborima. Nakon puča od 23. kolovoza 1944. Bukurešt će svoje oružje okrenuti protiv nacističke Njemačke. Rumunjska će potpasti pod izravnu kontrolu sovjetskih snaga i bit će joj nametnut komunizam staljinističkog tipa. Sporazum između Churchilla i Staljina, postignut u Jalti 1945. godine, znatno je doprinio tom prisilnom prihvaćanju komunizma u Rumunjskoj. Prema sporazumu, Sovjetski Savez i Velika Britanija trebali su podijeliti utjecaj u njoj u omjeru 90 % naprama 10 % (u Jugoslaviji to je bilo 50 % : 50 %).¹

Za razliku od ostalih komunističkih partija u istočnoj Europi, u Rumunjskoj je partiji glavnu riječ između dva rata vodila Kominternu; osim toga, partija je bila u ilegali. Partija će svoju ideologiju nametnuti tek uz pomoć sovjetskog oružja.² S jugoslavenskim je komunistima bilo drukčije: oni su na vlast došli nakon borbe protiv sila Osovine. Osim toga, Josip Broz Tito, generalni sekretar Saveza komunista Jugoslavije (1939. – 1980.) i predsjednik Jugoslavije (1953. – 1980.), bio je oličenje težnji za nacionalnim oslobođenjem.³

Poslije rata obje su zemlje potpale pod izravan utjecaj SSSR-a, u kojem je već bio započeo proces društveno-ekonomske transformacije. Tijekom idućih nekoliko godina dvije će se susjedne zemlje preobraziti u istinske “narodne demokracije” s jednopartijskim sustavom i s novom ulogom u sovjetskoj interesnoj sferi. Zahvaljujući svojim bogatim prirodnim resursima, Rumunjska je postala važan trgovinski partner Jugoslavije.⁴

SSSR je namjeravao integrirati Rumunjsku u svoju sferu utjecaja što je brže moguće, namećući joj sovjetski model trogodišnje preobrazbe u komunističko društvo i dva petogodišnja plana tijekom kojih bi se razvile komunističke institucije.⁵ Rezultat tog plana bila je potpuna poslušnost Moskvi na

INTRODUCTION

At the beginning of World War II, Romania and Yugoslavia were in different camps; after the coup d'état of August 23, 1944, Bucharest would turn its weapons against Nazi Germany. Romania would fall under direct control of Soviet troops and the Stalinist communist ideology would be imposed. The Yalta Agreement (1945) between Churchill and Stalin contributed significantly to this forced embrace of communism in Romania, with the Soviet Union having 90% influence and Great Britain 10% (in Yugoslavia, this ratio was 50% : 50%).¹

Unlike other communist parties in Eastern Europe, in the interwar period the Romanian Communist Party was dominated by the Comintern and was illegal; it would impose its ideology only with the help of the Soviet army.² In contrast to this Yugoslav communists took power by fighting against the Axis powers and Josip Broz Tito, General Secretary of League of Communists of Yugoslavia (1939 – 1980) and President of Yugoslavia (1953 – 1980), represented the ideal of national liberation aspirations.³

After the war, both countries came under direct influence of the USSR, where the process of social and economic transformation had begun. In the next few years, the two neighboring countries will be transformed into true *people's democracies* with a single-party system and with a new role in the Soviet sphere of interest. Romania became an important trading partner for Yugoslavia due to its rich natural resources.⁴

USSR aimed to integrate Romania into its sphere of influence as quickly as possible by imposing the new Soviet model of three years of communization of Romania and two five-year plans to develop communist institutions.⁵ The result of this plan in foreign policy was total obedience to the directives from Moscow.⁶ As a result, Yugoslavia viewed the

¹ Resis 1978: 368–387.

² Final Report ..., 2006: 32.

³ Zbucea 2001: 86–87.

⁴ Cvetković 2021: 166–168.

⁵ Šerban 2018.

¹ Resis 1978: 368–387.

² Final Report ..., 2006: 32.

³ Zbucea 2001: 86–87.

⁴ Cvetković 2021: 166–168.

⁵ Šerban 2018.

⁶ Anton 2007: 17–51.

području vanjske politike.⁶ Jugoslavija je na SSSR i Crvenu armiju gledala kao na oslobodioc i proces sovjetizacije ondje je brzo završio. U Rumunjskoj, međutim, na iste te Sovjete gledalo se kao na okupatore te je stoga proces uvođenja komunističkog sustava bio sporiji i suočavao se s neusporedivo većim otporom.⁷

Jugoslavija je bila važna za nastojanja Moskve da konsolidira blok svojih satelitskih država u regiji; imala je načina da utječe na situaciju u susjednoj Grčkoj i osigura geopolitički izlaz na Sredozemlje. Osim toga, prije sukoba s Kominternom, Informbiro komunističkih i radničkih partija osnovan je upravo u Beogradu (1947.). Jugoslavija je zbog toga predstavljala izvrstan model za nove komunističke režime u istočnoj Europi. Publikacije rumunjske komunističke propagande često su hvalile izvanredna postignuća druga Tita.⁸

RUMUNJSKO-JUGOSLAVENSKI SUKOB (1948. – 1953.)

Prije razlaza, rumunjsko-jugoslavenski odnosi imali su sve predispozicije za suradnju, a ne za sukob. Već 15. travnja 1948. godine potpisan je novi trgovinski sporazum s ciljem unaprjeđivanja ekonomskih odnosa. Međutim, nakon izbijanja sukoba s Jugoslavijom u lipnju 1948. godine, odnosi su odmah prekinuti.⁹ To se zbilo na šestoj sjednici drugog zasjedanja Informacijskog biroa komunističkih i radničkih partija, 28. lipnja 1948. Jugoslavija je izbačena iz Kominforma jednoglasno usvojenom rezolucijom pod naslovom "O stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije", i to zato što su "napustili marksističko-lenjinističke ideje i usvojili nacionalističku poziciju".¹⁰ Po izbijanju sovjetsko-jugoslavenskog sukoba Moskva je prisilila svoje komunističke satelite da osude Tita. Rumunjska je kritizirala stav jugoslavenskog rukovodstva rekavši da su "napustivši pozicije revolucionarnog marksizma, zauzeli neprijateljski stav prema Sovjetskom Savezu i Svesovjetskoj komunističkoj

USSR and the Red Army as liberators, and the Sovietization process ended quickly, while in Romania, the same Soviets were seen as occupiers and the communization process was slower and met incomparably more serious resistance.⁷

Yugoslavia was important for Moscow's efforts to consolidate its satellite block in the region; it had the leverage to influence the situation in neighboring Greece and ensure a geopolitical access to the Mediterranean. Moreover, before the Comintern conflict, the Information Bureau of the Communist and Workers' Parties was set up in Belgrade (1947). As a result, Yugoslavia constituted an excellent role model for the new communist regimes in Eastern Europe, and Romania's communist propaganda publications often praised Comrade Tito's remarkable achievements.⁸

THE ROMANIAN-YUGOSLAV CONFLICT (1948 – 1953)

Before the split, the Romanian-Yugoslav relations showed a predisposition to cooperation rather than conflict. As early as on April 15, 1948, a new trade agreement was signed in order to improve economic relations; however, after the outbreak of the Yugoslav conflict in June 1948, the relations were immediately suspended.⁹ It happened at the 6th meeting of the Second Bureau of the Communist Party and the Bureau of Workers' Information, in the unanimously adopted resolution "On the Situation in the Communist Party of Yugoslavia," on June 28, 1948, Yugoslavia was expelled from the Cominform, "because they abandoned Marxist-Leninist ideas and adopted the position of nationalism."¹⁰ After the outbreak of the Soviet-Yugoslav conflict, Moscow forced its communist satellites to condemn Tito. Romania also criticized the attitude of Yugoslav leaders because, "slipping away from the positions of revolutionary Marxism, they have taken a hostile attitude towards the Soviet Union and the All-Union Communist Party (Bolsheviks)..."¹¹

⁶ Anton 2007: 17–51.

⁷ Cvetković 2021a: 114.

⁸ Final Report ..., 2006: 39.

⁹ Cvetković 2021: 188.

¹⁰ Cominform meetings ..., 1998: 455–461.

⁷ Cvetković 2021a: 114.

⁸ Final Report ..., 2006: 39.

⁹ Cvetković 2021: 188.

¹⁰ Cominform meetings ..., 1998: 455–461.

¹¹ Scînteia 1948: 1.

partiji (boljševika) ...”¹¹ te da poriču ulogu SSSR-a i njegovih oružanih snaga, ostvarenu “pobjedom nad Hitlerovom Njemačkom”.¹²

Rumunjska je stoga poduzela snažne korake protiv utjecaja titoizma, posebice na područjima uz granicu s Jugoslavijom, gdje je živjeli brojni Srbi. Ondje je podigla gustu mrežu obrambenih utvrda, organizirala vojne vježbe i pozivala mase da sudjeluju u “borbi za likvidaciju Titove fašističke bande”.¹³ Ujedno je pružala utočište članovima “ilegalne anti-titovske mreže”.¹⁴

Rumunjska se aktivno pripremala za rat uvoženjem sovjetskog oružja, opreme, tehnologije i licenci. Ti su koraci rezultirali brzim iscrpljivanjem njezinih materijalnih i financijskih resursa. Do ožujka 1954. godine, u obrambenu industriju investirano je 952.434.000 leja (što odgovara količini od 75.571,828 kg finog zlata). Konačni je gubitak iznosio 196.706.533 leja (20,65 % od investiranog iznosa).¹⁵

Gheorghe Gheorghiu-Dej, prvi sekretar Rumunjske radničke partije (1948. – 1956.), čvrsto je slijedio naredbe iz Kremlja, a sjedište Kominforma premješteno je iz Beograda u Bukurešt.

Rukovodstvo Rumunjske radničke partije iskoristilo je sukob kao opravdanje za politiku terora tijekom unutarpartijskih sukoba; mnogi predani komunisti bili su optuženi da su “titoističko-fašistički” agenti i špijuni zapadnih tajnih službi.¹⁶ To se pričalo čak i o samom Gheorghiu-Deju.¹⁷ Vlasti su stoga poduzele niz mjera “za izbacivanje stranih i neprijateljskih elemenata koji su se infiltrirali u Partiju ...”.¹⁸

Rumunjsko-jugoslavenski sukob bio je umjetno stvoren. Bio je to ideološki sukob između dvije partije, dva režima i dvaju komunističkih vođa koji se nisu suštinski razlikovali. Oba sustava bila su podjednako ideološki dogmatska i podjednako represivna.¹⁹ Napetost među njima umjetno je stvorila

and have denied the role of the USSR and its armed forces achieved “by winning the victory over Hitlerist Germany.”¹²

As a result, Romania took strong measures to counter Titoism, especially in the area along its border with Yugoslavia, inhabited by numerous ethnic Serbs. A dense fortification network was built, organized maneuvers, and called the masses to participate “in the fight to liquidate Tito’s fascist gang.”¹³ It also offered shelter to the members of “anti-Tito underground network.”¹⁴

Romania was actively preparing for war by importing Soviet weapons, equipment, technology, and licenses. These actions led to a rapid depletion of the country’s material and financial resources. Until March 1954, 952,434,000 lei (equivalent to 75,571.828kg of fine gold) was invested in the defense industry. The final loss was 196,706,533 lei (20.65% of the invested amount).¹⁵

Gheorghe Gheorghiu-Dej, the First Secretary of the Romanian Workers’ Party (1948 – 1956), firmly followed the Kremlin orders and the Cominform headquarters was relocated from Belgrade to Bucharest.

The RWP leadership used the conflict as a justification for the policy of terror during the Party’s internal struggle; many dedicated communists were accused of being *Titoist-fascist* agents and spies of the Western secret services.¹⁶ Even Gheorghiu-Dej did not escape these rumors.¹⁷ As a result, the authorities took a series of measures “to expel foreign and enemy elements infiltrating the Party...”¹⁸

The Romanian-Yugoslav conflict was a fake one, created on an ideological basis between two parties, two regimes and two communist leaders, which fundamentally did not differ. Both systems were equally dogmatic in ideology and equally repressive.¹⁹ The tensions were artificially created by Moscow, and the Romanians merely executed

¹¹ Scînteia 1948: 1.

¹² DOKUMENT 9.

¹³ DOKUMENT 1.

¹⁴ DOKUMENT 10.

¹⁵ Opriş 2012.

¹⁶ Vidjeti također slučaj Pătrăşcanu, Final report ..., 2006: 53.

¹⁷ DOKUMENT 18.

¹⁸ DOKUMENT 1.

¹⁹ Lambru 2013.

¹² DOCUMENT 9.

¹³ DOCUMENT 1.

¹⁴ DOCUMENT 10.

¹⁵ Opriş 2012.

¹⁶ See also Pătrăşcanu’s case, Final Report ..., 2006: 53.

¹⁷ DOCUMENT 18.

¹⁸ DOCUMENT 1.

¹⁹ Lambru 2013.

Moskva, a Rumunji su samo bez oklijevanja izvršavali naredbe Kremlja.²⁰ Animositet između dvije zemlje nastao je kao posljedica raskida između Staljina i Tita. To je narušilo međudržavne interakcije Rumunjske i Jugoslavije. Titoistička je prijetnja bila konstrukcija i nije se temeljila na točnim i objektivnim činjenicama.²¹

Prema A. S. Gladiševoj, antijugoslavenska kampanja u Rumunjskoj odražavala je političku represiju i mjere protiv nacionalnih manjina, ponajprije rumunjskih Nijemaca i Srba. Za vlasti su oni bili “politički nepouzdana elementi” u uvjetima sovjetsko-jugoslavenskog sukoba te su stoga predstavljali prijetnju rumunjskoj nacionalnoj sigurnosti.²²

Dok god je Staljin bio na čelu SSSR-a, Bukurešt nije mogao zahtijevati autonomiju i neovisnost jer za to nije postojala domaća i međunarodna politička inicijativa. To je omogućavalo Moskvi da ima kontrolu nad Rumunjskom.

SREĐIVANJE ODNOSA S JUGOSLAVIJOM I POČETAK DESATELITIZACIJE RUMUNJSKE (1954. – 1964.)

Smrt J. V. Staljina, prvog generalnog sekretara Komunističke partije Sovjetskog Saveza, smanjila je rizik od sovjetske invazije na Jugoslaviju. Moskva je obnovila odnose s Beogradom obećavši – u duhu Ženevskog sporazuma iz 1954. godine – da će raditi na miroljubivoj suradnji Istoka i Zapada te da će povući sovjetske trupe iz Austrije.

Iako skeptično po pitanju sovjetskog novog kursa i destaljinizacije, bukureštansko je rukovodstvo slijedilo sovjetske vanjskopolitičke direktive. A kad je sukob između Beograda i Moskve završio, Rumunji su pohitali popraviti svoje odnose s Titom. Rumunjska je 19. lipnja 1954. obnovila diplomatske odnose s Jugoslavijom, a poduzet je i niz koraka na obnavljanju normalnih i dobrosusjedskih odnosa između dviju zemalja. Tijekom pregovora koji su se odvijali u duhu razumijevanja i suradnje, dvije su zemlje riješile nekoliko pitanja od obostranog interesa: na primjer, postignut je

without hesitation the orders given by the Kremlin.²⁰ The animosity between the two countries arose as a result of the Stalin-Tito split. It affected the Romanian-Yugoslav interstate interactions. The Titoist threat was a fabrication, not an attestation of accurate and objective facts.²¹

According to A.S. Gladysheva, the anti-Yugoslav campaign in Romania reflected the political repression and measures against national minorities, primarily Romanian Swabians and Serbs. In the eyes of the authorities, they were “politically insecure elements” in the conditions of the Soviet-Yugoslav conflict and thus posed a threat to Romania’s national security.²²

As long as Stalin ruled the USSR, Bucharest could not claim autonomy or independence because of the lack of domestic and international political initiative. This allowed Moscow to exercise its power in Romania.

SORTING OUT THE RELATIONS WITH YUGOSLAVIA AND THE BEGINNING OF DE-SATELLIZATION OF ROMANIA (1954 – 1964)

The death of the first secretary-general of the Communist Party of the Soviet Union, J. V. Stalin, reduced the risk of a Soviet invasion of Yugoslavia, and Moscow restored its relations with Belgrade, promising – in the spirit of the Geneva Treaty (1954) – to work on peaceful cooperation between East and West and withdraw the Soviet troops from Austria.

Although skeptical about the Soviet new course and de-Stalinization, the Bucharest leaders pursued Soviet foreign policy directives. And when the conflict between Belgrade and Moscow was over, the Romanians hurried up to fix their relations with Tito. On June 19, 1954, Romania resumed its diplomatic relations with Yugoslavia. It also undertook a series of actions to restore normal and good-neighborly relations between Romania and Yugoslavia. As a result of the negotiations in the spirit of understanding and cooperation that took place between

²⁰ Herța 2011.

²¹ Herța 2011.

²² Moscow and Eastern Europe ..., 2017: 307.

²⁰ Herța 2011.

²¹ Herța 2011.

²² Moscow and Eastern Europe ..., 2017: 307.

dogovor o Đerdapskoj klisuri kojom prolazi granica između tih dviju riječnih zemalja. Potpisana je konvencija o granici i formirane su rumunjsko-jugoslavenske komisije koje će istraživati, rješavati i sprječavati pogranične incidente. Razmijenjeni su veleposlanici i poduzete su mjere za ponovnu uspostavu trgovinskih odnosa. Upućen je apel da se u medijima i na javnim događanjima više ne koriste neprijateljski tonovi i uvredljivi izrazi kad se govori o jugoslavenskom režimu i jugoslavenskim političarima.²³ Osim toga, prekinuto je djelovanje "Saveza jugoslavenskih domoljuba" i izdavanje njihova biltena na rumunjskom teritoriju.²⁴

Dinamiku rumunjsko-jugoslavenskih odnosa moguće je shvatiti uz pomoć onkološkog identiteta.²⁵ Prvo, rumunjsko komunističko rukovodstvo percipiralo je krizu između Beograda i Moskve – a kasnije i Hruščovljev "tajni" referat (1956.) – kao prijetnju socijalističkom sustavu te kao pristranost prema ugledu njihove zemlje.

Ponovna uspostava diplomatskih aktivnosti dovela je do ponovnog otvaranja komunikacija (kolovoz 1954.). Tijekom sljedećih dviju godina sklopljeni su sporazumi i konvencije o carini, graničnim prijelazima, kulturnoj razmjeni, dostavljanju pošte i željezničkom, zračnom i – posebice – riječnom (dunavskom) prometu.²⁶ Usvojene su mjere povoljne za srpsku manjinu: deportiranima iz pograničnih područja dopušten je povratak i izgradnja porušenih domova, a oni koji su osuđeni zbog događaja iz 1948., oslobođeni su. Kad je Tito posjetio Rumunjsku (23. – 26. lipnja 1956.), na željezničkoj stanici u Temišvaru obratio se okupljenoj masi sljedećim riječima: "Ovdje žive pripadnici srpske manjine. Mogu im reći da sam, što se tiče njihove situacije, naišao na potpuno razumijevanje kod rumunjskih drugova. Stoga se ne bojte, jer sve će se riješiti na najbolji način. Želim da vase prijateljstvo i simpatije prema našoj zemlji ne budu nauštrb lojalnosti zemlji u kojoj živite. Naše zemlje su sada prijateljske. Kao prijatelji, gradit ćemo sretniju budućnost".²⁷

²³ DOKUMENT 2.

²⁴ DOKUMENT 3.

²⁵ Steele 2008.

²⁶ DOKUMENT 4.

²⁷ DOKUMENT 4.

the two countries, several issues of interest for both countries were settled – for example, an agreement was reached about the situation at the Iron Gates Gorge that forms part of the boundary between the two riparian countries, and a border convention was signed, thus setting up joint Romanian-Yugoslav commissions for investigation, resolution and prevention of border incidents. They exchanged ambassadors and took measures to resume trade relations. Appeals were made to relinquish the hostile tone and insulting expressions against the Yugoslav regime and politicians, both in the press and in public.²³ Furthermore, the activities of the Union of Yugoslav Patriots and their bulletin on the RPR territory were terminated.²⁴

The dynamics of the Romanian-Yugoslav relations can be understood with the help of the concept of oncological identity.²⁵ First, Romanian communist leaders perceived the Belgrade-Moscow crisis and, later, the Khrushchev speech (1956) as a threat to the socialist system and a prejudice against the image of their country.

The resumption of diplomatic activities led to reopening of communications (August 1954), followed in the next two years by several agreements and conventions on customs, border crossings, cultural exchange, mail delivery, and railway, air and – in particular – Danube River traffic.²⁶ Favorable measures benefiting the Serb minority in Romania were adopted: those deported from the border regions were allowed to return to their homes and to rebuild them; those convicted in connection with the events after 1948 were released. During J. Broz Tito's visit to Romania from June 23 – 26, 1956, at the train station in Timișoara, he addressed the crowd with the following words: "A Serb minority lives here. I can tell these people that, regarding their situation, I found the greatest understanding among my Romanian comrades. Therefore, you should not be afraid, because everything was solved in the best order. I want your friendship and sympathy for our country not to harm loyalty to the country in which you live. Our countries are now

²³ DOCUMENT 2.

²⁴ DOCUMENT 3.

²⁵ Steele 2008.

²⁶ DOCUMENT 4.

Delegacije Rumunjske radničke partije i Saveza komunista Jugoslavije sastale su se 27. listopada 1956. na Brijunima da bi poboljšale odnose, izmijenile iskustva i uspostavile kontakte i suradnju između dviju partija.²⁸ Stav Rumunjske bio je da "sve partije i vlade socijalističkih zemalja [trebaju] biti nezavisne u upravljanju svojim odnosima, što u potpunosti odgovara interesima svake zemlje".²⁹

Reguliranje sovjetsko-jugoslavenskih odnosa omogućilo je Rumunjskoj da ponovno aktivira inicijative koje su u njezinu interesu. Sjedinjene su Države 7. ožujka 1956. pozitivno odgovorile na zahtjev rumunjske vlade da se regulira status ureda američke obavještajne službe u Bukureštu, ukine trgovinski embargo, riješe problemi američkih građana u Rumunjskoj te započnu pregovori o neriješenim financijskim pitanjima. Francuska i druge zapadne zemlje također su bile zainteresirane za obnavljanje diplomatskih veza, ali Rumunjska se još nije usudila uspostaviti diplomatske odnose s njima.³⁰

Zato su se sovjetsko-jugoslavenski odnosi ponovno pogoršali; već na međunarodnoj konferenciji komunističkih i radničkih partija u Moskvi (16. – 19. studenoga 1957.), SSSR i njegovi saveznici kritizirali su Jugoslaviju.³¹ Neuspjeh pomirenja 1957. godine pripisan je produblivanju sovjetsko-jugoslavenskog ideološkog raskola, što je rezultiralo isključenjem Jugoslavije iz komunističkog pokreta.³² SSSR je odbacio novi program jugoslavenskih komunista³³ i natjerao je svoje satellite da kritiziraju jugoslavenski revizionizam.³⁴ Ni Rumunjska tu nije bila iznimka te je naposljetku odbila poslati svoju delegaciju na Sedmi kongres SKJ 1958. godine.³⁵

Tog puta, međutim, vanjskopolitičke mjere koje je SSSR poduzeo bile su demokratskije i prikladnije od onih u prošlosti. Na plenarnoj sjednici Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza (održanoj u svibnju 1958.)

friends, and as friends, they will build their happier future."²⁷

On October 27, 1956, talks were held in Brioni Islands between the delegations of the RWP and the League of Communists of Yugoslavia (LCY), in order to extend relations, share experiences and establish contacts and collaboration between the two parties.²⁸ Romania's position was that "all parties and governments in socialist countries [should] independently establish their line of conduct, which corresponds entirely to the interests of every nation."²⁹

The regulation of Soviet-Yugoslav relations allowed Romania to resume initiatives in its own interest. On March 7, 1956, the United States responded positively to a request from the Romanian Government to regulate the status of the US intelligence office in Bucharest, lift the trade embargo, resolve US citizens' problems and start negotiations on unresolved financial issues. France and other Western states also became interested in resuming diplomatic ties, but Romania was still too timid in resuming its diplomatic relations with them.³⁰

Therefore, Soviet-Yugoslav relations deteriorated again; as early as at the International Meeting of Communist and Workers' Parties in Moscow (16–19 November 1957), USSR and its allies criticized Yugoslavia.³¹ The failure of reconciliation in 1957 contributed to the deepening of the Soviet-Yugoslav ideological schism, resulting in Yugoslavia's exclusion from the communist movement.³² The USSR rejected the Yugoslav communists' new Program³³ and pushed its satellites to criticize Yugoslav revisionism.³⁴ Romania was no exception, finally refusing to send its delegation to the Seventh Congress of LCY (1958).³⁵

Instead, this time USSR took more democratic and appropriate measures in its foreign policy than in the past. At the May 1958 plenary session of

²⁸ DOKUMENT 17.

²⁹ DOKUMENT 5.

³⁰ De la conformism ..., 2008.

³¹ Daniels 1987: 249.

³² Rajake 2004: 347.

³³ Seventh Congress of the LCY (1959).

³⁴ DOKUMENT 7.

³⁵ DOKUMENT 8.

²⁷ DOCUMENT 4.

²⁸ DOCUMENT 17.

²⁹ DOCUMENT 5.

³⁰ De la conformism ..., 2008.

³¹ Daniels 1987: 249.

³² Rajake 2004: 347.

³³ Seventh Congress of the LCY (1959).

³⁴ DOCUMENT 7.

³⁵ DOCUMENT 8.

Hruščov je negativno ocijenio jugoslavensku ideološku pobunu, ali je ujedno ukazao na besmislenost neuvjerljivih optužbi protiv Tita i njegove politike, iznesenih u Staljinovo doba.³⁶

Te iste godine, na osnovi složenih dogovora između Rumunja, Rusa i Jugoslavena, sovjetska se okupacijska vojska povukla iz Rumunjske. Hruščov je tako pokušao povratiti prestiž SSSR-a, znatno narušen nakon intervencije u Mađarskoj 1956. godine. Želio je, također, postići i „ublažavanje međunarodnih tenzija“.³⁷ Rumunjska je tako postala jedina zemlja Varšavskog ugovora bez sovjetskih trupa i vojnih baza.³⁸

SKJ nije poslao svoje predstavnike ni na konferenciju komunističkih i radničkih partija europskih socijalističkih zemalja u Moskvi (2. – 3. veljače 1960.) ni na konferenciju predstavnika komunističkih i radničkih partija u Bukureštu (24. lipnja 1960.).³⁹ Unatoč tome, sudionici su razmijenili stavove o aktualnim pitanjima u međunarodnim odnosima. Ujedno su i potvrdili odanost principima Deklaracije komunističkih i radničkih partija socijalističkih zemalja i Manifesta za mir, usvojenim na moskovskim konferencijama 1957. godine.⁴⁰

Kubanska kriza (1962.) i kinesko-sovjetski sukob (1962. – 1963.) doveli su Hruščova u težak položaj. Bukurešt je to iskoristio za dodatno udaljavanje od Moskve. Bukurešt je odbio sovjetske ekonomske nazore, posebice „Valevljev plan“ čiji je cilj bio stvoriti poljoprivredni kompleks na sovjetskom, bugarskom i rumunjskom teritoriju.⁴¹ Prema tom planu, Rumunjska bi imala pretežno poljoprivrednu ulogu i morala bi odustati od svojih težnji za industrijalizacijom.

Prema izvještaju kineskog veleposlanstva u Bukureštu iz šezdesetih godina, rukovodstvo rumunjskih komunista više neće imati tako oštar stav prema Jugoslaviji kao prije: „Rumunjski stav prema Jugoslaviji je konfuzan; oni [Rumunji] odbijaju javno izreći svoj stav o Jugoslaviji. Ni novine neko vrijeme

the Central Committee of the CPSU, Khrushchev, while assessing the Yugoslav ideological revolt negatively, also pointed out the absurdity of the unconvincing accusations made in Stalin's days against Tito and his policy.³⁶

Based on complex arrangements between the Romanians, Russians and Yugoslavs made that same year, the Soviet occupation army left Romania. This way Khrushchev aimed to repair the USSR's prestige, much affected after the intervention in Hungary (1956). It was also supposed to lead to “a relaxation of international tension.”³⁷ As a result, Romania became the only country in the Warsaw Pact with no Soviet troops and military bases.³⁸

LCY did not send representatives neither to the Conference of the Communist and Workers Parties of the European Socialist Countries held in Moscow (February 2–3, 1960) nor to the Conference of the Representatives of the Communist and Workers Parties in Bucharest (June 24, 1960).³⁹ Nevertheless, the participants there exchanged views on the pressing issues in international relations. They also reaffirmed their loyalty to the principles of the Declaration of the Communist and Workers' Parties in the Socialist Countries and the Manifesto for Peace, the documents adopted at the Moscow Conferences of 1957.⁴⁰

The Cuban Missile Crisis (1962) and the Sino-Soviet hostilities (1962 – 1963) put Khrushchev in difficulty, with Bucharest taking advantage of these to move further away from Moscow. Bucharest refused to accept the Soviet economic views, especially the “Valev Plan”, which aimed to create an agricultural complex, including USSR, Bulgaria, and Romanian territories.⁴¹ Romania had to have a predominantly agrarian role and give up its ambitions for industrialization.

The Romanian communist leaders will not take an acidulous position towards Yugoslavia as before, according to the Chinese Embassy in Bucharest report in the 1960s: “Romanian perspective on Yugoslavia was

³⁶ Stykalin 2017.

³⁷ DOKUMENT 6.

³⁸ Scurtu 2010: 108.

³⁹ Jones, Kevill & Day 1985:19.

⁴⁰ Soviet Encyclopedia 1979.

⁴¹ Valev 1964.

³⁶ Stykalin 2017.

³⁷ DOCUMENT 6.

³⁸ Scurtu 2010: 108.

³⁹ Jones, Kevill & Day 1985: 19.

⁴⁰ Soviet Encyclopedia 1979.

⁴¹ Valev 1964.

nisu pisale o Jugoslaviji. Jedan je profesor izjavio da je 'Jugoslavija napola socijalistička država.'⁴²

Rumunjsko se suprotstavljalo Sovjetskom savezu pojačalo, što se jasno vidi u Deklaraciji od 22. travnja 1964. godine, u kojoj su osnovne ideje suverenitet i nezavisnost.⁴³ Isto tako, Bukurešt je osudio Kominternine neumjerene napade na Jugoslaviju i nepostojanje ravnopravnosti u međudržavnim odnosima: „Nijedna partija nema, niti može imati, privilegiran položaj te ne može nametati svoju liniju i mišljenje drugim partijama“.⁴⁴ „Na temelju tih načela, Rumunjska radnička partija zaključuje da je SSSR loše postupao sa Savezom komunista Jugoslavije. Činjenicu da je SKJ usvojio program s određenim oblicima izgradnje socijalizma ne bi trebalo smatrati odbacivanjem socijalizma“.⁴⁵ Tito je smatrao da „izjava Rumunjske radničke partije [predstavlja] dobar dokument...“⁴⁶

Travanjska deklaracija predstavljala je iznenađenje za međunarodnu i rumunjsku javnost zbog čvrstih stavova bukureštanskog rukovodstva o preliminarnim integracijskim vizijama unutar SEV-a.⁴⁷ Deklaracija je bila preduvjet da bi se zadržala autonomija unutar SEV-a, a na temelju Varšavskog ugovora. Redefiniranjem unutarnje i vanjske politike s ciljem postizanja konkretnog političkog kapitala unutar socijalističkog bloka, rukovodstvo Rumunjske radničke partije smanjilo je napetost unutar režima: oslobodilo je političke zatvorenike i zaustavilo je proces rusifikacije ukinuvši institute za ruski jezik i tečajeve ruskoga.⁴⁸

Iako se na površini činilo da se Rumunjska približava Titovu antisovjetskom modelu (što bi dovelo do unutarnje liberalizacije kroz ekstenzivnu desovjetizaciju), Rumunjska radnička partija u stvarnosti nije dopuštala nikakvu destaljinizaciju i kategorički je kontrolirala rumunjsko društvo.⁴⁹

confused, and they [Romanians] refuse to announce their views on Yugoslavia publicly. News agencies also did not cover Yugoslavia for a while. One professor said once that 'Yugoslavia is a half-socialist state.'⁴²

Romania's opposition toward the Soviet Union increased and was clearly reflected in the Declaration of April 22, 1964, in which sovereignty and independence were the basic ideas.⁴³ Bucharest also denounced the abusive practices of the Comintern toward Yugoslavia and the lack of equality in relations between states: "No party has and cannot have a privileged place, it cannot impose its line and opinions on other parties."⁴⁴ "Based on these principles, the RWP concluded that the USSR mistreated the League of Communists of Yugoslavia. However, the fact that the LCY has developed a program that has adopted certain forms in the construction of socialism should not be seen as a renunciation of the position of socialism."⁴⁵ In turn, Tito considered that "the RWP statement is a good document..."⁴⁶

The April Declaration surprised the international and Romanian public because of the firm positions displayed by the Bucharest authorities regarding preliminary integrationist visions within the Comecon.⁴⁷ In order to maintain autonomy in Comecon, based on the Warsaw Pact, the Declaration was a precondition. By redefining domestic and foreign policy in order to gain particular political capital within the socialist bloc, the RWP leaders eased the tension in the regime by releasing political prisoners and stopping the Russification process by dissolving Russian language institutions and courses.⁴⁸

Although Romania seemed to approach Tito's anti-Soviet model on the surface (which could have led to internal liberalization through extensive de-Sovietization), in reality, RWP did not allow any de-Stalinization, categorically controlling Romanian society.⁴⁹

⁴² DOKUMENT 11.

⁴³ April Declaration 1964.

⁴⁴ DOKUMENT 12.

⁴⁵ DOKUMENT 13.

⁴⁶ DOKUMENT 14.

⁴⁷ DOKUMENT 16.

⁴⁸ DOKUMENT 15.

⁴⁹ Final report ..., 2006: 94.

⁴² DOCUMENT 11.

⁴³ April Declaration 1964.

⁴⁴ DOCUMENT 12.

⁴⁵ DOCUMENT 13.

⁴⁶ DOCUMENT 14.

⁴⁷ DOCUMENT 16.

⁴⁸ DOCUMENT 15.

⁴⁹ Final Report ..., 2006: 94.

ZAKLJUČAK

Prije sukoba, Rumunjska i Jugoslavija bile su bliže suradnji nego sukobu. Neprijateljstvo između tih dviju komunističkih država bilo je posljedica raskida između Staljina i Tita. Napetost između Rumunjske i Jugoslavije (od 1948. do 1953.) nije bila uzrokovana njihovom ratobornošću ili nepomirljivošću, već regionalnom konfiguracijom nastalom zbog sveukupnih značajki staljinizma i optužbi protiv jugoslavenskih komunista.

Rumunjsko-jugoslavenski sukob bio je, dakle, privremeni, situacijski i egzogeni konstrukt, potaknut moskovskim nametanjem smjernica za djelovanje. Za rukovodstvo rumunjskih komunista on je predstavljao objektiviziranu stvarnost čije je značajke bilo potrebno asimilirati.

U razdoblju od 1954. do 1964. godine rumunjsko-jugoslavenski odnosi počeli su se normalizirati zahvaljujući novoj politici sovjetskog rukovodstva nakon Staljinove smrti i eliminacije remetilačkih faktora u odnosu Beograda i Moskve. Hruščov je potaknuo pomirenje s Jugoslavijom, čime je prekinuta standardna rumunjska vanjska politika u odnosima s Jugoslavijom. Do tog trenutka Dej je pokušavao učvrstiti i osigurati svoj položaj potvrđivanjem rumunjske odanosti SSSR-u te su sva ta nastojanja uključivala aktivno održavanje neprijateljstva prema Jugoslaviji i izražavanjem vlastitog identiteta kao opreke tome. Bukurešt je nastojao zaštititi svoju državnost. Njegovo je djelovanje bilo povezano s njegovim slabostima jer je ovisio o vanjskom sovjetskom čimbeniku. Za razliku od Rumunjske, Jugoslavija se rano oslobodila ovisnosti o Sovjetskom Savezu jer je imala ambicioznog vođu kojeg su podržavali Partija i narod i jer je imala povoljniji zemljopisni položaj od Rumunjske (potonja se nalazi u neposrednoj blizini SSSR-a).

Nakon povlačenja sovjetskih trupa 1958. godine i Rumunjska je odlučila više ne biti sovjetski satelit te je odbila SEV-ove planove da je podjarmi. Rumunjski komunisti imali su svoje vlastite ambicije, uključujući plan industrijalizacije usvojen na trećem kongresu Rumunjske radničke partije 1960. godine.⁵⁰ Osim toga, nisu mogli zanemariti ni model svojih

CONCLUSION

Before the conflict, Romania and Yugoslavia were more likely to cooperate than to confront. The hostility between these two communist states was a consequence of the Stalin-Tito split. The Romanian-Yugoslav tensions (1948 – 1953) were not the result of a bellicose or irreconcilable nature of their relationship, but rather a result of a regional configuration based on the aggregate attributes of Stalinism and the blame for Yugoslav communists' actions.

Thus, the Romanian-Yugoslav conflict was a temporary, situational, and exogenous construct, triggered by Moscow's imposition of the guidelines for action, which represented an objectified reality for the Romanian communist leaders whose attributes had to be assimilated.

In the period from 1954 to 1964, the Romanian-Yugoslav relations began to normalize due to the new policies initiated by Soviet leaders after the death of Stalin and elimination of the disturbing factors from the Belgrade-Moscow relationship. Khrushchev initiated reconciliation with Yugoslavia, which interrupted Romania's standard foreign policy in its relations with Yugoslavia. Although, until that moment, Dej tried to consolidate and secure his position by affirming Romania's loyalty to the USSR, all these efforts involved an active line in maintaining hostility to Yugoslavia and contrasting self-identification with it. Bucharest struggled to protect statehood, and their actions were linked to their weakness because they depended on the external Soviet factor. Unlike Romania, Yugoslavia broke away from Soviet dependence early because it had an ambitious leader supported by the Party and the people and a more advantageous geographical location than Romania, which is in immediate vicinity to the USSR.

After the withdrawal of Soviet troops (1958), Romania also chose de-satellization from the USSR and rejected Comecon's decisions to subjugate the country. Nevertheless, Romanian communists had their own ambitions and their industrialization plan adopted at the Third Congress of the Romanian Workers Party (1960).⁵⁰ Also, the model of the

⁵⁰ Treći kongres Rumunjske radničke partije 1960: 645–688.

⁵⁰ Third Congress of the Romanian Workers' Party 1960: 645–688.

jugoslavenskih susjeda. Sve to dovelo je do jačanja diplomatskih, političkih i ekonomskih odnosa s Jugoslavijom na liniji miroljubive koegzistencije.

Dejov nasljednik Nicolae Ceaușescu, generalni sekretar Rumunjske komunističke partije od 1965. do 1989. godine, nastavit će jačati vanjsku politiku uz pomoć vješte diplomacije i razvijati prijateljske odnose s Jugoslavijom.

Yugoslav neighbors could not be ignored. All this led to intensification of the diplomatic, political and economic relations between them along the lines of peaceful coexistence.

Dej's successor Nicolae Ceausescu, the general secretary of the Romanian Communist Party (1965 – 1989), would continue extending his foreign policy through skillful diplomacy and developing friendly relations with Yugoslavia.

Bibliografija / Bibliography

Kratice / Abbreviations

ANIC, Fond CC al PCR-Secția Relații Externe – Rumunjski nacionalni arhiv, zbirka dokumenata Centralnog komiteta Rumunjske komunističke partije / Vanjski odnosi / *National Archives of Romania, corpus of the Central Committee of the RCP / Foreign Relations*

ANIC, Fond CC al PCR-Secția Propagandă și Agitație – Rumunjski nacionalni arhiv, zbirka dokumenata Centralnog komiteta Rumunjske komunističke partije / Odsjek za propagandu i agitaciju / *National Archives of Romania, corpus of the Central Committee of the RCP/Propaganda and Agitation Section*

Izvori / Sources

April Declaration 1964 – *Declarația cu privire la poziția Partidului Muncitoresc Român în problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale*, în *Scinteia*, aprilie 1964 [“Declaration on the position of the Romanian Workers’ Party in the problems of the international communist and workers’ movement”, in *Scinteia* newspaper, April 1964], (Anul 33, nr. 6214-6243) 1964-04-26 / nr. 6239, https://adt.arcanum.com/en/view/Scinteia_1964_04/?query=%20P%20M%20R%20din%20aprilie%201964&pg=116&layout=s (pristupljeno / accessed 21/10/2021).

Cominform meetings..., 1998 – *Совещания Коминформа. 1947, 1948, 1949. Документы и материалы, Адибеков Г.М. и др. (ред.). Москва, РОССПЭН [Cominform meetings. 1947, 1948, 1949. Documents and materials, edited by Adibekov G. M., et al., Moscow: Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN)], 1998.*

DOKUMENT 1 / DOCUMENT 1 – “*Meeting of the Secretariat of the Information Bureau – Steps to Counteract Titoism in Romania*,” November, 1950, History and Public Policy Program Digital Archive, National Archives of Romania, corpus of the Central Committee of the RCP/Foreign Relations, File no. 10/1950, p. 1,4-17. Translated for CWIHP by Ionas Rus. <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114541> (pristupljeno / accessed 20/04/2021).

DOKUMENT 2 / DOCUMENT 2 – *Notă a CC al PMR adresată membrilor de partid, referitoare la eforturile întreprinse în direcția normalizării*

relațiilor cu SPRY (Fără dată), [Note of the Central Committee of the Romanian Workers Party addressed to the party members, regarding the efforts undertaken in the direction of normalizing the relations with Socialist People’s Republic Yugoslavia, (No date)], ANIC, Fond CC al PCR-Secția Relații Externe, dos. 28/1954, ff. 14–15.

DOKUMENT 3 / DOCUMENT 3 – *Scrisoarea CC al UCI adresată CC al PCUS, referitoare la oportunitatea organizării unei întâlniri sovieto-iugoslave la nivel înalt*, [League of Communists of Yugoslavia Central Committee letter to the Communist Party of the Soviet Union Central Committee, regarding the opportunity to organize a high-level Soviet-Yugoslav meeting (No date)], ANIC, Fond CC al PCR – Secția Relații Externe, dos. 8U/1955, ff. 72–73.

DOKUMENT 4 / DOCUMENT 4 - *Raport cu privire la vizita efectuată în România, între 23-26 iunie 1956, de către delegația Iugoslavă condusă de Iosip Broz Tito, (6 Iulie)*, [Report on the visit made to Romania, between June 23-26, 1956, by the Yugoslav delegation led by Josip Broz Tito, (July 6)], ANIC, Fond CC al PCR – Secția Relații Externe, dos. 84/1956, ff. 8–15.

DOKUMENT 5 / DOCUMENT 5 – *Notă privind discuția purtată la 16 februarie 1959 de către Nicolae Guină, fost ambasador RPR la Belgrad, cu Edvard Kardelj, vicepreședinte ale Vecei Federale Executive, referitoare la relațiile bilaterale româno-iugoslave, precum și la chestiunile divergente din interiorul mișcării comuniste internaționale (6 martie)*, [Note on the discussion held on 16 February 1959 by Nicolae Guină, former RPR Ambassador to Belgrade, with Edvard Kardelj, Vice President of the Executive Federal Office, on Romanian-Yugoslav bilateral relations, as well as on divergent issues within the international communist movement (March 6)], ANIC, CC Fund of the PCR – External Relations Section, dos. 43/1959, ff. 8–12], ANIC, Fond CC al PCR – Secția Relații Externe, dos. 43/1959, ff. 8–12.

DOKUMENT 6 / DOCUMENT 6 – “*Letter addressed by NS. Khrushchev, First Secretary of the CC of the CPSU to the CC of the RWP concerning the withdrawal of Soviet troops from the Romanian territory*,” April 17, 1958, History and Public Policy Program Digital Archive, ANIC, Fond CC RCP - Foreign Relations Section, File 9U/1956-1958, pp. 227–228 (see English translation of the document at <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110460>; pristupljeno / accessed 03/07/2021).

DOKUMENT 7 / DOCUMENT 7 – *Scrisoarea lui Nikita S. Hrușciov, prim-secretar al CC al PCUS, adresată CC al UCI, referitoare la obiecțiile părții sovietice vis-a-vis de proiectul de program al UCI, (5 aprilie)*, [Letter from Nikita S. Khrushchev, First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, to the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia regarding the Soviet Side's objections to the League of Communists of Yugoslavia draft program, (April 5)], ANIC, Fond CC al PCR – Secția Relații Externe, dos. 62/1958, ff. 1–4.

DOKUMENT 8 / DOCUMENT 8 – *Scrisoare CC al PMR adresată CC al UCI, referitoare la observațiile părții române vis-a-vis de proiectul de program al comuniștilor iugoslavi, precum la refuzul PMR de a trimite o delegație la Congresul al VII-lea al UCI (16 aprilie)*, [Letter of the Central Committee of the Romanian Workers Party addressed to the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia, regarding the observations of the Romanian side regarding the draft program of the Yugoslav communists, as well as the refusal of the Romanian Workers Party to send a delegation to the VII Congress of the League of Communists of Yugoslavia (April 16)], ANIC, Fond CC al PCR – Secția Relații Externe, Alfabetic, dos. 71/1944-1965, ff. 112–117.

DOKUMENT 9 / DOCUMENT 9 – *“Resolution on Yugoslavia of the Political Bureau of the Central Committee of the Romanian Workers’ Party,” April 22, 1948*, History and Public Policy Program Digital Archive, National Archives of Romania, corpus of the Central Committee of the RCP/Foreign Relations, File no. 31/1948, p. 1-5. Arhiva Biroului Politic al C. C. al P. M. R. (The Archive of the Political Bureau of the C. C. [Central Committee] of R. W. P. [Romanian Workers’ Party]), Dosar (File) no. 337/1948. Translated for CWIHP by Ionas Rus, <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114539> (pristupljeno / accessed 24/10/2021).

DOKUMENT 10 / DOCUMENT 10 – *“The Anti-Tito Network in Yugoslavia,” 1949*, History and Public Policy Program Digital Archive, National Archives of Romania, corpus of the Central Committee of the RCP/Foreign Relations, File no.9/1949, p. 58-60. Translated by Ionas Rus. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/114540> (pristupljeno / accessed 23/10/2021).

DOKUMENT 11 / DOCUMENT 11 – *“Cable from the Chinese Embassy in Romania, ‘Some Reflections on Romania’s Approach to Combating Revisionism’,”*

March 06, 1963, History and Public Policy Program Digital Archive, PRC FMA 109-02666-01, 18-19. Translated by Max Maller. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/119323> (pristupljeno / accessed 23/10/2021).

DOKUMENT 12 / DOCUMENT 12 – *Declarație cu privire la poziția Partidului Muncitoresc Român în problemele mișcării comuniste și muncitorești internaționale adoptată de Plenara lărgită a CC al PMR din aprilie 1964*, Ed. Politică, București, [Declaration on the position of the Romanian Workers’ Party on the problems of the international communist and workers’ movement adopted by the enlarged Plenary of the Romanian Workers Party Central Committee in April 1964, Bucharest], 1964, http://www.cnsas.ro/documente/istoria_comunism/documente_programatice/1964%20Declaratia%20PMR.pdf (pristupljeno / accessed 09/07/2021).

DOKUMENT 13 / DOCUMENT 13 – *Informare cu privire la vizita delegației de stat a RPR condusă de Gh. Gheorghiu-Dej, președinte al Consiliului de Stat și prim-secretar al CC al PMR, în RSFI, (22-30 noiembrie 1963)*, [Information on the visit of the state delegation of the Romanian People’s Republic led by Gh. Gheorghiu-Dej, president of the State Council and first secretary of the Committee Central of the Romanian Workers Party, in Socialist Federative Republic Yugoslavia (22-30 November 1963)], ANIC, Fond CC al PCR-Secția Relații Externe, dos. 34/1963, ff. 64–83.

DOKUMENT 14 / DOCUMENT 14 – *Stenograma discuțiilor organizate la Pișchia între delegația română condusă de către Gh. Gheorghiu-Dej, președinte al Consiliului de Stat RPR și prim-secretar al CC al PMR, și delegația iugoslavă condusă de către Iosip Broz Tito, președinte al RSFI și secretar general al UCI, referitoare la divergențele româno-sovietice (22 iunie)*, [Transcript of discussions organized in Pișchia between the Romanian delegation led by Gh. Gheorghiu-Dej, president of the Romanian People’s Republic Council of State and first secretary of the Romanian Workers Party Central Committee, and the Yugoslav delegation led by Josip Broz Tito, president of SFR Yugoslavia and secretary general of the League of Communists of Yugoslavia, regarding the Romanian-Soviet divergences (June 22)], ANIC, Fond CC al PCR – Secția Relații Externe, dos. 20/1964, ff. 70–89.

DOKUMENT 15 / DOCUMENT 15 – În contextul răcirii relațiilor dintre conducătorii PMR și PCUS și al derusificării instituțiilor, Secția de Știință și Artă a CC al PMR propune reducerea radicală a activității Institutului de Studii Româno-Sovietice și preluarea parțială a sarcinilor sale de către un Centru de documentare științifică al Academiei RPR, care să prezinte cercetătorilor realizările științifice nu doar din URSS, ci și din celelalte țări socialiste și din țările capitaliste, (9 septembrie), [In the context of the cooling of relations between the leaders of the Romanian Workers' Party and the Communist Party of the Soviet Union and the de-Russification of institutions, the Science and Art Section of the Central Committee of the Romanian Workers' Party proposes a radical reduction of the Romanian-Soviet Studies Institute. to a Center for Scientific Documentation of the Academy of the Romanian People's Republic, which would present to researchers the scientific achievements not only of the USSR, but also of other socialist and capitalist countries, (September 9)], ANIC, Fond CC al PCR – Secția Propagandă și Agitație, dosar 9/1963, ff. 20–26.

DOKUMENT 16 / DOCUMENT 16 – Sinteză referitoare la diferitele viziuni integraționiste preliminate în cadrul CAER, precum și la poziția asumată de PMR în cadrul divergențelor iscate ca urmare a formulării acestor viziuni, (fără dată), [Synthesis regarding the different preliminary integration visions within Comecon, as well as the position assumed by Romanian Workers Party in the divergences arising from the formulation of these visions, (no date)], ANIC, Fond CC al PCR – Secția Relații Externe, dos. 28/1964, vol. II, ff. 124–137.

DOKUMENT 17 / DOCUMENT 17 – Declarație cu privire la relațiile dintre PMR și UCI (27 octombrie), [Declaration on the relations between Romanian Workers Party and the League of Communists of Yugoslavia (October 27)], ANIC, Fond CC al PCR – Secția Relații Externe, dos. 85/1956, ff. 6-9. NAR1963a: 64-83 – Informare cu privire la vizita delegației de stat a RPR condusă de Gh. Gheorghiu-Dej, președinte al Consiliului de Stat și prim-secretar al CC al PMR, în RSFI (22-30 noiembrie 1963), ANIC, Fond CC al PCR-Secția Relații Externe, dos. 34/1963, ff. 64–83.

DOKUMENT 18 / DOCUMENT 18 – “Transcript of Conversations between Delegations of the Central Committee of the Romanian Workers Party and the Central Committee of the Chinese Communist Party (Excerpts),” March, 1964, History and Public Policy Program Digital Archive, ANIC, fond CC

al PCR – Secția Relații Externe, dosar 29/1964, f. 1-124; Document 8 in Budura (2008), pp. 147–151. Translated by Larry L. Watts and published in CWIHP e-Dossier No. 42. <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117988> (pristupljeno / accessed 09/07/2021).

Eastern Europe ..., 1997 – *Восточная Европа в документах российских архивов: 1944-1953 гг., Г. П. Мурашко (отв. ред.) и др., Т. I: 1944-1948 гг., Москва – Новосибирск: Сибирский хронограф* [Eastern Europe in the documents of the Russian archives: 1944-1953., G. P. Murashko (ed.) et al.), T. I: 1944-1948, Moscow – Novosibirsk: Sibirsky chronograph], 1997.

Foreign Relations USA ..., 1974 – *Paper Prepared by the Policy Planning Staff, in Foreign Relations of the United States, June 30, 1948, Eastern Europe; The Soviet Union*. Volume IV, Slany, William Z., Herbert A. Fine, and Rogers P. Churchilleds, (Washington: Government Printing Office, 1974), Document 702.

Scînteia 1948 – Gh. Gheorghiu-Dej, *Trădarea Principiilor Marxismului Revoluționar, în Scînteia* [Gh. Gheorghiu-Dej, Betrayal of the Principles of Revolutionary Marxism, in the Scînteia newspaper], iulie 1948 (Anul 17, nr. 1158-1184)1948-07-04 / nr. 1160, https://adt.arcanum.com/en/view/Scinteia_1948_07/?query=iugoslavia%20banat&pg=6&layout=s (pristupljeno / accessed 22/10/2021).

Seventh Congress of the LCY (1959) – *Программа Союза коммунистов Югославии, вынесенная на 7 съезде Союза коммунистов Югославии состоя* – Београд: Угославија [The program of the Union of Communists of Yugoslavia, adopted at the Seventh Congress of the Union of Communists of Yugoslavia, consisted of – Beograd: Yugoslavia], 1959.

Third Congress of the Romanian Workers' Party (1960) - „*Directivele Congresului al III-lea al PMR cu privire la planul de dezvoltare a economiei naționale pe anii 1960-1965 și la schița planului economic de perspectivă pe 15 ani*”, în *Congresul al III-lea al Partidului Muncitoresc Român*, Editura Politică, București, [“Directives of the Third Congress of the Romanian Workers Party on the development plan of the national economy for the years 1960-1965 and the outline of the 15-year economic plan”, in the Third Congress of the Romanian Workers' Party, Politic Publishing House, Bucharest], 1960.

Popis literature / Literature

- Anton 2007 – Mioara Anton, *Ieșirea din cerc. Politica externă a regimului Gheorghiu-Dej*, București: Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, 2007, 17–51.
- Croitor & Borșa 2014 – Mihai Croitor & Sanda Borșa, *Triunghiul Suspiciunii: Gheorghiu-Dej, Hrușciov și Tito (1954-1964)*, Vol. 2, Cluj-Napoca: Mega, 2014.
- Cvetković 2021 – Vladimir Lj. Cvetković, *Ekonomski odnosi Jugoslavije i Rumunije 1945-1948. godine, Tokovi istorije*, 29/1, 2021, 165–190. http://tokovi.istorije.rs/lat/uploaded/1%202021/9%20Tokovi%20istorije%201%202021,%2029.%204.%202021_9%20C4%8Clanak%20Vladimir%20Lj.%20Cvetkovi%20C4%87.pdf (pristupljeno / accessed 24/10/2021).
- Cvetković 2021a – Vladimir Lj. Cvetković, *Dvovlasnički režim i stanje na jugoslovensko-rumunskoj granici 1945-1948, Istorija 20. veka*, 39/1, 2021, 99–114, https://istorija20veka.rs/wp-content/uploads/2021/01/2021_1_6_cve_99-114.pdf (pristupljeno / accessed 24/10/2021).
- Daniels 1987 – Robert Vincent Daniels, *Documentary History of Communism*. I. B. Tauris, 1987.
- De la conformism .., 2008 – *De la conformism la frondă: politica externă a regimului Gheorghiu-Dej*, Ministries of Foreign Affairs of Romania, //150 de ani de diplomație românească modernă (1862 - 2012), Arhiva diplomatică, <https://www.mae.ro/node/15028?page=4> (pristupljeno / accessed 26/02/2021).
- Final Report .., 2006 – *Raport final – Comisia Prezidentala pentru Analiza Dictaturii Comuniste din Romania*, ed. Vladimir Tismăneanu, et al, București [Final Report of the Presidential Commission for the Analysis of the Communist Dictatorship in Romania, Edited by Vladimir Tismăneanu, et al., Bucharest], 2006, http://old.presidency.ro/static/rapoarte/Raport_final_CPADCR.pdf (pristupljeno / accessed 25/02/2021).
- Herța 2011 – Laura Herța, *Relațiile Româno-Iugoslave în perioada 1950-1970, doktorska disertacija (rukopis) / Ph.D. dissertation (manuscript)*, Facultatea de studii Europene Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 2011. https://doctorat.ubbcluj.ro/sustinerea_publica/rezumat/2011/istorie/HERTA_LAURA_RO.pdf (pristupljeno / accessed 03/07/2021).
- Ionescu 1994 – Ghiță Ionescu, *Comunismul în România*, traducere de Ion Stanciu, București: Litera, 1994.
- Jones, Kevill, Day 1985 – Peter Jones; Siân Kevill; Alan John Day, *China and the Soviet Union 1949-84*, Longman, 1985.
- Lambro 2013 – Steliu Lambro, *Comunism versus comunism – conflictul româno-iugoslav*, https://www.rii.ro/ro_ro/comunism_versus_comunism_conflictul_romano_iugoslav-3045 (pristupljeno / accessed 31/05/2021).
- Moscow and Eastern Europe..., 2017 – *Москва и Восточная Европа. Советско-югославский конфликт и страны советского блока. 1948–1953 гг. Очерки истории*, Ред. Т. В. Волокитина, Л. С. Аникеев М.; СПб.: Нестор-История. [Moscow and Eastern Europe. The Soviet-Yugoslav conflict and the countries of the Soviet bloc. 1948-1953 History Essays, T. V. Volokitina, L. S. Anikeev (ed.), М.; SPb.: Nestor-History.], 2017.
- Opriș 2012 – Petre Opriș, *Reorganizarea Armatei Române, La începutul anilor '60, in Armata Română și Societatea Civilă*, în Studii și comunicări prezentate la sesiunea științifică dedicată Zilei Arhivelor Militare și aniversării a 92 de ani de la înființarea Centrului de Studii și Păstrare a Arhivelor Militare Istorice și a 145 de ani de la înființarea Serviciului Istoric al Armatei, Ed. Istros, Pitești, 2012.
- Rajake 2004 – Svetozar Rajake, *Yugoslav-Soviet Relations, 1953-1957: Normalization, Comradeship, Confrontation*, Phd Thesis, University of London, 2004.
- Resis 1978 – Albert Resis, *The Churchill-Stalin Secret "Percentages" Agreement on the Balkans*, Moscow, October 1944, *The American Historical Review*, 83/2, 1978, 368–387.
- Scurtu 2010 – Ioan Scurtu, *Istoria Românilor de la Carol I la Nicolae Ceaușescu*, București: Mica Valahie, 2010.
- Soviet Encyclopedia 1979 – *Conferences of the Communist and Workers Parties*, The following article is from The Great Soviet Encyclopedia (1979), <https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Conferences+of+the+Communist+and+Workers+Parties> (pristupljeno / accessed 31/05/2021).
- Steele 2008 – Brent J. Steele, *Ontological Security in International Relations. Self-Identity and the IR State*, London – New York: Routledge, 2008.
- Stykalin 2017 – Александр Стыкалин. Хрущев — Тито: траектории космических и идейных спутников, [Aleksandr Stykalin. Khrushchev – Tito: trajectories of space and ideological satellites], <http://russophile.ru/2017/10/08/хрущев-тито-траектории-космических-и/> (pristupljeno / accessed 15/04/2021).

Șerban 2018 – Alexandra Șerban, *Planul de comunizare a României: cele zece porunci din martie 1945*, <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/planul-de-comunizare-a-romaniei-cele-zece-porunci-din-martie-1945> (pristupljeno / accessed 06/07/2021).

Valev 1964 – E. B. Valev, "Problemele dezvoltării economice a raioanelor dunărene din România, Bulgaria și U.R.S.S.", în *Viața Economică*, Anul 2, nr. 24 (43), București, 1964.

Verona 1992 – Sergiu Verona, *Military Occupation and Diplomacy. Soviet Troops in Romania, 1944-1958*, Durham: Duke University Press, 1992.

Zbucea 2001 – Gheorghe Zbucea, *Istoria Iugoslaviei*, București: Corint, 2001.

Miljan Gogić

Istorijski institut Univerziteta Crne Gore /
Historical Institute of University of Montenegro
Bulevar Revolucije 5
ME – 81000 Podgorica
miljan.g@ucg.ac.me

UDK/UDC

93(497.16 Kotor)“13” : 930.2

doi: 10.15291/misc.3616

Stručni rad / *Professional paper*

Primljeno / *Received*: 22. XI. 2021.

NEKOLIKO KOTORSKIH DOKUMENTA IZ DRUGE POLOVINE XIV. VIJEKA

SEVERAL KOTOR DOCUMENTS FROM THE SECOND HALF OF THE 14TH CENTURY

U rukopisnom zborniku poznatom kao Zbornik porodice Bizanti koji se čuva u Arhivu HAZU u Zagrebu nalaze se djelimično oštećeni prepisi nekoliko isprava iz druge polovine XIV. vijeka, nastalih u kotorskoj kancelariji. Isprava od jula 1356. godine odnosi se na podjelu novca između sinova Tripa Buće i regulisanja njegovih dugova. Dokumenta od 14. aprila i 27. jula 1359. godine govore o imovinskim sporovima između Dome Berislavi i Draga Basilijevog Matei. Pitanjem sklapanja braka i bračne imovine bavi se isprava od 20. marta 1362. godine. Isprava od 6. januara 1371. godine tiče se ustupanja prava na imovinu koju je Mlečanin Filip Bareli stekao u Kotoru.

Ključne riječi: Kotor; Tripe Buća; XIV. vijek; notari.

The manuscript collection known as the “Collection of the Bisantis Family” kept in the Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb contains partially damaged transcripts of several documents from the second half of the 14th century, originating from the Kotor office. The document from July 1356 refers to the division of money between the sons of Tryphon Bucchia and regulating his debts. Documents from April 14th and July 27th, 1359 speak of property disputes between Doma Berislavi and Drago Basilius, son of Mathaeus. The document of March 20th, 1362 deals with the issue of marriage and marital property. The document from January 6th, 1371, concerns the assignment of the right to the property that the Venetian Philippo Barelli acquired in Kotor.

Keywords: Kotor; Trypho Bucchia; 14th century; notaries.

Jedan od osnovnih problema sa kojima se suočavaju naučnici koji se bave kotorskom historijom XIV. vijeka jeste, prije svega, nedostatak izvora nastalih u samom Kotoru. Poznato je da je kotorska građa sačuvana djelimično iz prve polovine XIV. vijeka i sa njegovog kraja. Prva sačuvana knjiga kotorskih notara sadrži isprave nastale 1326. – 1335. godine, a druga one nastale 1329. i u razdoblju 1332. – 1337. Po svojoj sadržini one uglavnom obuhvataju privatno-pravne spise, kao i nešto manji broj sudskih isprava.¹ Neobjavljena arhivska građa sa kraja tog vijeka (1395. – 1400.), iz treće knjige kotorskih notara, u najvećoj mjeri sadrži sudske spise, dok su privatno-pravne isprave manje zastupljene.² Takvo stanje izvora često ne dozvoljava značajnije proučavanje društvenih odnosa i života u kotorskoj komuni tog veoma značajnog perioda.³ Zato je svaki novi izvor, pa čak i nešto drukčiji prepis već poznatog dokumenta nastalog u kotorskoj kancelariji tog perioda, možemo reći veoma dragocjen.

Proučavajući građu koja se nalazi u rukopisnom odjeljenju Arhiva HAZU u Zagrebu, u rukopisnom zborniku koji se u nauci obično naziva *Zbornik porodice Bizanti*, pronašli smo prijepise nekoliko malo poznatih isprava nastalih u kotorskoj kancelariji u periodu između 1356. i 1371. godine. Ovaj rukopis sastavio je kotorski pravnik i historičar Antun Bizanti (1683. – 1742.). U njemu se nalazi građa za historiju Kotora od 809. do 1715. godine. Sadrži notarske isprave, odluke gradskih vijeća, dukale, terminacije rektora i providura, vladarske povelje, međunarodne ugovore i fragmente isprava. Dokumenta u njemu su unijeta bez hronološkog i tematskog reda. Zbornik je 1856. godine, prilikom obilaska Dalmacije i Boke, u Kotoru kupio Ivan Kukuljević Sakcinski. Od 1868. godine u vlasništvu je Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti (danas Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti).⁴

¹ Mayer 1950; Mayer 1980.

² O trećoj knjizi kotorskih notara vidjeti: *Vodič* 1977: 164. Određeni broj isprava iz nje, kao dodatak svojim radovima, dala je prof. dr. Nevenka Bogojević Gluščević sa Pravnog fakulteta u Podgorici (Bogojević Gluščević 1999a; Bogojević Gluščević 2002).

³ Za pregled osnovnih događaja kotorske historije toga perioda vidjeti: *Istorija* 1970.

⁴ AHAZU, *Zbirka, II b 21.*, 311, 312. O ovom rukopisnom zborniku detaljno vidjeti: Kukuljević-Sakcinski 1857; Marinović 1957; Bubalo 2015.

One of the main problems encountered by the researchers who deal with the history of Kotor of the 14th century is, above all, the lack of sources created in Kotor. It is known that the Kotor materials from the first half and the end of the 14th century are only partially preserved. The first preserved book of Kotor notaries contains documents created in 1326 – 1335, and the second book contains those created 1329 and during the period of 1332 – 1337. Their contents generally include private and legal records, and a smaller number of court documents.¹ The unpublished archival materials from the end of that century (1395 – 1400), from the third book of the Kotor notaries, mostly contain court records, while the private and legal records are less represented.² Such state of the sources usually does not allow for a meaningful study of social relations and life in the Kotor community during that very important period.³ It can be said that each new source or even a slightly different transcription of an already known document created in the Kotor office during that period is very valuable.

Through the study of the materials found in the manuscript section of the Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts (hereafter AHAZU) in Zagreb, in the manuscript collection usually known in academic circles as the “Bisantis family collection”, we have found transcriptions of several less-known documents created in the Kotor office in the period between 1356 and 1371. This manuscript was created by the Kotor lawyer and historian Antun Bizanti (1683 – 1742). It contains the materials of the history of Kotor from 809 to 1715. It also contains notary documents, city councilor decrees, ducal decrees, terminations by rectors and *provveditori*, rulers’ charters, international agreements and fragments of documents. The documents are registered in the manuscript without chronological or thematical order. In 1856, the collection was bought in Kotor by Ivan Kukuljević Sakcinski during his tour of Dalmatia and Boka. It has been

¹ Mayer 1950; Mayer 1980.

² For the third book of Kotor notaries see: *Vodič* 1977: 164. A certain number of documents from it, in addition to her works, was given by Prof. Nevenka Bogojević Gluščević from the Faculty of Law in Podgorica (Bogojević Gluščević 1999a; Bogojević Gluščević 2002).

³ For an overview of the basic events of the history of Kotor of that period, see: *Istorija* 1970.

Na početku odjeljka ovog zbornika, gdje su uneseni prijepisi tih isprava, nalazi se sljedeća zabilješka: *Sequentia instrumenta excerpta sunt a quibusdam authenticis in pecora existentibus in Copia magistratus Comunitatis*. Iz tog kratkog zapisa vidi se da je tekst isprava u zbornik unijet sa predložaka koji su bili dostupni sastavljaču rukopisa. Ti predlošci bili su u jako lošem stanju, što je imalo za posledicu da se na nekim mjestima u ispravama tekst nije mogao do kraja pročitati, te su ostale neke praznine, ali se u osnovi može utvrditi njihova osnovna sadržina i kontekst (Sl. 1–2). Uprkos takvom stanju, one su dragocjen izvor za period kotorske istorije u kojem su nastale, prezentujući makar djelić slike svakodnevice Kotora toga perioda.⁵

Od isprava čiji prijepis donosimo, većina je mješavina sudskog i privatnopravnog karaktera. U osnovi njihovog nastanka nalazilo se neko pitanje, odnosno problem za čije je rješavanje bilo neophodno angažovanje sudskih komunalnih organa. Tiču se raznih pitanja: podjele imovine i regulisanja dugova između članova porodice, sporova oko zemljišnih posjeda, imovinsko-bračnih pitanja i nasleđivanja, sticanja imovine i prenošenja prava vlasništva i upravljanja nad njom.

Zahvaljujući tim ispravama bogatiji smo za određena saznanja iz života nekih kotorskih porodica i ličnosti, od kojih su neke poznate i iz drugih izvora. One su svjedočanstvo o pojavama karakterističnim za život jedne srednjovjekovne zajednice. Način na koji je riješeno pitanje podjele imovine i regulisanja dugova među nasleđnicima Tripa Buće jeste primjer nastojanja da svi naslednici, koliko je moguće, imaju podjednak tretman u rješavanju tog pitanja. Tripe Buća bio je jedan od najistaknutijih Kotorana svog vremena; imao je značajnu ulogu u društvenom i političkom životu prve polovine XIV. vijeka.

⁵ Ovo nije usamljen slučaj da se prilikom proučavanja kotorske istorije naučnici suočavaju sa oštećenim ispravama. U istom zborniku nalazi se dio teksta veoma oštećene kotorske isprave iz 1368. godine. O toj ispravi vidjeti: Bubalo 2008. Najslikovitiji primjer oštećenja isprava koje su donosili kotorski organi tokom XII. i XIII. vijeka jesu isprave koje se nalaze na slobodnim stranicama i marginama osnovnog teksta Pontifikala Kotorske biskupije koji se čuva u Sankt Peterburgu. Gotovo sve isprave koje se u njemu nalaze imaju namjerna oštećenja, učinjena u poznije vrijeme (Gyug 2016).

in the ownership of the Yugoslavian Academy of Arts and Sciences (today The Croatian Academy of Arts and Sciences) since 1868.⁴

The following note is found at the opening section of this collection, which holds transcriptions of these documents: *Sequentia instrumenta excerpta sunt a quibusdam authenticis in pecora existentibus in Copia magistratus Comunitatis*. It is visible from this short note that the text of the document was entered from the templates which were available to the manuscript collector. These templates were in very poor condition, which resulted in the text being illegible in some places in the documents, leaving some gaps, but their basic content and context can be determined (Figs. 1–2). Despite their state, the documents are a valuable source of Kotor's history in the period in which they were created, presenting at least a part of the picture of everyday life in Kotor of that time.⁵

Most of the transcribed documents presented here are a mixture of judicial and private law. There was an issue at the basis of their creation, i.e. a problem which could be solved by necessarily engaging judicial communal bodies. They concern various issues: the division of property and regulation of debts between family members, disputes over land estates, issues of marital property and inheritance, acquisition of property and the transfer of ownership and its management.

Thanks to these documents, we are richer in certain knowledge about the lives of some Kotor families and persons, some of whom are known from other sources. They are a testimony to the phenomena characteristic of the life of a medieval community. Thus, the resolution of the issue of the division of property and settlement of debts among the heirs

⁴ AHAZU, Collection, II b 21., 311, 312. For this manuscript collection see in detail: Kukuljević-Sakcinski 1857; Marinović 1957; Bubalo 2015.

⁵ This is not an isolated case of scientists dealing with damaged documents while studying the history of Kotor. The same collection contains a part of the text of a very damaged Kotor document from 1368. About this document, see: Bubalo 2008. The most vivid example of damaged documents, issued by the Kotor authorities during the 12th and 13th century are documents located on the free pages and margins of the main text of the Pontifical of the Diocese of Kotor kept in St. Petersburg. Almost all the documents in it show intentional damage, done at a later time (Gyug 2016).

Sudije koje se pominju u ispravi istupaju kao arbitri. Njihovo djelovanje u tom svojstvu karakteristično je za rješavanje sporova koji su izbijali između trgovaca. Oni su imali zadatak da, na osnovu pisanih zabilješki, urede pitanje podjele imovine među nasljednicima i načina regulisanja dugova koji su ostali iza umrlog člana porodice. Isprave dalje svjedoče da su kao dokazno sredstvo na sudu u sporu oko imovine, osim pisanih dokumenata, korišćeni usmeni iskazi. Izjava data pred sudom imala je pravnu valjanost ako je bila propraćena zakletvom. Davanje miraza pripadnici kućne posluge bilo je uslovljeno saglasnošću oboje supružnika i propraćeno sastavljanjem isprave koja se u dokumentima nazivala *carta dotis*. Što se tiče dužničko-povjerilačkih odnosa, jedna od posledica neispunjenja odredbi iz založnog ugovora bilo je preuzimanje prava svojine nad zalogom od strane osobe koja je pozajmila novac. Ta osoba imala je mogućnost da na drugu osobu prenosi pravo posjedovanja i upravljanja tom imovinom, kao što je bio slučaj u ispravi. Filip Bareli, koji se javlja kao glavni akter te isprave, bio je istaknuti mletački poslovni čovjek i imao značajnu ulogu u političkim dešavanjima zetskih komuna krajem XIV. vijeka. U ispravama se, kao akteri i komunalni činovnici koji su uzimali učešće prilikom donošenja odluka i njihovog zapisivanja, pominju pripadnici najistaknutijih kotorskih plemićkih porodica kao što su Buća, Matei, Berislavi, Baćei, Biste, Bugoni, Bolica, Basili, Bisanti, Drago, Mekše. Tu su, zatim, bili i pripadnici kotorskog građanstva, ali i stranci koji su kao poslovni ljudi boravili u Kotoru.⁶

Isprave čiji se tekst donosi sastavili su kotorski notari Bartolomej, sin Andrije od Tri Bazilike iz Padove i Filip pokojnog Gentilicija iz Osima. Za Bartolomeja iz Padove zna se da je notarsku dužnost obavljao 1350. – 1356. On je jedini kotorski notar iz XIV. vijeka koji se pominje u Kotorskom statutu.⁷ Što se tiče Filipa iz Osima, o njemu kao notaru govori prvenstveno dubrovačka građa. Na osnovu pomena u njoj zna se da

of Tryphon Bucchia is an example of the effort to ensure that all heirs, as much as possible, have equal treatment in the resolution of that issue. Tryphon Bucchia was one of the most prominent figures of Kotor of his time, and he played a significant role in the social and political life of the first half of the 14th century. The judges mentioned in the document act as arbitrators. Their action in this capacity is characteristic of resolving disputes that have arisen between traders. They had the task, on the basis of written records, to settle the issue of the division of property among the heirs and the manner of settling the debts left behind by the deceased family member. Documents further testify that, in addition to written documents, oral testimony was admitted as evidence in court cases of property dispute. A statement given before a court was legal if it was accompanied by an oath. The bequeathing of dowry to a house maid was conditioned by the consent of both spouses and was accompanied by the creation of a document which was called *carta dotis* in the documents. As far as debtor-creditor relations are concerned, one of the consequences of a non-fulfillment of the provisions of the pledge agreement was the acquisition of ownership rights over the pledge by the person who lent the money. That person had the possibility to transfer the right to own and manage that property to another person, as was the case in the document. Phylippo Barelli, who appears as the main actor in that document, was a prominent Venetian businessman who played a significant role in the political events of the Zeta communes at the end of the 14th century. The documents mention members of the most prominent Kotor noble families, such as Bucchia, Mathei, Berislavi, Bachei, Biste, Bugonis, Bolica, Basili, Bisanti, Dragonis, Mesce, as actors and communal officials who participated in the creation and the recording of decisions. There were also members of the Kotor citizenry and foreigners who had business dealings in Kotor.⁶

The documents, which are available here, were compiled by the Kotor notaries Bartholomeus son of Andreas of the Three Basilicas of Padua and Phylippus of the late Gentilicius of Osimo. Bartholomeus

⁶ Prijepisi isprava u radu daju se hronološkim redom. U zborniku njihov redosljed nešto je drukčiji.

⁷ *Statuta 1616*: 165, 166 (cap. XXX); Fejić 1980: 38, 39.

⁶ The transcripts of the documents in the paper are given in chronological order. In the collection, their order is somewhat different.

je notarsku dužnost u Kotoru obavljao u periodu 1364. – 1371.⁸

Na početku svake isprave daje se regesta, dok se posle teksta donosi odabrana literatura koja se odnosi na ličnosti koje se u njoj pominju, odnosno literatura koja se tiče materije o kojoj se u ispravi govori.

I. ISPRAVA OD JULA 1356. GODINE

Isprava se odnosi na pitanje podjele novca kojeg je Tripe Buća ostavio svojim sinovima Pavlu, Petru, Luki i Dživu, kao i na načine podmirivanja njegovih dugova. Kao sudije arbitri nastupili su Miho Bačei i Jaka Bise. Taj posao imali su da obave na osnovu isprave koju je sastavio kotorski notar Bartolomej 22. februara 1354. godine, testamenta Tripa Buće i podataka iz bilježnice u kojoj je on zapisivao podatke o svojim poslovnim aktivnostima. Pošto su, na osnovu zabilješki u ispravama, sudije konstatovala da novac među sinovima nije podijeljen na jednake djelove, donijeli su odluku o načinu podjele novca, gdje god bude pronađena imovina Tripa Buće, a koja nije bio podijeljena. Drugi dio isprave odnosi se na načine regulisanja dugovanja Tripa Buće između njegovih sinova. Ovu ispravu i sve što je njome uređeno potvrdile su zaklete sudije Gregorije Glimani i Domanja Bolica. Po njihovom ovlaštenju ispravu je sastavio kotorski notar Andea od Tri Bazilike iz Padove.

In Christi nomine. Amen. Anno eiusdem nativitatis millesimo trecentesimo quinquagesimo sexto. Indictione nona, die ... Iulii. Nos Micho Bachei et Jache Bisse iudices arbitri inter Paulum, Petrum, Give et Lucae fratres filios quondam Tryphonis Bucchie super modo executionis sententiae iudicium iuratorum factę manu Bartholomei notarii infrascripti in millesimo trecentesimo quinquagesimo quarto. Indictione septima, die

⁸ *Izvori za istoriju Crne Gore ...*, 2020: registar imena, 367 (Filip Gentilicijev iz Osima); Fejić 1980: 39. U pomenutom izdanju dubrovačke građe, tj. registru, ovom notaru pripisana je isprava od 15. februara 1340. godine za koju stoji da ju je sastavio Gentilis Gentilucijev iz Osima (*Gentilis Gentilutii de Auximo*). Prema trenutno poznatim izvorima, on se kao notar pominje u građi nastaloj u periodu 1333. – 1348. O njemu vidjeti: Fejić 1980: 39.

of Padua is known to have performed his notarial duties in 1350 – 1356. He is the only Kotor notary from the 14th century mentioned in the Kotor Statute.⁷ As for Phylippus from Osimo, primarily the Dubrovnik materials mention him as a notary. Based on the mention in them, it is known that he performed notarial duties in Kotor in the period of 1364 – 1371.⁸

At the beginning of each document there is a regest, and the text is followed by selected references related to the persons mentioned in it, i.e. the literature related to the matter mentioned in the document.

I. DOCUMENT DATED JULY 1356

The document refers to the issue of the distribution of money that Tryphon Bucchia left to his sons Paulus, Petrus, Luce and Give, as well as the settlement of his debts. Miche Bachei and Jache Bise acted as arbitrating judges. They had to do that on the basis of a document drawn up on February 22, 1354 by the Kotor notary Bartholomeus, the will of Tryphon Bucchia and data from a notebook in which he recorded information on his business activities. Since, based on the notes in the documents, the judges stated that the money was not divided into equal parts among the sons, they made a decision on the manner of dividing the money, wherever the property of Tryphon Bucchia was found, which was not divided. The second part of the document refers to the regulation of the debts of Tryphon Bucchia between his sons. This document and everything that was regulated by it was confirmed by the sworn judges Gregorius Glimani and Domagna Bolice. According to their authorization, the document was compiled by the Kotor notary Bartholomeus son of Andreas of the Three Basilicas of Padua.

⁷ *Statuta 1616*: 165, 166 (cap. XXX); Fejić 1980: 38, 39.

⁸ *Izvori za istoriju Crne Gore ...*, 2020: register of names, 367 (Phylippus of Gentilicijev from Osimo); Fejić 1980: 39. In the mentioned edition of the Dubrovnik material, i.e. the register, a document dated 15 February 1340 was attributed to this notary, which states that it was compiled by Gentilis of Gentilucijev from Osimo (*Gentilis Gentilutii de Auximo*). According to currently known sources, he is mentioned as a notary in the materials created in the period 1333 – 1348. About him see: Fejić 1980: 39.

vicissima secunda februarii, qua inventum quod pars Pauli est valoris perperorum duodecim millium et septingenti Venetorum denariorum et pars praenominati Petri est valoris perperorum novem millium et octingentis ... et pars praefati Givę est valoris perperorum novem millium iam dictę monetę, et pars Luce praefati est valoris yperperorum octo millium, et centum dictę monetę secundum nostrum extimationem dilligentius susceptam. Unde nos iudices arbitri praenominati his visis et dilligenter inspectis et examinatis dicimus, sententiamus et arbitramur videndo ... inter eos non esse aequalem ... quod ubicumque inventum fuerit de bonis olim Tryphonis Buchię patris eorum non divisus, quod Petrus praedictus habeat et inde recipiat yperperos duo millia et octingentos; et quod Luce de dictis bonis habeat, et habere debeat ubicumque inventum fuerit de dictis bonis divisus yperperos tres millia et septingentos. Item quod Give habeat de dictis bonis non divisus ubicumque inventum fuerit yperperos quatuor millia et sexcentos secundum tenorem praefatae sententiae dictam sententiam et testamentum p̄dicti Tryphonis Bucchie ratificando, laudando et approbando at quaternum p̄fati Tryphonis Bucchie volentes quod ipsi non possint accipere de debitis nisi tantum quantum scriptum est in quaterno p̄fati Tryphonis Bucchie, et omnes recipiant et habeant de bonis non divisus pro rata secundum quod habere debet solutis de possessionibus de Ragusio et de possessionibus, quę fuerunt tetrache; et si aliquis defficeret p̄dictis fratribus de id, quod habere debeat, secundum quod scriptum est superius, quod omnes tres fratres inter se faciant se equales pro rata saluo quod Paulus minima refundat nec habere debeat de dictis debitis. Et quod si aliquis ex debitoribus de dictis debitis daretur aliquod contrarium, quod Paulus iam dictus cartas firmare super sacramentum in anima dicti Tryphonis patris eorum de tanto quanto in testamento et quaterno dicti Tryphonis continentur. Item volumus nos iudices arbitri praedicti, quod ... omnes p̄dictorum fratrum sint equales, et residuum dividant sicut inventum, videlicet quod Give et Luce de debitis quibus inventi fuerunt sint aequales cum Petro praenominato, et residuum inter se dividant et si dictus Paulus nollet dictas cartas debiti per sacramentum firmare, quod sint super dictum Paulum et bona sua, et de istis debitis volumus, quod Luce habeat yperperos quingentos ... faciendi eum equalem de partibus quibus dimisit mater eius in suo testamento. Pro quibus denariis volumus, quod dictus Luce habeat ... quę est ... Thomę Bugonis. Et nos Gregorius Glimani (sic!)

In Christi nomine. Amen. Anno eiusdem nativitatis millesimo trecentesimo quinquagesimo sexto. Indictione nona, die ... Iulii. Nos Micho Bachei et Jache Bisse iudices arbitri inter Paulum, Petrum, Give et Lucae fratres filios quondam Tryphonis Bucchie super modo executionis sententiae iudicum iuratorum factę manu Bartholomei notarii infrascripti in millesimo trecentesimo quinquagesimo quarto. Indictione septima, die vicissima secunda februarii, qua inventum quod pars Pauli est valoris perperorum duodecim millium et septingenti Venetorum denariorum et pars praenominati Petri est valoris perperorum novem millium et octingentis ... et pars praefati Givę est valoris perperorum novem millium iam dictę monetę, et pars Luce praefati est valoris yperperorum octo millium, et centum dictę monetę secundum nostrum extimationem dilligentius susceptam. Unde nos iudices arbitri praenominati his visis et dilligenter inspectis et examinatis dicimus, sententiamus et arbitramur videndo ... inter eos non esse aequalem ... quod ubicumque inventum fuerit de bonis olim Tryphonis Buchię patris eorum non divisus, quod Petrus praedictus habeat et inde recipiat yperperos duo millia et octingentos; et quod Luce de dictis bonis habeat, et habere debeat ubicumque inventum fuerit de dictis bonis divisus yperperos tres millia et septingentos. Item quod Give habeat de dictis bonis non divisus ubicumque inventum fuerit yperperos quatuor millia et sexcentos secundum tenorem praefatae sententiae dictam sententiam et testamentum p̄dicti Tryphonis Bucchie ratificando, laudando et approbando at quaternum p̄fati Tryphonis Bucchie volentes quod ipsi non possint accipere de debitis nisi tantum quantum scriptum est in quaterno p̄fati Tryphonis Bucchie, et omnes recipiant et habeant de bonis non divisus pro rata secundum quod habere debet solutis de possessionibus de Ragusio et de possessionibus, quę fuerunt tetrache; et si aliquis defficeret p̄dictis fratribus de id, quod habere debeat, secundum quod scriptum est superius, quod omnes tres fratres inter se faciant se equales pro rata saluo quod Paulus minima refundat nec habere debeat de dictis debitis. Et quod si aliquis ex debitoribus de dictis debitis daretur aliquod contrarium, quod Paulus iam dictus cartas firmare super sacramentum in anima dicti Tryphonis patris eorum de tanto quanto in testamento et quaterno dicti Tryphonis continentur. Item volumus nos iudices arbitri praedicti, quod ... omnes p̄dictorum fratrum sint equales, et residuum dividant sicut inventum, videlicet quod Give et Luce de debitis quibus inventi fuerunt sint aequales cum Petro praenominato, et residuum inter se dividant et si dictus Paulus nollet dictas cartas debiti per sacramentum firmare, quod sint

et Domagna Bolice iudices iurati voluntate dictarum partium praedicta omnia per sententiam confirmamus iubentes de hiis fieri ... publicata et similia instrumenta. De quorum iudicum mandato, et ... voluntate ego Bartholomeus Andreae de Tribus Baxilicis de Padua publicus imperiali auctoritate, et nunc communis Cathari iuratus notarius scripsi et publicavi. S. N. (na margini: 1356. Iuio)

(AHAZU, Zbirka, II b 21., 312.)

Literatura: *Statuta* 1616; Nakić 1954; Man-ken 1960; Bogojević-Gluščević 1977; Bogojević-Gluščević 1982; Ćuk 1985; Martinović 2017; Gogić 2020.

II. ISPRAVA OD 14. APRILA 1359. GODINE

Isprava je djelimično oštećena. U pitanju je parnica kojoj su sudile zaklete sudije Drago Sergija Bolice, Jake Biste i Basa Bolica. Njima je Drago Basilijev Mateja tužio sugrađanku Dome Berislavi da mu ona osporava vlasništvo nad posjedom koje je njemu i njegovim ortacima dodijelila kotorska komuna. Dome je pred sudijama izjavila da je ona vlasnik te zemlje, tražeći da se Drago zakune u istinitost svojih navoda. Drago Basilijev Mateja ponovio je da je on te posjede dobio od komune, odbivši da se zakune. Sudije su donijeli presudu da se za potvrdu svojih tvrdnji Drago zakune po Statutu pred drugim sudom, koji će posle njih odmah biti formiran. Ispravu je, po ovlašćenju sudija, sastavio Filip, sin pokojnog Bartolomeja iz Osima, zakleti kotorski notar.

In dei nomine. Amen. Anno domini millesimo trecentesimo quinquagesimo nono, indictione duodecima, die quintadecima Aprilis. Coram nobis Dragone Sergii Basillii quondam Jache Biste et Basse Bolice iuratis iudicibus conquestus est Drago Basillii Mathaei adversus Dome Berislavi dicens: Comunitas Cathari dedit mihi, et meis sociis in parte, et in sorte certas terras supra domum tuam ... et tu ... in meis terris ... dictis terris. Volo ergo quod mihi reddas dictas terras cum introitibus et ... des ... sicut apparet ... ela dicta Dome respondens dixit: Ista terras possideo ... iura ergo in sexta manu sua si sic non est. Et dictus Drago dixit: istas terras dedit mihi Communitas, et ... non sunt, se ... ideo non debeo iurare, quia non est de meo patrimonio,

super dictum Paulum et bona sua, et de istis debitis volumus, quod Luce habeat yperperos quingentos ... faciendi eum equalem de partibus quibus dimisit mater eius in suo testamento. Pro quibus denariis volumus, quod dictus Luce habeat ... que est ... Thomę Bugonis. Et nos Gregorius Glimani (sic!) et Domagna Bolice iudices iurati voluntate dictarum partium praedicta omnia per sententiam confirmamus iubentes de hiis fieri ... publicata et similia instrumenta. De quorum iudicum mandato, et ... voluntate ego Bartholomeus Andreae de Tribus Baxilicis de Padua publicus imperiali auctoritate, et nunc communis Cathari iuratus notarius scripsi et publicavi. S. N. (on the margins: 1356. Iuio)

(AHAZU, Collection, II b 21., 312.)

References: *Statuta* 1616; Nakić 1954; Man-ken 1960; Bogojević-Gluščević 1977; Bogojević-Gluščević 1982; Ćuk 1985; Martinović 2017; Gogić 2020.

II. DOCUMENT DATED 14 APRIL 1359

The document is partially damaged. This is a lawsuit prosecuted by sworn judges Drago of Sergius Bolica, Jache Biste and Basse Bolica. Drago of Basilii Mathaei sued his fellow citizen Dome Berislavi for disputing the ownership of the property granted to him and his associates by the Kotor commune. Dome declared in front of the judges that she was the owner of the land, asking Drago to swear on the truthfulness of his allegations. Drago of Basilii Mathaei reiterated that he had received the property from the commune, refusing to state that under oath. The judges ruled that in order to confirm his claims, Drago had to swear on the Statute before another court, which would be formed immediately after those claims. The document, by the authorization of the judges, was drawn by Phylippus, the son of the late Bartholomeus from Osimo, a sworn Kotor notary.

In dei nomine. Amen. Anno domini millesimo trecentesimo quinquagesimo nono, indictione duodecima, die quintadecima Aprilis. Coram nobis Dragone Sergii Basillii quondam Jache Biste et Basse Bolica iuratis iudicibus conquestus est Drago Basillii Mathaei adversus Dome Berislavi dicens: Comunitas Cathari dedit mihi, et meis sociis in parte, et in sorte certas terras supra domum tuam ... et tu ... in meis terris ... dictis

et si tu es in aliquo aggravata, et tu quaeras Communitatem que dedit mihi istas terras. Et dicta Dome dixit ... Rogo vos dominos iudices, ut cartam non accipiatis mihi patrimonium, et detis in Metochiam, et si aliter, et non paretur firmet eam dictus Drago sicut dixi. Quare nos iudices dicti his auditis et examinatis et inspectatis dicimus per sententiam, quod dictus Drago iuret in sexta manu sua secundum formam Statutorum ad aliam Curiam post nos proxime venturam. De quorum iudicum mandato ego Phylippus quondam Bartholomei (sic!) de Auximo imperiali auctoritate et nunc communis Cathari iuratus notarius scripsi et publicavi. Signum notarii (na margini: 19. Aprilis 1359.)
(AHAZU, Zbirka, II b 21., 311)

Literatura: *Statuta* 1616; Marinović 1957; Bogojević-Gluščević 1992.

III. ISPRAVA OD 27. JULA 1359. GODINE

Dokument je u kotorskoj kancelariji zabilježen 27. jula 1359. godine. Predstavlja zapis o nastavku spora koji se pred kotorskim sudijama vodio između Dome Berislavi i Draga Basilija Matei oko posjeda, o čemu se govori u prethodnoj ispravi. Sudije u ovoj parnici bili su Base Nikole Bizanti, Drago Marka Dragoni i Miha Marina Mekse. Pred njih je došla Dome Berislavi sa presudom od 19. aprila 1359. godine. Dome je pred sudijama zatražila da se Drago zakune u istinitost navoda iz te isprave. Na taj njen zahtjev Drago je pozvao Dome da ona ide i postavi međnike na posjedima gdje njoj odgovara, i izjavljuje da se neće protiviti. Sudije su svojim mišljenjem potvrdile da Drago, kada su u pitanju ti međnici, ne može Domu stalno ometati u uživanju tih posjeda. Dokument je, po ovlaštenju sudija, sastavio Filip, sin pokojnog Gentilicija iz Osima, zakleti kotorski notar.

In dei nomine. Amen. Anno Domini millesimo trecentesimo quinquagesimo (sic!) nono; indictione duodecima, die uicissima septima Julii. Coram nobis Basse Nicole Bisantis, Dragone Marci Dragonis et Miche Marini Mesce (sic!) iurati iudices comparuit Dome Berislavi cum una carta sententię datę per iudices proxime preteritos, scripta manu Phylippi notarii infrascripti in dictis millesimo et indictione, die vero quintodecimo Aprili, in qua sententiataua erat dictę Dome quod Drago Basilii Mathei iuret in sexta manu

terris. Volo ergo quod mihi reddas dictas terras cum introitibus et ... des ... sicut apparet ... ela dicta Dome respondens dixit: Istas terras possideo ... iura ergo in sexta manu sua si sic non est. Et dictus Drago dixit: istas terras dedit mihi Communitas, et ... non sunt, se ... ideo non debeo iurare, quia non est de meo patrimonio, et si tu es in aliquo aggravata, et tu quaeras Communitatem que dedit mihi istas terras. Et dicta Dome dixit ... Rogo vos dominos iudices, ut cartam non accipiatis mihi patrimonium, et detis in Metochiam, et si aliter, et non paretur firmet eam dictus Drago sicut dixi. Quare nos iudices dicti his auditis et examinatis et inspectatis dicimus per sententiam, quod dictus Drago iuret in sexta manu sua secundum formam Statutorum ad aliam Curiam post nos proxime venturam. De quorum iudicum mandato ego Phylippus quondam Bartholomei (sic!) de Auximo imperiali auctoritate et nunc communis Cathari iuratus notarius scripsi et publicavi. Signum notarii (on the margins: 19. Aprilis 1359.)
(AHAZU, Collection, II b 21., 311)

References: *Statuta* 1616; Marinović 1957; Bogojević-Gluščević 1992.

III. DOCUMENT DATED JULY 27, 1359

The document was recorded in the Kotor office on July 27, 1359. It is a record of the continuation of the property dispute held before the Kotor judges between Dome Berislavi and Drago of Basilii Mathaei which is mentioned in the previous document. The judges in this lawsuit were Basse of Nicola Bisantis, Drago of Marco Dragonis and Miche of Marini Mesce. Dome Berislavi came before them with a verdict from April 19, 1359. Before the judges, Dome asked Drago to swear on the truthfulness of the allegations from that document. At her request, Drago invited Dome to go and set up border markers on the properties where it suited her, and he stated that he would not object. In their opinion, the judges confirmed that Drago, when it comes to these border markers, cannot constantly interfere with the Dome's enjoyment of these properties. The document was compiled by Phylippus, the son of the late Gentilicius from Osimo, a sworn Kotor notary, by the authority of the judges.

In dei nomine. Amen. Anno Domini millesimo trecentesimo quinquagesimo (sic!) nono; indictione duodecima, die uicissima septima Julii. Coram nobis Basse Nicole

sua de certis divisionibus terrarum Methochie, prout haec et altra in ipsa sententia plenius continentur, dicens dicto Drago: Iura in sexta manu tua secundum quod sententiatum est mihi per dictam sententiam. Cui dictus Drago dixit: Vadas et ponas signa in dictis terris ubicumque tibi placet in tua bonitate, quia ego contentor. Quę Dome contentauit, et posuit signa incipiendo a teritorio proteuestiarii dirrecte ad uiam de Vodiça, et de suis signis super crucem Jastam in petra. Unde et nos iudices supradicti per sententiam quod sic secundum sententiam posita signa praedicta dictus Drago non possit dictam Domam perpetualiter molestare. De quorum iudicum mandato ego Phylippus quondam Gentilicij de Auximo imperiali auctoritate et nunc communis Cathari iuratus notarius subscripsi et comparavi. Signum notarii. (na margini: 1359. 27. Iuio) (AHAZU, Zbirka, II b 21., 311)

Literatura: *Statuta* 1616; Marinović 1957; Bogojević-Gluščević 1992.

IV. ISPRAVA OD 20. MARTA 1362. GODINE

Dokument je zabilježen 20. marta 1362. godine. Izvjesni Pavle Lukin, čije prezime nije sačuvano, bio je u braku sa Ogreom Medojević. Pred kotorskim organima Pavle daje izjavu kojom daje saglasnost da njegova sluškinja Bude postane zakonita žena. Na ime njenog miraza on daje novac i neke stvari, između ostalog, trideset pet groša i novu izatkanu tuniku. Njegov iskaz, o posjedovanju i primanju stvari potvrdila je njegova žena Ogrea. O tom činu sastavljene su dvije slične isprave u prisustvu zakletih sudija čija imena nijesu sačuvana, kao i auditora Domanje Bolice. Ispravu je zapisao Filip, sin pokojnog Gentilicija, iz Osima, zakleti notar u Kotoru.

In Dei nomine. Amen. Anno domini millesimo trecentesimo sexagesimo secundo, indictione quintadecima, die vicessima Marcii. Ego Paulus Luchę ... contra ho matrimonium cum Ogrea Medoyevich habitatore Cathari, dans sibi famulam meam nomine Budem in uxorem suam legitimam, cum qua do sibi pro dote ypperperos trigintaquinque grossorum qui ad praesens in Cattaro fiunt ... et tunicam de stameto novam ... annullos argenti indoratos. Quę omnia supradicta ego Ogrea praedicta confiteor habuisse et recepisse super me et omnia bona mea secundum consuetudinem civitatis. De hoc autem duae sunt carte similes celebrate

Bisantis, Dragone Marci Dragonis et Miche Marini Mesce (sic !) iurati iudices comparuit Dome Berislau cum una carta sententię datę per iudices proxime preteritos, scripta manu Phylippi notarii infrascripti in dictis millesimo et indictione, die vero quintodecimo Aprili, in qua sententiatua erat dictę Dome quod Drago Basili Mathei iuret in sexta manu sua de certis divisionibus terrarum Methochie, prout haec et altra in ipsa sententia plenius continentur, dicens dicto Drago: Iura in sexta manu tua secundum quod sententiatum est mihi per dictam sententiam. Cui dictus Drago dixit: Vadas et ponas signa in dictis terris ubicumque tibi placet in tua bonitate, quia ego contentor. Quę Dome contentauit, et posuit signa incipiendo a teritorio proteuestiarii dirrecte ad uiam de Vodiça, et de suis signis super crucem Jastam in petra. Unde et nos iudices supradicti per sententiam quod sic secundum sententiam posita signa praedicta dictus Drago non possit dictam Domam perpetualiter molestare. De quorum iudicum mandato ego Phylippus quondam Gentilicij de Auximo imperiali auctoritate et nunc communis Cathari iuratus notarius subscripsi et comparavi. Signum notarii. (on the margins: 1359. 27. Iuio)

(AHAZU, Collection, II b 21., 311)

References: *Statuta* 1616; Marinović 1957; Bogojević-Gluščević 1992.

IV. DOCUMENT DATED MARCH 20, 1362

The document was recorded on March 20, 1362. A certain Paulus of Luche, whose surname has not been preserved, was married to Ogrea Medoyevich. Paulus gave a statement before the Kotor authorities where he gave his consent that his maid Bude becomes a lawful wife. In the name of her dowry, he gave money and some things, including thirty-five groschen and a new woven tunic. His statement, about owning and receiving things, was confirmed by his wife Ogrea. Two similar documents were drawn up about this act in the presence of sworn judges whose names have not been preserved, and in the presence of the auditor Domagna Bolica. The document was written by Phylippus, the son of the late Gentilicij, from Osimo, a sworn notary in Kotor.

In Dei nomine. Amen. Anno domini millesimo trecentesimo sexagesimo secundo, indictione quintadecima, die vicessima Marcii. Ego Paulus Luchę ... contra ho matrimonium cum Ogrea Medoyevich habitatore

Cathari in praesentia iurati iudicis ... et auditoris Domagne Bolice. Ego Phylippus quondam Gentilicii de Auximo imperiali auctoritate notarius et nunc communis Cathari iuratus notarius his omnibus interfui et rogatus scribere scripsi et publicavi. Signum notarii (na margini: 1362. 20. Marcio)

(AHAZU, Zbirka, II b 21., 312.)

Literatura: *Statuta* 1616; Sindik 1950; Nikezić 1995; Blehova-Čelebić 2002.

V. ISPRAVA OD 6. JANUARA 1371. GODINE

Isprava je sastavljena 6. januara 1371. godine u Kotoru. Tim dokumentom Mlečanin Filip Bareli daje i ustupa svom nasledniku Simu Bolici, sa potpunim pravom upravljanja, imovinu koja je zabilježena u ugovoru o zalaganju 16. maja 1364. godine. Tu založnu ispravu zapisao je kotorski notar Filip, sin pokojnog Gentilicija iz Osima. U njoj je bilo zabilježeno da su Drago Marka Dragonis i Toma Buća, prokuratori Male braće, za iznos od dvije stotine perpera, kao zalog, dali dio kuće koja je pripadala franjevcima, uz saglasnost njihovog bratstva. Kuća se nalazila blizu Škurde. Akt o ustupanju imovine, u prisustvu zakletog sudije Marina Primutija i auditora Nikše sina Junija Bolice, sastavio je kotorski zakleti notar Filip, sin pokojnog Gentilicija iz Osima.

In dei nomine. Amen. Anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo primo. Indictione nona. Die sexto Januarii. Ego Philippus Barella de Venetiis do, dono atque concedo haeredi olim Syme Bolice omnem meam plenariam potestatem, quam habeo in ...⁹ publico instrumento oppigneramenti¹⁰ scripto manu Phylippi notarii subscripti in millesimo trecentesimo sexagesimo quarto, indictione prima¹¹, die sextodecimo Madii, in quo continentur inter alia, qualiter Drago Marci Dragonis et Thome Buchii¹², procuratores loci Fratrum Minorum de Cattaro oppignoraverunt¹³, mihi Phylippo Barelli praedicto illam partem

⁹ *Codex diplomaticus XIV* 1916: 304: uno.

¹⁰ *Codex diplomaticus XIV* 1916: 304: appignoracionis.

¹¹ *Codex diplomaticus XIV* 1916: 304: secunda.

¹² *Codex Diplomaticus XIV* 1916: 304: Giue Buch.

¹³ *Codex Diplomaticus XIV* 1916: 304: appignaverunt.

Cathari, dans sibi famulam meam nomine Budem in uxorem suam legitimam, cum qua do sibi pro dote ypperperos trigintaquinque grossorum qui ad praesens in Cattaro fiunt ... et tunicam de stameto novam ... annullos argenti indoratos. Quę omnia supradicta ego Ogrea praedicta confiteor habuisse et recepisse super me et omnia bona mea secundum consuetudinem civitatis. De hoc autem duae sunt carte similes celebrate Cathari in praesentia iurati iudicis ... et auditoris Domagne Bolica. Ego Phylippus quondam Gentilicii de Auximo imperiali auctoritate notarius et nunc communis Cathari iuratus notarius his omnibus interfui et rogatus scribere scripsi et publicavi. Signum notarii (on the margins: 1362. 20. Marcio)

(AHAZU, Collection, II b 21., 312.)

References: *Statuta* 1616; Sindik 1950; Nikezić 1995; Blehova-Čelebić 2002.

V. DOCUMENT DATED 6 JANUARY 1371

The document was drawn up on January 6, 1371 in Kotor. With this document, the Venetian Phylippo Barelli gives and cedes to his successor Syme Bolica, with the full right of management, the property that was recorded in the pledge agreement of May 16, 1364. This pledge document was written by the Kotor notary Phylippus, the son of the late Gentilicijus from Osimo. It was recorded in it that Drago of Marco Dragonis and Thome Bucchia, the procurators of the Friars Minor, gave a part of the house that belonged to the Franciscans, with the consent of their fraternity, as a pledge for the amount of two hundred perpers. The house was located near Škurda. The act on the transfer of property was drawn up by the sworn notary of Kotor Phylippus, the son of the late Gentilicijus from Osimo, in the presence of the sworn judge Marinus Primuti and the auditor Nixa, the son of Iunius Bolica.

In dei nomine. Amen. Anno domini millesimo trecentesimo septuagesimo primo. Indictione nona. Die sexto Januarii. Ego Philippus Barella de Venetiis do, dono atque concedo haeredi olim Syme Bolica omnem meam plenariam potestatem, quam habeo in ...⁹ publico instrumento

⁹ *Codex diplomaticus XIV* 1916: 304: uno.

domus de Cataro abita (sic !) Scarde sententiatam¹⁴ conuentui Fratrum praedictorum pro perperis ducentis grossis qui, ad praesens in Cattaro sunt¹⁵, prout ibi¹⁶, et alli in ipso instrumento seriosius continetur, volens ego Phylippus Barelli praedictus, quod haeres dicti olim Syme possit habere, tenere dictam partem domus sive ...¹⁷ dictos perperos ducentos in propria mea prima¹⁸, et ... dicti Cathari oppignorationis de tanto quanto ... meo sacramento ...¹⁹ Actum Cathari in praesentia iurati²⁰ iudices Marini Primuti²¹ et auditoris Nixe quondam²² Iunii Bolicae. Ego Phylippus quondam Gentilicii²³ de Auximo imperiali auctoritate et nunc communis Cathari²⁴ iuratus notarius hiis omnibus interfui rogatus scribere scripsi et publicavi. Signum notarii (na margini: 6. Genuario 1371)

(AHAZU, Zbirka, II b 21., 311; ranije izdanje: *Codex diplomaticus XIV 1916*: 304.)

Literatura: *Statuta 1616*; *Istorija 1970*; Ćuk 1985; Bogojević-Glušćević 1999b; Bogojević-Glušćević 2008.

oppigneramenti¹⁰ scripto manu Phylippi notarii subscripti in millesimo trecentesimo sexagesimo quarto, indictione prima¹¹, die sextodecimo Madii, in quo continentur inter alia, qualiter Drago Marci Dragonis et Thome Buchii¹², procuratores loci Fratrum Minorum de Cattaro oppignorerunt¹³, mihi Phylippo Barelli praedicto illam partem domus de Cataro abita (sic !) Scarde sententiatam¹⁴ conuentui Fratrum praedictorum pro perperis ducentis grossis qui, ad praesens in Cattaro sunt¹⁵, prout ibi¹⁶, et alli in ipso instrumento seriosius continetur, volens ego Phylippus Barelli praedictus, quod haeres dicti olim Syme possit habere, tenere dictam partem domus sive ...¹⁷ dictos perperos ducentos in propria mea prima¹⁸, et ... dicti Cathari oppignorationis de tanto quanto ... meo sacramento ...¹⁹ Actum Cathari in praesentia iurati²⁰ iudices Marini Primuti²¹ et auditoris Nixe quondam²² Iunii Bolicae. Ego Phylippus quondam Gentilicii²³ de Auximo imperiali auctoritate et nunc communis Cathari²⁴ iuratus notarius hiis omnibus interfui rogatus scribere scripsi et publicavi. Signum notarii (on the margins 6. Genuario 1371)

(AHAZU, Collection, II b 21., 311; earlier edition: *Codex diplomaticus XIV 1916*: 304.)

References: *Statuta 1616*; *Istorija 1970*; Ćuk 1985; Bogojević-Glušćević 1999b; Bogojević-Glušćević 2008.

¹⁴ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: ova riječ je ispuštena [.....].

¹⁵ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: fiuntur (!).

¹⁶ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: hec.

¹⁷ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: exigere.

¹⁸ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: persona.

¹⁹ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: et ex nunc dictam cartam appignorationis de tanto quanto coactat meo sacramento firme.

²⁰ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: inter.

²¹ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: Premut.

²² *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: condam.

²³ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: condam Gentelucii.

²⁴ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: Catharensis.

¹⁰ *Codex diplomaticus XIV 1916*: 304: appignorationis.

¹¹ *Codex diplomaticus XIV 1916*: 304: secunda.

¹² *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: Giue Buch.

¹³ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: appignaverunt.

¹⁴ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: this word is dropped [.....].

¹⁵ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: fiuntur (!).

¹⁶ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: hec.

¹⁷ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: exigere.

¹⁸ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: persona.

¹⁹ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: et ex nunc dictam cartam appignorationis de tanto quanto coactat meo sacramento firme.

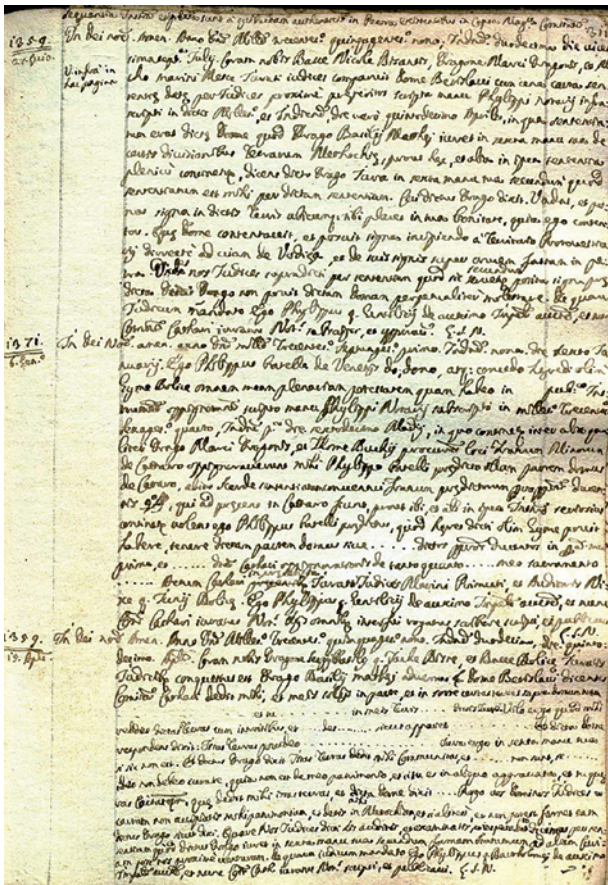
²⁰ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: inter.

²¹ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: Premut.

²² *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: condam.

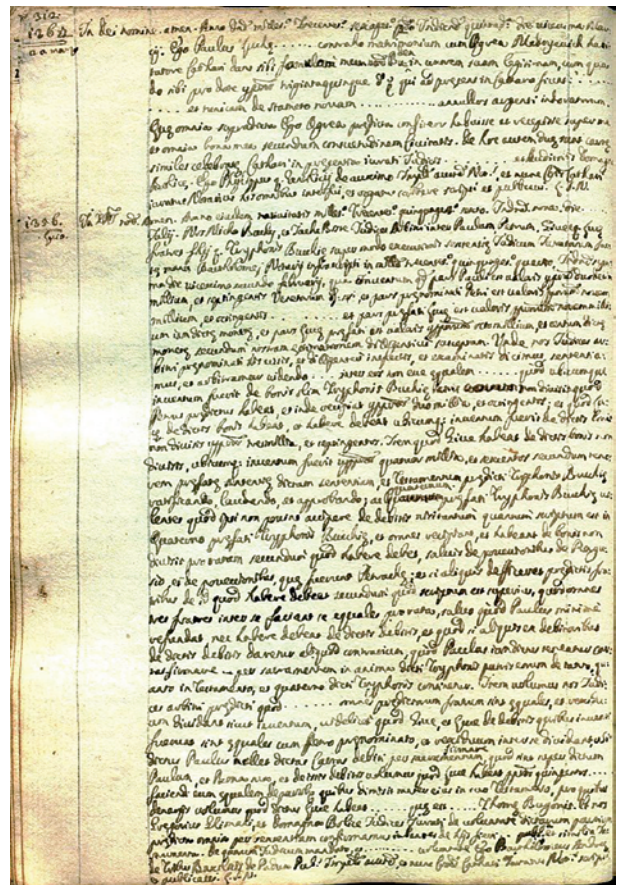
²³ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: condam Gentelucii.

²⁴ *Codex Diplomaticus XIV 1916*: 304: Catharensis.

Slika 1. Isprave br. III, V, II
(AHAZU, Zbirka, II b 21., 311).

Figure 1. Documents nos. III, V, II
(AHAZU, Collection, II b 21, 311).

Slika 1. Isprave br. III, V, II
(AHAZU, Zbirka, II b 21., 311).

Figure 1. Documents nos. III, V, II
(AHAZU, Collection, II b 21, 311).

Bibliografija / Bibliography**Skraćenice / Abbreviations**

AHAZU, Zbirka, II b 21. / *AHAZU, Collection, II b 21* – Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zbirka hrvatsko-latiničkih rukopisa i kodeksa II b 21. / *Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts, The Collection of Croatian-Latin Manuscripts and Codices II b 21.: Catharensium Miscellaneorum Liber continens: Informationes varias Procuratorum generalium Dalmatiae et Albaniae nec non copias, regesta et excerpta antiquissimorum privilegiorum, statutorum, protocollorum etc. communitatis Cathari et ecclesiarum atque monasteriorum Catharensis civitatis ab anno 809 usque ad a. 1715*

Rukopisi / Manuscripts

Catharensium Miscellaneorum Liber continens: Informationes varias Procuratorum generalium Dalmatiae et Albaniae nec non copias, regesta et excerpta antiquissimorum privilegiorum, statutorum, protocollorum etc. communitatis Cathari et ecclesiarum atque monasteriorum Catharensis civitatis ab anno 809 usque ad a. 1715, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zbirka hrvatsko-latiničkih rukopisa i kodeksa, II b 21 / *Archives of the Croatian Academy of Sciences and Arts, The Collection of Croatian-Latin Manuscripts and Codices, II b 21*

Popis literature / Literature

- Blehova-Čelebić 2002 – Lenka Blehova-Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica, 2002.
- Bogojević Gluščević 1977 – Nevenka Bogojević-Gluščević, Zakonsko nasljeđivanje po Kotorskom Statutu, *Zbornik Pravnog fakulteta*, 1, Titograd, 1977, 137–142.
- Bogojević Gluščević 1982 – Nevenka Bogojević-Gluščević, Forme testamenta u srednjovjekovnom kotorskom pravu, *Zbornik Pravnog fakulteta u Podgorici*, 8, Podgorica, 1982, 46–58.
- Bogojević Gluščević 1992 – Nevenka Bogojević-Gluščević, *Svojinski odnosi u Kotoru u XIV vijeku*, Nikšić, 1992.
- Bogojević Gluščević 1999a – Nevenka Bogojević-Gluščević, Sudsko-notarski spisi Kotorskog Arhiva, neobjavljena građa (fragmenta), *Iz pravne prošlosti Kotora*, Podgorica, 1999, 323–401.

- Bogojević Gluščević 1999b – Nevenka Bogojević-Gluščević, Sredstva obezbjeđenja izvršenja ugovornih obligacija u Kotoru u XIV vijeku, *Iz pravne prošlosti Kotora*, Podgorica, 1999, 115–136.
- Bogojević Gluščević 2002 – Nevenka Bogojević-Gluščević, Neobjavljena arhivska građa iz Kotorskog i Dubrovačkog arhiva, *Iz pravnog života srednjovjekovnih primorskih gradova*, Podgorica, 2002, 123–165.
- Bogojević Gluščević 2008 – Nevenka Bogojević-Gluščević, Zaloga u medievalnim istočnojadranskim komunama: (s posebnim osvrtom na grad Kotor), *Zbornik Pravnog fakulteta*, 37, Podgorica, 2008, 131–147.
- Bubalo 2008 – Đorđe Bubalo, “NICOLAUS NOTARIUS PARSERINI” (Prilog poznavanju ustanove nomika u srednjovjekovnoj Srbiji), *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, 45, Beograd, 2008, 231–241.
- Bubalo 2015 – Đorđe Bubalo, Nekoliko dokumenata o zetskom vojvodi Stefanici Crnojeviću, *Istorijski zapisi*, 88/1-2, Podgorica, 2015, 27–45.
- Codex Diplomaticus XIV 1916 – Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae XIV, diplomata annorum 1367-1373. continens*, ed. Tadija Smičiklas, Zagreb, 1916.
- Ćuk 1985 – Ruža Ćuk, *Srbija i Venecija u XIV i XV veku*, Beograd, 1985.
- Fejić 1980 – Nenad Fejić, Kotorska kancelarija u srednjem veku, *Istorijski časopis*, 27, Beograd, 1980, 5–62.
- Gogić 2020 – Miljan Gogić, Jedno darovanje Franjevaca u Kotoru iz sredine XIV vijeka, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 102/2, Novi Sad, 2020, 21–29.
- Gyug 2016 – Richard F. Gyug, *Liturgy and Law in a Dalmatian city*, Toronto, 2016.
- Istorija 1970 – Istorija Crne Gore II/2*, Titograd, 1970.
- Izvori za istoriju Crne Gore ...*, 2020 – *Izvori za istoriju Crne Gore iz Dubrovačkog Arhiva*, priredio Đorđe Borozan, CANU, Podgorica, 2020.
- Kukuljević-Sakcinski 1857 – Ivan Kukuljević-Sakcinski, Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim: s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine: s trimi na kamenu tiskanimi slikami, *Arhiv*, 4, Zagreb, 1857, 305–392.

Manken 1960 – Irmgard Manken, *Dubrovački patricijat u XIV veku*, Beograd, 1960.

Marinović 1957 – Antun Marinović, Razvitak vlasti u srednjovjekovnom Kotoru, *Historijski zbornik*, 10, Zagreb, 1957, 83–110.

Mayer 1950 – Antun Mayer, *Monumenta Catharensia*, I, Zagreb, 1950.

Mayer 1980 – Antun Mayer, *Monumenta Catharensia*, II, Zagreb, 1980.

Nakić 1954 – Marija D. Nakić, Tripe Bučić kotorski vlastelin i diplomata srednjovjekovne Srbije, *Istorijski glasnik*, 4, Beograd, 1954, 3–33.

Nikezić 1995 – Novak Nikezić, Miraz u kotorskom pravu u prvoj polovini 14. vijeka, *Istorijski zapisi*, 65/1, Podgorica, 1995, 1–47.

Sindik 1950 – Ilija Sindik, *Komunalno uređenje Kotora od polovine XII do početka XV stoleća*, Beograd, 1950.

Statuta 1616 – Statuta Civitatis Cathari / Statut grada Kotora, I – II, Knjiga I, fototipsko izdanje originala iz 1616. godine; Knjiga II, prevod originala iz 1616. godine sa naučnim aparatom, ed. J. Antović, Kotor: Državni arhiv Crne Gore, 2009.

Vodič 1977 – *Vodič kroz arhivsku građu sa sumarnim inventarima muzejskih i crkvenih fondova i zbirki*, Kotor: Istorijski arhiv Kotor, 1977.

RAVENNA. CAPITAL OF EMPIRE, CRUCIBLE OF EUROPE.
BY JUDITH HERRIN

Princeton – Oxford: Princeton University Press. 2020. xxxvii + 537 stranice, 62 table i
4 karte. U.S. \$29.95. ISBN 978-0-691-15343-8.

Princeton – Oxford: Princeton University Press. 2020. xxxvii + 537 pp. 62 plates. 4 maps.
U.S. \$29.95. ISBN 978-0-691-15343-8.

“Droctulft je bio langobardski ratnik koji je za opsade Ravenne napustio vlastite redove i umro braneći grad što ga je prethodno napao. Ravenjani su ga sahranili u jednom hramu i uklesali mu epitaf kojim su izrazili svoju zahvalnost (*contempsit caros, dum nos amat ille, parentes*) i istakli osebujuan nesklad između grozne vanjštine tog barbarina i njegove prostodušnosti i dobrote: *Terribilis visu facies, sed mente benignus / longaue robusto pectore barba fuit* – ‘Lika bje naoko ružna, al’ duha puna dobrote / brada mu duga je sva snažnu prekrivala grud’. (...) Dolazio je iz neprohodnih prašuma u kojima su prebivali vepar i pragovedo; bio je bjeloput, junačan, prostodušan, okrutan, odan svome vođi i svome plemenu, a ne svijetu. Ratovi su ga nanijeli u Ravennu gdje vidi nešto što nikada dotad vidio nije, ili nije vidio potpuno. Vidi dan, čemprese i mramor. Vidi cjelinu koja je raznovrsna, a nije kaotična; vidi grad kao skup kipova, hramova, vrtova, odaja, stuba, amfora, kapitela, pravocrtnih i otvorenih prostora. Ni jedno od tih djela ljudskih ruku (znam) ne opčinja ga ljepotom; djeluje na njega

“Droctulft was a Lombard warrior who, during the siege of Ravenna, left his companions and died defending the city he had previously attacked. The Ravennese gave him burial in a temple and composed an epitaph in which they manifested their gratitude (*contempsit caros, dum nos amat ille, parentes*) and observed the peculiar contrast evident between the barbarian’s fierce countenance and his simplicity and goodness: *Terribilis visu facies, sed mente benignus / longaue robusto pectore barba fuit!* (...) He came from the inextricable forests of the boar and the bison; he was light-skinned, spirited, innocent, cruel, loyal to his captain and his tribe, but not to the universe. The wars bring him to Ravenna and there he sees something he has never seen before, or has not seen fully. He sees the day and the cypresses and the marble. He sees a whole whose multiplicity is not that of disorder; he sees a city, an organism composed of statues, temples, gardens, rooms, amphitheaters, vases, columns, regular and open spaces. None of these fabrications (I know) impresses him as beautiful; he is touched by them as we now would be by a complex mechanism whose purpose we could not fathom but in whose design an immortal

isto onako kao što bi na nas djelovao neki složeni mehanizam kojemu ne znamo svrhe, ali mu u obliku naslućujemo besmrtni um. Možda mu dostaje da vidi samo jedan lûk, s nerazumljivim natpisom od vječnih latinskih pismena. Odjednom ga zabljesne i preplavi to otkrivenje, Grad. Svjestan je da će u njemu biti običan pas, ili dižete, i da ga nikad neće ni izbliza dokučiti, ali nije manje svjestan da taj grad više vrijedi od njegovih božanstava i vjere kojoj je prisegao i svih močvara alemanskih. Droctulft napušta zemljake i bori se za Ravennu. Umire, i na grobu mu urezuju riječi koje on ne bi razumio: *Contempsit caros, dum nos amat ille, parentes / Hanc patriam reputans esse, Ravenna, suam* – 'Svoje odbacivši drage svu ljubav iskaza nama / mrijuć, Ravenno, da ti za njega pravi si dom.'¹

Crtica o Droktulfu, langobardskome ratniku na bizantskoj strani iz kasnog VI. stoljeća, glavnom liku Borgesove „Pripovijesti o ratniku i o zarobljenici” („*Historia del guerrero y de la cautiva*”), iz njegove zbirke *Aleph* (1949.), prikladan je uvod u knjigu o Ravenni ugledne britanske bizantologinje Judith Herrin. Droktulfov svojevoljni prelazak na suparničku stranu i aproprijacija kulture „onih drugih” jest (meta) fikcijski spomenik rimsko-bizantskoj civilizaciji utjelovljenoj u tom gradu. Uloga i privlačna snaga te civilizacije središnje su teme ove knjige.

¹ Borges 1999: 49–50, 51. Borgesova pripovijest unekoliko stilizira, pa i preinačuje faktografiju o Droktulfu. Pripisuje mu se langobardsko porijeklo, dočim je uistinu bio Aleman ili Sjev odgojen među Langobardima. Iz narativa Pavla Đakona proizlazi da je pobjegao od Langobarda te stupio u službu Carstva da bi se svojim langobardskim uznicima osvetio zbog dugogodišnjeg zarobljeništva. Za račun Bizantinaca ratovao je i na Balkanu, u Trakiji protiv Avara, možebitno i u sjevernoj Africi. Nasuprot dojmu koji se stječe iz Borgesova teksta, Droktulf nije poginuo braneći Ravennu od Langobarda, već je preminuo prirodnom smrću 606. ili 613. godine, daleko od Ravenne, ali je po vlastitoj želji sahranjen u njoj, u crkvi sv. Vitala. Izvornik njegova epitafa nije sačuvan, no na mjestu ga je zatekao još Pavao Đakon oko 790. godine, prepisujući uklesani tekst u *Povijesti Langobarda* (v. hrvatski prijevod u Diaconus 2010, 81, 83 [knj. III.19]). Uz Pavla Đakona, Droktulfa spominju bizantski povjesnik Teofilakt Simokata te korespondencija pape Grgura Velikog. Vidjeti Gasparri 1992; Cosentino 1996: 382–383.

intelligence might be divined. Perhaps it is enough for him to see a single arch, with an incomprehensible inscription in eternal Roman letters. Suddenly he is blinded and renewed by this revelation, the City. He knows that in it he will be a dog, or a child, and that he will not even begin to understand it, but he also knows that it is worth more than his gods and his sworn faith and all the marshes of Germany. Droctulft abandons his own and fights for Ravenna. He dies and on his grave they inscribe these words which he would not have understood: *Contempsit caros, dum nos amat ille, parentes / Hanc patriam reputans esse, Ravenna, suam*.¹

The story of Droctulft, a late 6th century Lombard warrior fighting on the side of the Byzantines, and the main character of Borges's "*Story of the Warrior and the Captive*" ("*Historia del guerrero y de la cautiva*") from his short story collection *El Aleph* (1949), is an appropriate preface to the book on Ravenna by the distinguished British Byzantinist Judith Herrin. Droctulft's willful cross-over to the opposing side and his appropriation of the culture of "the others" is a (meta)fictional monument to the Roman-Byzantine civilization embodied in that city. The appealing power and the role of that civilization are central themes of this book.

As a student of history and art history in the early 2000s, focused on the study of the late antique and early medieval civilization, during my study trips

¹ Borges 1964: 129, 130. Borges's tale somewhat stylizes and even alters the facts about Droctulft. He is attributed Lombard origins, while in truth he was an Aleman or a Suebian raised among the Lombards. It follows from the narrative of Paul the Deacon that he had escaped the Lombards and entered the service of the Empire in order to exact revenge on his Lombard jailers for his long-lasting captivity. He also fought in the Balkans, in Thrace against the Avars, and possibly in North Africa on behalf of the Byzantines. Contrary to the impression created by Borges's text, Droctulft did not die while defending Ravenna from the Lombards; he died a natural death in 606 or 613, far from Ravenna, but he was buried there in the church of San Vitale at his own request. His original epitaph has not been preserved, but was still *in situ* and seen by Paul the Deacon around 790, who recorded the engraved text in *The History of the Lombards* (see Croatian translation in Diaconus 2010, 81, 83 [book III, 19]). In addition to Paul the Deacon, Droctulft is mentioned by the Byzantine historian Theophylact Simocatta and in the correspondence of Pope Gregory the Great. See Gasparri 1992; Cosentino 1996: 382–383.

Kao student povijesti i povijesti umjetnosti početkom 2000-ih, usmjeren na proučavanje kasnoantičke i ranosrednjovjekovne civilizacije, pokušavao sam u više navrata tijekom studijskih putovanja u Ravennu pribaviti pregled povijesti toga grada. Dakako, što je moguće recentniji i pisan s modernih metodoloških polazišta. Dobro se sjećam vlastite zatečenosti kada se pokazalo da – izuzev povijesnoumjetničkih pregleda u užem smislu riječi – takvih monografija nije bilo na raspolaganju. Osim davnašnjih i uvelike zastarjelih sinteza Charlesa Diehla (1888.) i Ludwiga M. Hartmanna (1889.), na svjetskim jezicima se tada nudila jedino višesveščana *Storia di Ravenna* čiji je drugi svezak (*Dall'età bizantina all'età ottoniana*, 1991./1992.) uredio Antonio Carile, s priložima utjecajnog slovenskog i jugoslavenskog bizantologa Jadrana Ferluge. No ni ta knjiga s historiografske točke gledišta nije mogla zadovoljiti, iz najmanje dva razloga: jer ju je pisalo mnoštvo autora različitih specijalizacija, različitih profila i s različitim stupnjem „preklapanja” u konačnom tekstu (što je mjestimice urodilo samo mehaničkim nizanjem poglavlja, bez stvarnog organskog nadovezivanja na prethodnu i susljednu materiju). S druge strane, Carileova urednička knjiga već je tada bila barem jedno desetljeće u raskoraku sa suvremenim teorijskim promišljanjima o povijesnom gibanju.

Uz Deichmannov eruditski starinarski komentar kasnoantičke Ravenne, Guillouovu knjigu o regionalizmu i autonomiji u Egzarhatu i Pentapolu te svojedobno vrlo utjecajnu knjigu Otta von Simsona *Sveta tvrđava*, od relativno recentnih djela zadugo je načitanijim i najtemeljitijim pregledom ostala izvrsna monografija Thomasa S. Browna o bizantskoj upravi u Italiji (1984.).² Posljednjih, međutim, godina historiografska produkcija o Ravenni znatno je obogaćena, počevši od engleskog prijevoda Agnellove *Liber pontificalis* (2004.), čija je priređivačica potom objavila i vlastitu monografiju o Ravenni u kasnoj antici.³ U najnovije je vrijeme održano nekoliko važnih znanstvenih skupova o raznovrsnim aspektima prijelaza kasne

to Ravenna I have tried, several times, to acquire a synthesis covering the history of that city. As recent as possible and written from modern methodological viewpoints, of course. I remember very well my own surprise when it turned out that – except for art-historical overviews in the narrow sense of the word – such monographs were not available. Apart from the ancient and largely obsolete syntheses of Charles Diehl (1888) and Ludwig M. Hartmann (1889), the only work available in accessible languages at the time was the multi-volume *Storia di Ravenna* whose second volume (*Dall'età bizantina all'età ottoniana*, 1991/1992) was edited by Antonio Carile, with contributions by the influential Slovenian and Yugoslavian Byzantinist Jadran Ferluga. However, even this book was not satisfactory from a historiographical point of view for at least two reasons: because it was written by many authors of different specializations, different profiles and with different degrees of “overlap” in the final text (which created a mechanical succession of chapters in places, without any real organic cohesion between them). On the other hand, Carile's edited volume was already a decade at odds with the then prevailing contemporary theoretical reflections on historical processes.

Apart from Deichmann's erudite antiquarian commentary on late antique Ravenna, Guillou's book on regionalism and autonomy in the Exarchate and Pentapolis, and Otto von Simson's once highly influential book *Sacred Fortress*, one of the relatively recent works is Thomas S. Brown's masterful monograph about the Byzantine administration in Italy (1984), which has remained, for a long time, as the most read and most thorough overview.² However, in recent years the historiographical production on Ravenna has been significantly enriched, starting with the English translation of Agnello's *Liber pontificalis* (2004), whose editor later published her own monograph about Ravenna during the late antiquity.³ Most recently, several important scholarly conferences have been held concerning various aspects of the transition from the late antiquity to the early Middle Ages in the Upper Adriatic, which resulted in representative edited volumes, more or

² Deichmann 1958 – 1989; Guillou 1969; Von Simson 1948; Brown 1984.

³ Agnellus 2004; Deliyannis 2010.

² Deichmann 1958 – 1989; Guillou 1969; Von Simson 1948; Brown 1984.

³ Agnellus 2004; Deliyannis 2010.

antike u rano srednjovjekovlje na gornjem Jadranu, koji su rezultirali reprezentativnim zbornicima, u većoj ili manjoj mjeri zahvaćajući i povijest Ravenne,⁴ omogućivši razvijanje novih, komparativnih pogleda. Monografska studija u kojoj bi bila ravnomjerno zastupljena ranokršćanska, bizantska i postbizantska komponenta prošlosti toga grada ostala je, međutim, nenapisana. Do pojave ovdje recenzirane knjige, jedina povijest Ravenne na engleskom jeziku – ne računajući povijesnomjetničke i arheološke publikacije u užem smislu – jest davna knjiga Edwarda Huttona, objavljena prije više od stotinu godina.⁵ Knjiga Judith Herrin, objavljena u srpnju 2020. godine, stoga ispunjava začudnu historiografsku prazninu. A čini to, kako će se vidjeti u nastavku, na više nego suveren način.

Herrin je knjigu podijelila u devet većih cjelina, pri čemu svaka obrađuje približno polovinu stoljeća, čime obasiže kronološki raspon od ranog V. do ranog IX. stoljeća. Te su cjeline nadalje podijeljene na poglavlja (od tri do pet) u kojima je pažnja posvećena pojedinim problemima, spomenicima ili ličnostima. I veće i manje cjeline u pravilu u svojim naslovima sadrže ime osobe koju autorica smatra ključnom ili reprezentativnom za odgovarajuće povijesne procese obrađene u tom tekstu (Gala Placidija, Teoderik Veliki,⁶ Justinijan I. itd.), premda ima

less covering the history of Ravenna⁴ and allowing the development of new, comparative views. However, a monographic study, evenly representing early Christian, Byzantine and post-Byzantine components of Ravenna's past, remained unwritten. Until the appearance of the book reviewed here, the only history of Ravenna in English – excluding the art history and archaeological publications in the narrow sense – was an old book by Edward Hutton, published more than a hundred years ago.⁵ Judith Herrin's book, published in July 2020, therefore fills an astonishing historiographical gap. And it does so astutely, as will be seen below.

Herrin has divided the book into nine major sections, each covering approximately half a century and ranging chronologically from early 5th to early 9th century. These sections are further divided into chapters (three to five in number) which deal with certain issues, monuments or persons. The titles of both larger and smaller sections usually contain the name of a person whom the author considers as a key or representative figure of the relevant historical processes covered in the text (Galla Placidia, Theoderic the Great,⁶ Justinian I, etc.), although there are exceptions, such as when priority is given to an

⁴ La Rocca & Majocchi 2015; West-Harling 2015; Herrin & Nelson 2016; Gasparri & Gelichi 2017; Gelichi & Negrelli 2017; Gelichi & Gasparri 2018; Cosentino 2020; Skoblar 2021. Otprilike istovremeno s ovdje recenziranom, objavljena je i knjiga West-Harling 2020.

⁵ Hutton 1913.

⁶ Ovaj ostrogotski vladar najpoznatiji je nositelj germanskog imena **Þeudariks* ("vladar ljudima"), koje je u gotskoj inačici najvjerojatnije glasilo **Þiudareiks*. Ono je latinizirano na različite načine, ovisno o nositelju na kojeg se odnosi, tekstu u kojem je potvrđeno te događajnom kontekstu u kojem se ličnost zatječe: *Theodoricus*, *Theodericus*, *Theudericus*, *Theudoricus*. Povremeno je miješano s grčkim imenom Teodor, čije su značenje i porijeklo međutim posve drugačiji (<Θεόδωρος – "Božji dar"). Neovisno o drugim ličnostima koje su ga nosile u raznovrsnim varijantama, ime ostrogotskog kralja s razmeđa V. i VI. stoljeća dosljedno je latinizirano (*Theodericus*, uz rijetke iznimke) i jednako dosljedno grecizirano (Θευδέριχος) u izvorima toga vremena. To se odnosi na epigrafiju, novac, narativne i administrativne

⁴ La Rocca & Majocchi 2015; West-Harling 2015; Herrin & Nelson 2016; Gasparri & Gelichi 2017; Gelichi & Negrelli 2017; Gelichi & Gasparri 2018; Cosentino 2020; Skoblar 2021. A book by [Veronica] West-Harling (2020) was also published around the same time as the book reviewed here.

⁵ Hutton 1913.

⁶ This Ostrogothic ruler is the most famous bearer of the Germanic name **Þeudariks* ("the ruler of the people"), which in the Gothic version most probably read **Þiudareiks*. It is Latinised differently depending on the person to which it refers, the text in which the name is confirmed and the context of the event in which the person is found: *Theodericus*, *Theodericus*, *Theudericus*, *Theudoricus*. It is occasionally confused with the Greek name Theodore whose meaning and origin are quite different (<Θεόδωρος – "God's gift"). Regardless of other persons who bore this name in various variants, the name of the Ostrogothic king from the turn of 5th and 6th century has been consistently Latinised (*Theodericus*, with rare exceptions) and equally consistently Hellenised (Θευδέριχος) in the sources of that time: with an *e*, not an *o* in the middle syllable. This applies to epigraphy, coins, narrative and administrative sources. Therefore, the correct Croatian version is *Teoderik*. The incorrect form *Teodorik* has become common in the literature. See Schönfeld 1911: 232–234, s.n. *Theudericus*; Nagl 1934: 1745–1746; Martindale 1980: 1077, s.v. *Fl. Theodericus* 7.

i iznimaka, kada je prednost dana izvanserijskoj građevini (San Vitale) ili ključnom crkvenom zbivanju (Šesti ekumenski koncil).

Uvodno poglavlje pregledno prikazuje više-desetljetne uzroke i neposredne povode koji su vodili k tome da u zimu 402./403. godine prijestolnica Zapadnog Rimskog Carstva bude premještena iz Milana u Ravennu. Grad je tako pod carem Honorijem postao *sedes Imperii*, što će ostati i za narednih vladara Teodozijeve i drugih dinastija. Prva veća cjelina knjige posvećena je eri Gale Placidije (390. – 450.) u čijoj se biografiji ogleda razvitak Ravenne kao nove carske metropole. Kao kći Teodozija I. Velikog, polusestra cara Honorija, supruga Ataulfa i Konstanca III., napokon majka zapadnorimskog cara Valentinijana III. te namjesnica carske vlasti na Zapadu, uložila je znatan dio svog političkog i simboličkog prestiža u transformaciju Ravenne u carsku prijestolnicu. U tom razdoblju Ravenna je – usprkos rapidnoj dezintegraciji Zapadnog Rimskog Carstva – funkcionirala gotovo na jednakoj ravni kao Konstantinopol u pripremnim etapama kodifikacije rimskog prava što su kompletirane tzv. Teodozijevim zakonikom (*Codex Theodosianus*); pritom je sama carica odigrala ključnu ulogu, razvidnu iz korespondencije s Teodozijem II., ali i iz serije pravnih novina upućenih izravno s dvora u Ravenni rimskom Senatu.

Premještanje prijestolnice u Ravennu dalo je u tom razdoblju poticaj ubrzanom prilagođavanju grada carskim potrebama (carska palača, novi mostovi, novi obruč zidina, kovnica novca, javni spomenici poput Zlatnog miljokaza (*Miliarium aureum*)), naravno uvjetovalo je i njegov nov crkveni status (promaknuće u metropoliju sa šest sufragana odcijepljenih od milanske crkvene pokrajine) te umnožilo sakralnu topografiju (*basilica Ursiana* kao katedrala Ravenne, baptisterij biskupa Neona uz nju i dr.). Placidijina uloga kao naručiteljice i pokroviteljice nekih od najvažnijih crkvenih građevina Ravenne ilustrirana je primjerima bazilikâ S. Croce (s tzv. mauzolejem Gale Placidije) i S.

extraordinary building (San Vitale) or a key church event (the Sixth Ecumenical Council).

The introductory chapter provides an overview of the decades-long causes and immediate reasons that led to the move of the capital of the Western Roman Empire from Milan to Ravenna during the winter of 402/403. The city thus became the *sedes Imperii* under Emperor Honorius, and it would remain as such under the subsequent rulers of Theodosius' and other dynasties. The first major section of the book is dedicated to the era of Galla Placidia (390 – 450), whose biography reflects the development of Ravenna as the new imperial metropolis. As the daughter of Theodosius I the Great, the half-sister of emperor Honorius, the consort of Ataulf and later Constantius III, and finally the mother of the Western Roman Emperor Valentinian III and the regent of the imperial power in the West, she invested a considerable part of her political and symbolic prestige in the transformation of Ravenna into an imperial capital. During this period, Ravenna – despite the rapid disintegration of the Western Roman Empire – functioned almost on the same level as Constantinople in the preparatory stages of the codification of Roman law, which were completed by the so-called Theodosian Code (*Codex Theodosianus*); in doing so, the Empress herself played a key role, evident from her correspondence with Theodosius II, but also from a series of legal innovations sent directly from the court of Ravenna to the Roman Senate.

The relocation of the capital to Ravenna during this period gave impetus to the rapid adaptation of the city for imperial needs (imperial palace, new bridges, new ramparts, coin mint, public monuments such as the Golden Milestone (*Miliarium aureum*)). The relocation also conditioned its new ecclesiastical status (the elevation to a metropolis with six suffragan bishops who were seceded from the ecclesiastical province of Milan) and multiplied the sacral topography (the *Basilica Ursiana* as the cathedral of Ravenna, the Baptistry of Neon next to it, etc.). Placidia's role as the commissioner and patroness of some of Ravenna's most important ecclesiastical buildings is illustrated on the examples of the basilicas of Santa Croce (with the so-called Mausoleum of Galla Placidia) and San Giovanni Evangelista. The investment in the monumental landscape of such a profile was not only utilitarian, but also programmatically designed, so that the new capital could materially and symbolically match the previous imperial seats – Rome and

izvore. Stoga ispravna hrvatska inačica glasi *Teoderik*. U literaturi se uvriježio neispravni oblik *Teodorik*. Vidjeti Schönfeld 1911: 232–234, s.n. *Theudericus*; Nagl 1934: 1745–1746; Martindale 1980: 1077, s.v. *Fl. Theodericus* 7.

Giovanni Evangelista. Ulaganje u monumentalni pejzaž takvog profila bilo je ne samo utilitarno nego i programatski osmišljeno da bi novi glavni grad mogao materijalno i simbolički parirati prijašnjim carskim sjedištima – Rimu i Konstantinopolu; unatoč tome, Judith Herrin lucidno primjećuje da je – barem u najranijim fazama – ispravnije uspoređivati Ravennu s carskim boravištima nižeg ranga, poput Milana, Trier ili Arlesa, čije su geneza i dosezi u tom smislu srodniji primjeru Ravenne negoli etabliranim metropolama na Tiberu i Bosporu.

Kratka druga cjelina knjige (“Uspon biskupâ”) obuhvaća vremenski lûk od 450. do 493. godine, odnosno od nestanka Teodozijeve dinastije na Zapadu (455.), preko ugasnuća sâmog Zapadnog Rimskog Carstva (476./480.), sve do Teoderikova uspona na mjesto neospornog vladara Italije. U tom je periodu Ravenna na određeno vrijeme izgubila status carske prijestolnice, u korist Rima (od 450.). Odsutnost (učinkovite) carske vlasti u Ravenni otvorila je put, s jedne strane, “profesionalizaciji” carske administracije preostale u gradu naspram tradicionalnoj senatorskoj eliti, a s druge strane znatno ojačala poziciju biskupa, koji postupno preuzima ovlasti dotad rezervirane isključivo za civilni državni aparat. Prvaci duhovnog staleža usvojili su tako i dotad tipično vladarske manifestacije moći, poput patronata nad novoizgrađenim ili obnovljenim građevinama, ne uvijek sakralnim. Među njima je najreprezentativnija pregradnja i mozaička dekoracija tzv. Baptisterija ortodoksnih, što ju je poduzeo biskup Neon (450. – 473.). Neovisno o povremenom izbivanju vladara, Ravenna je od 402. sve do 751. godine održala kontinuitet upravne strukture, bivajući sjedištem nekoliko različitih suvereniteta na Zapadu, dakako različite legitimnosti, dosega i izvorišta izvršne moći: ponajprije zapadnorimskih careva, zatim Odoakrove državnine, pa ostrogotske monarhije Teoderika Amalca i njegovih nasljednika, prefekta pretorija Italije za Justinijana I. i neposredno susljednih careva, konačno egzarha kao vrhovnog predstavnika bizantskog cara u tada tako ustrojenim posjedima Carstva u Italiji. Kontinuitet metropolitanskog položaja pratio je i kontinuitet investiranja u monumentalni pejzaž grada, čemu je odgovaralo umnažanje

Constantinople; nevertheless, Judith Herrin lucidly notes that – at least in the earliest stages – it is more correct to compare Ravenna with lower-ranking imperial residences, such as Milan, Trier or Arles, whose geneeses and scopes are more similar to Ravenna’s rather than the established metropolises on the Tiber and Bosporus.

The short second section of the book (“The Rise of the Bishops”) covers the period from 450 to 493, i.e. from the demise of Theodosius’ dynasty in the West (455), through the extinction of the Western Roman Empire (476/480), up until Theoderic’s rise as the undisputed ruler of Italy. During this period, Ravenna temporarily lost the status of imperial capital, in favour of Rome (since 450). On the one hand the absence of (effective) imperial power in Ravenna paved the way for the “professionalization” of the imperial administration remaining in the city in opposition to the traditional senatorial elite, but on the other hand, it significantly strengthened the position of the bishop, who gradually took over the powers hitherto reserved for the civilian state apparatus. The leaders of the spiritual class adopted the typical manifestations of power of the ruling class, such as patronage over newly built or renovated buildings, which were not always religious. Among them, the most representative is the remodelling and the mosaic decoration of the so-called Orthodox Baptistery, undertaken by Bishop Neon (450 – 473).

Regardless of the occasional absence of rulers, Ravenna maintained a continuous administrative structure from 402 until 751. It was the seat of several different powers in the West, with various levels of legitimacy, reach and sources of executive power. First it was the seat of Western Roman emperors, then of Odoacer’s polity, later of the Ostrogothic monarchy of Theoderic the Amal and his successors, then of the praetorian prefecture of Italy during the rule of Justinian I and the immediately subsequent emperors, and finally the seat of the exarch as the supreme representative of the Byzantine emperor in the so organized territories of the Empire in Italy. The continuity of the metropolitan position of Ravenna was accompanied by continuous investments in the monumental landscape of the city, which corresponded to the multiplication of written material, accumulated in the ecclesiastical and secular archives of Ravenna in huge quantities, mostly on papyrus as the writing material (and preserved only in fragments). The synergy of the above has strengthened the symbolic importance of

pisane građe, akumulirane u crkvenim i svjetovnim arhivima Ravenne u golemim količinama, ponajviše na papirusu kao podlozi za pisanje (a do danas sačuvanim jedino u fragmentima). Sinergijom navedenog, osnažen je simbolički značaj grada koji će za svoje političke potrebe instrumentalizirati zapravo svi značajniji vladari u nadolazećem vremenu.

Od sedam kratkovjekih Valentinijanovih nasljednika tijekom preostalih dvadesetak godina postojanja Zapadnog Rimskog Carstva, najmanje dvojica su ustoličeni u Ravenni (Glicerije 473., Romul Augustul 475.). Za Ravennu se kao svoje sjedište odlučio i Odoakar (476. – 493.), prvi barbarski vladar Italije. Te “barbarske” vladavine stvarno su, uz minimalne institucionalne prilagodbe, sačuvale kontinuitet kasnorimske upravne strukture u Italiji, čemu je od 482. godine bila pridružena i Dalmacija (nakon nasilne smrti posljednjeg legitimnog zapadnorimskog cara Julija Nepota u Dioklecijanovoj palači u Splitu 480.).

Uz vizigotsku Hispaniju, Burgundiju i vandal-sku sjevernu Afriku, Ravenna predstavlja jedno od rijetkih mjesta koja nam pružaju nešto više podataka o strukturi, profilu i aktivnostima arijanske crkvene općine. *Ecclesia legis Gothorum*, koja se uobičajeno vezuje za Teoderika i njegove nasljednike, u Ravenni je zapravo starija te se arijanska vjerska zajednica ondje može pratiti barem od vremena moćnoga patricija i *magister militum Occidentis* Ricimera (457. – 472.), kao i Odoakra. Paralelna arijanska hijerarhija morala je zadovoljavati svoje kultne potrebe (sakramenti krštenja i braka, bogoslužje, ukopi) odvojeno od ortodoksne vjerske zajednice, u za to posebno predviđenim i konstruiranim objektima. Pojava zasebne arijanske katedrale, arijanskog baptisterija, biskupske palače (*episcopium*) te ostalih zdanja te heterodoksne grupe u Ravenni dobro je dokumentirana, a svojedobno je poslužila kao polazište Ejnaru Dyggveu za hipoteze o kulturnim prostorima istog sadržaja u Saloni, tada sjedištu ostrogotskog komesa *Dalmatarum et Saviae*. Dostupni izvori iz Ravenne, naglašava Herrin, ukazuju na mirnu koegzistenciju arijanaca i ortodoksnih, bez ikakvih naznaka represije vladajuće arijanske elite nad potonjima (osim pri samom kraju Teoderikove vladavine).

the city, which will be instrumentalised by all major rulers for their political needs in the upcoming periods.

Of the seven short-lived successors of Valentinian during the remaining twenty years of the Western Roman Empire, at least two were enthroned in Ravenna (Glycerius in 473, Romulus Augustulus in 475). Odoacer (476 – 493), the first barbarian ruler of Italy, also chose Ravenna as his seat. These “barbaric” reigns, with minimal institutional adjustments, have in reality preserved the continuity of the late Roman administrative structure in Italy, with the addition of Dalmatia in 482 (after the violent death of the last legitimate Western Roman emperor Julius Nepos in Diocletian’s Palace in Split in 480).

Along with the Visigothic kingdom in Hispania, Burgundy and Vandal Kingdom in North Africa, Ravenna is one of the few places that provides us with more information about the structure, profile and activities of the Arian church community. The *Ecclesia legis Gothorum*, commonly associated with Theoderic and his successors, is actually older in Ravenna, and the Arian religious community there can be traced back at least to the time of the powerful patrician and *magister militum Occidentis* Ricimer (457 – 472) and Odoacer. The parallel Arian hierarchy had to satisfy its cult needs (sacraments of baptism and marriage, liturgy, burials) separately from the orthodox religious community in specially designed and constructed buildings. The appearance of a separate Arian cathedral, Arian baptistery, episcopal palace (*episcopium*) and other buildings of this heterodox group in Ravenna is well documented, and it once served as a starting point for Ejnar Dyggve’s hypotheses about cult spaces of the same type in Salona, which was the seat of the Ostrogothic *comes Dalmatarum et Saviae* during that period. Herrin emphasizes that the available sources from Ravenna point to the peaceful coexistence of the Arians and the Orthodox, without any indication of repression of the latter by the ruling Arian elite (except at the very end of Theoderic’s reign).

Theoderic the Great’s extraordinary personality is the focus of the central part of the book, which is also the most extensive part. Herrin deals with the aspects of the influence of this Germanic ruler in separate subchapters, namely “Theoderic’s Kingdom”, “Theoderic’s Diplomacy”, “Theoderic the Lawgiver”. The hybrid Gothic-Roman character of his regime is outlined very carefully, emphasizing (sometimes

Nesvakidašnja ličnost Teoderika Velikog u žarištu je središnjeg dijela knjige, ujedno jednog od najopsežnijih. “Teoderikovo kraljevstvo”, “Teoderikova diplomacija”, “Teoderik zakonodavac” primjeri su aspekata utjecaja tog germanskog vladara kojim se Herrin bavi u posebnim potpoglavljima. Hibridni gotsko-rimski karakter njegova režima ocrtan je u njima vrlo pažljivo, naglašavajući (ponekad i između redaka) njegovu komplementarnost s osobnim Teoderikovim karakterom: govornik triju jezika, formativnih adolescentskih godina provedenih na carigradskom dvoru, izvrstan poznavatelj rimskih običaja, kulture, prava, ceremonija i vojnopolitičke doktrine, istovremeno gentilni (vojsko)vođa u najboljim germanskim plemenskim tradicijama, bujne biografije provedene na vrlo širokim geografskim prostorima, Teoderik je specifičan tip postrimskog, ali nipošto nerimskog vladara. Glorifikacija Teoderikove vladavine kao “visokoromaniziranog” suverena odražavana je simbolički na njegovu novcu i natpisima (paradoksalno, germanski kralj Italije na njima je proslavljan kao *victor gentium*), dočim je u tri dimenzije našla izraz u kraljevu mauzoleju i palatinskoj crkvi – San Apollinare Nuovo (izvorno arijanska bazilika Krista Spasitelja). Teoderikova vladavina predstavlja drugu etapu intenzivne monumentalizacije Ravenne, poslije reprezentativnih munificijenciâ Gale Placidije.

Ocrtavanje društvene slike toga doba na stranicama Herrinine knjige čita se kao kontinuitet elitâ uz umjerene institucionalne inovacije i kadrovske rekonpozicije. Jedna od upadljivijih inovacija bila je militarizacija gotskog stanovništva (cca. 14 % ukupne populacije) i demilitarizacija autohtonog italiskog življa, što je od prvih načinilo klasu profesionalnih vojnika, dok je potonje usmjerilo k obdržavanju birokratskog aparata države. Uvid u svakodnevicu Ravenne tijekom zapravo svijuu u ovoj knjizi obrađenih stoljeća – a Herrin svako poglavlje opskrbljuje crticom o toj svakodnevici – dugujemo bogatoj, iako fragmentarnoj pisanoj ostavštini toga grada u obliku papirusne građe, dostupnoj zahvaljujući Tjäderovoj zbirci.⁷ Hrvatska je, međutim,

between the lines) its complementarity with Theoderic’s personal character: he spoke three languages, he spent his formative adolescence at the court in Constantinople, he was an excellent connoisseur of Roman customs, culture, law, ceremonies and military-political doctrines, and at the same time he was a gentile (military) leader in the best Germanic tribal traditions. With a colorful biography spent across huge geographical extent, Theoderic is a specific type of a post-Roman, but by no means, a non-Roman ruler. The glorification of Theoderic’s rule as a “highly Romanized” sovereign was symbolically reflected on his coins and inscriptions (paradoxically, the German king of Italy was celebrated on them as *victor gentium*), and is expressed three-dimensionally in the king’s mausoleum and the palatine church – San Apollinare Nuovo (originally, the Arian Basilica of Christ the Saviour). Theoderic’s reign represents the second stage of the intensive monumentalisation of Ravenna, after the representative munificence of Galla Placidia.

The pages of Herrin’s book outline the social image of that period as a continuity of the elites with moderate institutional innovations and re-compositions of officials. One of the most striking innovations was the militarization of the Gothic population (approx. 14% of the total population) and the demilitarization of the indigenous Italic folk, making the former a class of professional soldiers, while the latter were steered towards maintaining the bureaucratic apparatus of the state. An insight into the everyday life in Ravenna during virtually all of the centuries covered in this book – and Herrin provides a dash of everyday life in each chapter – comes from the city’s rich, albeit fragmentary, written records in the form of papyri, accessible thanks to Tjäder’s collection.⁷ However, Croatian historiography is familiar with Ravenna papyri primarily through the old Marini’s collection,⁸ which also contains very early texts relating to the eastern Adriatic area, e.g. a will from 6th or 7th century which mentions the settlements in the hinterland of Dalmatia (*Tilurium, Osinium*).⁹

The central figures of the fourth part of the book, dedicated to Justinian’s reconquest in the West, are

⁷ Tjäder 1954 – 1982.

⁸ Marini 1805.

⁹ Cfr. Nikolajević 1971; Nikolajević 1973; Gunjača 1973; Milošević 2017: 88.

⁷ Tjäder 1954 – 1982.

historiografija s ravenskim papirusima upoznata prvenstveno posredstvom davne Marinijeve zbirke,⁸ koja sadrži i vrlo rane tekstove koji se odnose na istočnojadransko područje, npr. jednu oporuku iz VI. ili VII. stoljeća koja spominje naselja u zaleđu Dalmacije (*Tilurium, Osinium*).⁹

Središnje “ličnosti” četvrtoga dijela knjige, posvećenoga Justinijanovoj rekonkvisti na Zapadu, bizantski su vojskovođa Belizar, crkva San Vitale u Ravenni, dugogodišnji predstavnik carske vlasti na Zapadu eunuh Narzes te nadbiskupi Maksimijan i Agnello. Gusti faktografski opis iscrpljujućeg dvadesetogodišnjeg rata tu je kontrastiran s pomnom rekonstrukcijom životne svakodnevice unutar Ravenne za posljednjih dana ostrogotske uprave, koju plastično predočuju izvorni dokumenti na papirusu. Od 540. godine grad je iznova prešao u (istočno)rimске ruke, postavši sjedištem carske uprave u Italiji na puna dva stoljeća. Najreprezentativniji projekt obnovljene carske vlasti nedvojbeno je crkva San Vitale, koju je započeo graditi još biskup Eklezije potkraj Teoderikove vladavine, ali je definitivni oblik dobila pod biskupom Viktorom (537. – 544.) uz izdašnu investiciju imućnog građanina Julijana Argentarija. Posvetio ju je tek nadbiskup Maksimijan 547. godine. Herrin se priklanja mišljenju da su glasoviti mozaički paneli u apsidi s prikazom cara Justinijana i carice Teodore te nadbiskupa Maksimijana nastali u dvije faze: veći dio za biskupovanja Viktora kao proslava povratka grada pod carsku vlast (540. – 544.) da bi zatim lik tog crkvenog poglavara bio zamijenjen novim kada je na tu dužnost stupio Istranin Maksimijan (546. – 557.), kojeg je izravno car nominirao te promaknuo u nadbiskupski rang. Ishodište te navlastite ikonografije (svjetovne osobe ovdje su prvi put prisutne u najsvetijem dijelu crkve – prezbiteriju – a likovi carskog para nisu zabilježeni na tom mjestu nigdje drugdje u Carstvu) Herrin traži u svojevrsnom dijalogu novih vlastodržaca s prethodnim primjerima slične prakse kakve zasvjedočuju crkve San Giovanni Evangelista i San Apollinare Nuovo. U

the Byzantine military leader Belisarius, the Church of San Vitale in Ravenna, the long-time representative of the imperial power in the West eunuch Narses, and the Archbishops Maximianus and Agnello. The dense factual description of the exhausting twenty-year war is contrasted here with a careful reconstruction of the everyday life in Ravenna in the last days of the Ostrogothic administration, tangibly represented by original papyri record. From 540, the city again passed into (eastern) Roman hands, becoming the seat of the imperial administration in Italy for two full centuries. The most representative project of the restored imperial power is undoubtedly the Church of San Vitale, which was inaugurated by Bishop Ecclesius at the end of Theoderic's reign, but was given a definite form under Bishop Victor (537 – 544) with the generous investment of the wealthy citizen Julius Argentarius. It was consecrated by the Archbishop Maximianus as late as 547. Herrin opts that the famous mosaic panels in the apse depicting Emperor Justinian, Empress Theodora and the Archbishop Maximianus were created in two phases: the major part was created during bishop Victor as a celebration of the return of the imperial power in the city (540 – 544), but the image of the church leader was replaced by a new one when the Istrian Maximianus (546 – 557) took office, who was nominated directly by the emperor and promoted to the rank of an archbishop. The origin of this peculiar iconography (secular people are present in the holiest part of the church for the first time – the presbytery – and the figures of the imperial couple are not recorded anywhere else in the Empire in such place) Herrin seeks in a dialogue of sorts on behalf of the new rulers with previous examples of similar practices which are present in the churches San Giovanni Evangelista and San Apollinare Nuovo. In the first example, Galla Placidia had displayed her imperial predecessors from different branches of the dynasty on the triumphal arch; in the second, Theoderic the Great was depicted in a mosaic at both ends of the church nave – the apse and on the depiction of the palace. The third example, in the church of San Vitale, would be a proclamation and a symbolic confirmation of the new power, this time Eastern Roman but with traditional pretensions towards universalism.

The military and financially strained forces of the Empire could not be sustained without a significant tax contribution from the newly acquired provinces. These measures, however, filled the state coffers,

⁸ Marini 1805.

⁹ Usp. Nikolajević 1971; Nikolajević 1973; Gunjača 1973; Milošević 2017: 88.

prvoj je Gala Placidija dala na trijumfalnom luku prikazati vlastite carske prethodnike iz različitih grana dinastije; u drugoj se Teoderik Veliki dao prikazati u mozaiku na oba kraja crkvene lađe – apsidi te na prikazu palače. Ovaj treći primjer, u crkvi sv. Vitala, bio bi proklamacija i simbolička potvrda nove vlasti, ovog puta istočnorimske, ali s tradicionalnim pretenzijama na univerzalizam.

Vojno i financijski prenapregnute snage Carstva nisu se mogle održavati bez znatnog poreznog doprinosa novostečenih provincija. Tim se mjerama, doduše, punila državna blagajna, ali su u Italiji i drugim zapadnim krajevima one rezultirale ekscesnim ponašanjem poreznika te nezadovoljstvom stanovništva. Otporu novim mjerama središnja je uprava nastojala doskočiti odredbama tzv. Pragmatičke sankcije, proglašene za Italiju 554., a za ostatak Carstva 569. godine. Tim je zakonodavnim aktom veleposjedničkoj aristokraciji prvi put (naglašeno prekidajući s rimskim tradicijama) rezervirana uloga u lokalnoj upravi jer joj je omogućeno da zajedno s biskupima bira nositelje izvršne vlasti u općinskim i pokrajinskim tijelima. No umjesto da tom povlasticom snažnije veže mjesne civilne i crkvene elite za državnu vlast, taj je pokušaj imao sasvim suprotan učinak: zapravo je osnažio koheziju mjesnih elita nasuprot interesima carske politike. Ta je sprega samo ojačana postupnim umnožavanjem civilnih nadležnosti biskupa, koje je k tome država obilno obdarivala posjedima, poreznim olakšicama i drugim privilegijima, a s ciljem osiguravanja njihove lojalnosti središnjoj vlasti. Stoga su često interesi crkvenih lica bili komplementarni interesima veleposjedničke aristokracije, koja je sada zajedno s njima dijelila i upravu nad gradskim područjem. Iste su se autonomističke tendencije manifestirale u vojnom aparatu. Delegiranjem, naime, financijske brige za vojne odrede prvo na pokrajinsku, a zatim i na mjesnu upravu, carska je vlast nehotice preusmjerila lojalnost oružanih snaga prema provinciji ili gradskoj općini koja se za njih brinula i njezinim interesima, na štetu interesa države. Mjesne su se vojne postrojbe od detaširanih jedinica državne vojske tako postupno počele transformirati u “teritorijalnu obranu” i gradsku miliciju.

Slabosti carske politike u zapadnim pokrajinama poput Italije (ali i Dalmacije) te njihovu

but in Italy and other western parts they resulted in unruly behaviour of the taxpayers and dissatisfaction of the population. The central administration tried to overcome the resistance to the new measures with the provisions of the so-called Pragmatic sanction, proclaimed in Italy in 554, and in the rest of the Empire in 569. This legislative act has given, for the first time, a role in the local administration to the landed aristocracy (emphatically breaking with Roman traditions) because they were able to elect, along with bishops, the heads of executive power in municipal and provincial bodies. However, instead of bonding the local civil and ecclesiastical elites to the state power with this privilege, this attempt had the complete opposite effect: it actually strengthened the cohesion of local elites against the interests of imperial politics. This connection was further strengthened by the gradual multiplication of the civil responsibilities of the bishops, who were also endowed with possessions, tax reliefs and other privileges by the state, in order to ensure their loyalty to the central government. Therefore, the interests of church figures were often complementary to the interests of the landed aristocracy, with whom they shared the administration of the urban area. Similar tendencies towards autonomy manifested themselves in the military apparatus. By delegating financial care for military forces first to the provincial and then to the local administration, the imperial government inadvertently redirected the loyalty of the armed forces to the province or municipality that cared for them and their interests, all to the detriment of the state. Local military units gradually began to transform from detached units of the state army into “territorial defence forces” and the city militia.

The weaknesses of the imperial policy in western provinces such as Italy (but also Dalmatia) and their involvement in the resistance of the local community to Constantinople are nicely illustrated by the reaction to Justinian’s late theological policy, which created the so-called Schism of the Three Chapters. The emperor’s condemnation of the writings of the three theologians (the so-called *Tria capitula*) did not accomplish its task, provoking instead of enthusiasm, only a lukewarm reaction of Monophysites in the East, and a real consternation in the West. The bishops of Dalmatia and of the Illyricum therefore refused to even attend the Fifth Ecumenical Council in 553, preferring to opt for secession following the example of the Church of Aquileia, which only

uključenost u pružanje otpora lokalne društvene zajednice spram Konstantinopola vrlo lijepo ilustrira i reakcija na kasnu Justinijanovu teološku politiku, što je stvorilo tzv. Shizmu triju poglavlja. Careva osuda spisa trojice teologa (tzv. *Tria capitula*) nije ispunila svoju zadaću, izazvavši umjesto oduševljenja samo mlaku reakciju monofizita na Istoku, ali zato pravu konsternaciju na Zapadu. Biskupi Dalmacije i Ilirika odbili su stoga čak prisustvovati Petom ekumenском koncilu 553., radije se opredijelivši za secesiju prema primjeru akvilejske Crkve, što je sve samo produbilo shizmu. Usprkos formalno dogmatskom, vjerskom sadržaju, shizma je imala prvorazedan politički karakter jer je tobože teološki spor davao okvir otporu prema bizantskom centralizmu i fiskalizmu. Teološke razmirice pratile su one jurisdikcijske: Akvilejski se patrijarhat 607. godine raspao na dvije suparničke metropolije – jednu pod bizantskom vlašću u Gradežu, koja je nastavila kontrolirati primorski pojas, venecijanske lagune i Istru te drugu pod langobardskom vlašću u Akvileji (postupno preseljenu u Cividale) pod čiju je jurisdikciju pao čitav kontinentalni dio nekada jedinstvene metropolije.

Todobne poveznice i razdjelnice Ravenne i sučelne jadranske obale zrcale se u činjenici da je nadbiskup Maksimijan bio porijeklom iz Istre (u Puli je dao podići baziliku Sv. Marije Formoze), dočim je njegov suvremenik Eufrazije, graditelj eponimne bazilike u Poreču, pri kraju svoga biskupovanja stao na stranu Shizme Triju poglavlja.

Nakon svršetka bizantsko-ostrogotskog rata, u etapi Justinijanove rekonkviste, ortodokсни ravenški nadbiskup Agnello (557. – 565.) izvršio je svojevrstan egzorcizam bogoslužnih prostora arijanskog kulta sada prenamijenjenih onom ortodoksnom, obimnu *reconciliatio*, kako taj postupak naziva kroničar Agnello iz IX. stoljeća. To uključuje ostrogotsku arijansku katedralu (*Anastasis*) te druge crkve u gradu (Teoderikova palatinska kapela), kao i izvan njega. Sastavni dio tog procesa bila je promjena posvete crkava. Tako je Teoderikova dvorska crkva preposvećena u čast sv. Martina (da bi zatim u IX.-X. st. bila nazvana S. Apollinare Nuovo), dok je arijanska katedrala posvećena sv. Teodoru (sada *Spirito Santo*). Tim

deepened the schism. Despite its formally dogmatic, religious content, the schism had a first-class political character, because the supposed theological dispute provided a framework for the resistance against the Byzantine centralism and fiscalism. Theological disputes were followed by jurisdictional ones: in 607, the Patriarchate of Aquileia split into two rival metropolises – one under the Byzantine rule in Grado, which continued to control the coastal belt, Venetian lagoons and Istria, and the other under the Lombard rule in Aquileia (gradually moving to Cividale) which had the jurisdiction over the entire continental part of the formerly single metropolis.

The connections and divisions of that time between Ravenna and the Adriatic coast on the opposite side were reflected in the fact that the Archbishop Maximianus was originally from Istria (he built the Basilica of Santa Maria Formosa in Pula), while his contemporary Euphrasius, the builder of the eponymous basilica in Poreč, sided with the Schism of the Three Chapters by the end of his tenure.

After the end of the Byzantine-Ostrogothic war, during Justinian's reconquest, the orthodox Archbishop of Ravenna, Agnello (557 – 565) performed a sort of exorcism over the places of worship of the Arian cult, which were now repurposed for the orthodox worship, an extensive *reconciliatio*, in the words of the chronicler Agnello from the 9th century. This included the Ostrogothic Arian Cathedral (*Anastasis*) and other churches in the city (Theoderic's Palatine Chapel) and outside of it. An integral part of this process was a change in the dedication of the churches. Thus, Theoderic's palatine church was re-dedicated in the honour of St. Martin (and it was later named S. Apollinare Nuovo in the 9th-10th century), while the Arian Cathedral was dedicated to St. Theodore (now *Spirito Santo*). These alterations were preceded by the expulsion of all Goths from Ravenna who did not own estates in the city. The possessions of the Arian Church themselves were confiscated by the imperial government and given to the Church of Ravenna together with the church buildings, their dependents and the accompanying infrastructure.

The relatively sudden collapse of the Byzantine imperial system on the oversized borders of the Empire (Hispania, Italy, Africa, western and eastern Illyricum and the Persian-Byzantine border) and the specific reaction of the state to the Italic theater of war are analysed in the fifth part of the book, encompassing the period from the Lombard invasion of Italy (568)

preinakama prethodio je izgon iz Ravenne svih Gota koji nisu u gradu posjedovali nekretnine. Same pak posjede arijanske Crkve carska je vlast konfiscirala te dodijelila ravenskoj Crkvi zajedno s crkvenim građevinama, o njima ovisnim osobama i pratećom infrastrukturom.

Relativno nagli kolaps bizantskog carskog sustava na predimenzioniranim granicama Carstva (Hispanija, Italija, Afrika, zapadni i istočni Ilirik te perzijsko-bizantska granica) te specifična reakcija države na italsku dionicu toga fronta raščlanjuje se u petom dijelu knjige, obuhvaćajući razdoblje od langobardskog prodora u Italiju (568.) do političke stabilizacije njihova kraljevstva (643.). Oko 584. godine zapadni bizantski posjedi preustrojeni su tako da je carski vojni upravitelj (egzarh) u Ravenni postao nadležnim za sve preostale teritorije pod bizantskom kontrolom (iz čega je proizašao historiografski naziv Ravenski egzarhat). Uz vrhovne vojne, egzarh je raspolagao i civilnim ovlastima, nadređen prefektu pretorija Italije. Time je učinjen kraj kasnorimskom administrativnom aparatu, sada potpuno militariziranom. U konsolidaciji Egzarhata kao trajnog rješenja zrcalila se i konsolidacija langobardske države, koja je poslije previranja za prvih nekoliko vladara stekla razmjernu stabilnost; otada nadalje opreka između bizantske i langobardske Italije postaje trajna činjenica na koju moraju računati obje strane. Vojnopolitički zapletaji bili su usložnjeni crkvenima: njih karakterizira, s jedne strane, nastavak Shizme triju poglavlja kao opozicije bizantskom cazaropapizmu, a s druge strane zategnuti odnosi između Svete Stolice i Ravenne koji se zrcale u nezadovoljstvu Rima (pre)visokom autonomijom ravenkih nadbiskupa te povremenim nametanjem Rimljanâ na to mjesto. Svi ti prijevori urodili su na sjevernom Jadranu paradoksalnom situacijom: politička vlast Langobarda u zaleđu te Bizantina na primorju na složen su se način ispreplele s višestrukim crkvenim raskolima (langobardski arijanizam, ostaci Shizme tri poglavlja, na koncu ikonoklazam koji je nametala Izaurijska dinastija na bizantskim područjima) te jurisdikcijskim prijevoricama (dva Akvilejska patrijarhata, autokefalne tendencije Ravenske nadbiskupije).

Slijed drugih krivovjernih naučavanja poteklih s Istoka (monoteletizam, monoenergetizam,

to the political stabilization of their kingdom (643). Around 584, the western Byzantine territories were reorganized in such a way that the imperial military governor (exarch) in Ravenna became responsible for all remaining territories under Byzantine control (hence the historiographical term Exarchate of Ravenna). In addition to the supreme military powers the exarch also had civilian powers, and he was superior to the prefect of the Praetorian prefecture of Italy. This put an end to the late Roman administrative apparatus, which was now completely militarized. The consolidation of the Exarchate as a permanent solution also reflected the consolidation of the Lombard state, which gained relative stability after the turmoil caused during the reigns of the first couple of rulers; since then, the opposition between the Byzantine and Lombard Italy has become a permanent fact that both sides must take into consideration. The military-political entanglements were complicated by the ecclesiastical ones: they are characterized, on the one hand, by the continuation of the Schism of Three Chapters in opposition to the Byzantine caesaropapism; and on the other hand, by the strained relations between the Holy See and Ravenna which are reflected in Rome's dissatisfaction with the (too) high autonomy of the Archbishops of Ravenna and the occasional installation of Roman-born ecclesiastics on that position. All these disputes gave rise to a paradoxical situation in the northern Adriatic: the political power of the Lombards in the hinterland and the Byzantine rule on the coast were intertwined, in a complex way, with multiple church schisms (Lombard Arianism, remnants of the Schism of Three Chapters, and finally the iconoclasm imposed by the Isaurian dynasty on Byzantine territories) and jurisdictional disputes (two Aquileian patriarchates, autocephalous tendencies of the Archdiocese of Ravenna).

The string of other heretical teachings of Eastern origin (monotheletism, monoenergism, iconoclasm) deepened the rift between the two parts of the Empire, but also – as Herrin nicely points out – gave birth to new tensions *within* the Exarchate of Ravenna. Namely, while the Exarchs of Ravenna were expected to obey the imperial will when conducting church policy, the Archbishops of Ravenna, on the other hand, generally stood by the doctrinal positions of Rome, opposing the decisions of Constantinople. This does not mean that individual exarchs (e.g. Olympius in 651) or archbishops (e.g. Maurus

ikonoklazam) produbio je rascjep dvaju dijelova Carstva, ali i – kako lijepo ističe Herrin – urodio novim tenzijama *unutar* Ravenskog egzarhata. Dok se, naime, od ravenkih egzarha očekivalo da se pri provođenju crkvene politike povinuju carskoj volji, ravenki su nadbiskupi s druge strane u pravilu stajali na doktrinarnim pozicijama Rima, suprotstavljajući se odlukama Konstantinopola. To ne znači da pojedini egzarsi (npr. Olimpije 651.) ili nadbiskupi (npr. Mauro u isto vrijeme) nisu oportunistički balansirali između suprotstavljenih strana ili se čak otvoreno izjašnjavali za suprotnu. Politika oportunizma je s vremena na vrijeme polučivala znatne rezultate: omogućila je, primjerice, da Ravenna temeljem posebne povlastice cara Konstanta II. 666. godine zadobije autokefalan položaj u odnosu na Rim, koji je sačuvala sve do 680. godine.

Kontrapunkt položaju Ravenne u očima Bizanta iz vremena Konstanta II. i Konstantina IV. – kada je ravenka Crkva na Carigradskom (680./681.) i Trulanskom koncilu (691./692.) bila počašćena iznimno visokim osmim i jedanaestim mjestom u redu starješinstva na biskupskim popisima – predstavlja vladavina posljednjeg cara Heraklijeve dinastije, Justinijana II. (685. – 695., 705. – 711.). Ravenna i njezin nadbiskup, dotad miljenici Carstva, pali su u carsku nemilost, što je pridonijelo separatističkim tendencijama zapadnih pokrajina u odnosu na metropolu na Bosporu, osnažujući antagonizam između Istoka i Zapada.

Približno od VII. stoljeća, povijest Ravenskog egzarhata – zbog njegova sužavanja i raspadanja – postaje sve više poviješću Ravenne u užem smislu riječi. Dugačka agonija Ravenne, oko koje se langobardski obroč sve više stezao, otpočela je 720-ih. Faktične bizantske vlasti u Egzarhatu više nije bilo, ali se kroz postojeće strukture – svedene na autonomnu upravu nad enklavom u kojoj se nalazila Ravenna – još održavala fikcija Carstva. U Ravenni, koju je kralj Aistulf zauzeo najkasnije 4. srpnja 751. godine, nije zatečen značajniji otpor langobardskim osvajačima. Uzroci tome bile su realno malene šanse za uspjeh bilo kakve učinkovite obrane, kao i postojanje znatne prolangobardske stranke u gradu sklonijem langobardskoj negoli papinskoj upravi, kojoj je bio tradicionalno protivan.

at the same time) did not opportunistically balance between opposing parties, or even openly declared for the opposite side. The policy of opportunism has yielded considerable results from time to time: for example, it has enabled Ravenna, under the special privilege of Emperor Constans II in 666, to gain an autocephalous position in relation to Rome, which was preserved until 680.

The counterpoint to the position of Ravenna in the eyes of Byzantium from the time of Constans II and Constantine IV – when the Church of Ravenna was honoured with an extremely high eighth and eleventh place in the order of precedence on the episcopal lists at the Council of Constantinople (680/681) and the Council of Trullo (691/692) – is represented by the reign of the last emperor of the Heraclian dynasty, Justinian II (685 – 695, 705 – 711). Ravenna and its Archbishop, until then the favourites of the Empire, fell into imperial disfavour, which contributed to the separatist tendencies of the western provinces in relation to the metropolis on the Bosphorus, fortifying the antagonism between the East and the West.

Approximately from 7th century, the history of the Exarchate of Ravenna – due to its narrowing and disintegration – became more and more the history of Ravenna in the narrow sense of the word. In the 720s, the long agony of Ravenna began, with the Lombard stranglehold tightening around it. The effective Byzantine government in the Exarchate no longer existed, but through the existing structures – reduced to an autonomous administration over the enclave surrounding the city – the fiction of the Empire was still maintained. In Ravenna, which was captured by King Aistulf no later than July 4, 751, a significant resistance against the Lombard invaders was non-existent. The reasons for this were in reality small chances of success of any effective defence, as well as the existence of a substantial pro-Lombard party in a city more inclined to Lombard than papal administration, to which it was traditionally opposed. Both the Western sources, as well as those of Byzantine provenance, are quite indifferent to this event, similar to how the central Constantinopolitan government seemed to treat it. The only reaction of the Emperor Constantine V after the Lombard capture of the city was limited to sending a delegation to the Pope and Aistulf in 752, which did not yield any results. Due to the forthcoming iconoclastic council in Hieria scheduled for 754, it would be illusory to expect a harmonious cooperation of Rome and Constantinople on the matter of

I sačuvani izvori zapadne, kao i oni bizantske provenijencije prema tom su događaju prilično indiferentni, kao što se po svemu sudeći prema njemu odnosila i središnja konstantinopolska vlast. Jedina reakcija cara Konstantina V. nakon langobardskog zauzeća grada ograničila se na slanje poslanstva papi i Aistulfu 752. godine, koje nije polučilo nikakve rezultate. Zbog nadolazećeg ikonoklastičkog koncila u Hijereji, predviđenog za 754. godinu, skladnu suradnju Rima i Carigrada oko problema Ravenne bilo je sasvim iluzorno očekivati; nazirao se, štoviše, još dublji sukob pape i cara.

Tada, 750-ih godina, buduća važnost rane karolinške države mogla se tek naslućivati, iako su miješanja kralja Pipina Malog u italske sukobe jasno nagovještavala buduću smjer franačke ekspanzije. On se 753. – 754. godine upleo u papin sukob s Aistulfom razbivši langobardsku prijetnju gradu Rimu i povrativši “Svetom Petru” teritorij nekadašnjeg Egzarhata i Rimskog dukata (iako se u oba slučaja zapravo radilo o prethodno bizantskom posjedu). Neobičnu političku i nejasnu državnu situaciju u tom trenutku dobro opisuje I. Goldstein: “Tako se na, donekadavno neprijeporno bizantskom teritoriju, uz jadransku obalu našlo više stranaka: vojnički najjači Franci, Langobardi koji zapravo vladaju te papa koji najnovijim sporazumima treba ta područja i dobiti. Istovremeno, nitko nije poricao Carstvu teoretsku vlast nad ovim oblastima, ali mu je nitko nije želio ni prepustiti”.¹⁰ I kada je nešto kasnije kralj Pipin iznova morao intervenirati da bi se odredbe mirovnog ugovora poštovale – predavši zauzeta područja papi i time faktično od bivših bizantskih posjeda oblikovavši crkvenu državu – reakcija Konstantinopola je bila mlaka, ograničivši se na darove upućene Pipinu da bi oslobođene teritorije vratio Bizantu, a ne rimskom biskupu. Pasivnost bizantske vlasti bila je potpuna jer su izaurijski carevi tada bili zaokupljeni drugim nedaćama u borbama protiv Bugara na Balkanu te protiv Arapa na Bliskom Istoku.

Nestanak Egzarhata nije ipak značio i nestanak njegovih upravnih tradicija: prema kroničaru

Ravenna; moreover, an even deeper conflict between the pope and the emperor was looming.

Then, during the 750s, the future importance of the early Carolingian state could only be glimpsed, although the interference of King Pippin the Younger in the Italic conflicts clearly hinted at the future direction of the Frankish expansion. In 753 – 754 he became embroiled in the papal conflict with Aistulf, shattering the Lombard threat to the city of Rome and returning the territory of the former Exarchate and the Duchy of Rome to “Saint Peter” (although in both cases it was actually a former Byzantine territory). The unusual political and unclear constitutional situation at the time is well described by I. Goldstein: “Thus, in the until recently undisputed Byzantine territory, along the Adriatic coast, there were several parties: the Franks who were strongest in the military sense, the Lombards who actually ruled and the pope who, according to the latest agreements, should get those areas. At the same time, no one denied the Empire’s theoretical authority over these areas, but no one wanted to cede them to the Empire.”¹⁰ And later, when King Pippin had to intervene again to enforce the terms of the peace treaty – by handing over the occupied territories to the pope and effectively shaping the church state from the former Byzantine territories – Constantinople’s reaction was lukewarm, limiting itself to sending gifts to Pippin so that he would return the liberated territories to Byzantium, and not to the Roman bishop. The passivity of the Byzantine government was complete because, during that time, the Isaurian emperors were preoccupied with other troubles and fights against the Bulgarians in the Balkans, and against the Arabs in the Middle East.

However, the disappearance of the Exarchate did not mean the disappearance of its administrative traditions: according to the chronicler Agnello, the Archbishop Sergius of Ravenna ruled the area entrusted to him not only as a spiritual shepherd, but explicitly “like an exarch”, appropriating all administrative power. Such characterization of Sergius’ authority offered by this chronicler of Ravenna is supported by contemporary papal correspondence, warning against the growing power of the archbishops of Ravenna. In several successive compromises, the pope’s supreme authority over Ravenna

¹⁰ Goldstein 1992: 123.

¹⁰ Goldstein 1992: 123.

Agnellu, ravenski nadbiskup Sergije vladao je povjerenim mu područjem ne samo kao duhovni pastir, već izričito “poput egzarha”, prisvojivši i svu upravnu vlast. Takvu karakterizaciju Sergijeve vlasti koju je ponudio taj ravenski kroničar potkrepljuje suvremena papinska korespondencija, upozoravajući na osiljenje ravenskih nadbiskupa. U nekoliko uzastopnih kompromisa, papina je vrhovna vlast nad Ravennom priznata, ali je svakodnevna administracija prepuštena ravenskim nadbiskupima što se – s obzirom na njihove ogromne posjede oko Ravenne te političke i ekonomske veze s lokalnom aristokracijom – nije moglo izbjeći. U središnjim su desetljećima VIII. stoljeća ravenski crkveni poglavari vladali svojim područjem kao realno samostalni vlastodršci, ne priklanjajući se ni papinskim ni bizantskim političkim interesima.

Usprkos tome i sukcesivnom njegovanju “posebnih odnosa” između Ravenne i Karolingâ, Karlovo odnošenje skupocjenog građevinskog materijala i dekoracije iz Ravenne u Aachen 787. godine označilo je, kako Herrin trijezno primjećuje, suton strateške važnosti grada, sada transformiranog isključivo u izvorište carskog simbolizma – ali trajno lišenog carske moći.

Izučavanje transformacije rimskog svijeta na Zapadu nije moguće bez izučavanja povijesti Ravenne. Knjigom Judith Herrin sada smo dobili solidno polazište za nj.*

* Nekoliko *lapsus calami*: Bizantsko Carstvo održalo se do 1453., ne 1435. godine (xxx); fragmenti *Ravenskih anala* pohranjeni u katedrali u Merseburgu nisu ilustrirani na tablama 17 i 18, već 25 i 26 (27); Valentinijan III. i Eudoksija nisu odsjeli u Dioklecijanovoj palači u Splitu po povratku sa svog vjenčanja u Solunu na Zapad 437. godine, već je to učinila Gala Placidija 423./424. godine, s tada još malodobnim Valentinijanom (43–44); salonitanski nadbiskup koji je pristao uz Shizmu Triju poglavlja zvao se *Frontinianus*, ne *Frontius* (209; proganjan je 554., a njegove sljedbenike u Dalmaciji pod nazivom “frontinijanisti” spominje u svojoj korespondenciji još Grgur Veliki oko 600., što je potvrda žilavosti shizme); smrt Karla Velikog uslijedila je tridesetak godina nakon njegova drugog posjeta Rimu (781.), ne četrdesetak (364); referenca na nastavljača kronike Prospera Tirona treba se odnositi na IX. svezak niza *Auctores antiquissimi* unutar *Monumenta Germaniae Historica*, ne na XI. svezak (416, bilj. 2).

was recognized, but the day-to-day administration was left to the Ravenna archbishops, which – given their vast estates around Ravenna, and political and economic ties to the local aristocracy – could not be avoided. In the central decades of 8th century, the church leaders of Ravenna in reality ruled their territory as independent rulers, not adhering to either papal or Byzantine political interests.

Despite this and the successive cultivation of “special relations” between Ravenna and the Carolingians, Charlemagne’s removal of precious building materials and decorations from Ravenna to Aachen in 787 marked, as Herrin judiciously notes, the twilight of the city’s strategic importance, which was now transformed exclusively into a source of imperial symbolism – yet permanently deprived of imperial power.

Studying the transformation of the Roman world in the West is not possible without studying the history of Ravenna. With Judith Herrin’s book, we now have a solid starting point.*

* A couple of *lapsus calami*: The Byzantine Empire lasted until 1453, not 1435 (xxx); fragments of the *Annals of Ravenna* kept in the cathedral of Merseburg are not illustrated in tables 17 and 18, but in 25 and 26 (27); Valentinian III and Eudoxia did not stay in Diocletian’s Palace in Split after their return from their wedding in Thessaloniki to the West in 437, but Galla Placidia did so in 423/424, with the then still underage Valentinian (43–44); the Salonitan archbishop who sided with the Schism of the Three Chapters was named *Frontinianus*, not *Frontius* (209; he was exiled in 554, and his followers in Dalmatia are mentioned in the correspondence of Gregory the Great as “frontinianists” around 600, which confirms the tenacity of the schism); the death of Charlemagne followed some thirty years after his second visit to Rome (781), not forty (364); the reference to the continuation of the Chronicle of Prosper of Aquitaine should refer to volume IX of the series *Auctores antiquissimi* within the *Monumenta Germaniae Historica*, not to volume XI (416, note 2).

Bibliografija / Bibliography

- Agnellus 2004 – Agnellus of Ravenna, *The Book of Pontiffs of the Church of Ravenna*, translation, introduction & notes D. M. Deliyannis, Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2004.
- Borges 1964 – Jorge Luis Borges, *Labyrinths. Selected stories & other writings*, eds. D. A. Yates & J. E. Irby, preface A. Maurois, New York: New Directions Publishing, 1964.
- Borges 1999 – Jorge Luis Borges, *Aleph*, prev. / transl. M. Telečan, M. Grčić & A. Goldstein, Zagreb: Zagrebačka naklada, 1999.
- Brown 1984 – Thomas S. Brown, *Gentlemen and Officers. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy*, Rome: British School in Rome, 1984.
- Cosentino 1996 – Salvatore Cosentino, *Prosopografia dell'Italia bizantina (493-804)*, vol. I, Bologna: Editrice Lo Scarabeo, 1996.
- Cosentino 2020 – Salvatore Cosentino (ed.), *Ravenna and the Traditions of Late Antique and Early Byzantine Craftsmanship: Labour, Culture and Economy*, Millennium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. 85, Berlin – Boston: De Gruyter, 2020.
- Deichmann 1958-1989 – Friedrich Wilhelm Deichmann, *Ravenna. Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, Bd. I-II/3, Wiesbaden – Stuttgart: F. Steiner, 1958.-1989.
- Deliyannis 2010 – Deborah M. Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Diaconus 2010 – Paulus Diaconus / Pavao Đakon, *Historia Langobardorum / Povijest Langobarda*, prev. / transl. R. Ščerbe, H. Šugar, komentar i studije / commentary and studies T. Galović, I. Goldstein, H. Gračanin, Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2010.
- Diehl 1888 – Charles Diehl, *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751)*, Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome 53, Paris: Ernest Thorin, 1888.
- Gasparri 1992 – Stefano Gasparri, Droctulfo (Drocton, Droctulfus), u / in: *Dizionario biografico degli Italiani*, 41, Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 1992, 703–705.
- Gasparri & Gelichi 2017 – Stefano Gasparri & Sauro Gelichi (eds.), *The Age of Affirmation: Venice, the Adriatic and the Hinterland between the 9th and 10th Centuries*, Turnhout: Brepols, 2017.
- Gelichi & Negrelli 2017 – Sauro Gelichi & Claudio Negrelli (eds.), *Adriatico altomedievale (VI-XI secolo). Scambi, porti, produzioni*, Venezia: Edizioni Ca' Foscari, 2017.
- Gelichi & Gasparri 2018 – Sauro Gelichi & Stefano Gasparri (eds.), *Venice and its Neighbors From the 8th to 11th Century: Through Renovation and Continuity*, Leiden – Boston: Brill, 2018.
- Goldstein 1992 – Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.*, Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1992.
- Guillou 1969 – André Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'Empire Byzantin au VIIe siècle: l'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Roma: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1969.
- Gunjača 1973 – Stjepan Gunjača, Tri preživjela predhrvatska toponima, u / in: *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji. Knj. II. Rasprave*, Zagreb: Školska knjiga, 1973, 1–32.
- Hartmann 1889 – Ludwig M. Hartmann, *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540-750)*, Leipzig: Hirzel, 1889.
- Herrin & Nelson 2016 – Judith Herrin & Jinty Nelson (eds.), *Ravenna: its role in earlier medieval change and exchange*, London: Institute of historical research, 2016.
- Hutton 1913 – Edward Hutton, *Ravenna: A Study*, London – Toronto: J. M. Dent & Sons, 1913.
- La Rocca & Majocchi 2015 – Cristina La Rocca & Piero Majocchi (eds.), *Urban Identities in Northern Italy, 800–1100 ca.*, Turnhout: Brepols, 2015.
- Marini 1805 – Luigi Gaetano Marini, *I papiri diplomatici*, Roma: Stamperia della Sacra Congregazione de Propaganda Fide, 1805.
- Martindale 1980 – John Robert Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire, vol. II: A.D. 395-527*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Milošević 2017 – Ante Milošević, *Arheologija Sinjskoga polja*, Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2017.
- Nagl 1934 – Assunta Nagl, Theoderich der Grosse, u / in: *Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Hrsg. W. Kroll, K. Mittelhaus, Bd. VA 2, Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1934., 1745–1771.
- Nikolajević 1961 – Ivanka Nikolajević, Solinski pečat egzarha Pavla (723-726), *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, VII, Beograd, 1961, 61–66.

Nikolajević 1971 – Ivanka Nikolajević, Veliki posed u Dalmaciji u V i VI veku u svetlosti arheoloških nalaza, *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, XIII, Beograd, 1971, 277–292.

Nikolajević 1973 – Ivanka Nikolajević, The Redemption of Captives in Dalmatia in the 6th and 7th century, *Balcanoslavica*, 2, Prilep, 1973, 73–79.

Schönfeld 1911 – Moritz Schönfeld, *Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg: C. Winter, 1911.

Skoblar 2021 – Magdalena Skoblar (ed.), *Byzantium, Venice and the Medieval Adriatic: spheres of maritime power and influence, c. 700–1453*, Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

Tjäder 1954-1982 – Jan-Olof Tjäder, *Die Nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445-700*, vol. I-III, Stockholm: Skrifter utgivna av Svenska institutet i Rom, 1954-1982.

Von Simson 1948 – Otto G. Von Simson, *Sacred Fortress: Byzantine Art and Statecraft in Ravenna*, Chicago: University of Chicago Press, 1948.

West-Harling 2015 – Veronica West-Harling (ed.), *Three Empires, Three Cities: Identity, Material Culture and Legitimacy in Venice, Ravenna and Rome, 750–1000*, Turnhout: Brepols, 2015.

West-Harling 2020 – Veronica West-Harling, *Rome, Ravenna and Venice, 750–1000: Byzantine Heritage, Imperial Present, and the Construction of Civic Identity*, Oxford: Oxford University Press, 2020.

MATEO BRATANIĆ, POMORSTVO DALMACIJE U 19. STOLJEĆU: OTOK HVAR U TRANZICIJI

Zadar; Stari Grad: Sveučilište u Zadru; Muzej Staroga Grada, 2020., 207 stranica, 19 slika,
13 tablica. ISBN: 978-953-331-286-6.

Zadar; Stari Grad: University of Zadar; Stari Grad Museum, 2020, 207 pages, 19 figures,
13 tables. ISBN: 978-953-331-286-6.

MILORAD PAVIĆ, VJEŠTINA PLOVIDBE: NAVIGACIJA SVJETSKIM MORIMA U DOBA VELIKIH GEOGRAFSKIH OTKRIĆA

Zadar: Sveučilište u Zadru, 2021., 195 stranica, 37 slika. ISBN: 978-953-331-311-5.

Zadar: University of Zadar, 2021, 195 pages, 37 figures. ISBN: 978-953-331-311-5.

Recentna sveučilišna izdanja iz nacionalne i svjetske pomorske povijesti
Recent university publications in national and world maritime history

Među nedavno objavljenim izdanjima Sveučilišta u Zadru dvije su monografije djelatnika Odjela za povijest s tematskim odrednicama iz znanstvene grane pomorske povijesti. Knjiga dr. sc. Matea Bratanića, izv. prof., *Pomorstvo Dalmacije u 19. stoljeću: otok Hvar u tranziciji* te knjiga dr. sc. Milorada Pavića, red. prof., *Vještina plovidbe: navigacija svjetskim morima u doba velikih geografskih otkrića* još su jedan plod dugogodišnjega kontinuiteta znanstvenoistraživačkoga pristupa povijesti pomorstva na zadarskome Odjelu za povijest.

Knjiga *Pomorstvo Dalmacije u 19. stoljeću: otok Hvar u tranziciji* autora Matea Bratanića objavljena je sredinom 2020. godine. U „Uvodnim napomenama“ i prvom poglavlju „Pomorska povijest kao presudna povijest Jadrana“ (str. 11–20) jasno su predstavljene tematske, vremenske, geografske i metodološke odrednice rada. Autor pomorski teorijski pristup drži ključnim s obzirom na to da je

Among the recent publications of the University of Zadar are two monographs on the scientific branch of maritime history written by the faculty of the Department of History. The book by the Associate Professor Mateo Bratanić *Dalmatian Seafaring in the 19th century: The Island of Hvar in Transition* (original title: *Pomorstvo Dalmacije u 19. stoljeću: otok Hvar u tranziciji*) and the book by Professor Milorad Pavić *Art of navigation: navigating the world's oceans during the Age of Discovery* (original title: *Vještina plovidbe: navigacija svjetskim morima u doba velikih geografskih otkrića*) are another product of the long-term continuity of the scientific research of maritime history at the Department of History in Zadar.

The book *Dalmatian Seafaring in the 19th century: The Island of Hvar in Transition* by Mateo Bratanić was published in mid-2020. The *Introductory Notes* and the first chapter, *Maritime History as the Crucial History of the Adriatic* (pp. 11–20) clearly present the

„povijest otoka Hvara prije svega povijest interakcije otočnog pučanstva i mora“ (str. 7). Među prethodnim istraživačima hvarske pomorske povijesti čije opuse kritički sagledava, Bratanić, i sam Hvaranin, osobit *homage* daje akademiku Grgi Novaku. Autorova evaluacija definicije i taksonomije pomorske povijesti te razvoja istraživačkih tendencija i perspektiva u nacionalnim i globalnim okvirima može se okarakterizirati kao svojevrsni memorandum povijesti pomorstva u hrvatskoj historiografiji koji bi mogao postati nezaobilaznim polazištem za daljnja istraživanja.

Poglavlje „Otok Hvar u kontekstu pomorske povijesti“ (str. 21–34) donosi opis geostrateškog smještaja Hvara i drugih značajki prostora koje su višestoljetnim iskustvima integrirana u funkciju plovidbe. Prikazujući stoljeća hvarske pomorske povijesti, autor se detaljnije zaustavlja na analizi *Hrvatskih pomorskih regesta* Nikole Čolaka kao višeslojnih izvora za proučavanje naše pomorske povijesti 18. stoljeća, pri čemu mu se „policentrični otočni sustav luka“ s trgovačko-transportnom ulogom otkriva kao struktura dugog trajanja. Tu će činjenicu uzeti kao važan konstruktivni čimbenik za uspon brodarstva u 19. stoljeću, što je središnja vremenska odrednica ovog rada.

Vjerno načelu od općega k posebnome, u idućem se poglavlju (str. 35–52) opisuju mijene u osvit novoga stoljeća i nezavidan položaj Kraljevine Dalmacije koja je ostala izvan policentričnoga sustava austrijske pomorske trgovine (Venecija, Trst i Rijeka). Razmatra se uređenje trgovinsko-pomorskoga sustava, učinak austrijskih administrativnih reformi, ustroj pomorske službe i zakonodavstveni okvir (*Editto politico* i *Code de commerce*). Navedeni sustav u manjoj se mjeri odrazio i na Dalmaciju u kojoj se otok Hvar pokazuje pogodnim za *case-study* istraživački pristup. Nakon mletačkoga razdoblja stagnacije, u razdoblju prve austrijske uprave dolazi do značajne konjunktura, potom do ponovnoga pada u vremenu francuske uprave te naposljetku do nove konjunktura u vremenu nove i stoljetne austrijske vlasti na Jadranu. Odraz tih mijena, prikazanih u manjemu poglavlju „Brodarstvo u usponu“ (str. 53–60), autor nalazi u izvorima o kretanju broja jedrenjaka koje analizira tipološki, vlasnički i prema lučkoj pripadnosti te kroz aktivnost brodogradilišta. Otok Hvar ima vlastiti

tematic, temporal, geographical and methodological determinants of the book. The author considers the maritime theoretical approach to be crucial, given that “the history of the island of Hvar is primarily the history of the interaction between the islanders and the sea” (p. 7). Among the previous researchers of Hvar’s maritime history, whose works he critically examines, Bratanić, himself a native of Hvar, pays special homage to academic Grga Novak. The author’s evaluation of the definition and taxonomy of maritime history and the development of research tendencies and perspectives in national and global contexts can be characterized as a kind of memorandum on the maritime history in Croatian historiography that could become an indispensable starting point for further research.

The chapter *The Island of Hvar in the Context of Maritime History* (pp. 21–34) provides a description of the geostrategic location of Hvar and other features of the area that have been integrated into the function of navigation through centuries of experience. Presenting the centuries of Hvar’s maritime history, the author dwells on the analysis of the *Croatian Maritime Regesta* by Nikola Čolak as a multi-layered source for studying our maritime history of the 18th century. The “polycentric system of island ports” with a trade-transport function is revealed as a long-lasting structure. The author takes this fact as an important constructive factor of the rise of the shipping industry in the 19th century, which is the central period of this book.

True to the principle from general towards specific, the next chapter (pp. 35–52) describes the changes at the dawn of the new century and the difficult position of the Kingdom of Dalmatia, which remained outside the polycentric system of Austrian maritime trade (Venice, Trieste and Rijeka). The regulation of the maritime trade system, the impact of Austrian administrative reforms, the structure of the maritime service and the legislative framework (*Editto politico* and *Code de commerce*) are discussed. The aforementioned system has, to a lesser extent, affected Dalmatia, where the island of Hvar proved to be suitable for a case-study research approach. After the Venetian period of stagnation, during the period of the First Austrian Administration there was significant economic activity, then another decline during the French Administration and finally, renewed economic activity during the century-long Second Austrian Administration on the Adriatic coast. The reflections of these changes, presented in a small chapter *The Rise of the Shipping Industry* (pp. 53–60), are found by the author in the sources about the number of sailing

sustav luka povezanih s privrednim potencijalom vlastite unutrašnjosti te je kao takav vitalan dio splitske regije.

„Brodarstvo na vrhuncu“ (str. 61–82) obrađuje razdoblje od sredine 19. stoljeća, „u kojem hvarsko brodarstvo ulazi u najslavnije razdoblje svoje prošlosti“. Takvoj konjunkturi pogodovala je tržišna potreba za žitom koje hvarski brodari prevoze između crnomorskih i zapadnoeuropskih luka u sustavu slobodne plovidbe, neutralnost Austrijskoga Carstva u vrijeme Krimskoga rata, smanjenje fonda srdela u hvarsko-viškome akvatoriju, ali i kolizija s linijskim prijevozom austrijskoga Llyoda koji ih je nagnao da kruh potraže u velikoj obalnoj i dugoj plovidbi kojoj parobrodi još nisu bili vični. I ovdje autor svoje tvrdnje potkrepljuje višeslojnim čitanjem izvora o brodovima, lukama, teretima transporta, pomorskim poduzetnicima iz obitelji Duboković, Novak, Maroević i Gamulin. Nasuprot dosadašnjim historiografskim narativima o fenomenu hvarske broderske ekspanzije 19. stoljeća, autor je promatrani uspon brodarstva skloniji interpretirati kao dugotrajni proces nastanka otočne flote, čiji je začetak u razdoblju Mletačke Republike.

Šesto poglavlje „*Algarve (Buon Padre)*“, jedini hvarski parobrod“ (str. 83–92) donosi pregled razvoja brodova na paruu na Jadranu, analizirajući razloge zaostatka Hvarana u tom području. Izuzetak čini parobrod *Algarve* koji 1900. godine dolazi u posjed obitelji Novak iz Hvara kao većinskih dioničara. U nastavku se donose podatci o operativnim i tehničkim karakteristikama toga broda, plovidbenim pravcima, teretu i njegovoj sudbini.

Poglavlje „Ribarstvo“ (str. 93–106) daje uvid u izlov srdela u srednjodalmatinskome akvatoriju u dostupnim izvorima od 15. do 19. stoljeća, pri čemu se također uočava kontinuitet mletačkih struktura. Pitkim i širokoj publici razumljivim stilom autor piše o lovu srdela mrežama vojkama i tratama, sukobima između ribara različitih staleža, između ribara i vlasti, o upadima talijanskih ribara, tzv. kjozota i puljiza. Od sredine stoljeća, zbog broderske konjunktore, dolazi do diversifikacije djelatnosti u ribarstvu i stapanja te privredne grane s pomorskom trgovinom, što autor drži svojevrsnim fenomenom hvarske pomorske povijesti.

S takvim je razvojem u uskoj vezi i iduće poglavlje „Hvarani izvan Jadrana“ (str. 107–122). Prvi poduzetnički pothvati analiziraju se kroz zatvoreni krug

ships, which are analysed according to type, ownership and port affiliation, and through shipyard activity. The island of Hvar has its own system of ports associated with the economic potential of its own interior and it is a vital part of the Split region as such.

The Peak of the Shipping Industry (pp. 61–82) deals with the period from the middle of the 19th century “in which Hvar shipping enters the most glorious period of its past”. Such economic activity was favoured by the market need for grain which was transported by Hvar shipowners between the Black Sea and Western European ports in the tramp service system. The neutrality of the Austrian Empire during the Crimean War, the reduction of sardine stock in Hvar-Vis waters, and the collision with the Austrian Lloyd liner service urged them to seek bread in a near-coastal and long-distance voyages to which steamships were still unaccustomed. The author supports his claim by a multi-layered reading of sources on ships, ports, cargo, maritime entrepreneurs from the Duboković, Novak, Maroević and Gamulin families. Contrary to previous historiographical narratives about the phenomenon of Hvar’s 19th century shipping expansion, the author is more inclined to interpret the rise of shipping as the long process of the formation of the island fleet, which dates back to the Venetian Republic.

The sixth chapter *Algarve (Buon Padre), the only Hvar steamer* (pp. 83–92) provides an overview of the development of steamers in the Adriatic, analysing the reasons of Hvar’s struggle in that area. The exception is the steamer *Algarve*, which in 1900 came into the possession of the Novak family from Hvar as majority shareholders. In continuation is the information on the operational and technical characteristics of the ship, its sailing routes, cargo and its fate.

The chapter *Fishing* (pp. 93–106) provides an insight into sardine fishing in the central Dalmatian waters through available sources from the 15th – 19th century, where the continuity of Venetian structures is also observed. In a flowing style, understandable to the general public, the author writes about sardine fishing with driftnets and dragnets, conflicts between the fishermen of different classes, conflicts between the fishermen and the authorities, and about the incursions of Italian fishermen, the so-called “kjozoti” and “puljizi”. Since the middle of the century, due to the rise in shipping, there has been a diversification of fishing activities and the merging of this industry with maritime trade, which the author considers as a phenomenon of Hvar’s maritime history.

od izlova, prerade, konzerviranja, transporta i prodaje ribe. Takva je, primjerice, bila pionirska ribarско-brodarska sredozemna operacija paruna Tomaža Novaka 1861. godine na otoku Lampedusi, a potom su uslijedili i pothvati drugih otočkih obitelji na Siciliji, obalama Afrike, u Portugalu i drugdje na obodima Sredozemlja. To će rezultirati i trajnim naseljavanjem pojedinih hvarskih pomorskih obitelji u tim udaljenim sredozemnim emporijima, kao i ženidbenim vezama s autohtonim stanovništvom. U tom je kontekstu autor prikazao i epopeju o putovanju Sredozemljem peliga *Giuseppe II.* kapetana Jurja Maroevića. Crpeći podatke i iz bogate pisane ostavštine protagonista tih novih stremljenja, u opisanim događanjima i procesima autor jasno razabire tragove globalizacijskih aspekata 19. stoljeća.

„Epilog“ (str. 123–128) donosi rekapitulaciju spoznaja o „zlatnom dobu hvarskog jedrenjačkog brodarstva“ koje su evaluirane u prethodnim poglavljima. Izlazak hvarskih pomoraca iz Jadrana bio je dakle uvjetovan lokalnim prirodnim datostima (nedostatak plave ribe) i globalnom gospodarskom konjunkturu. Hvarani su na te izazove odgovorili odvažnim poduzetničkim pothvatima pronasavši svoje mjesto u kozmopolitskome svijetu Sredozemlja. Taj će uzlet ući u silaznu putanju krajem 19. stoljeća kada se slobodna plovidba povlači pred linijskom parobrodarskom plovidbom pod pokroviteljstvom države i velikih kompanija.

Naposljetku autor donosi popis korištenih izvora i literature (str. 129–142), tablice i grafove (str. 143–197) s iscrpnim statističkim pokazateljima prikupljenim iz brojnih arhivskih vrela koja su dijelom interpretirana u samome tekstu, a dijelom donesena u obliku pogodnome za moguće iscrpnije analize zainteresiranih čitatelja. Djelo završava vjernim ilustracijama (str. 198–207) onoga što čini narativni dio knjige.

Ne umanjujući značaj ranijih historiografskih pregnuća, Bratanić će ovim djelom uvelike pridonijeti redefiniranju dosadašnjih istraživačkih paradigmi u proučavanju pomorske povijesti. Na primjeru otoka Hvara ukazao je na važno mjesto pomorske povijesti među granama povijesne znanosti. Djelo *Otok Hvar u tranziciji* zasigurno će opravdati autorov uvodno priželjkivani doprinos u aktualiziranju prošlosti radi boljega razumijevanja sadašnjosti kao uzvišene svrhe historijske znanosti.

The next chapter, *The People of Hvar Outside the Adriatic*, is closely related to such developments (pp. 107–122). The first entrepreneurial ventures are analysed through a closed circle of catching, processing, canning, transporting and selling fish. Such was, for example, the pioneering fishing and shipping Mediterranean operation of the master Tomaž Novak in 1861 on the island of Lampedusa, followed by ventures of other island families in Sicily, the coast of Africa, Portugal and elsewhere on the Mediterranean. This will result in the permanent settlement of some Hvar maritime families in these remote Mediterranean emporiums, as well as marital ties with the indigenous population. In this context, the author presented the epic about the journey of the *pelig* (a type of traditional Adriatic sailing vessel with two masts) “*Giuseppe II*” through the Mediterranean under the Captain Juraj Maroević. Drawing data from the rich written legacy of the protagonists of these new aspirations, in the described events and processes the author clearly discerns the subtle aspects of the globalisation of the 19th century.

The Epilogue (pp. 123–128) brings a recapitulation of the knowledge about “the golden age of Hvar sail-ship industry” which was evaluated in the previous chapters. The departure of Hvar sailors from the Adriatic was therefore conditioned by the local natural resources (the lack of blue fish) and the global economic situation. The people of Hvar responded to these challenges with daring entrepreneurial ventures, finding their place in the cosmopolitan world of the Mediterranean. This ascent will enter a downward trajectory at the end of the 19th century when tramp services retreated before steam liners under the patronage of the state and large companies.

Finally, the author provides a list of sources and literature (pp. 129–142), tables and graphs (pp. 143–197) with comprehensive statistical indicators collected from numerous archival sources, which are partly interpreted in the text, and partly adopted in a form suitable for more comprehensive analyses by the interested readers. The work ends with faithful illustrations (pp. 198–207) of the narrative part of the book.

Without diminishing the importance of earlier historiographical endeavours, Bratanić’s book will greatly contribute to redefining the current research paradigms in the study of maritime history. On the example of the island of Hvar, he pointed out the important location of maritime history among the branches of historical science. The book *Dalmatian Seafaring in the 19th century: The Island of Hvar in Transition* will certainly justify the

Druga knjiga koja se ovdje prikazuje, *Vještina plovidbe: navigacija svjetskim morima u doba velikih geografskih otkrića* autora dr. sc. Milorada Pavića, red. prof. na Odjelu za povijest Sveučilišta u Zadru, objavljena je početkom 2021. godine u biblioteci Udžbenici Sveučilišta u Zadru. S obzirom na višegodišnje nastavničko iskustvo, autor naglašava da je knjiga nastala prema potrebama studenata, ne umanjujući njezinu vrijednost za ostalu akademsku i neakademsku publiku.

U „Predgovoru“ (str. 6–7) pojašnjen je izbor naslova – upravo je razvoj pomorske vještine omogućio velika geografska otkrića. Time je postavljen zahtjev da se u povremenim diskursima čitatelje obogati širinom problema navigacije tijekom velikih geografskih otkrića. Vremenska odrednica sadržaja ograničena je na ranonovovjekovno razdoblje 15. i 16. stoljeća jer su tada otkrivene konture gotovo svih kontinenata te je u sljedećem razdoblju paradigma prešla na intenzivniju kolonizaciju i eksploataciju novootkrivenih zemalja.

„Uvod“ (str. 9–20) predstavlja jedanaest preduvjeta koji su u većoj ili manjoj mjeri doveli do velikih geografskih otkrića. Među njima je značajna uloga pridana znanstvenom uzletu koji je omogućio suživot Arapa i Židova sa španjolskim kršćanima prije i nakon rekonkviste. Upravo su oni, kasnije boraveći na dvorovima katoličkih vladara Pirinejskog poluotoka, dali neizostavan doprinos matematičarima, astronomiji i drugim znanjima koja su posljedično usavršila navigacijsku vještinu Španjolaca i Portugalaca. U dijelu o karakteru i pokretačkim motivima istraživačkih putovanja vidljiv je odmak od prevladavajućih tradicionalnih interpretacija o otkrićima isključivo kao o avanturizmu, pomicanju granica i želji za slavom na štetu smišljenim poduzetničkim inicijativama kraljevsko-bankarskih veza s ciljem stjecanja moguće materijalne dobiti.

Poglavlje „Plovidba svjetskim morima 15. i 16. stoljeća u svjetlu prezimanja europskih sila“ (str. 21–70) donosi tijek velikih geografskih otkrića pri čemu se stožerni trenutci otkrića stavljaju u kontekst prisutnoga društvenog ozračja i političke događajnice. U navedenom razdoblju najveći obol dali su Portugal i Španjolska – od Henrika Pomorca preko „trolista velikih svjetskih istraživača“: Kristofora Kolumba, Vasca da Game i Ferdinanda Magellana do konkvistadora

author's desire (expressed in the *Introduction*) to contribute to the actualisation of the past so that the present may be understood better, which is, after all, the sublime purpose of historical science.

The second book presented here, *Art of navigation: navigating the world's oceans during the Age of Discovery* by the Professor Milorad Pavić from the Department of History of the University of Zadar, was published in early 2021 in the library Textbooks of the University of Zadar. Given his many years of teaching experience, the author emphasizes that the book was created according to the needs of students, without diminishing its value to other academic and non-academic audiences.

In the *Preface* (pp. 6–7), the choice of the title “*The Art of Navigation*” is explained by the fact that the development of maritime skills has enabled great geographical discoveries. This requires, in occasional discourses, the readers to become enriched by the breadth of navigational problems during major geographical discoveries. The content of the book is temporally limited to the early modern period of the 15th and 16th century, because the contours of almost all continents were discovered within this framework, and in the following period the paradigm shifted towards an intensive colonisation and exploitation of the newly discovered lands.

The *Introduction* (pp. 9–20) presents eleven prerequisites that have, to a greater or lesser extent, led to great geographical discoveries. Among them, a significant role was given to the scientific ascent that was made possible by the coexistence of the Arabs and the Jews with the Spanish Christians before and after the *Reconquista*. It was they who, by staying at the courts of the Catholic rulers of the Iberian Peninsula, made an indispensable contribution to mathematics, astronomy and other knowledge that consequently perfected the art of navigation of the Spanish and the Portuguese. The section about the character and the motives of research trips shows a departure from the prevailing traditional interpretations of world discoveries solely as adventurism, pushing boundaries and the desire for glory to the detriment of deliberate entrepreneurial royal-banking initiatives to gain potential material gain.

The chapter *Navigating the World Seas in the 15th and 16th Century in the Light of the Conquest by the European Powers* (pp. 21–70) describes the course of the great geographical discoveries where the pivotal moments of discovery are placed in the context of the present social

Hernana Cortesa i Francisca Pizzara. Pažnja je posvećena i posljedicama koje su uslijedile nakon otkrića, i za zemlje matice i za područja tzv. Zapadnih Indija, u pogledu iskorištavanja prirodnih resursa, kolonizacije, nestanka domorodačkih civilizacija i makroekonomskih posljedica otkrića. Nadalje, opisana su engleska, francuska i nizozemska pregnuća u otkrivanju Novoga svijeta koja su u promatranome razdoblju ipak bila manjega opsega u odnosu na zemlje Pirinejskoga poluotoka. Pritom autor gradi priču vješto ispreplićući diplomatsku povijest s poviješću pomorstva koja je osobito intrigantna u odnosima Engleske i Španjolske. Dobar je primjer generacija engleskih pomoraca čiji je najpoznatiji predstavnik Francis Drake uz „blagoslov“ kraljice Elizabete I. pljačkao španjolske i portugalske konvoje. Potom se razmatra uspostava portugalskoga trgovinskog monopola na Indijskome oceanu, preuzimanje inicijative Engleza i Nizozemaca te naposljetku *modus operandi* uspostavljene trgovačke mreže na Tihome oceanu.

Kao prva od „temeljnih pretpostavki velikih geografskih otkrića“, u trećemu poglavlju „Brodovi na svjetskim morima i oceanima u 15. i 16. stoljeću“ (str. 71–86) ocjenjuje se doprinos europskih brodova tipa karavela, karaka i galijun kroz brodograđevne elemente, maritimne sposobnosti, tehničke karakteristike i brodsko naoružanje. Razmotrena je i džunka kao navažniji azijski brod.

Poglavlje „Novi svijet na geografskim kartama“ (str. 87–100) prati razvoj kartografske znanosti koja je bila nezaobilazno „pomagalo“ u istraživačkim putovanjima. Slikovit je primjer (ne)očekivanoga utjecaja Toscanellijeve karte na ishod prvoga Kolumbova putovanja. Kartografija će svoj polet dobiti u potrebi europskih vladara da se granice interesnih sfera Novoga svijeta što točnije utvrde, pa će premjeravajući dostignute daljine napraviti znatan iskorak na tom polju. Kartografija je dakle bila u službi i pod monopolom imperijalnih vlasti kao polutajni proces u suradnji kartografa, brodskih pilota i kapetana. Među brojnim kartografima i njihovim djelima koje autor analizira, istaknimo tek Gerardusa Mercatora i njegov prikaz Novoga svijeta na karti iz 1569. te nov način projiciranja Zemljine površine kroz uspravnu konformnu cilindričnu projekciju. Ipak, autor naglašava da se u tom razdoblju pomorci više oslanjaju na portulanske karte nego na one koje se temelje na matematičkoj osnovi, što će biti karakteristikom idućega razdoblja.

atmosphere and political events. In that period, Portugal and Spain have been the most successful – from Prince Henry the Navigator, through “the triad of great world explorers” Christopher Columbus, Vasco da Gama and Ferdinand Magellan, to the conquistadors Hernán Cortés and Francisco Pizarro. Attention is also paid to the consequences that followed the discoveries, both for the home countries and for the areas of the so-called West Indies, in terms of natural resource exploitation, colonisation, the disappearance of indigenous civilizations and the macroeconomic consequences of the discoveries. Furthermore, the English, French and Dutch efforts to discover the New World are described, which in the observed period were somewhat smaller in comparison to the countries of the Iberian Peninsula. In doing so, the author builds the story by skilfully intertwining diplomatic history with maritime history, which is particularly intriguing when it comes to the relations between England and Spain. A good example is the generation of English sailors whose most famous representative, Francis Drake, robbed the Spanish and Portuguese convoys with the “blessing” of Queen Elizabeth I. The establishment of the Portuguese trade monopoly in the Indian Ocean, the English and the Dutch take-over of the initiative, and finally the *modus operandi* of the established trade network in the Pacific Ocean are also considered.

As the first of the “fundamental assumptions about great geographical discoveries”, the third chapter *Ships on the world seas and oceans in the 15th and 16th century* (pp. 71–86) assesses the contribution of European ships such as caravels, argosies and galleons through shipbuilding elements, maritime capabilities, technical characteristics and ship armament. Junk, as the most important Asian ship, is also regarded.

The chapter *The New World on the Geographic Charts* (pp. 87–100) follows the development of cartographic science, which was an unavoidable “aid” on research trips. A vivid example is the (un)expected influence of Toscanelli’s chart on the outcome of Columbus’ first journey. Cartography will gain its momentum thanks to the needs of European rulers to determine the boundaries of the spheres of interest of the New World as accurately as possible, and their measurements of the reached distances will mark a significant step forward in this field. Cartography was thus in the service and under the monopoly of the imperial authorities as a semi-secret process under the cooperation of cartographers, ship pilots and captains. Among the numerous cartographers and their works analysed by the author,

Osim geografskih karti, pomagalom se mogu smatrati i „Plovidbeni priručnici za navigaciju 15. i 16. stoljeća“ (str. 101–118). To su uputstva za lakšu i sigurniju plovidbu, sastavljena na temelju izvješća kapetana i pomoraca. Među njima, posebno se analizira prvi cjeloviti priručnik o navigacijskoj vještini *Arte de navegar* Španjolca Pedra de Medine iz 1545. godine. Osim njega, revoluciji u pomorskoj navigaciji 16. stoljeća doprinijeli su i priručnici Martina Cortesa de Albarca te Pedra Nunesa, također objavljeni sredinom 16. stoljeća.

Šesto poglavlje „Određivanje položaja na moru“ (str. 119–152) interdisciplinarna je historijsko-geografska evaluacija pitanja određivanja geografske širine i dužine. Autor dostignuća primijenjene geografije i astronomije vizualizira kroz praktičnu primjenu onodobnih mjernih instrumenata upozoravajući pritom na niz otegotnih čimbenika kao što su različite prirodne datosti, oceanografske prilike, karakteristike plovidbene rute i druge. Detaljno opisuje mjerenje geografske širine posredstvom udaljenosti referentnih nebeskih tijela (Sunce, zvijezde) što i ilustrira shematskim prikazom mjerenja i pripadajućom matematičkom formulom. Na jednak se način bavi i izazovima mjerenja geografske dužine u prošlosti, što objašnjava i trima primjerima s postavljenim problemom i objašnjenjem donesenoga matematičkog postupka.

Pomagalima se pridružuju i „Instrumenti za određivanje geografske širine i dužine na moru“ (str. 153–169), to jest sredstva za orijentaciju na moru, osobito važna kada je riječ o plovidbi na otvorenom moru gdje se iz vidokruga gube terestrički orijentiri. O kompasu, kvadrantu, astrolabu, Jakobovu štapu, kamalu, Davisovu kvadrantu i nokturlabu autor donosi podatke o podrijetlu, razvoju, praktičnoj primjerni i doprinosu, uz vjernu vizualizaciju ilustracijama. Navedeni instrumenti koristili su se s tablicama za korekciju kursa, preračunavanje mjernih jedinica, Sunčeve deklinacije, za predviđanje položaja nebeskih tijela, magnetske varijacije i drugoga.

U posljednjemu, osmom poglavlju donesena je „Kronologija događaja tijekom razdoblja velikih geografskih otkrića u 15. i 16. stoljeću“ (str. 171–176). Knjiga završava izdašnim popisom korištene literature (str. 178–195).

Kako bi središnji dio teksta ostao fluidan i neopterećen velikim brojem intelektualno primamljivih epizoda iz povijesti pomorstva, autor se

we should mention Gerardus Mercator and his depiction of the New World on a chart from 1569 and the new way of projecting the Earth's surface through an upright conformal cylindrical projection. However, the author emphasizes that in this period sailors relied more on portolan charts instead of those based on mathematical calculations, which will become a feature of the next period.

In addition to geographical charts, *The Navigation Manuals of the 15th and 16th Century* (pp. 101–118) can also be considered as an aid. These are instructions for an easier and safer navigation compiled on the basis of reports from captains and seafarers. Among them, the first complete manual on the art of navigation, *Arte de navegar* by the Spaniard Pedro de Medina from 1545, is analysed in detail. Apart from this manual, the manuals of Martín Cortés de Albarca and Pedro Nunes, also published in the middle of the 16th century, have also contributed to the revolution of the 16th century maritime navigation.

Chapter six, *Determining the Position at Sea* (pp. 119–152), is an interdisciplinary historical-geographical evaluation of the issue of determining latitude and longitude. The author visualises the achievements of applied geography and astronomy through the practical application of the measuring instruments of that time, drawing attention to a number of aggravating factors such as various natural conditions, oceanographic conditions, the characteristics of the navigational route and other factors. He describes in detail the measurement of latitude by measuring the distance from the celestial bodies (the Sun, the stars), which is illustrated by the schematic representation of the measurement and the corresponding mathematical formula. In the same way, he deals with the challenges of measuring the longitude in the past, which he explains through three examples with a set problem and an explanation of the adopted mathematical procedure.

The aids are joined by *The Instruments for Determining Latitude and Longitude at Sea* (pp. 153–169), that is, the means of orientation at sea, especially important when it comes to sailing on the high seas where terrestrial landmarks are out of sight. The author provides information on the origin, development, practical use and contribution of the compass, quadrant, astrolabe, Jacob's staff, kamal, Davis' quadrant and nocturnal, with faithful visualisations through illustrations. These instruments were used together with tables for course correction, unit conversion, solar declination, for predicting the position of celestial bodies, magnetic variation and more.

obilno koristio bilješkama u kojima je uz proširenje sadržaja i pojašnjenje stručnih termina zainteresirane čitatelje uputio na dodatnu relevantnu literaturu, uglavnom iz engleskoga govornog područja. Zaključno se može ocijeniti da je autorov uvodno najavljen pokušaj pravilnoga uspostavljanja odnosa između plovidbe i geografskih otkrića dosljedno ispunjen. Stoga ova knjiga može biti korisnim izvorom spoznaja i za studente geografije i pomorstva te drugih znanstvenih i tehničkih disciplina. Knjigom *Vještina plovidbe* svakako je popunjeno još jedno važno mjesto u vakuumu dosadašnjih nacionalnih, ali i međunarodnih historiografskih dostignuća u grani pomorske povijesti.

Konačno, nije slučajnost da su dvije znanstvene monografije koje su predmetom ovoga prikaza nastale upravo na zadarskome Odjelu za povijest i na temelju pionirskoga rada nedavno preminuloga profesora Mithada Kozličića, najplodonosnijega povjesničara pomorstva novije generacije. Kao vrstan znanstvenik i odjelni pročelnik uvelike je doprinio maritimnome usmjerenju znanstveno-nastavnoga procesa, između ostaloga i odgojem novoga kadra kojem pripadaju i autori ovdje prikazanih knjiga kojima je i sam bio recenzentom. One se pak odlikuju varijetetom tema, izabranim metodološkim rješenjima i teorijskim konceptima primijenjenima na širokome spektru izvora iz različitih povijesnih razdoblja. Pojavom ovih knjiga premostio se i problem nedostatka relevantne sveučilišne udžbeničke literature, dok estetskim i stilskim izražajem knjige nisu manje privlačne ni široj čitalačkoj publici, što je uostalom i bila namjera autora.

In the last, eighth chapter, *The Chronology of Events during the period of great geographical discoveries in the 15th and 16th century* was presented (pp. 171–176). The book ends with an abundant list of used literature (pp. 178–195).

In order to keep the central part of the text fluid and unencumbered by a large number of intellectually tempting episodes from the history of maritime affairs, the author made an extensive use of notes in which he expanded the content and clarified professional terms, referring the interested readers to additional relevant literature, mainly in English language. In conclusion, it can be assessed that the author's introductory attempt to properly establish the relationship between navigation and geographical discoveries has been consistently fulfilled. Therefore, this book can be a useful source of knowledge for students of geography and maritime studies and other scientific and technical disciplines. The book *The Art of Navigation* has certainly filled another important place in the vacuum of previous national and also international historiographical achievements in the field of maritime history.

Finally, it is no coincidence that the two scientific monographs that were the subject of this review were written at the Zadar Department of History and based on the pioneering work of the recently deceased Professor Mithad Kozličić, the most prolific maritime historian of the new generation. As a distinguished scientist and the Head of the Department, Professor Kozličić greatly contributed to the maritime course of the scientific-teaching process, and among other things, also by educating new staff, including the authors of the books presented here, which he also reviewed himself. The books, in turn, are characterised by a variety of topics, selected methodological solutions and theoretical concepts applied to a wide range of sources from different historical periods. The appearance of these books bridged the problem of the lack of relevant university textbook literature, while the aesthetic and stylistic expression of the books is no less attractive to a wider readership, which was the expressed intention of the authors.

In memoriam

prof. dr. sc. MITHAD KOZLIČIĆ*

(Zenica, 14. travnja 1954. – Bihać, 15. kolovoza 2021.)

(Zenica, April 14, 1954 – Bihać, August 15, 2021)

Poštovana obitelji i rodbino, uvaženi kolege profesori, studenti i prijatelji profesora Mithada Kozličića!

Naš uvaženi profesor Mithad Kozličić, kolega, prijatelj, veliki radnik i erudit, nenadano nas je napustio 15. kolovoza, na blagdan Velike Gospe u svome Bihaću. Napustio nas je iznenada, tiho i bez velike pompe, baš onako kako je živio, jednostavno i skromno.

* Komemoracijski govor održan u Svečanoj dvorani Sveučilišta u Zadru 20. listopada 2021. godine.

Dear family and relatives, esteemed colleagues and professors, students, and friends of professor Mithad Kozličić!

Our esteemed professor, colleague, friend, great worker and erudite, professor Mithad Kozličić abruptly departed this earthly life on August 15th, on the day of the Assumption of Mary in Bihać. He led a simple and humble life and he left us in the same manner: suddenly, quietly and without pomp.

* Commemorative speech given in the Great Hall of the University of Zadar on October 20, 2021.

Iznimno sam počašćen, ali istovremeno i neizmjerljivo tužan zbog svoje današnje uloge da održim komemoracijski govor svom profesoru, mentoru, kolegi i prijatelju. Nitko od nas njegovih kolega kao ni njegovih najbližih nije mogao ni pomisliti da će se njegov plodan i stvaralački život ugasiti tako naglo i prerano.

Prof. Mithad Kozličić rođen je 14. travnja 1954. godine u Zenici (BiH), a djetinjstvo je od najranijih dana proveo u Bihaću, gdje je ujedno i završio osnovnu školu. Vrlo rano opredijelio se za vojni poziv te je pohađao srednju vojnu školu u Puli, a završio u Divuljama pokraj Splita, od 1969. do 1973. Studirao je na Mornaričkoj vojnoj akademiji u Splitu, smjer nautika, tijekom naredne četiri godine, u razdoblju 1974. – 1978. Tijekom vojnog školovanja prof. Kozličić uvijek je bio najbolji ili u samom vrhu. Uz iznimne rezultate s najvišim prosjekom prof. Kozličić isticao se natprosječnom inteligencijom i velikom pronicavošću i kreativnošću, osobinama koje nisu baš uvijek bile poželjne u vojnim redovima, osobito ako nisu dolazile s hijerarhijskog vrha. Neko vrijeme po završetku školovanja prof. Kozličić proveo je kao nautičar podmorničar, a kako je znao isticati, česte terenske plovidbe u iznimno zahtjevnim uvjetima, kao sastavni dio života i rada na podmornici, ostavili su traga i na njegovu zdravlju. Opredijeljenost za vojni poziv nije zatmila njegov humanistički i istraživački duh i želju za širenjem vlastitih spoznaja o prošlosti. Prof. Kozličić nije završio diplomski studij povijesti, već studij nautike, ali ono što bi nekom drugom predstavljalo hendikep, prof. Kozličić iskoristio je kao prednost. Bio je svjestan da se sve manjkavosti i nedostatci tijekom ranijeg školovanja u proučavanju novih područja mogu nadvladati jedino vlastitim trudom, radom i zalaganjem, što su postulati koji su ga pratili čitav njegov radni vijek. Zahvaljujući predanom radu na proučavanju starovjekovne povijesti i njezinu sjedinjavanju s praktičnim znanjima iz navigacije, kombinirajući to sa specifičnim znanjima iz vojne profesije, prof. Kozličić mogao je sagledati povijest pomorstva na jedinstven način, na čemu će graditi najveći dio svoje buduće znanstvene karijere. Visokoškolsko obrazovanje nastavio je upisom na poslijediplomski studij pri dubrovačkom Interuniverzitetkom centru Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Među vojnim upravnim kadrom bilo je vrlo

I am extremely honoured, but at the same time, immensely sad to have to give the commemorative speech to my professor, mentor, colleague, and friend. Neither his colleagues nor his loved ones could have imagined that his productive and creative life would have finished so abruptly and untimely.

Professor Mithad Kozličić was born on April 14th 1954, in Zenica (Bosnia and Herzegovina). He spent his early childhood in Bihać where he also finished primary school. At an early age, he decided to pursue a career in the military so in 1969 he enrolled into a military high school in Pula, which he finished in Divulje near Split in 1973. In the following years, from 1974 to 1978, he attended Nautical studies at the Naval Military Academy in Split. During his military education, professor Kozličić had always been the best or at least near the top of his class. With exceptional results and the highest grade-point average, professor Kozličić stood out for having above-average intelligence, great perceptiveness, and creativity. These characteristics were not always desirable in the military, especially if they did not originate from the top of the hierarchy. After he finished his education, he spent some time as a sailor submariner. As he used to point out, frequent voyages in extremely challenging conditions, which were an integral part of the life and work on a submarine, had left a mark on his health. Although he was determined to pursue a military career, this did not suppress his humanistic and exploratory spirit as well as his desire to broaden his own knowledge of the past. Professor Kozličić did not graduate in History but in Nautical studies. Although some would see this as a handicap, Professor Kozličić used it to his advantage. He was well aware that all the faults and lacks of his earlier education could, in studying new areas, only be overcome by his own effort, hard work, and commitment. He followed these postulates during his entire working life. Due to his committed work on studying ancient history and incorporating it with his practical knowledge of navigation, combining it with specific facts from his military profession, Professor Kozličić was able to see the history of maritime affairs in a unique way, which would be the basis of his future scientific career. He continued his higher education by enrolling in postgraduate studies at the Dubrovnik Inter-University Centre

malo razumijevanja za istraživanje i bavljenje bilo kakvom poviješću koja nije uključivala razdoblje NOB-a i antifašizma, te je bilo potrebno mnogo domišljatosti i mudrosti da bi se studij mogao neometano pohađati. Na tom je studiju Mithad Kozličić pod mentorstvom akademika Mate Suića postigao znanstveni stupanj magistra povijesnih znanosti 1984. godine obranivši magistrski rad pod naslovom *Historijska geografija istočne obale Jadrana u svjetlu kartografskih istraživanja Ptolemejeve Geografije*. Bavljenje znanošću po završetku posljediplomskog studija prof. Kozličiću postalo je mnogo lakše jer je 1986., nakon preseljenja iz Pule u Split, postavljen za kustosa i zamjenika načelnika Vojnopomorskog muzeja u Splitu i na tom će mjestu ostati sve do početka 1991. Daljnji znanstvenoistraživački rad prof. Mithada Kozličića okrunjen je 1988. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu stjecanjem doktorata znanosti obranivši doktorsku disertaciju *Historijska geografija istočnog Jadrana u svjetlu rezultata istraživanja antičkih geografskih djela*, također pod mentorstvom akademika Mate Suića. Prof. Kozličić u svojim je istraživanjima pokazao temeljitost i sveobuhvatnost zbog čega ga je akademik Suić iznimno cijenio, a međusobno uvažavanje preraslo je u dugotrajno prijateljstvo.

Ljubav prema nastavničkom pozivu u svrhu prenošenja znanja mlađim naraštajima kod prof. Kozličića pojavila se vrlo rano, a početak realizacije dočekala je honorarnim angažmanom tijekom 80-ih godina u dvjema osnovnim školama u Puli gdje je tada radio i živio sa svojom obitelji, uz istodobni honorarni angažman u Mornaričkom nastavnom centru.

Svoju nastavničku aktivnost u svojstvu stalnog profesora vojnopomorske povijesti započeo je 1991. godine na Mornaričkoj vojnoj akademiji Split, odmah po okončanju jednogodišnjeg dopunskog andragoško-pedagoškog obrazovanja. Bez obzira na visok vojni status i dostignut čin kapetana korvete, prof. Kozličić u prvom je redu bio čovjek, pa je već u srpnju iste godine, zbog zaostrene političke situacije na prostoru bivše Jugoslavije, iz moralnih pobuda na vlastiti zahtjev prekinuo aktivnu vojnu službu u JRM-u te se potom stavio na raspolaganje Hrvatskoj vojsci. U rujnu 1991. odlukom admirala Svete Letice postavljen je za ravnatelja Vojnopomorskog muzeja HRM-a

of the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb. Among the military administrative staff, there was very little understanding for the exploration and pursuit of any type of history which did not include the period of NOB (National Liberation Struggle) and Antifascism, so he needed to be extremely ingenious and wise in order to attend the studies undisturbed. In 1984 Mithad Kozličić, mentored by the academic Mate Suić, presented his thesis “Historical geography of the east coast of the Adriatic in the light of the cartographic research of Ptolemy’s Geography” (original title: “Historijska geografija istočne obale Jadrana u svjetlu kartografskih istraživanja Ptolemejeve Geografije”) and got his Master’s degree in Historical Science. After finishing postgraduate studies, it was a lot easier for professor Kozličić to work in science, since in 1986 after he moved from Pula to Split, he became a curator and Vice Head of the Military Maritime Museum in Split, where he would remain until the beginning of 1991. His further scientific research was crowned in 1988 at the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb where, once again mentored by the academic Mate Suić, he presented his doctoral dissertation “Historical geography of the eastern Adriatic in light of the results of the research of ancient geographic works” (original title: “Historijska geografija istočnog Jadrana u svjetlu rezultata istraživanja antičkih geografskih djela”) and got his PHD. Professor Kozličić was thorough and comprehensive in his research and that was why academic Suić showed great respect towards him. This mutual appreciation later became a long-term friendship.

Early on, Professor Kozličić discovered his love towards teaching and passing his knowledge on to younger generations so during the 80s, along with the part-time employment at the Naval teaching centre, he started his part-time employment at two elementary schools in Pula, where he worked and lived with his family during that time.

In 1991, after he finished a one-year complementary andragogical-pedagogical education, he started working as a Professor of Military Maritime History at the Naval Military Academy in Split. Although he had a high military status and was ranked as Lieutenant Commander, professor Kozličić was primarily a human being so, given the aggravated

uz istodobno sudjelovanje na organizaciji obrane Splita od agresije tijekom rujna i listopada 1991. Na mjestu ravnatelja muzeja, gdje je ostao do travnja 1992., istaknuo se organizatorskim i voditeljskim sposobnostima pripomogavši pretvorbi te ustanove iz vojne u civilnu. Znanstvenoistraživački profil povjesničara pomorstva bila je prava dragocjenost i nije mogla proći neopaženo. Na Filozofskom fakultetu u Zadru Sveučilišta u Splitu izabran je u znanstvenoistraživačko zvanje znanstvenog suradnika za znanstveno područje povijesnih znanosti te je primljen kao honorarni uposlenik na tamošnjem Odsjeku za povijest, od 2002. Odjelu za povijest Sveučilišta u Zadru. Početkom 1994. godine izabran je u znanstveno-nastavno zvanje izvanrednog profesora nakon čega je primljen u stalni radni odnos na instituciji u kojoj će ostati do kraja svojeg radnog vijeka. Svojim radom i marom nastavljenim i na novom radnom mjestu prof. Kozličić postavljao je visoke standarde koje je bilo jako teško slijediti te je do 2005. godine već dostigao znanstveno-nastavni stupanj redovitog profesora u trajnom zvanju. Znao je govoriti da za svaki natječaj za izbor na koji se javljate, trebate imati barem dvostruko više referenci nego se izborom traži da biste bili sigurni da ćete napredovati.

Imao je strogo razrađenu radnu rutinu koje se nastojao držati kad god je to bilo moguće. Njegov radni dan obično bi počinjao između 4 i 5 ujutro, a trajao je, uz nekoliko kraćih pauza i jednog dužeg popodnevnog odmora, do ranih večernjih sati. Takav spartanski pristup znanstvenoistraživačkom radu krijepio se širokim znanstvenim interesom i ljubavi prema poslu koji je radio, što je rezultiralo bogatim stvaralačkim opusom koji je ostavio iza sebe. A ostavio je stvarno mnogo. Tijekom svojeg četrdesetogodišnjeg bavljenja znanstvenoistraživačkim radom objavio je 262 bibliografske jedinice, od čega 16 autorskih knjiga, četiri znanstvene monografije kao urednik i priređivač, 92 znanstvena rada i studije te 150 stručnih radova. Većina njegovih radova pokazuje interdisciplinarni eruditski pristup uz prepoznatljiv i osebujuan jezik i stil. Na tom planu posebno se ističu njegove monografije koje krase jedinstven i sveobuhvatan metodološki pristup, vrhunski grafički dizajn te bogat sadržaj.

Profesor Mithad Kozličić tijekom svoje dugogodišnje znanstvenoistraživačke aktivnosti bavio se širokim rasponom tema, no u fokusu njegova rada,

political situation on the territory of the former Yugoslavia and due to his moral motives, he willingly terminated his active military service to the JRM (Yugoslavian Navy) and was now at the disposal of the Croatian Army. In September 1991, by the decision of the Admiral Sveto Letica, he was appointed as the Director of the Military Maritime Museum of the Croatian Navy and at the same time he participated in the organization of the defence of Split against the aggression during September and October of the same year. He remained the Director of the Museum until April 1992, and he stood out with his organisational and management skills which he used to help convert the institution from military to civil purpose. His scientific and research profile as a historian of maritime affairs was a true asset and could not go unnoticed. At the Faculty of Philosophy of Zadar of the University of Split he was given a scientific-research occupation as the Scientific Associate of Historic Sciences and was employed as a part-time employee at the Department of History, which in 2002 became the Department of History of the University of Zadar. At the beginning of 1994, he was given a scientific teaching occupation as an Associate Professor and was employed permanently at this institution where he would stay until the end of his work life. With his hard work and diligence which he applied at his new workplace, professor Kozličić set high standards which were not easy to follow. By the end of 2005, he had already achieved the scientific educational level of full professorship. He used to say that for any job you are applying, you should have at least double the required references, so that you ensure your progress.

He had a strictly worked out routine which he followed as closely as possible. His workday usually began around 4 or 5 am and lasted until early evening hours with a couple of short breaks and one longer afternoon break. This kind of Spartan approach to scientific research thrived on a wide scientific interest and love for his job, which resulted in a rich creative opus he left behind. And he left plenty. During his 40 years of scientific research work he published 262 bibliographic units; 16 books as an author, four scientific monographies as editor and organizer, 92 research papers and studies and 150 professional papers. Most of his work shows an interdisciplinary erudite approach and a characteristic and peculiar

koji je urodio pozamašnim stvaralačkim opusom, bila je povijest pomorstva, gdje je ostvario najveći znanstveni doprinos. Na početku svojeg znanstvenoistraživačkog rada pretežito je istraživao unutar starovjekovnih vremenskih odrednica, da bi u nastavku proširio vremenske okvire vlastitih istraživanja okvirno do početka 20. stoljeća. To je mogao s uspjehom ostvarivati ponajprije zbog svojeg znanstvenog profila, po čemu je bio jedinstven u hrvatskoj historiografiji. Za znanstveni i životni cilj postavio je pisanje integralne povijesti pomorstva istočnog Jadrana. Usudio bih se reći, pokušao je dohvatiti nedohvatljivo s obzirom na to da je riječ o jednom vrlo složenom području ljudskog interesa i djelovanja s brojnim fluktuacijama i bezbroj različitih tema, koje zahtijeva čitavu ekipu stručnjaka. Međutim, upornost i samouvjerenost profesora Kozličića, nevjerojatna količina iskustva i znanja iz pomorske povijesti kojom je raspolagao te njegova spremnost da se uhvati u koštac s najvećim izazovima, davali su mu pravo da tako razmišlja. Posljednja knjiga na kojoj je radio, pod naslovom *Plovidbene značajke jadranskoga akvatorija u Marijenijevu "Peljaru Jadrana" iz 1830. godine*, s dijelom u kojem donosi genezu spoznaja o Jadraniu kroz prizmu plovidbenih priručnika, bila je važna karika za integralnu povijest pomorstva istočnog Jadrana. Drugi, isto tako vrlo važan segment njegova znanstvenog interesa bila je historijska geografija, uključujući povijest kartografije i povijesnu demografiju, ova potonja velikim dijelom zbog potreba visokoškolske nastave. K tomu, u posljednje vrijeme, pa i knjigama o široj regiji Zapadne Bosne, počeo je istraživati geostrateške relacije koje su bitno utjecale na funkcioniranje istočnojadranskih luka kao trgovinskih mostova između Sredozemlja i vlastita zaobalja.

U svom radu bio je perfekcionista koji je živio za posao. Brojni plovidbeni priručnici i mnoštvo njihovih inačica te raznovrstan kartografski materijal koji je koristio u obradi nekih od svojih tema bio je jako rijedak i poprilično skup, što je iziskivalo znatna financijska sredstva. Dio troškova podmirivao se iz znanstvenoistraživačkih projekata kojih je bio voditelj, ali nije žalio ni vlastitih sredstava da bi došao do kopija određenih djela i materijala koji mu je trebao u znanstvenoistraživačkom radu.

Znanstveni doprinos koji je ostvario u svojim radovima nije mogao proći nezapažen, te je za svoj znanstvenoistraživački rad i polučene rezultate u

language and style. This especially goes to his monographs which are distinctive for their unique and comprehensive methodological approach, excellent graphic design, and rich content.

Professor Mithad Kozličić dealt with a wide range of topics during his many years of scientific research activity, but the focus of his work, which resulted with a substantial creative opus, was the history of maritime affairs, where he made the largest scientific contribution. At the beginning of his scientific research he mostly conducted research within the period of ancient history, and afterwards he broadened the time-frame of his research roughly until the beginning of the 20th century. He successfully achieved this because of his scientific profile which made him unique in the Croatian historiography. His scientific and life goal was to write the integral history of maritime affairs of the eastern Adriatic. I daresay that he tried to reach the unreachable since this was a very complex area of human interest and activity which included numerous fluctuations and countless different topics and demanded an entire team of experts. However, Professor Kozličić had every right to think in such a manner since he possessed the perseverance and confidence, as well as an incredible amount of experience and knowledge in maritime history and the eagerness to grapple with the biggest challenges. The last book he had been working on, entitled *Navigational characteristics of the Adriatic aquatorium in Marieni's "The Adriatic Pilot" from 1830*, (original title: *Plovidbene značajke jadranskoga akvatorija u Marijenijevu "Peljaru Jadrana" iz 1830. godine*), included the genesis of the knowledge of the Adriatic through the prism of navigation manuals and was an important link for the integral history of the maritime history of the Eastern Adriatic. A second, also very important segment of his scientific interest was historical geography, including the history of cartography and historical demography, the latter being largely necessary to him due to the requirements of teaching at the university level. Moreover, lately he took interest in books about the wider region of western Bosnia, and he started to study geostrategic relations which significantly influenced the functioning of eastern Adriatic ports as trade bridges between the Mediterranean and the Adriatic.

He was a perfectionist who lived for his work. Numerous navigational manuals and many of their

svojim djelima više puta nagrađivan. Dobitnik je četiriju godišnjih nagrada. Već 1991. dobiva godišnju nagradu dnevnika *Slobodna Dalmacija* za svoje djelo *Historijska geografija istočnog Jadrana*, a tri godine kasnije dobitnik je Strossmayerove nagrade, koju dodjeljuje HAZU za najuspješnija znanstvena djela na hrvatskom jeziku, za svoju knjigu *Hrvatsko brodovlje*, izdanu trojezično (hrvatski, talijanski i engleski jezik). Godine 2004. za izniman doprinos u promicanju bosansko-hercegovačke baštine, s naglaskom na usko-sansko područje, dobio je nagradu Općine Bihać, a iste godine dobitnik je Rektorove nagrade Sveučilišta u Zadru za svoje djelo *Panorame Dalmacije Giuseppea Riegera*, izdano četverojezično (na hrvatskom, talijanskom engleskom i njemačkom jeziku). Uz te nagrade dobitnik je i dvaju priznanja: Spomenice Međunarodnog savjeta Međunarodnog istraživačkog centra za arheologiju Sveučilišta u Zagrebu te Plakete Narodne i univerzitetske biblioteke Unsko-sanskog kantona iz Bihaća (BiH).

Osim što je napisao veliki broj radova, aktivno je sudjelovao na brojnim znanstvenim i stručnim domaćim i međunarodnim skupovima, više puta kao pozvani predavač. Održao je brojna predavanja i predstavljanja knjiga u Hrvatskoj i inozemstvu (Njemačka, Slovenija, BiH, Crna Gora).

Teško je i nabrojiti sve strukovne i znanstvene udruge u kojima je aktivno sudjelovao. Bio je član Hrvatskog arheološkog društva; Povijesnog društva Istre (Pula) i Saveza povijesnih društava Hrvatske (Zagreb), odnosno Društva za hrvatsku povjesnicu; Arheološkog društva Bosne i Hercegovine (Sarajevo); Hrvatskog društva klasičnih filologa; Književnog kruga – Split; Matice hrvatske, Sekcija za pomorstvo – Središnjica i Ogranak u Rijeci; Hrvatskog geodetskog društva – Sekcija za kartografiju. U nekim od tih tijela vršio je rukovodeće funkcije: bio je dopredsjednik Književnog kruga Split; član uredništva *Povijesnog zbornika* Filozofskoga fakulteta Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, a od prosinca 2012. član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Sarajevo).

Profesor Kozličić nije bio samo uspješan znanstvenik već i vrstan pedagog i predavač. Bio je očinska figura u ophođenju prema studentima i mlađim kolegama. Nikome nije uskraćivao pomoć, a često bi poticao i ostale kolege na takvo postupanje. Svojim iskustvom i praktičnim savjetima pomogao je

varieties as well as various cartographic material, which he used in the analysis of some of his topics, were extremely rare and quite expensive, which required considerable financial assets. Part of the expenses was settled with the scientific research projects he led, but he was not sorry to use his own means in order to acquire copies of certain works and materials necessary for his scientific research.

The scientific contribution he achieved with his works could not go unnoticed and he received many awards for his scientific research and its results. He was the winner of four annual awards. In 1991, the newspaper *Slobodna Dalmacija* awarded him for his work *Historical geography of the eastern Adriatic* (original title: *Historijska geografija istočnog Jadrana*). Three years later he won a “Strossmayer’s Award” awarded by HAZU (Croatian Academy of Sciences and Arts) for the most successful scientific works in Croatian, for his book *Croatian shipping* (original title: *Hrvatsko brodovlje*) which was published in three languages (Croatian, Italian, and English). In 2004 the municipality of Bihać awarded him for an extraordinary contribution in promoting the heritage of Bosnia and Herzegovina with emphasis on the Una-Sana Canton. In the same year, he was awarded with the Rector’s Award of the University of Zadar for his work *The Panoramas of Dalmatia by Giuseppe Rieger* (original title: *Panorame Dalmacije Giuseppea Riegera*), which was published in four languages (Croatian, Italian, English and German). Along with these awards he was also the winner of the International Council Memorial of the International Research Centre for Archaeology of the University of Zagreb and the plaque of the National and University Library of the Una-Sana Canton in Bihać (Bosnia and Herzegovina).

Along with his numerous works, he actively participated in numerous scientific and specialised, local and international assemblies as a lecturer. He held countless lectures and book presentations in Croatia and abroad (in Germany, Slovenia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro).

It is challenging to even enumerate all the professional and scientific associations he actively participated in. He was a member of the Croatian Archaeological Association; the Historical Association of Istria (Pula) and the Alliance of Historical Societies of Croatia (Zagreb) i.e. The Association

mnogim mladim kolegama u svladavanju prepreka u njihovu znanstvenoistraživačkom radu. Odgojio je trojicu znanstvenih novaka koji su na projektima koje je vodio postigli najprije znanstveni stupanj magistra, a potom i doktora znanosti te postali sveučilišni profesori. Često je znao isticati da za profesora nema ništa ljepše od toga da se njegovi studenti i daci, mlađi naraštaji, po završenom školovanju razmile po različitim krajevima poput rakove djece te nastave uspješno širiti i dalje razvijati preneseno im znanje. Tragedija bi bila kad bi znanje koje je on prenio drugima ostalo samo na tome, te je to smatrao osobnim neuspjehom. Bio je mentor nebrojeno puta na preddiplomskom i diplomskom studiju, pa bi se moglo slobodno kazati da su pod njegovim mentorstvom stasale čitave generacije nastavnika i profesora povijesti. Posebno valja istaknuti brojku od 26 doktorata i magisterija znanosti koji su uspješno obranjeni pod njegovim mentorstvom. Taj podatak još je fascinantniji ako se uzme u obzir da nekoliko godina na visokom učilištu nije bilo poslijediplomskog ili doktorskog studija povijesti, što čini prosjek od barem jednog znanstvenika godišnje pod njegovim mentorstvom. Broj mentorstava mogao je biti i znatno veći jer je prof. Kozličić po nastavnom planu i nakon odobrene emeriture trebao i dalje biti angažiran na doktorskome studiju, uz nekoliko mentorstava u tijeku, koja su naprasno prekinuta tragičnim događajem.

Izuzev preddiplomskog i diplomskog studija Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru, ranijeg Odsjeka za povijest Sveučilišta u Splitu, gdje je od samog početka sudjelovao s temeljnim kolegijima Povijest pomorstva i Historijska geografija istočnog Jadrana te izbornim kolegijem Povijest kartografije, uz još niz kasnijih izbornih kolegija, Mithad Kozličić predavao je i bio voditelj na poslijediplomskom magistarskom i doktorskome studiju Povijest hrvatskog pomorstva te kasnijem zajedničkom doktorskome studiju Odjela za povijest i Odjela za geografiju Sveučilišta u Zadru Jadran – poveznica među kontinentima. Osim na matičnom Odjelu, odnosno Odsjeku za povijest, te uz već spomenuti raniji angažman u svojstvu predavača na Mornaričkoj vojnoj akademiji u Splitu, profesor M. Kozličić bio je angažiran na nizu visokih učilišta na različitim razinama studiranja u zemlji i inozemstvu, među kojima su: Visoka pomorska škola u Splitu, Pomorski fakultet Sveučilišta u Splitu, Visoka učiteljska škola

for Croatian History; the Archaeological Association of Bosnia and Herzegovina (Sarajevo); the Croatian Association of Classical Philologists; Split Literary circle; Matica Hrvatska (*Matrix Croatica*), Maritime Affairs section – the Headquarters and the Rijeka Chapter; the Croatian Geodetic Society – Cartography section. In some of these organisations he had administrative duties: he was the Vice President of the Split Literary Circle; a member of the editorial board of the Historical Almanac of the Josip Juraj Strossmayer Faculty of Humanities and Social Sciences in Osijek, and since December 2012 he was also a member of the Academy of Sciences and Arts in Bosnia and Herzegovina (Sarajevo).

Professor Kozličić was not only a successful scientist but an excellent pedagogue and lecturer, too. He was a fatherly figure to his students and younger colleagues. He did not refuse to help anyone, and he often encouraged his colleagues to behave in the same manner. Using his experience and practical advice he helped many young colleagues in overcoming the obstacles in their scientific research. The projects he led resulted with three research assistants obtaining their Master of Sciences degree, their PhDs and becoming university professors, all thanks to his projects. He often pointed out that there was nothing better for a professor than to hear that his students and pupils, younger generations, after finishing their education, have spread around the world, and continued to successfully convey and develop the knowledge they were given. It would have been a tragedy if the knowledge he had given to others had simply remained unshared. He would consider that to be his own failure. He mentored countless students on undergraduate and graduate studies, so one could say that under his mentorship, many generations of History teachers and Professors were raised. It should also be noted that 26 PhDs and Masters of Science were successfully presented under his mentorship. This information becomes even more fascinating if you consider the fact that for several years the University did not have postgraduate and doctoral studies in History, which results in at least one scientist under his mentorship per year. The number of mentorships could have been even higher since, according to the curriculum and after becoming Emeritus Professor, Professor Kozličić was still supposed to be active on doctoral studies. He had several ongoing mentorships which were abruptly terminated by this tragic event.

Sveučilišta u Splitu, dubrovački Međunarodni centar za poslijediplomske studije Sveučilišta u Zagrebu te Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću.

Izlišno je pokušavati prebrojiti sva tijela i povjerenstva u kojima je bio član, sva održana javna predavanja i predstavljanja knjiga s njime u glavnoj ulozi te brojne druge aktivnosti u kojima je sudjelovao. Profesor Kozličić bio je i ostao neumoran radnik, altruist i čovjek na kojega se uvijek moglo osloniti.

Profesor Mithad Kozličić bio je gospodin staroga kova, ali suvremenog pogleda na svijet, tolerantan i druželjubiv te otvoren za suradnju. Pokazao je umješnost u rukovođenju kolektivom te je tijekom trinaestogodišnjeg predstojništva i pročelnništva na Odsjeku/Odjelu za povijest, od akademske godine 2001./2002. do 2013./2014., ostavio neizbrisiv trag. Za vrijeme njegova vodstva Odjel za povijest bio je među najbolje materijalno opremljenim i kadrovski najekipiranijim sastavnicama zadarskog sveučilišta. Svoj autoritet na mjestu pročelnika nije dugovao ranijim rukovodećim dužnostima, već u prvom redu tome što je najčešće odrađivao najveći dio zajedničkih poslova, pisao izvješća, programe, skice. Imao je viziju kojoj je težio, a znao je i kako će je realizirati s ostalim članovima Odjela. Postavivši visoko ljestvicu znanstveno-nastavne učinkovitosti i prepoznatljivosti našeg Odjela, zadužio nas je da dodatnim trudom i zalaganjem održimo dostignutu razinu i reputaciju.

Njegova potpuna predanost dugogodišnjem nastavnom i znanstvenom istraživačkom radu prepoznata je i na njegovu matičnom Sveučilištu te mu je, nakon prethodnog produženja radnog odnosa u trajanju od dvije godine, u srpnju ove godine odlukom Senata Sveučilišta u Zadru dodijeljena titula *professor emeritus*.

Tijekom svoje karijere, profesor Kozličić na razne je načine bio angažiran u mnogim gradovima diljem Hrvatske i njezina okružja i znao je govoriti da se u mnogim od njih osjeća kao kod kuće, no ni u jednom tako kao u Bihaću. Bihać je bio mjesto gdje je pronalazio sigurnost i utočište u neverama života, mjesto njegova odrastanja u koje je uvijek odlazio s neizmjernim veseljem. Boravio je ondje s članovima obitelji, braćom i sestrom, ili je pak sam provodio vrijeme u svom Hatincu na Uni odmarajući se od žestokog radnog tempa i puneći baterije za nove radne i životne izazove.

From the very beginning he actively participated in basic courses in Undergraduate and Graduate studies of the Department of History at the University of Zadar, formerly known as the Department of History at the University of Split such as “The History of maritime affairs” and “Historical Geography of the eastern Adriatic”, and facultative course “The History of cartography” along with other facultative courses which appeared later. Alongside this, Mithad Kozličić lectured and managed the postgraduate Master of Science and doctoral studies “The history of Croatian maritime affairs” and the subsequent joint doctoral study of the Department of History and the Department of Geography of the University of Zadar, “Adriatic - a Link between Continents”. Along with his engagement at the Department of History and his engagement as the lecturer at the Military Academy in Split, Professor M. Kozličić was also engaged at a series of universities at different levels of education in the country and abroad, such as: the Maritime College in Split and the later Faculty of Maritime Studies at the University of Split, Primary School Teacher Training College at the University of Split, Dubrovnik Inter-University Centre of the Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Zagreb and the Faculty of Pedagogy at the University in Bihać.

To count all the boards and committees he was a member of, all the public lectures and book presentations he gave, and countless other activities he took part in, would be superfluous. Professor Kozličić was a relentless worker, an altruist, and a man one could rely on.

Professor Mithad Kozličić was an old-school gentleman but with a modern view of the world. He was tolerant and sociable and always open to cooperation. He showed expertise in leading the collective and the 13 years he spent as the Head of the Department of History, since the academic year 2001/2002 until 2013/2014, left a permanent mark. During his leadership, the Department of History was among the best equipped and the best staffed components of the University of Zadar. His authority as the Head of the Department did not originate from his former managerial duties but from the fact that he usually did most of the joint work, wrote reports, programmes, and outlines. He had an aspiring vision and he knew the best ways to achieve it along with other members of the Department. When we speak about the scientific

Poprilično je simbolike u posljednjim danima života našeg profesora. Svom mentoru i prijatelju, kojega je najviše cijenio i koji je utro put njegovu znanstvenom odrastanju, pokojnom akademiku Mati Suiću namjeravao je posvetiti svoju posljednju knjigu koja je pred tiskom, a svoje posljednje dane i sate proveo je u Bihaću, mjestu gdje je za pravo priča o profesoru Kozličiću i započela.

Na kraju, neka mi bude oprošteno što sam u ovom govoru ispustio mnoge stvari koje su prof. Kozličića činile posebnim. Jednostavno, nije lako u nekoliko stranica ispisati i sažeti čitav jedan toliko bogat i plodonosan život. U tom smislu, posebno molim da mi oprostite članovi njegove uže obitelji, od kojih je imao nesebičnu podršku u svom stvaralačkom radu.

Dragi profesore, bilo je lijepo surađivati i prijateljevati s Vama. Hvala Vam od srca još jednom za sve što ste učinili za nas. Želimo Vam mirno more i pronalazak sigurne i spokojne luke.

teaching efficiency and recognisability of our Department, he set the bar high, obliging us to work hard and to commit to maintaining the achieved level and reputation.

His complete dedication to years of teaching and scientific research was also recognised at his home University and after the prolongation of his employment to another two years, in July this year, he was awarded the title of Professor Emeritus by the Senate of the University of Zadar.

During his career, Professor Kozličić was engaged in different ways in many cities in Croatia and its surroundings, and he used to say that in many of them he felt at home, but still there was no place like Bihać. Bihać was a place where he always travelled with exceptional joy, a place where he spent time with his family, brothers, and sister, or spent some time alone in his Hatinac on Una in order to have some rest from the intense work rhythm and to charge his batteries for new work and life challenges.

His last days were quite symbolic. He intended to dedicate his last book, which is about to be printed, to the person he valued the most and the person who paved the way for his scientific growth, his mentor and friend, academic Mate Suić. He spent his last days and hours in Bihać, where the story of Professor Kozličić originated.

Finally, I apologize for not mentioning many things which made Professor Kozličić special in this speech. It is just not easy to tell such a rich and fruitful life in a couple of pages. Therefore, I especially apologise to the members of his family who always selflessly supported him in his creative opus.

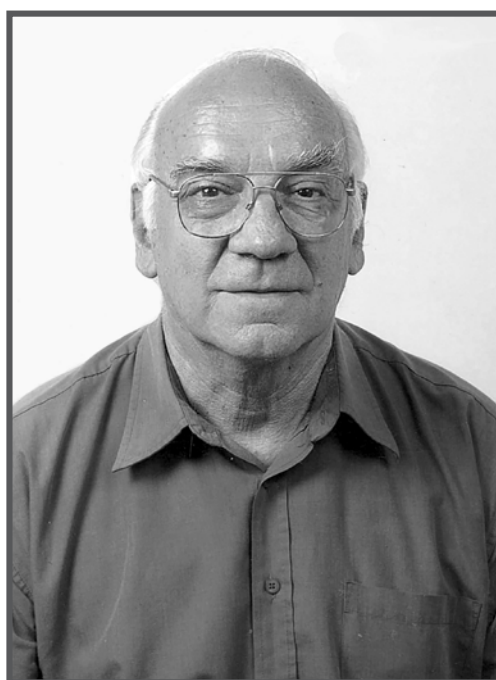
Dear Professor, it was wonderful to work with you and to have you as a friend. Thank you from the bottom of our hearts for everything you did for us. We wish you calm sea and may you reach a safe and peaceful haven.

In memoriam

izv. prof. dr. sc. IVO RENDIĆ-MIOČEVIĆ

(Korčula, 13. svibnja 1935. – Rijeka, 13. prosinca 2020.)

(Korčula, May 13, 1935 – Rijeka, December 13, 2020)

Ivo Rendić-Miočević rođen je u Korčuli 13. svibnja 1935. godine. U Jelsi i Makarskoj pohađao je osnovnu školu, a srednjoškolsko obrazovanje stekao je u splitskoj Klasičnoj gimnaziji. Nastavio je školovanje na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu gdje je diplomirao arheologiju 1959. i povijest 1964. godine. Kao nastavnik povijesti radio je u više škola u Zadru, Splitu i Rijeci gdje je razvio poseban interes za metodiku nastave povijesti. Magistrirao je 1983. temom *Diferencijacija i individualizacija nastave povijesti uz primjenu viših didaktičkih sustava*, a zvanje doktora pedagoških znanosti na području metodike nastave povijesti stekao

Ivo Rendić-Miočević was born in Korčula on May 13, 1935. He attended primary school in Jelsa and Makarska and he finished his secondary education at the Classical Gymnasium in Split. He continued his education at the Faculty of Philosophy of University of Zagreb, where he graduated in archaeology in 1959 and in history in 1964. He worked as a history teacher in several schools in Zadar, Split and Rijeka where he developed a special interest in the history teaching methods. He received his master's degree at the Faculty of Philosophy of University of Ljubljana in 1983 on the topic *Differentiation and individualisation of history teaching through the use of higher didactic systems* (original title: *Diferencijacija i individualizacija nastave*

je 1986. godine obranivši rad na temu *Transfer povijesnog znanja u školi*, oboje na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Ljubljani. Tako je postao prvi metodičar nastave povijesti na području tadašnje Jugoslavije. Na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zadru nastupio je 1. rujna 1986. godine gdje je bio dugogodišnji profesor i predavač Metodike nastave povijesti. Na Filozofskom fakultetu u Zadru, odnosno od 2002. godine Sveučilištu u Zadru, ostao je sve do mirovine 2004. kada je pokrenuo i poslijediplomski studij Metodika nastave povijesti. Kod kolega nastavnika i studenata ostao je upamćen kao iznimno stručan i omiljen profesor. Svojim neumornim radom u prenošenju metodičkih znanja bio je motivacija svim studentima, budućim nastavnicima, da bi i oni svojim učenicima prenijeli ljubav i želju za učenjem, poučavanjem i razumijevanjem povijesti.

Osim niza stručnih i znanstvenih radova, napisao je i više metodičkih priručnika. U njegovu znanstvenom i istraživačkom radu posebno se mogu izdvojiti djela: *Didaktičke inovacije u nastavi povijesti: transfer povijesnog znanja u školi* (1989.), *Učenik istražitelj prošlosti* (2000.), *Zlo velike jetre: povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba* (1996.), *U potrazi za hrvatskom kolijevkom* (2000.), *Hrvatski identitet: trajnost i fluidnost: usporedba Kvarnera i gorske Dalmacije* (2006.), *Uvod u hrvatsku interdisciplinarnu povijest* (2011.) te *Osuda Hrvata na zaborav* (2020.).

U svojim je didaktičkim djelima Rendić-Miočević uvijek promicao suvremene metode poučavanja povijesti kojima je bio cilj omogućiti svakom učeniku sagledavanje povijesnih događaja u svoj svojoj cijelosti, iz svih kutova, neovisno o utjecaju politike i ideologije.

Na njegov akademski rad značajan su trag ostavila i ratna stradanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ratna su ga zbivanja potaknula na proučavanje psiholoških portreta naroda zahvaćenih ratom. Posebno se dotakao te teme u knjizi *Zlo velike jetre: povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslimana i Srba* (1996.) gdje je obradio kulturno-antropološko i socijalno-psihološko nasljeđe tih naroda istaknuvši značenje psihohistorije u povijesnoj znanosti. U dvadeset i prvom stoljeću glavna preokupacija njegova rada postaje pitanje

povijesti uz primjenu viših didaktičkih sustava). In 1986 at the Faculty of Philosophy of University of Ljubljana he obtained his PhD in pedagogical sciences in the field of history teaching methods on the topic *The transfer of historical knowledge in school* (original title: *Transfer povijesnog znanja u školi*). Thus, he became the first methodologist of history teaching in the former Yugoslavia. He had his inaugural lecture at the Department of History of the Faculty of Philosophy of Zadar on September 1st 1986, where he was a long-time professor and lecturer of the *History Teaching Methods*. He remained at the Faculty of Philosophy in Zadar, i.e. the University of Zadar since 2002, until his retirement in 2004. After his retirement he initiated a postgraduate course in *History Teaching Methods*. He is remembered by fellow teachers and students as an extremely professional and favourite professor. Through his tireless work in the transfer of history teaching knowledge, he was a motivator to all students, future teachers, so that they too could pass on to their students the love and aspiration to learn, teach and understand history.

In addition to a number of professional and scholarly papers, he has written several history teaching manuals. The following works can be singled out from his scholarly research: *Didactic Innovations in History Teaching: the Transfer of Historical Knowledge in School* (1989) (original title: *Didaktičke inovacije u nastavi povijesti: transfer povijesnog znanja u školi*); *Student, a Researcher of the Past* (2000) (original title: *Učenik istražitelj prošlosti*); *The Evil of the Big Liver: the History and Non-history of Montenegrins, Croats, Muslims and Serbs* (1996) (original title: *Zlo velike jetre: povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslima i Srba*); *In Search of the Croatian Cradle* (2000) (original title: *U potrazi za hrvatskom kolijevkom*); *Croatian Identity: Perpetuity and Fluidity: A Comparison of Kvarner and Mountain Dalmatia* (2006) (original title: *Hrvatski identitet: trajnost i fluidnost: usporedba Kvarnera i gorske Dalmacije*); *Introduction to Croatian Interdisciplinary History* (2011) (original title: *Uvod u hrvatsku interdisciplinarnu povijest*) and *The Condemnation of Croats to Oblivion* (2020) (original title: *Osuda Hrvata na zaborav*).

In his didactic works, Rendić-Miočević always promoted modern methods of history teaching, which aimed to enable each student to observe historical events in their entirety, from all angles and independently from the influence of politics and ideology.

The war sufferings in Croatia and Bosnia and Herzegovina also left a significant mark on his academic

hrvatskog nacionalnog identiteta koje posebno obrađuje u knjigama: *U potrazi za hrvatskom kolijevkom* (2000.), *Hrvatski identitet: trajnost i fluidnost: usporedba Kvarnera i gorske Dalmacije* (2006.), *Uvod u hrvatsku interdisciplinarnu povijest* (2011.) te *Osuda Hrvata na zaborav* (2020.).

Osim po uspješnoj i plodnoj akademskoj karijeri, profesor Rendić-Miočević ostat će upamćen i kao zaslužni plivački trener. Plivanje je profesoru Rendić-Miočeviću bilo velika strast od gimnazijskih dana, uskoro je postao i instruktor te 1962. i trener, čime je stekao najviše formalno obrazovanje koje je mogao u Hrvatskoj. Ostavio je svoj trag u plivačkim klubovima *Primorje* (Rijeka), *Jedinstvo* (Zadar) i *Mornar* (Split), kao i u niz plivačkih škola za početnike kojima je nastojao popularizirati plivanje kao sport. Kao i u svojem metodičkom radu u polju nastave povijesti, nastojao je i u poučavanju plivanja unijeti suvremene metode s kojima se upoznao proučavanjem svjetske literature te na studijskim putovanjima. Plod je toga rada knjiga *Priručnik modernog plivanja* (1981.).

Svojim djelovanjem Ivo Rendić-Miočević ostavio je neizbrisiv trag u metodici nastave povijesti i psihistoriji, na svemu tome jako smo mu zahvalni, a osobito smo ponosni i zahvalni na njegovu nesebičnom trudu i znanjima koje je prenosio generacijama studenata povijesti na Filozofskom fakultetu u Zadru, odnosno Sveučilištu u Zadru. Generacije studenata pamtit će ga kao mirnog, staloženog i uvijek vedrog nastavnika otvorenog za svaku pomoć.

The events of the war encouraged him to study the psychological portraits of the peoples affected by the war. He particularly touched on this topic in the book *The Evil of the Big Liver: History and Non-history of Montenegrins, Croats, Muslims and Serbs* (1996) (original title: *Zlo velike jetre: povijest i nepovijest Crnogoraca, Hrvata, Muslima i Srba*), where he dealt with the cultural-anthropological and social and psychological heritage of these peoples, emphasizing the importance of psychohistory in historical sciences. In the twenty-first century, the question of Croatian national identity became the main concern in his work, and he deals with this in the following books: *In Search of the Croatian Cradle* (2000) (original title: *U potrazi za hrvatskom kolijevkom*); *Croatian Identity: Perpetuity and Fluidity: A Comparison of Kvarner and Mountain Dalmatia* (2006) (original title: *Hrvatski identitet: trajnost i fluidnost: usporedba Kvarnera i gorske Dalmacije*); *Introduction to Croatian Interdisciplinary History* (2011) (original title: *Uvod u hrvatsku interdisciplinarnu povijest*) and *The Condemnation of Croats to Oblivion* (2020) (original title: *Osuda Hrvata na zaborav*).

Apart from his successful and fruitful academic career, Professor Rendić-Miočević will also be remembered as a notable swimming coach. Swimming was Professor Rendić-Miočević's great passion since his high school days, and soon he became an instructor, and a coach in 1962, thus gaining the highest formal education available in Croatia. He left his mark in the swimming clubs *Primorje* (Rijeka), *Jedinstvo* (Zadar) and *Mornar* (Split), as well as in a number of swimming schools for beginners, where he tried to popularise swimming as a sport. As in his work in the field of history teaching methods, he also tried to introduce modern methods in the teaching of swimming. He became acquainted with these methods by studying world literature and on study trips. The fruit of this work is the book *The Modern Swimming Manual* (1981) (original title: *Priručnik modernog plivanja*).

With his work, Ivo Rendić-Miočević left a permanent mark on the history teaching methods and psychohistory. We are very grateful to him for this and we are especially proud of and grateful for his selfless work and the knowledge he passed on to generations of history students at the Faculty of Philosophy in Zadar, i.e. the University of Zadar. Generations of students will remember him as a calm, composed and always cheerful teacher who was ready to help.

UPUTE SURADNICIMA

O časopisu

U časopisu *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru objavljuju se znanstveni i srodni radovi povijesne tematike i ostalih srodnih područja koji obrađuju jadranske i sredozemne teme. Časopis će objavljivati i kritike radova koji se bave ovom tematikom. Ne prihvaćaju se već objavljeni radovi ili radovi istodobno ponuđeni nekom drugom izdavaču.

Molimo izdavače i autore da nam šalju knjige, časopise, separate i slično, u kojima se obrađuje povijesna, arheološka, povijesno-umjetnička, klasično-filološka i slična problematika kako bismo ih prikazali u rubrici "Prikazi".

Časopis izlazi jednom godišnje.

Prije objavljivanja članci prolaze postupak dvostruko slijepog recenziranja od strane eminentnih stručnjaka.

Od autora se ne traže nikakve naknade za objavljivanje u časopisu.

Prava korištenja

Miscellanea Hadriatica et Mediterranea je časopis u otvorenom pristupu. Sadržaj časopisa u cjelosti je besplatno dostupan. Korisnici smiju kopirati i distribuirati materijal te mijenjati, preoblikovati ili prerađivati materijal sve dok citiraju izvornik na odgovarajući način.

Autorska prava ostaju vlasništvo autora ili vlasništvo nositelja autorskih prava.

Autori su odgovorni ishodištu dopuštenja za korištenje svih ilustracija kojima nisu nositelji autorskog prava.

Rukopisi

Rukopisi se predaju digitalnim putem Uredništvu na e-mail adresu casopismhm@gmail.com ili na jednu od niže navedenih e-mail adresa. Rukopisi zaprimljeni do 30. travnja tekuće godine bit će pripremljeni za tekuće godišnje časopisa.

Autorima se preporučuje da tekst pišu impersonalno ili, kad je baš nužno, u prvom licu jednine (osim ako rad nije napisalo više autora).

Poželjno je da tekst bude napisan u Microsoft Word programu, slovima Times New Roman, veličine 12 te da bude dvostrukog proreda (a u bilješkama Times New Roman 10 i 1,5-struki prored). Veličina priloga nije ograničena. Naslov rada ne bi smio biti duži od 60 slovnih znakova.

Bilješke se pišu na dnu stranice (*footnotes*), a unose se odgovarajućom računalnom zapovjedi. Izuzetno se reference mogu unositi i u samome tekstu, i to unutar obliha zagrada.

Ukoliko tekst rukopisa sadrži posebne znakove (poput npr. grčkog alfabeta ili rijetkih dijakritičkih znakova) poželjno je dostaviti i verziju rukopisa u kojoj su dotični znakovi označeni žutim markerom, a sam rukopis je potom oblikovan u pdf formatu ili ispisan na papiru.

Prihvaćaju se radovi napisani na hrvatskom ili na nekom od svjetskih stranih jezika (engleski, njemački, francuski, talijanski i španjolski); međutim, budući da se časopis tiska dvojezično, preporučljivo je da rad već bude na stranom jeziku. Poželjno je da se rukopisi šalju već lektorirani.

REDACTION NOTES

About the journal

Journal *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* published by the Department of History, University of Zadar, publishes scientific and science related papers in history and similar scholarly disciplines dealing with the Adriatic and Mediterranean topics, as well as reviews of works dealing with these topics. Already published articles or papers submitted to other publishers will not be accepted.

Redaction would appreciate receiving any publication (book, journal, offprint and similar) dealing with history, archaeology, art history, classical philology and similar, so these could be reviewed in the journal in the section "Reviews".

The journal is published once a year.

Before publishing, papers will undergo a double-blind peer review by renowned scholars.

Authors are not required to pay any publishing fees.

Copyright

Miscellanea Hadriatica et Mediterranea is an open access journal. The contents of the journal are in entirety freely available. The users are allowed to copy and distribute the material as well as edit, remix or build upon the material as long as they properly credit the source.

Copyright still remains with the author or respected copyright holder.

Authors are required to obtain permissions to use illustrations for which they are not the copyright holders.

Manuscripts

Manuscripts are to be sent in digital form to Redaction on casopismhm@gmail.com or either of the below listed e-mail addresses. Manuscripts submitted by April 30th will be prepared for the upcoming number of the journal.

Authors are recommended to write impersonally or, if necessary, in first person singular (unless the paper is written by several authors).

Text should preferably be written in Microsoft Word programme, using Times New Roman font (size 12) and having double line spacing (Times New Roman 10 and 1.5 line spacing in footnotes). There are no limits concerning the length of contribution itself; however, title should not exceed 60 characters in length.

Notes are footnotes (at the bottom of the page) and not endnotes. They should be inserted using the appropriate computer command. Exceptionally, notes can be inserted in the text, within round parentheses.

If the manuscript contains particular characters (such as, Greek alphabet or uncommon diacritical signs), a pdf or printed version of the text might be required, and it is warmly recommended that phrases with such characters would be highlighted.

The Redaction accepts texts written in Croatian or in some major foreign language (English, German, French, Italian, and Spanish); however, since the journal is bilingual, foreign language is preferable. It is advisable for the manuscripts to be proofread prior to being sent to the Redaction.

Autore se moli da rukopisu prilože i:

- **kraći nacrtak** (*abstract*) – najviše do 1/3 kartice (tj. najviše do 600 znakova uključujući i praznine) – na jeziku na kojemu je rad napisan i na engleskome,
- **ključne riječi** (najviše do 10 pojmova) na jeziku na kojemu je rad napisan, i na engleskome; pojmovi ključnih riječi odvajaju se točka-zarezom;
- **popis literature** i/ili **izdanja povijesnih izvora**. Ukoliko su pri izradi popisa literature ili drugdje u radu korištene skraćenice, tada se prilaže još i **popis skraćenica**. Poželjno bi bilo da su skraćenice usklađene sa sustavom citiranja u *Année Philologique* (http://www.annee-philologique.com/files/sigles_fr.pdf).

Ilustracije (fotografije, crteži, grafikoni, karte i slično) koje prate tekst trebaju biti digitalne (najmanje 300 dpi) i spremljene u .TIFF ili .JPG formatu (slikovni prilozi), odnosno u .XSL ili .XSLX formatu (grafikoni). Svaki dokument bi valjalo nasloviti prema sljedećem sustavu: Prezime autora_oznaka ilustracije (npr. Ivić_Slika 1). Preporučuje se u tekstu označiti mjesto gdje se želi smjestiti ilustracija te ga označiti plavim markerom. Rukopisu treba priložiti i **legende uz ilustracije**, i to na jeziku na kojemu je rad napisan i na engleskome.

Upute za citiranje

1) Svi radovi citirani u rukopisu moraju biti ujedinjeni u **Popisu literature**. Djela se slažu prema abecednom redosljedu prezimena autora (a ako ih je više, tada prema prezimenu prvoga autora). Ukoliko popis literature sadrži više djela istoga autora, tada se naslovi navode kronološkim redosljedom, od najstarijeg do najnovijeg. Ukoliko je jedan autor zastupljen u istoj godini s više od jednog naslova, uz broj godine treba upisati dodatne slovne oznake.

Korištena literatura načelno se može podijeliti na više kategorija. Kod svih tih kategorija kurzivom se ističe naslov knjige (monografije), časopisa, zbornika, enciklopedije i sličnog (drugim riječima, naslov koji se nalazi na koricama sveska cjelovite knjige). Prilikom navođenja članka u časopisu, zborniku i sličnom, obvezno se navodi i raspon stranica na kojima je otisnut dotični članak. U popisu literature ne navode se stranice iz knjiga – točni brojevi stranica koji su konzultirani za izradu rukopisa pišu se u bilješkama, a ovdje se samo pružaju bibliografski podaci o djelu.

Ukoliko se razlikuju godina izdanja i stvarna godina tiskanja, tada se godina tiskanja stavlja u zagrade nakon godine izdanja.

Kad su djela ili naslovi u potpunosti dvojezični, tada se preporučuje navesti oba naslova, redosljedom navođenja u publikaciji i s kosom crticom između njih (/).

Kad je neko djelo u tisku, tada se u popisu literature nakon prezimena autora dopisuje: (u tisku / forthcoming). U bilješkama će se koristiti samo jedan izraz, u skladu s jezikom na kojem je napisan tekst (npr.: Eterović Borzić & Borzić (u tisku) ako je tekst na hrvatskom, odnosno Eterović Borzić & Borzić (forthcoming) ako je na engleskom). Ako je tekst napisan na nekom drugom jeziku, tada će se uz engleski izraz koristiti odgovarajući izraz iz tog jezika.

Contributors are also kindly requested to add to the manuscript:

- **abstract** – not exceeding 1/3 of the page length (i.e. up to 600 characters including spaces) – written in the same language as the contribution and in English;
- **key words** (10 or less) written in the same language as the contribution and in English; key words are to be separated by semicolon;
- **bibliography with the reference list and/or the list of literary sources**. In addition, if abbreviations were used either in the literature list or in the contribution itself, then an **abbreviation list** should also be added. It is preferable to use abbreviations as defined in *Année Philologique* (http://www.annee-philologique.com/files/sigles_fr.pdf).

Illustrations (photographs, drawings, charts, maps and similar) accompanying the texts should be digital (300 dpi at least) and saved in .TIFF or .JPG format (pictures) or .XSL or .XSLX format (graphs). It is highly recommended for files to be named in format as follows: Author's surname_illustration's reference (e.g. Ivić_Fig. 1). It is recommended that places in manuscript in which authors would like illustrations to appear are marked in blue highlighting. **Full captions of illustrations**, written in the same language as the contribution and in English, should also be added to the manuscript.

Citation instructions

1) All publications cited in the manuscript should be included as a reference list in the **Bibliography**. Works should be listed according to the alphabetical order of authors' surnames (or of the first author's surname, if a publication has more authors), and according to the chronological order, if there are several titles of the same author(s), starting with the earliest and ending with the latest. If some authors will be listed with more titles in a single year, then additional signs (letters of alphabet) should be added to the year number.

Generally speaking, listed publications can be divided in several different bibliographic categories; however, in all of them the *Italics* should be used for titles of books (monographs), journals, collective monographs, encyclopaedias and similar (in other words, for titles printed on volume covers). When writing titles of articles published in journals, collective monographs and similar, the authors should also, at the end, give the page-span within which the paper was published. However, page numbers from books (monographs) are not to be given in Bibliography/Reference list – the specific pages referred to in the text should be listed in the footnote, while the Bibliography/Reference list provides the general info on the source.

If the edition year is different from the actual printing year, then the latter should be placed in parenthesis after the edition year.

If publications are in their entirety bilingual then it is recommended that both versions of the title are listed, separated by a slash (/) and in order as they are listed in the original publication.

When a work is forthcoming then the following is to be added after the surname(s) of author(s) in the bibliography listing: (u tisku / forthcoming). In footnotes, however, only (u tisku) or (forthcoming) will be used, depending on the

Prilikom citiranja web-stranice, navode se najprije pre-zime autora i godina te njezin naslov, ako ga ima, a ako ga nema, samo točna i cjelovita URL ili web adresa i datum kad je bila korištena; ako sama stranica već ima vlastite upute kako ju treba citirati, tada se valja točno pridržavati tih uputa. Datum kad je web stranica bila konzultirana navodi se u sljedećem formatu: (pregledano / accessed dd/mm/yyyy), odnosno: (pregledano / accessed 27/05/2007).

Ako rad ima doi identifikaciju, tada se ona dodaje na kraju bibliografske cjeline.

Primjeri:

Monografija

Suić 1981 – Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra 1, Zadar, 1981.

Wilkes 1969 – John J. Wilkes, *Dalmatia*, London: Routledge, 1969.

Uredničke knjige

Les routes de l'Adriatique antique ..., 2006 – *Les routes de l'Adriatique antique : géographie et économie : actes de la Table ronde du 18 au 22 septembre 2001 (Zadar) / Putovi antičkog Jadrana: geografija i gospodarstvo. Radovi s Okruglog stola održanog u Zadru od 18. do 22. rujna 2001.*, eds. S. Čače, A. Kurilić & F. Tassaux, Bordeaux – Zadar: Institut Ausonius (Bordeaux, France) – Sveučilište u Zadru (Hrvatska), 2006.

Neobjavljene disertacije

Serventi 2014 – Zrinka Serventi, *Nekropole rimske Liburnije: aspekti društvene i religijske povijesti*, doktorska disertacija (rukopis) / Ph.D. dissertation (manuscript), Sveučilište u Zadru / University of Zadar, Zadar, 2014.

Članak u časopisu

Čače 2002 – Slobodan Čače, O ranijim grčkim imenima mjesta na istočnom Jadranu, *Folia onomastica Croatica*, 11, Zagreb, 2002, 53–76.

Kozličić 2001 – Mithad Kozličić, The defensive system of Adriatic navigation, *Histria antiqua*, 6, Pula, 2000 (2001), 49–124.

Medini 1980 – Julijan Medini, Provincia Liburnia, *Diadora*, 9, Zadar, 1980, 363–441.

Sander-Faes 2019 - Stephan Karl Sander-Faes, Onkraj individualnog: intelektualci renesansne Dalmacije kao društveno-funkcionalna skupina / Beyond the Individual: Renaissance Dalmatia's Intellectuals as a Socio-Functional Group, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 6, 2019, 133–166. doi <https://doi.org/10.15291/misc.2913>

Rad u zborniku

Kurilić 2007 – Anamarija Kurilić, Sarcophagus of Priscus et Cinnamia from Novalja, Croatia (AE 1994, 1372): dabet fisco and not dabet episcopo, u / in: *Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae (Barcelona, 3.-8. 9. 2002)*, eds. M. Mayer Olivé, G. Baratta & A. Guzmán Almagro, Barcelona, 2007, 807–814.

Radovi u tisku

Eterović Borzić & Borzić (u tisku / forthcoming) – Anamarija Eterović Borzić & Igor Borzić, Terakotni portreti Trajana i Marcijane iz Aserije, *Asseria*, (u tisku / forthcoming).

respective language of the text (e.g.: Eterović Borzić & Borzić (u tisku) in Croatian text, and Eterović Borzić & Borzić (forthcoming) in English text). In texts written in some other language the respective term from that language will be used along the English term.

When writing web-pages addresses, the following order should be respected: author's surname, creation year and title (if present; if not, this part is omitted), exact and entire URL or web address, and the visiting date; however, if the page defined its own citation rules, the authors are obliged to follow their instructions. The visiting date to the web page should be listed as following: (pristupljeno / accessed dd/mm/yyyy), i.e. (pristupljeno / accessed 27/05/2007).

When a publication is provided with doi identification it will be added at the end of the bibliographic unit.

Examples:

Book (monograph)

Suić 1981 - Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Prošlost Zadra, 1, Zadar, 1981.

Wilkes 1969 - John J. Wilkes, *Dalmatia*, London: Routledge, 1969.

Collective monographs

Les routes de l'Adriatique antique ..., 2006 - *Les routes de l'Adriatique antique : géographie et économie : actes de la Table ronde du 18 au 22 septembre 2001 (Zadar) / Putovi antičkog Jadrana: geografija i gospodarstvo. Radovi s Okruglog stola održanog u Zadru od 18. do 22. rujna 2001.*, eds. S. Čače, A. Kurilić & F. Tassaux, Bordeaux - Zadar: Institut Ausonius (Bordeaux, France) - Sveučilište u Zadru (Hrvatska), 2006.

Unpublished dissertations

Serventi 2014 – Zrinka Serventi, *Nekropole rimske Liburnije: aspekti društvene i religijske povijesti*, doktorska disertacija (rukopis) / Ph.D. dissertation (manuscript), Sveučilište u Zadru / University of Zadar, Zadar, 2014.

Article in journal

Čače 2002 - Slobodan Čače, O ranijim grčkim imenima mjesta na istočnom Jadranu, *Folia onomastica Croatica*, 11, Zagreb, 2002, 53-76.

Kozličić 2001 - Mithad Kozličić, The defensive system of Adriatic navigation, *Histria antiqua*, 6, Pula, 2000 (2001), 49-124.

Medini 1980 - Julijan Medini, Provincia Liburnia, *Diadora*, 9, Zadar, 1980, 363-441.

Sander-Faes 2019 - Stephan Karl Sander-Faes, Onkraj individualnog: intelektualci renesansne Dalmacije kao društveno-funkcionalna skupina / Beyond the Individual: Renaissance Dalmatia's Intellectuals as a Socio-Functional Group, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 6, 2019, 133–166. doi <https://doi.org/10.15291/misc.2913>

Article in collective monograph (such as the conference proceedings and similar)

Kurilić 2007 – Anamarija Kurilić, Sarcophagus of Priscus et Cinnamia from Novalja, Croatia (AE 1994, 1372): dabet fisco and not dabet episcopo, u / in: *Acta XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graecae et Latinae (Barcelona, 3.-8. 9. 2002)*, eds. M. Mayer Olive, G. Baratta & A. Guzman Almagro, Barcelona, 2007, 807-814.

Web-stranice

Allison 2004 – Penelope M. Allison, *Pompeian Households: An On-line Companion*, 2004, <http://www.stoa.org/projects/ph/home> (pristupljeno / accessed 27/05/2007)

Djelo dva ili tri autora

Serventi & Jurjević 2012 – Zrinka Serventi & Marina Jurjević, Odnos nekropola i naselja u rimskodobnoj Liburniji / The Relation between Necropolises and Settlements in Roman Liburnia, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 29, Zagreb, 2012, 195–214.

Righini, Biordi & Pellicioni Golinelli 1993 – Valeria Righini, Maurizio Biordi & Maria Teresa Pellicioni Golinelli, I bolli laterizi romani della regione cispadana (Emilia e Romagna), u / in: *I laterizi di età romana nell'area nordadriatica*, Atti dell'Incontro di studio (Udine, 5 dicembre 1987), eds. C. Zaccaria, A. Buiatti & C. Gomez, Cataloghi e Monografie Archeologiche dei Civici Musei di Udine 3, Roma, 1993, 23–91.

Djelo četiriju ili više autora

Tomičić *et al.* 2005 – Željko Tomičić, Marko Dizdar, Bartol Šiljeg & Darija Ložnjak Dizdar, Ilok - Dvor knezova Iločkih. Rezultati istraživanja 2004., *Annales Instituti Archaeologici*, 1, 2005, 9–13.

2) **Antičke i srednjovjekovne literarne izvore** treba citirati sukladno kraticama navedenima u *Oxford Classical Dictionary* (v. <http://classics.oxfordre.com/page/abbreviation-list/> ili <http://classics.oxfordre.com/fileasset/images/ORECLA/OCD.ABBREVIATIONS.pdf>).

Ukoliko je potrebno (tj. ukoliko je korišten veći broj različitih izdanja), sastavlja se i popis korištenih izdanja literarnih izvora; u suprotnom, izdanja se uvrštaju u popis ostale literature.

Popis izdanja antičkih i srednjovjekovnih literarnih izvora sastavlja se abecednim popisom autora i njihovih djela (a u skladu sa standardima citiranja kako ih nalazimo u *Oxford Classical Dictionary*). Skraćenica imena autora i djela postavlja se iznad popisa njihovih korištenih izdanja, koja se nižu kronološkim redom, od najstarijeg izdanja do najnovijeg. Ukoliko se navodi više izdanja iz iste godine, slažu se abecednim redom (prve riječi u naslovu).

Primjeri:

Gai., *Inst.*

Gai Institutiones or Institutes of Roman Law by Gaius, with a Translation and Commentary by the late Edward Poste, M. A. Fourth edition, revised and enlarged by E. A. Whittuck, M. A. B. C. L., with an historical introduction by A. H. J. Greenidge, D. Litt. (Oxford: Clarendon Press, 1904).

Gaj. Institucije, dvojezično izdanje, preveo i predgovor napisao Obrad Stanojević, Beograd: Nolit, 1982.

Plin., *N.h.*

Caii Plynii Secundi Naturalis historiae libri tricesimiseptimi et ultimi finis impressi. Venetiis: Per Nicolaum Jenson Gallicum, 1472.

C. Plinii Secundi Naturalis Historia. D. Detlefsen recensuit. Vol. I. Libri I–VI. Berolini apud Weidmannos MDCCC-LXVI.

Forthcoming publications

Eterović Borzić & Borzić (u tisku / forthcoming) – Anamarija Eterović Borzić & Igor Borzić, Terakotni portreti Trajana i Marcijane iz Aserije, *Asseria*, (u tisku / forthcoming).

Web-pages

Allison 2004 - Penelope M. Allison, *Pompeian Households: An On-line Companion*, 2004, <http://www.stoa.org/projects/ph/home> (pristupljeno / accessed 27/05/2007)

Work of two or three authors

Serventi & Jurjević 2012 – Zrinka Serventi & Marina Jurjević, Odnos nekropola i naselja u rimskodobnoj Liburniji / The Relation between Necropolises and Settlements in Roman Liburnia, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 29, Zagreb, 2012, 195–214.

Righini, Biordi & Pellicioni Golinelli 1993 – Valeria Righini, Maurizio Biordi & Maria Teresa Pellicioni Golinelli, I bolli laterizi romani della regione cispadana (Emilia e Romagna), u / in: *I laterizi di età romana nell'area nordadriatica*, Atti dell'Incontro di studio (Udine, 5 dicembre 1987), eds. C. Zaccaria, A. Buiatti & C. Gomez, Cataloghi e Monografie Archeologiche dei Civici Musei di Udine 3, Roma, 1993, 23–91.

Work of four and more authors

Tomičić *et al.* 2005 - Željko Tomičić, Marko Dizdar, Bartol Šiljeg & Darija Ložnjak Dizdar, Ilok - Dvor knezova Iločkih. Rezultati istraživanja 2004., *Annales Instituti Archaeologici*, 1, 2005, 9-13.

2) **Ancient and medieval literary sources** should be quoted according to abbreviations listed in *Oxford Classical Dictionary* (cf. <http://classics.oxfordre.com/page/abbreviation-list/> or <http://classics.oxfordre.com/fileasset/images/ORECLA/OCD.ABBREVIATIONS.pdf>).

When/if necessary (i.e., when larger number of various editions was used) a list of editions of literary sources may be included in the bibliography/reference list; otherwise such editions are included in regular bibliography/reference list.

List of ancient and medieval literary sources is made in alphabetical order of authors and their works (according to standards of citing defined in *Oxford Classical Dictionary*). Below the abbreviation of the author's name and work follows a list of used editions, put in chronological order (from the oldest edition to the latest). When there are more editions from the same year, then they are put in the alphabetical order (of the first word of their respective titles).

Examples:

Gai., *Inst.*

Gai Institutiones or Institutes of Roman Law by Gaius, with a Translation and Commentary by the late Edward Poste, M. A. Fourth edition, revised and enlarged by E. A. Whittuck, M. A. B. C. L., with an historical introduction by A. H. J. Greenidge, D. Litt. (Oxford: Clarendon Press, 1904).

Gaj. Institucije, dvojezično izdanje, preveo i predgovor napisao Obrad Stanojević, Beograd: Nolit, 1982.

Plin., *N.h.*

Caii Plynii Secundi Naturalis historiae libri tricesimiseptimi et ultimi finis impressi. Venetiis: Per Nicolaum Jenson Gallicum, 1472.

C. Plinii Secundi Naturalis Historia. D. Detlefsen recensuit. Vol. I. Libri I–VI. Berolini apud Weidmannos MDCCCLXVI.

3) U **bilješkama** se citira prezimenom autora, nakon čega slijede godina, dvotočka i brojevi stranica (bez navođenja skraćenice “str.”, “p.”, “S.” i sl.), odnosno odrednica citirane ilustracije:

Suić 1981: 128.

Kozličić 2001: Pl. XI.

Čače 2002: 75, Fig. 1.

Righini, Biordi & Pellicioni Golinelli 1993: 24.

Tomičić *et al.* 2005: 10.

Eterović Borzić & Borzić (u tisku).

Kada se reference citiraju u samome tekstu članka, tada se one pišu na isti način kao u bilješkama, pri čemu se podaci upisuju unutar oblina zagrada:

(Suić 1981: 128)

(Kozličić 2001: Pl. XI)

(Čače 1992: 75, Fig. 1)

(Righini, Biordi & Pellicioni Golinelli 1993: 24)

(Tomičić *et al.* 2005: 10)

(Eterović Borzić & Borzić (u tisku))

Kad se citira više djela, međusobno se odvajaju točka-zarezom (Suić 1981: 128; Kozličić 2001: Pl. XI).

Za dodatne upute obratite se na adresu Uredništva:

Miscellanea Hadriatica et Mediterranea

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Obala kralja Petra Krešimira IV., 2

HR – 23000 Zadar

E-mail časopisa: casopismhm@gmail.com

E-mail glavne urednice: akurilic@unizd.hr

(akurilic2011@gmail.com)

Tel: 385 (0)23 200–515

Mob.: 385 (0)98 665–675

3) In **footnotes**, works are cited by the surname of the author(s), followed by: year, colon and pages (without abbreviations “p.”, “S.” or similar), and/or illustration reference(s):

Suić 1981: 128.

Kozličić 2001: Pl. XI.

Čače 2002: 75, Fig. 1.

Righini, Biordi & Pellicioni Golinelli 1993: 24.

Tomičić *et al.* 2005: 10.

Eterović Borzić & Borzić (forthcoming).

The same rule is observed with in-text citations; in such case the citation should be placed within the round parenthesis:

(Suić 1981: 128)

(Kozličić 2001: Pl. XI)

(Čače 1992: 75, Fig. 1)

(Righini, Biordi & Pellicioni Golinelli 1993: 24)

(Tomičić *et al.* 2005: 10)

(Eterović Borzić & Borzić (forthcoming))

If more than one work is cited, they are to be separated by semicolons (Suić 1981: 128; Kozličić 2001: Pl. XI).

For any additional information, contact the Redaction address:

Miscellanea Hadriatica et Mediterranea

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest

Obala kralja Petra Krešimira IV., 2

HR - 23000 Zadar

Journal's e-mail: casopismhm@gmail.com

Editor-in-chief: akurilic@unizd.hr

(akurilic2011@gmail.com)

Phone: 385 (0)23 200-515

Mobile phone: 385 (0)98 665-675

